

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

कमल

दिल्ली

१९५५

પ્રેમી પાઠકોને

૧. ‘ભક્તિમાર્ગ’નો પ્રથમાંક ‘ભક્તિઅંક’ આપના હાથમાં છે, અને હવે પછીથી દરેક અંગ્રેજી મહીનાની પહેલી તારીખે એના અંકો નિયમિત પ્રકાશિત થતા રહેશે.

૨. જેઓ ગ્રાહક બનીને ભક્તિમાર્ગને પ્રગતિ આપવાનું પ્રશંસનીય કાર્ય કરી રહ્યા છે, તેઓ આ ધાર્મિક કાર્યને ઉત્તેજન આપવાયોગ્ય અને આભારને પાત્ર કાર્યકર છે.

૩. ભક્તિઅંકની બહુજ ગોઠી નકલો સિલકમાં રહી છે. ગ્રાહક બનનારે જલદીથી પોતાનાં નામો રજીસ્ટર કરાવીને લવાજમના રૂા. ૪-૩-૦ (ભક્તિઅંકના રજીસ્ટર પોસ્ટેજ સહિત) મોકલી આપવા જોઈએ. રૂા. ૪-૦-૦ મોકલનારને ભક્તિઅંક ચાલુ બૂકપોસ્ટથી મોકલાય છે. રજીસ્ટરથી મંગાવનારને સલામત રીતે ભક્તિઅંક મળી શકે છે.

૪. આનંદની વાત છે કે ભક્તિમાર્ગ પ્રકાશિત થયાની માત્ર જાહેરાતથી જ સંક્રેટો ગ્રાહકોએ લવાજમની રકમ અગાઉથી મોકલી આપી છે, હજી પણ હમેશાં ગ્રાહકો નાંધાઈ જ રહ્યા છે, સંભવ છે કે આ પ્રકારે ગ્રાહક સંખ્યા અનારા ધાર્યા કરતાં વિશેષ થઈ જાય અને ભક્તિઅંક ખસાસ થઈ જાય.

૫. ભક્તિમાર્ગનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૮-૦-૦ એ માત્ર એને લગતા વાર્ષિકઅર્ચના જેટલું જ છે, તેમજ આ માસિક બહારની કોઈ પણ જાહેરાતો ન લેવાનો નિર્ણય કરેલો હોવાથી એનો તમામ આધાર એના ગ્રાહકો ઉપરજ અવલંબિત છે. ભક્તિમાર્ગના પ્રેમી ગ્રાહકો જો થોડો પ્રયત્ન કરશે, તો બખ્ખે ચાર ચાર ગ્રાહકો વધારી આપીને અમારા આ કાર્યને પ્રગતિમાનૂ બનાવશે.

૬. જે લોકો ભગવાનનું કાર્ય સમજીને નિઃસ્વાર્થભાવથી ભક્તિમાર્ગના ગ્રાહકો વધારી રહ્યા છે, તેઓ ભગવાનના કૃપાપાત્ર છે, એના અમો હૃદયથી આભારી છીએ.

૭. સંભવ છે કે ‘ભક્તિઅંક’ની નકલો બહુજ જલદીથી ખસાસ થઈ જશે આવા સંયોગોમાં ‘ભક્તિઅંક’ની બીજી આવૃત્તિ તુરંતમાં જ પ્રકાશિત કરવાનો અમોએ નિર્ણય કર્યો છે. છતાં પાછળથી ગ્રાહક થનારને ભક્તિઅંકની બીજી આવૃત્તિ તૈયાર થતાં સુધી રાહ જોવી ન પડે તે માટે જલદીથી ગ્રાહક બની જવું જોઈએ.

૮. પ્રેમી પાઠકો, વિદ્વાન્ સંતમહાત્માઓ, લેખકો અને જે જે લોકો ભક્તિમાર્ગના આ કાર્યને આગળ વધારવા તન-મન-ધનથી પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેઓના અમો હૃદયથી કૃતજ્ઞ છીએ.

સંપાદક: ‘ભક્તિમાર્ગ’

ભકિત અંકની વિષયસૂચિ

અનુક્રમ

૫૪ અનુક્રમ

૫૪

૧ ભકિત કે મુક્તિ [કાવ્ય] (ભક્ત શ્રી.નરસિંહ મહેતા) ૧	૧૮ પૂર્ણાષ્ટક પરમાત્મા (શ્રી દત્તચરણ-ન્યોતિવિદ શિવલાલ બહેચરલાલ મહેતા, ન્યોતિધુરીણ, વિદ્યાર્ણવ ૪૦
૨ અમારું નિવેદન (તંત્રી-સમ્પાદક) ૨	૧૯ ભકિતમાર્ગના સુગમ પ્રકારો (વૈષ્ણવ શ્રી. સુંદરલાલ નાથલાલ જોષી, વિદ્યા-વારિધિ) ૪૩
૩ શુભૈષીઆના શુભાશીર્વાદો ૫	૨૦ અધ્યાત્મભાગવત (અલ્પનિષ સ્વામીશ્રી માધવતીર્થજી) ૪૭
૪ વિનય (શ્રી નારાયણ પુ. સુખડીઆ) ૭	૨૧ ભકિતરસનાં પ્રિદુઓ (શ્રી કમ્પીરસાહેબ) ૫૨
૫ સાચી રામજયન્તી ઉજવી ક! (મહાત્મા શ્રી વાલ્મીકીરામજી મહારાજ ૮	૨૨ મુક્તિના પ્રકાર (શ્રી.લગ્નિશંકર શર્મા,યાસિક) ૫૩
૬ ભક્ત હૃદય (શ્રી 'પુનિત' મહારાજ) ૮	૨૩ અનન્યભક્તિ (શ્રી. નાગરદાસ જે. રાવળ) ૫૪
૭ નવરસાત્મિકા ભક્તિ (પૂ. પરમહંસ પરિ-ગ્રાજકાચાર્ય શ્રી ૧૦૮ શ્રી કૃષ્ણાનંદજી મહારાજ મદમહંસજેશ્વર) ૯	૨૪ કોર્તનભક્તિ અને તેનો પ્રત્યક્ષ પ્રભાવ-૫૯
૮ પંદોમાં ભક્તિતત્ત્વ (શ્રીમતપરમહંસ પરિ-ગ્રાજકાચાર્ય, દાર્શનિક સાર્વભૌમ વિદ્યા વારિધિ, ન્યાયમાર્તંડ, વેદાન્તવાગીશ શ્રી સ્વામી મહેશ્વરનાનંદજી મહારાજ, મહામહં-સજેશ્વર-હરિદાસ ૧૨	૨૫ શરણુભક્તિ (શ્રી. નાગરદાસ જે. રાવળ) ૬૩
૯ પુનિત પડકાર (મહાત્માશ્રી પુનિત મહા-રાજ-અમદાવાદ) ૧૬	૨૬ પ્રેમપ્રભાવ (શ્રી નાનુભાઈ બુદાનાઈ ઠાકોર ધર્માત્મકાર) ૬૭
૧૦ ભવમોક્ષકારક ભક્તિ (શ્રીમતપરમહંસ પરિગ્રાજકાચાર્ય શ્રીદારિકાપીઠાધીશ્વર જમહીયુર શંકરાચાર્ય શ્રી ૧૦૮ શ્રી અભિનવસમિતિદાનંદતીર્થજી મહારાજ પ્રભાસ રાઠણુ ૧૭	૨૭ એકાત્મભાવ [કાવ્ય] (શ્રી પ્રદલાલ શુક્લ) ૬૮
૧૧ ભક્તિસાધન (શ્રી. ડાહ્યાભાઈ જયકૃષ્ણદાસ) ૧૮	૨૮ ભક્તિમુર્તિ મોરારામ (શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર, એમ.એ.) ૭૦
૧૨ ભક્તિનું સ્વરૂપ (પ્રાણામી ધર્માચાર્ય મહા-રાજશ્રી ૧૦૮ શ્રી ધર્મીદાસજી) ૧૯	૨૯ પૂજન (શ્રી છોટાલાલ ત્રિવેદી) ૭૨
૧૩ ભક્તિરસ દોહન (ઉત્તર કાશીનિવાસી અ. નિ. સ્વામીશ્રી આત્માનંદગિરિજી) ૨૩	૩૦ ગોસ્વામી શ્રી તુલસીદાસજી ૭૩
૧૪ ભક્તિનો માર્ગ (શ્રી વસન્તરામ હરિકૃ-ષ્ણજી શાસ્ત્રી શ્રી પૂ. 'તંત્રી શુદ્ધાદિત') ૨૮	૩૧ ભક્તિમાર્ગ [કાવ્ય] (શ્રી છોટાલાલ ત્રિવેદી) ૭૫
૧૫ ભક્તિનું રહસ્ય (ભક્ત શ્રી પ્રભુદાસ મહારાજ) ૩૧	૩૨ પરાવિદ્યા અને પરાભક્તિ એકજ છે... ૭૬
૧૬ નવધાભક્તિની વિવક્ષણુતા (શ્રી શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેઘજી પુરોહિત, દેવવાણકર) ૩૩	૩૩ ભક્ત અને ભગવાન (શ્રી. કેશવલાલ જટાશંકર દિવેદી ૭૮
૧૭ સુમનિતો વૃત્તાવેશ (પં. શ્રી. ગિરિજેશ કુમારજી શર્મા 'ગિરીશ') ૩૬	૩૪ પ્રતિકૂલતામાં છે પરમેશ્વર [કાવ્ય] (જીવરામ ખુશાલદાસ ઠક્કર)... .. ૮૦

૧૮ પૂર્ણાષ્ટક પરમાત્મા (શ્રી દત્તચરણ-ન્યોતિવિદ શિવલાલ બહેચરલાલ મહેતા, ન્યોતિધુરીણ, વિદ્યાર્ણવ ૪૦	૩૫ ભક્તિ અને ભક્તિશૃંગાર (પ્રો. ગજેન્દ્ર-શંકર લાલશંકર પંડ્યા, એમ.એ.બી.ટી.) ૮૧
૧૯ ભકિતમાર્ગના સુગમ પ્રકારો (વૈષ્ણવ શ્રી. સુંદરલાલ નાથલાલ જોષી, વિદ્યા-વારિધિ) ૪૩	૩૬ અભક્તોનાં લક્ષણ અને એમની દુર્ગતિ... ૮૪
૨૦ અધ્યાત્મભાગવત (અલ્પનિષ સ્વામીશ્રી માધવતીર્થજી) ૪૭	૩૭ શ્રોતા થવું સહેલું નથી. (સદ્ગત શ્રી વાઠીલાલ શાહ) ૮૫
૨૧ ભક્તિરસનાં પ્રિદુઓ (શ્રી કમ્પીરસાહેબ) ૫૨	૩૮ પ્રેમ (શ્રી. અનિરુદ્ધ. જ. પરીખ.)... ૮૬
૨૨ મુક્તિના પ્રકાર (શ્રી.લગ્નિશંકર શર્મા,યાસિક) ૫૩	૩૯ પ્રેમ અને અલ્પ (શ્રી મણિભાઈ ભૂલાભાઈ પટેલ, બી. એ. બી. ટી.) ૮૭
૨૩ અનન્યભક્તિ (શ્રી. નાગરદાસ જે. રાવળ) ૫૪	૪૦ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય અને એમનો ભક્તિમાર્ગ (શ્રી કુંગરશી ધરમશી 'સંપદ') ૯૦
૨૪ કોર્તનભક્તિ અને તેનો પ્રત્યક્ષ પ્રભાવ-૫૯	
૨૫ શરણુભક્તિ (શ્રી. નાગરદાસ જે. રાવળ) ૬૩	
૨૬ પ્રેમપ્રભાવ (શ્રી નાનુભાઈ બુદાનાઈ ઠાકોર ધર્માત્મકાર) ૬૭	
૨૭ એકાત્મભાવ [કાવ્ય] (શ્રી પ્રદલાલ શુક્લ) ૬૮	
૨૮ ભક્તિમુર્તિ મોરારામ (શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર, એમ.એ.) ૭૦	
૨૯ પૂજન (શ્રી છોટાલાલ ત્રિવેદી) ૭૨	
૩૦ ગોસ્વામી શ્રી તુલસીદાસજી ૭૩	
૩૧ ભક્તિમાર્ગ [કાવ્ય] (શ્રી છોટાલાલ ત્રિવેદી) ૭૫	
૩૨ પરાવિદ્યા અને પરાભક્તિ એકજ છે... ૭૬	
૩૩ ભક્ત અને ભગવાન (શ્રી. કેશવલાલ જટાશંકર દિવેદી ૭૮	
૩૪ પ્રતિકૂલતામાં છે પરમેશ્વર [કાવ્ય] (જીવરામ ખુશાલદાસ ઠક્કર)... .. ૮૦	
૩૫ ભક્તિ અને ભક્તિશૃંગાર (પ્રો. ગજેન્દ્ર-શંકર લાલશંકર પંડ્યા, એમ.એ.બી.ટી.) ૮૧	
૩૬ અભક્તોનાં લક્ષણ અને એમની દુર્ગતિ... ૮૪	
૩૭ શ્રોતા થવું સહેલું નથી. (સદ્ગત શ્રી વાઠીલાલ શાહ) ૮૫	
૩૮ પ્રેમ (શ્રી. અનિરુદ્ધ. જ. પરીખ.)... ૮૬	
૩૯ પ્રેમ અને અલ્પ (શ્રી મણિભાઈ ભૂલાભાઈ પટેલ, બી. એ. બી. ટી.) ૮૭	
૪૦ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય અને એમનો ભક્તિમાર્ગ (શ્રી કુંગરશી ધરમશી 'સંપદ') ૯૦	

અનુક્રમ

૪૧ ભક્ત અને ચમત્કાર (સ્વામીશ્રી રઘુનાથ-દાસજી) ૬૨
૪૨ દિવ્યજીવન (પં. ય. નિ. સ્વામીશ્રી શિવા-નંદજી સરસ્વતી-ઋષીકેશ) ૬૪
૪૩ ભક્તિના બિન્ન માર્ગો (રાવખદાદર શ્રી ચંદ્રપિદ્ધાનંદ શ્રીકૃષ્ણાનંદજી પંડ્યા, ખી. એ. સદ્ગર્ભાચર્ય) ૬૭
૪૪ ભક્તિપથના અંતરાયો (પં. ય. નિ. સ્વામીશ્રી જ્ઞાનંદજી તથા શ્રી. જ્ઞાનતી-લાલ મંગળજી ઓઝા) ૬૯
૪૫ અનન્યભક્તિ (શ્રી બાલકવિ, સાદિત્ય-મતીધી) ૧૧૪
૪૬ પ્રભુની પધરામણી [કાવ્ય] શ્રી. મોરારજી ૧૨૧
૪૭ જ્ઞાન-વૈરાગ્યભક્તિ (પં. શ્રી કૃષ્ણદાસજી શાસ્ત્રી, સાદિત્યાચાર્ય) ૧૨૨
૪૮ ભક્તિની પરાકાષ્ઠા (પં. મંગલજી ઉદ્ધવજી શાસ્ત્રી સદિલાલંકાર) ૧૨૫
૪૯ ભગવાન અને ભક્ત [કાવ્ય] (દોશી મણિલાલ જેયંદલાસ) ૧૩૦
૫૦ ભક્ત રેદિદાસજી (સદ્ગર્ભાચર્ય પં. મંગલજી ઉદ્ધવજી શાસ્ત્રી, સદિલાલંકાર) ૧૩૧
૫૧ આત્મપ્રેમ-(ભક્ત પંજરામજી) ... ૧૪૦
૫૨ નામસ્મરણ ભક્તિ (કીર્તનાચાર્ય મદદાસ શ્રી સીતારામજી શર્મા) ૧૪૫
૫૩ શ્રી નારદભક્તિસૂત્ર ૧૪૭
૫૪ પ્રેમનાં આંસુ [કાવ્ય] શ્રી મણિલાલ જય-ચંદભાઈ દોશી ૧૫૨

૫૪ અનુક્રમ

૫૪

૫૫ માતા-પિતા અને ગુરુની ભક્તિ (જય-દયાલજી ગોપંદરા) ૧૫૩
૫૬ શ્રી શાંતિલ્પભક્તિ સૂત્ર ૧૬૨
૫૭ નવવિધભક્તિ (શ્રી. રમણલાલ જયેશ્વરામજી શાસ્ત્રી, શુદ્ધાદિતરત્ન, વ્યાખ્યાનભૂષણ, સાદિત્યમણિ) ૧૬૭
૫૮ ભક્તિવશ ભગવાન [કાવ્ય] (કવિ શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ) ૧૭૩
૫૯ આગમના આરા [કાવ્ય] (શ્રી 'ચંપેશ') ૧૭૪
૬૦ ઇશ્વર, માનવ, અને ભક્તિ (શ્રી. 'અગાનંત') ૧૭૫
૬૧ ભક્તિ અને માનવસેવા (શ્રી. વિમલશંકર શાસ્ત્રીજી) ૧૭૬
૬૨ ભક્તિપ્રસ્તુતિ (શ્રી ગુરુચરણભર) ... ૧૭૮
૬૩ ભગવદ્ભક્તિ ભક્તિ [કાવ્ય] ('મંગલ') ... ૧૮૩
૬૪ જ્ઞાનનો આદર્શ : ભક્તિ (શ્રી કરામતી ૬. નિરઝા) ૧૮૪
૬૫ શ્રીરામચરિત્ર શિક્ષાસાર [કાવ્ય] (શ્રી. નારાયણ પુ. મુખડીઆ) ૧૮૫
૬૬ એક જ ટકાર (શ્રી. મણિશંકર વાસુદેવ પુરોહિત) ૧૮૬
૬૭ ભક્તિથી વ્યવહાર અને મોક્ષ (ડૉ. સંન્યાસી આચાર્ય, પી. એચ. ડી. ... ૧૮૭
૬૮ ભક્તની સાથેજ ઇશ્વર છે (પી. એમ. ભટ્ટ) ૧૮૮
૬૯ મંત્રજપના પ્રભાવ (પ્રાણુશંકર શાન્તિલાલ ત્રિવેદી, 'ચિન્તક') ૧૮૯
૭૦ પ્રભુનું ત્યારે શરણુ પમાય [કાવ્ય] (શ્રી. જુતાપીરામ પંડ્યા.) ૧૯૨

મહત્ત માસિકની યોજનામાં ભાગ લેનારાઓને

જે જે બધુઓએ શ્રીરામનામખેંકના નિયમો મુજબ પાંચલાખ રામનામ લખવા માટે બૂકા મેળવી છે. અને મહત્ત માસિક મેળવવાની યોજનામાં વેંડાયા છે તેઓની મેવામાં પણ આજથી નિયમિત રીતે ભક્તિમાર્ગ માસિક મોકલવાનું ચાલુ કરવામાં આવ્યું છે, એ નામ-પ્રેમી બધુઓને અમારી વિનંતિ છે કે-તેઓ જન્મ અને તેમ એકાગ્રચિત્તે બેગાન રામનામ લખવાનું ચાલુ કરે, કારણ કે-દમેશનાં ઓછામાં ઓછાં ૧૫૦૦ નામો લખવાથી જ એક વર્ષમાં પાંચ લાખ નામો પૂરાં લખી શકાશે. 'શ્રીરામનામ ખેંક'ના નિયમો આ અંકની પાછળ બતાવવામાં આવ્યા છે. એ નિયમોને વાંચી જવા જોઈએ.

વ્યવસ્થાપક શ્રી 'રામનામખેંક'

ભક્તિઅંકની ચિત્રસૂચિ

૧ ભક્તિમાર્ગ (દ્વિતીય) ... .. મુખપૃષ્ઠ	૧૮ મેરે તો ગિરધર જોવાણ ૮૨
૨ ભક્તભાવન ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ (ત્રિતીય) ૧	૧૯ ધ્વજસ્થાની ગુરુ અને ઉત્તમ શ્રોતાઓ... ૮૫
૩ શબ્દનીનાં બેર ૨૦	૨૦ પ્રેમસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ ૮૭
૪ રમરણભક્ત પ્રહલાદ ૨૫	૨૧ ભક્તિના બે માર્ગો... .. ૯૭
૫ ભક્તપ્રિય ભગવાન... .. ૨૮	૨૨ ભક્તિપથના અંતરંગો ૧૦૧
૬ ,, ,, ,, ,,	૨૩ યોગક્ષેમ વહન ૧૧૬
૭ દાસભક્ત હનુમાન... .. ૨૯	૨૪ જ્ઞાન-વૈરાગ્યવાન ભક્ત ૧૨૩
૮ મહાયોગી કીર્તનભક્ત શ્રીશુકદેવજી ... ૩૦	૨૫ ભક્તોદ્ધારક ભગવાન ૧૨૭
૯ ઉપાસક ભક્ત ૩૧	૨૬ શરીરની ચાર અવસ્થા ૧૩૬
૧૦ યુગલકિશોર (સોનેરી) ૩૩	૨૭ ભક્તના મરતકપર ભગવાનનો હાથ ... ૧૩૮
૧૧ નવધાભક્તિ ૩૪	૨૮ ભક્તોના ધ્યાનગમ્ય ભગવાન ... ૧૪૪
૧૨ પ્રાચીનકાળમાં અપાતી બ્રહ્મ સંબંધની દીક્ષા ૫૦	૨૯ ભક્તોના ભગવાન... .. ૧૪૫
૧૩ કીર્તનભક્તિ ૫૯	૩૦ ભક્તિમાર્ગના આચાર્ય: શ્રી નારદજી ... ૧૪૭
૧૪ મોરારામજીનું વિષયાન ૭૦	૩૧ માતા-પિતા અને સુગુણાલક... .. ૧૫૩
૧૫ ગોસ્વામી શ્રી તુલસીદાસજી ૭૩	૩૨ સદ્ગુરુ અને સુગુણિય ૧૫૯
૧૬ દીપક કેરા પ્રેમમાં સળગી મેરે પતંગ... ૭૬	૩૩ સખાભક્ત અનુન ૧૬૯
૧૭ ભક્ત સૂરદાસ અને ભગવાન... .. ૭૮	૩૪ ગણિકાની મુક્તિ ૧૭૦

પત્રકાર બંધુઓને

જે જે પત્રકાર બંધુઓની સેવામાં આ અંકમાં આ અંક મોકલવામાં આવે છે, તેઓ પોતાના પત્રમાં આ અંકની યોગ્યયોગ્યતા જોઈને સમાલોચના (Review) લેવા કૃપા કરવી, અને જે તેઓ પોતાનું પત્ર વિનિમય (Exchange) કરવા ઇચ્છતા હોય તો તેમ અને નહિતર છેવટ જે અંકમાં ભક્તિ-અંકની સમાલોચના લેવાયેલી હોય તે અંકની એક નકલ અમોને મોકલવા કૃપા કરવી.

જે તેઓ પરિવર્તનરૂપે પોતાનું પત્ર મોકલવા ઇચ્છશે તો 'ભક્તિમાર્ગ' પણ પરિવર્તનના રૂપમાં તેઓની સેવામાં મોકલવામાં આવશે.

વિનિત સંપાદક
ભક્તિમાર્ગ.

વિદ્વાન્ લેખક મહાશયોની સેવામાં

નમ્ર પ્રાર્થના

ભક્તિમાર્ગના ઉચ્ચ આદર્શોને અનુસરતાં લેખો કાવ્યો-ધાર્મિક વાર્તાઓ વિગેરે આપની પ્રસાદી સત્વર મોકલી આપવા નમ્ર વિનિતિ કરીએ છીએ. આપનો સહકાર અમોને નિયમિત મળ્યા કરે એવી આશા રાખીએ છીએ.

સંપાદક : 'ભક્તિમાર્ગ'

भक्तभावन भगवान श्री कृष्ण

बंशीविभूषितकरान्नवनीगदाभापीताम्बरादरुणशिखफलाचरोष्ठान ।
पूर्णन्दुमुन्दगमुखादगविन्दनेत्राः कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं
पूर्णत्पूर्णमुत्पद्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमिवावशिष्यते ॥

वर्ष १ छ

अप्रैल १९४४. वैन २०००

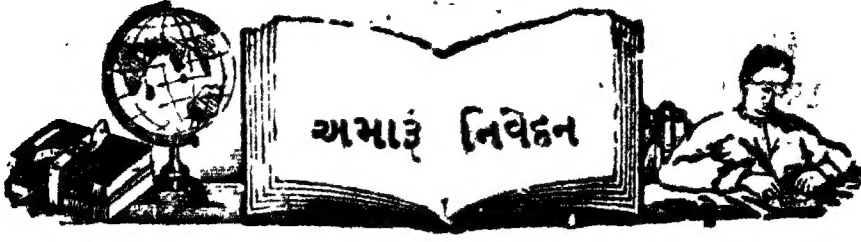
अंक १ अ

भक्ति के मुक्ति ?

भक्त भक्ति पदारथ मादं, अमलैकमां नांदि दे-
पुष्ट्य करी अमलपुत्री सम्पा. अने आनन्दी मांदि दे. भक्त्या. १
दधिना जन तो मुक्ति न माये, अन्मोहन अवतार २
नित्य सेवा नित्य कीर्तन आनन्द, निरन्तर नन्दकुमार दे. भक्त्या. ३
अरतभंड भक्त्यामां जनमी. अने गोविन्दना भुज भावा ४
धन धन दे अनां भातपिताने लक्ष्मी करी अनी काया दे. भक्त्या. ५
धन वृंदावन धन अं लीला, धन अं वरना वारी दे.
अष्ट महासिद्धि आंगणायैकाभी, भक्ति छे अमनी दासी दे. भक्त्या. ६
अं रसना स्वाद शंकर अने, के अने मुक योगी दे.
कांछे अंक अने वरनी आभी, अने नरसैया आभी दे. भक्त्या. ७

‘ भक्त श्री. नरसिंह भट्टना ’

શ્રી હરિ :

આ પક્ષે ગુજરાત-કાશિઆવાડ બંધોનું કેન્દ્રધ્યાન છે પરમબક્ત શ્રી નરસિંહ મહેતા, બક્ત ભોલાજી, અને બક્ત જસારામજી આદિ બંધોએ ભગવાનને પ્રત્યક્ષરૂપમાં સેવાને દશ બધુ જ એછા સમય ગયો છે, અને આધુનિક બક્તજનોની પણ ગુજરાત એક ખાણ છે એમ કહીએ તો કોઈ અતિશયોક્તિ નથી. આગળના દંભપ્રધાન યુગમાં પણ બક્તિપ્રધાન દેશ તરીકે આપણે ગૌરવ લાભ શકીએ.

આવા બક્તિપ્રધાન દેશમાં અઘાપિ કોઈ પણ ખાસ બક્તિ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યપ્રધાન ગ્રન્થો પ્રકાશિત કરનાર સંસ્થા ન હતી, શ્રી પ્રજ્વલેશ્વરી ગૃહ માય શુ. ૧૫ મે. ૧૯૬૬ના દિવસે શ્રી બક્તિમાર્ગ કાર્યાલય પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું. અને આજ સુધીમાં બક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને સદાચાર સંબંધી લગભગ ૮૦ પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યાં. એમાંનાં લગભગ ૫૦ જેટલાં પુસ્તક-પ્રસ્તિકાઓ શ્રી ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર તરફથી પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકોના અનુવાદરૂપે, અને 'વાલીનાં ઉત્તમ લેખકોદ્ધાર' ગ્રંથાલેખાં પુસ્તકો છે. આમ આ સંસ્થાએ માત્ર ધાર્મિક જીવનની ગતિનિર્ણય જરૂર હેતુ ગણીને પોતાના કાર્યને શરૂ કર્યું.

—એકજ વર્ષમાં પરમાત્મપ્રેરણાથી આ સંસ્થાદ્વારા એક ધાર્મિક માસિકપત્ર ગદ્યાર પાઠવાની યોજના બંધવામાં આવી અને આજે આ 'બક્તિમાર્ગ' નામથી પ્રકાશિત થતા માસિકનો પ્રથમોંક- "બક્તિઅંક" વિશેષાંક તરીકે પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યો છે.

જો કે બક્તિ એ ભારતવર્ષનું જૂવણ છે. તો પણ બક્તિના પ્રકારોમાં જ પ્રત્યેક આચાર્યો, મંત્રો અને બંધોનો એકમત નથી, છતાં બક્તિ એ આપણા આત્મકલ્યાણનું એક અગાધિત સાધન છે અને રહ્યું છે. બક્તિ એ કોઈની છબરે લીધેલી વસ્તુ નથી, ત્યાં પ્રેમ છે, ત્યાં બક્તિ છે, બક્તિ, બક્ત અને ભગવાન એ ત્રણેનાં એકજ સ્વરૂપ છે, બક્તસોકો એક જ દેશ, અને એક જ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયા નથી. પરંતુ પ્રત્યેક દેશ અને પ્રત્યેક જાતિમાં તેઓ પ્રકટ થયા છે, છતાં આપણા દેશ એ બક્ત રૂપી પુષ્પોનો એક બગીચો છે એમ કહીએ તો પણ ચાલી શકે, એ બગીચામાં એવાં એવાં સુવાસિત પુષ્પો ખીલી ગયાં છે કે જે ને કંઈમાન ગયા છતાં એની સુવાસ આજે પણ આપણા હૃદયને આજ્ઞાદ આપી રહી છે.

આવા બંધોએ પોતે કયા સાધનથી આનંદ પ્રાપ્ત કર્યો છે એ વસ્તુ પોતાની વાખી દ્વારા આપણને દર્શાવી છે, એવા જ સાધનને આપણે બક્તિ કહી શકીએ.

જો કે આજે ભૌતિક વિકાસ તરફ ધગતા વિલાસપ્રિય માનવ-સમાજને ભગવદ્બક્તિની રાત્રી નીરસ અને નિર્લક્ષ્ય લાગશે, છતાં એ વાત જરૂરે સાચી છે કે-જગતના જાગૃતજનોની આત્મિક નિષ્ઠા, આધુનિક લાલકારમય-કલુષિત દેશકાશ્વરિની પરિસ્થિતિ, અને અન્ય આધિ, આધિ, અને ઉપાધિમાં

તપી-રહેલાં છોએ પરમશાન્તિ આપનાર કેવલ ભગવદ્ભક્તિ જ છે, અને અથકાણુ દેશો પણ પરમકષ્ટ સમયે પ્રભુપ્રાર્થના કરવા હવે આ સત્યને વીકારે છે.

તો સંભવ છે કે ભગવદ્ભક્તિને ન માનનારા માનવ સમાજને પણ યાદીને પરમવિશ્વાન્તિ હવે આ મોમનો ખસાત સ્વીકાર કરવો પડે.

ભક્તિ એ એ અક્ષરનો જ સમ્મ હોવા છતાં અતિ વિનમ્ર-ન્યાયક અથો રાજો છે, અને જેટલો ભક્તિનો માર્ગ ચાલવામાં કદિન છે તેટલોજ ભક્તિનો માર્ગ પતાવવો પણ કદિન છે, એટલે સર્વ પ્રથમ ભક્તિવિષયક વિશેષાંક પ્રકાશિત કરવો એ અમારી અનધિકાર મેષ્ટા જ કહી શકાય, છતાં એ પ્રકારે-ભગવદ્ભક્તિ, અને ભગવાનના આરા ભક્તોના ગુણગુણો માવાનો સ્હાવ લેવાની સાતમને અમે રોજી ન શક્યા અને 'ભક્તિમાર્ગ' માસિકના પહેલાં જ અંકને 'ભક્તિઅંક' તરીકે પ્રકાશિત કરવાનું અમેએ સારસ કયું.

ભક્તિઅંકને સંપાદન કરતા જેટલો અમારો બુદ્ધિ-સાક્ષિ ન હોવાનું કબૂલ કરીને પણ એ વિશ્વવિશ્વાર્થ ભક્તિપોષક ભગવાનના ઉપર પરમ પ્રદોષ રાખીને અમેએ આ કુસાલસ કયું છે.

પ્રજનું કાર્ય પ્રભુ સંભાળે છે, માનવશક્તિ પ્રજૂના એ મનાય ન કાર્યને જ્યાં જાણવામાં પણ કદિન સ્થળ જતી હોય ત્યાં એમનું કાર્ય કબૂલાત અભિમાનની તો વાત જ ક્યા રહે છે ? ભક્તિ એવા મહત્ત્વ અને સિદ્ધિદાયક વિષયપદ નવું કરતી એ તો અનુભવી વિદ્વાનો જ કરી શકે.

પ્રભુભક્તિના વિષયની અવગત કરતી કે ભક્તિમાર્ગ પર વિવેચનાત્મક મેષ્ટો લખવા એ તો વિદ્વાન લેખકોનું જ કાર્ય હતું, અમારું કાર્ય તો માત્ર એ લેખોને સંપૂર્ણ રીતે ગોઠવવા અને રસોઈ કરનાર બધી વસ્તુઓને વ્યવસ્થિત આનાનીને ભાગળ નેપાર કરી દે છે તેમ પ્રકાશિત જ કરવાનું હતું અને આજે એ મિષ્ટ ભાગળ સામગ્રી પ્રતી પાઠકોના કન્કમનમાં જગુ કરતા અમેને આનાં શાય છે.

અમેને એ જાતની ચિતા નથી કે આ સામગ્રી પ્રતી પાઠકોને મનશે કે કેમ ? કદાચ કે આમાંની બધી વસ્તુઓ અમૂલ્યમાન મોટી છે. આ તો સાકરની જેટલી છે. એટલે આનારને એ કહવી તો જાગવાની જ નથી.

એ કબૂલ કરીએ છીએ કે-એ રાહતા કદાચ પાઠકોમાં હોય, એમ છતાં એના સ્વાદમાં કોઈમણુ જાતનો ફેરફાર પડતો નથી. એ વાંચીશુંકો હોવા છતાં મોટી તો છે જ. અને એમોના હોવા અને પાંકાણુ-કાપણુ મારે તો અમે દેવિત છીએ જ.

અહુ જ એકા સમયમાં આ અંક તૈયાર કરવો પડતો છે, શક્યાતની તૈયારીમાં સંપાદકોને જે અમ લેવો પડે છે, તે તો એ બેકોજ સમજા શકે છે, તેમાં વિદ્વાન લેખક મદારાંગના મેષ્ટો અમાવવા, એની લેખ સામગ્રી તૈયાર કરવી અને એ બધા લેખોને સંપૂર્ણ રીતે ગોઠવવા આ અહ અવસમયમાં જ કરવાનું હોવાથી આ અંકમાં તુટીઓ-રેકી જવા પામે એ સ્વાભાવિક છે, તેમાં લેખકોના મેષ્ટો પણ વહેલા મોડા આવવાના કારણથી એને કમનસીબ ગોઠવવામાં પણ ઝીંચણુ કિંમી થવા પામે એ પણ તુટીઓ-કોર જવાનું એક કારણ છે, એમ છતાં જે કહ્યું છે તે આપ લોકોના કન્કમનમાં છે, જેવું છે તેવું આપના સન્મુખ અમેએ ઉપસ્થિત કયું છે, 'ભક્તિમાર્ગ' માસિક આપનું જ છે, અને આપનું જ રહેશે. એને આથી વિશેષ અમદ અને સંવિદ્યાની મારાનું એ આપલોકોના હાથની રનું છે.

આ વિશાલ અંકને સુંદર લેખસામગ્રી લખી મોકલનારા વિદ્વાન લેખક મહાશયો, અને કૃપાળુ સંત મહાત્માઓએ અમારા પર જે કૃપા દર્શાવી છે, તેનો આભાર અમે કદાપિ જૂલી શકવાના નથી, અને તેઓની જ કૃપાથી અમે આજે આ અંક આપની સમક્ષ રજૂ કરી શક્યા છીએ.

શ્રી વીરવિજય પ્રીન્ટિંગ પ્રેસના સુસીલ અને વિનમ્ર પ્રેસરદારે આ અંકને સુંદર રીતે અને સમયસર તૈયાર કરી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે આભાર પાળી શકાય તેવો નથી.

આ અંકમાંના લેખોનો અધિક વિસ્તાર થઈ જવાથી, તેમજ કેટલાએક લેખોનો ભાવ લગભગ એકજ સરખો હોવાથી અમારે કેટલાક લેખોને ઓછા-વચ્ચે કરવા પડ્યા છે, એક જ વિષય પર આવેલા વધારાના લેખો પ્રસિદ્ધ પાળી શકાયા નથી. અને કેટલાક લેખો 'નહજ વિસ્તૃત હોવાથી અપૂર્ણ' પણ રાખવા પડ્યા છે, તે અપૂર્ણ લેખો હવે પછીના અંકોમાં ક્રમશઃ પ્રકાશિત કરવામાં આવશે, પરંતુ હિપ્પોક્રેટસ કારણેને અમે અમે કેટલાએક લેખોના દોષિત પણ ખન્યા છીએ. અમારી આ વિવશતાને સમજીને તેઓ ક્ષમા આપે એમ પ્રાર્થીએ.

'ભક્તિમાર્ગ'ના કૃપાળુ લેખકોને વિનંતિ કે—તેઓના લેખો અપૂર્ણ છે, તેઓ કૃપા કરીને વધારાના લેખો મોકલી આપે, અને ખીન અંકો માટેની સામગ્રી મોકલતા રહેતાં તેઓ કાર્યોત્થવને અનુગ્રહીત કરે.

આ અંકમાં ભક્તિ અને તેના અનેક વિષયો પર ચંતો, મહાત્માઓ, આચાર્યો, અને વિદ્વાનોના મહત્વપૂર્ણ લેખો પ્રકાશિત થયા છે, એટલે એથી વિશેષ તો અમારા જેવા અદ્યપતિ મનુષ્યો શું વાંચી શકી શકે? છતાં પ્રેમા પાઠકોને એ પ્રાર્થના તો જરૂર જ કરીએ કે—તેઓ આ અંકમાં પ્રકાશિત લેખોના મંભાર વિષયોને વાંચી-મનન કરીને પોતાને અનુકૂળ હોય તે જ પ્રયત્ન કરે.

ભક્તિમાર્ગના આ ભક્તિઅંક આપવા માટે અમે અમારું સહભાગ્ય સમજીએ છીએ, જે યુગરાતી બાપાબાથી જનતા અને પ્રેતસાદન આપવા કૃપા કરશે. તો આથી પણ અધિક સુંદર અને રસમય ધાર્મિક સામગ્રી ભક્તિમાર્ગદારા આપવાનું અમે અમારું પરમ કર્તવ્ય સમજીએ છીએ. તેમજ દષ્ટિદોષથી, અજ્ઞાનવશ, અથવા અન્ય કોઈ પ્રકારથી આ અંકમાં રહેલી ત્રુટીઓ માટે ઉદારભાવે ક્ષમા મળવાની આશાથી વિરમીએ છીએ.

—: વિનંતિ નિવેદકો :—

દેસાઈ મગનલાલ છાટાભાઈ
તંત્રી : 'ભક્તિમાર્ગ'

પં. મંગલજી ઉદયજી શાસ્ત્રી, સહિલાલંકાર,
સંપાદક : 'ભક્તિમાર્ગ.'

શુભેષીઓના શુભાશીર્વાદો

‘ ભક્તિમાર્ગ ’ માસિકની શરૂઆત થવાની ખબર મળવાની સાથે જ અમેને કાર્યોત્થપના અનેક શુભેષી સ્નેહીઓને, કૃપાતુ મહાત્માઓ અને પિદ્ધાનોના શુભાશીર્વાદો મળ્યા છે, તેમાંના થોડા શુભાશીર્વાદો ભક્તિમાર્ગ માસિકની શરૂઆતના સ્મૃતિચિહ્ન તરીકે અને રજુ કરવાની રજા લઈએ છીએ.

સામપ્રત્યક્ષમાં ભક્તિ જેવા સરસ સાધન પ્રત્યે પણ લોકો ઉદાસીનતા સેવી રહ્યા છે, એનું મુખ્ય કારણ છે પ્રચારનો અભાવ. ભક્તિમાર્ગ કાર્યોત્થપ સાંખ્યા સમયથી ધાર્મિક મનોબોના પ્રચાર કરી રહ્યું છે, અને તે ઉપરાંત આવા કઠિન સમયમાં ‘ ભક્તિમાર્ગ ’ માસિક શરૂ કરીને તેનો પ્રવેશક ‘ ભક્તિઅંક ’ નામનો વિશેષાંક તૈયાર કરે છે, આથી એમની ઉચ્ચ ભાવના પ્રદર્શિત થાય છે.

સમયાનુસાર આ ‘ ભક્તિમાર્ગ ’ માસિક પ્રકાશિત કરવા માટે એમના સંચાલક મહાશયો ધન્યવાદને પાત્ર છે.

અમે પૂરમ પ્રસન્નતાપૂર્વક ‘ ભક્તિમાર્ગ ’ કાર્યોત્થપની આ પ્રશંસનીય પ્રવૃત્તિને આદર આપીએ છીએ અને ભગવાન પાસે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે:—તેઓ આ ઉચ્ચકોટીની સાદિત્ય-પ્રચારક સંસ્થાને દિનેદિન શક્તિમત કરે. અરતુ.

પ્રભાસપારણ્ય. } શ્રી અમિતવસન્ધિવામન્વતીર્ય
શ્રી શાસ્ત્રાપીઠ } —શ્રી વારવાપીઠ દ્વારકા
તા. ૮-૩-૪૪. } પીઠાધીશ્વર.

‘ ભક્તિમાર્ગ ’ કાર્યોત્થપ નામની ધાર્મિક પુસ્તક પ્રકાશન સંસ્થાનું અમારે કાથે થોડા સમય પહેલાં જ ઉદ્ઘાટન થયું હતું, ત્યાં એટલા ટૂંકા સમયમાં જ એની પ્રગતિ ‘ ભક્તિમાર્ગ ’ માસિકના પ્રકાશનની શરૂઆત દ્વારા વ્યક્ત થઈ રહી છે, એ જાણીને અતિ કન્તોષ થાય છે.

અમે કાર્યોત્થપની તેમજ ભક્તિમાર્ગ માસિકની અધિકાધિક ઉન્નતિ ઇચ્છીએ છીએ અને શુભાશીર્વાદ આપીએ છીએ કે:—આ માસિકદ્વારા તેઓ ધાર્મિક જનતાને ઉત્તમ ધાર્મિક સાદિત્ય પીરસતું રહે. અરતુ.

એવીસમીજી,
ચંન્નાસ આશ્રમ,
અમદાવાદ.
તા. ૫-૩-૪૪

શ્રી હજીમનજી
મદામંડલશર

અમારા પં. મંચનજી શાસ્ત્રીના પત્રદ્વારા જાણવા મળ્યું કે—તેઓ ભક્તિમાર્ગ કાર્યોત્થપમાં જોડાઈને કાર્યોત્થપની સેવા સ્વીકારે છે, અને ભક્તિમાર્ગ કાર્યોત્થપ ભક્તિમાર્ગ નામના ધાર્મિક માસિકની શુભ શરૂઆત કરે છે, આ જાણીને ભક્તિમાર્ગ કાર્યોત્થપના સંચાલક શ્રી. મગનભાઈ દેશાઈને અભિનંદન પાઠવીએ છીએ. અને શુભાશીર્ષ આપીએ છીએ કે આ માસિક દિનેદિન અધિક ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરે.

શ્રી નવલનગરી,
જામનગર.
તા. ૧૫-૩-૪૪

શ્રીમન્નિમ્લનંદ સમપ્રદાસાચાર્ય
મદારાજ શ્રી૧૦૮
શ્રી ધનીદાસજી

પ્રિય સમ્પાદકજી !

આપ ‘ ભક્તિમાર્ગ ’ માસિક અને તેનો પ્રથમ વિશેષાંક પ્રકાશિત કરવાના છો, એ સમાચાર જાણીને અમે પ્રસન્ન થયા છીએ. અમે આ ધાર્મિક માસિક-પત્રની ઉન્નતિ ઇચ્છીએ છીએ.

રતનગઢ
ગ્રીકાનેર રોડ
તા. ૨૫-૨-૪૪

હનુમાનપ્રસાદ શાહાર

સંપાદક : કલ્યાણ.

સમ્માનનીય સમ્પાદકજી !

આપ ભક્તિમાર્ગ નામનું ધાર્મિક માસિક પત્ર પ્રકાશિત કરી રહ્યા છો, તે મદ્દજ પ્રસન્નતાની વાત

છે, આપની ધાર્મિક સેવા જાણ, જામે આપને
હાર્દિક સન્નિવાદ આપીએ છીએ.

આદરણીય } વચ્ચેના આપના
(અંગ્રાજી) } ના સારા હાર્દિક
તા. ૨૦-૧-૪૮ }

ભક્તિમાર્ગના સંચાલકોએ છેલ્લા ૧૦ જ વર્ષમાં
નવમકેન્દ્ર અને કાળકુર્વક ધાર્મિક પુસ્તકો પ્રકટ
કરીને ભરેલ જ્ઞાનગંગા વહેવડાવી છે. પોતાના
આદર્શ પાછળ પ્રયત્ન કરનાર અને નેની પાછળ
સર્વવ્યવસ્થા ભાગ આપનાર સદા સંનિવાદ છે.

પ્રભુપ્રેરણાથી ધાર્મિક જનતા - જનતાની
સેવા કરતા આ નંબરોએ 'ભક્તિમાર્ગ' ધાર્મિક
દારા ધાર્મિક સેવાની એક વધુ તક પ્રદર્શી છે.
ગુજરાતી ભાષામાં જે જે ધાર્મિક ભાસિક પ્રકાશિત
કે નહીં છે તે અક્ષરે સર્વ વાક્યોના નર્મ અને
શક્તિ, ઉચ્ચ આદર્શ સેવાની આ સંસ્થા દ્વારા
પ્રકાશિત થતા આ ભક્તિમાર્ગ ધાર્મિકને હું આગ
અંતરના આશીર્વાદ આપું છું.

ગુજરાતમાં વસતા જનતા મનુષ્યો આ ધાર્મિક
વાચનનો હાથ ઉઠાવે. અને જમ પરાયણતા આપના.
કષ્ટસાધ્ય માનવજીવન કલ્યાણની કલા. હર્મ. ભક્તિ
અને જ્ઞાનગંગાની પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરે અને માધ્યમના
સંચાલકોનો પ્રયત્ન સદા ચાલે એમ પરમાત્મા અને
માર્ગ હાર્દિક પ્રાર્થના છે. આદર.

અમદાવાદ. } પુનિત
તા. ૧૬-૧-૪૮ } ની પ્રેમગર્ભિ.

'ભક્તિમાર્ગ' નામના ધાર્મિક ભાસિકના પ્રકા-
શન મારે કયા અભાગો આપના પ્રસન્નતા ન દર્શાવે?
આપની સહેલી સંસ્કૃતિને ભક્તિ, જ્ઞાન અને
જ્ઞાનમાર કળી જનસંજીવની પાવાનો 'ભક્તિમાર્ગ'
કાળકુર્વક ને નૃત્ય પ્રવાસ આદર્શો છે. તે જલદ
પરેપન મારે આપના નિરતિગત પ્રસન્નતા મનુષ્યને
છે, અને કલ્યાણ ઉપાસનાથી આશીર્વાદ આપ છે
કે આ જુન વર્તમાન આસકરણ સુખવત, પસંદગી
અને કમિત ખોળા-અનુ.

અમદાવાદ } પાનનાચાપ
તા. ૨૦-૧-૪૮ } બી સીતારામ શર્માના
કાર્યકાર હરિવંશ.

ભક્તિમાર્ગ : ભક્તિમાર્ગ

પદ્મા સમયથી મારા-જનતાને નિમિત્ત પોતાનો
કલો કે-હિંદી ભાષામાં કલ્યાણ જેમ મહાન
ધાર્મિક ભાસિકપત્ર છે, અંગ્રેજીમાં પણ એમાં પણ
ધાર્મિક પત્રો પ્રકાશિત થાય છે, પણ આપણા
મહાનગરમાં, ગુજરાતીમાંના જીવનને ઉચ્ચ-ધાર્મિક
ગોષ આપતું ભાસિક શરૂ થાય તો કેવું સારું?

આજે હવેથી કહેવું પડે છે કે-મારા આ
નિવારને પ્રભુએ પોતાનો છે, ભક્તિમાર્ગ કાળકુર્વક
આવાન ભાસિક પત્રની જે શુભ શરૂઆત કરી છે,
એ અન્યત્ર સદાચાલનો વિષય છે.

'ભક્તિમાર્ગ' ધાર્મિકને હું હાર્દિક સુભાષીય
આપું છું, પરમકૃપાળુ પ્રભુ એમના નિરવાર્ધ સેવા
આપને ઉત્તરજન આપે, અને મરવી ગુજરાતના
ગૌરવ સમા મનુષ્યો આ ભક્તિને પોતાનો
નહાન આપે.

અમદાવાદ } હરિગુણસંતમરજીવન
તા. ૨૧-૧-૪૮ } શ્રી પ્રભુદાસ-અદારાજ

ભક્તિ જ્ઞાન અને સદાચાર આદિ માનવજીવનના
મહામંત્રો છે, એ મંત્રોદારા માનવજીવન સર્વથા
કર્મ મો છે.

ભક્તિમાર્ગ કાળકુર્વક અત્ય સમયમાં જ પ્રગટિ
સાધીને આજે 'ભક્તિમાર્ગ' નામના ધાર્મિક
ભાસિકપત્ર જ્ઞાન ધાર્મિક જનતાની સેવા કરવાનો
નિમિત્ત કલો છે એ જાણીને હું પ્રસન્ન થયો છું. અને
અંતઃકરણ પર્યંક સુભાષીવૈદ આપું છું કે-આ
પામેન ભાસિક સ્વિચ્છતિદિન પોતાના ખંચને સિદ્ધ
કરે અને શક્તિ પામે. અનુ.

અમદાવાદ } ભક્તિમાર્ગ કવિ રાંકેશદાસ
તા. ૨૦-૧-૪૮ } કાળકુર્વક

ભક્તિમાર્ગ ભારે ગુજરાતમાં કલ્યાણે પોર
અગત પ્રસન્ન છે. એના જવાબદાર પીળા કોર્મ
નરી પન્ન વિદ્યાનો અને કરેતાન ભક્તિનો પ્રવાસ
છે, આવા અવકાશમાં ભક્તિમાર્ગ કાળકુર્વક પોતાનો
પ્રકાશ દેસાવે, એ પ્રભુના યોગ છે. હું અંતઃકરણ
પર્યંક ભક્તિમાર્ગ ભાસિકની સમજતા કહેવું છું-

અમદાવાદ } મહાનગર હરિગુણ સુભાષી
તા. ૨૩-૧-૪૮ } બી. પ. નં. ૧ 'સુભાષી'

આમ 'અકિતમાર્ગ' માસિક શરૂ કરી અકિત-
માર્ગની સેવા કરવા કલ્પના કરી આ એ જાણીને અત્યંત
આનંદ થયો, 'અકિતમાર્ગ' જરૂર ગણકતી કરેલ
મેળવશે, એમ હું દાર્દિક બાવના સેવું છું.

રાજકોટ } માધવલાલ ત્રિ. શાયળ
તા. ૨૨-૨-૪૪ } ના રેલવેઠન

'અકિતમાર્ગ' માસિક અવશ્ય ક્રિયા આદર્શો,
સેવનાર અને નિષ્પક્ષ પાર્થિવ સેવા જાગવનાર
થશે એમાં સંશય નથી, હું આ કાર્યોત્થાપના સંચા-
લકોને આવા ઉત્તમ સાહિત્યના પ્રચાર તરફ ઝડપ
આપવા અદ્વલ ધન્યવાદ આપું છું અને શુભાસીવીદ
આપું છું કે તેઓ તન-મન-ધનની આ નિઃસ્વાય
સેવા અદ્વલ સફલતા પ્રાપ્ત કરશે. અમૃત.

ડી.એલ.સંસ્કૃતપાઠશાળા } શાસ્ત્રી રૈવાશંકર મેલજી
ગુલામવાડી, મુઝમ્મદ } દેસવાડાકરના
તા. ૧૧-૨-૪૪ } શુભાશીષ

વિશ્વમુક્તા વિષમ વાતાવરણમાં અકિતમાર્ગ
કાર્યોત્થાપે આ પાર્થિવ પ્રવૃત્તિ આદરી છે, મોઢું જુદું
જાતના બેદબાવ વિના કાલના સંચોજોત્થાપે એક અને
સહકારની ભાવનાથી કામ કરવાની જરૂર છે, સિદ્ધી
બાપમાં જલ્દીથી જેવા માસિકો એ દાયકામાં
પાતાની સુંદર પ્રગતિ કરી છે, એ સદકાર અને
સંવેદનાવનાને જ આભારી છે, ગુજરાતી બાપ
જાણનાર પાર્થિવ જનતાએ અકિતમાર્ગની આ
પ્રવૃત્તિને અપનાવવી થતે છે. હું અકિતમાર્ગ માસિકની
દિનપ્રતિદિન અધિક પ્રગતિ જુઝું છું અને પરમ-
કૃપાળુ પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું કે તેઓ
આ ધર્મપ્રાણ માસિકને વિશેષ સમર્થ અને સિદ્ધિ
પ્રાપ્ત કરનાર બનાવે.

વૈજ્ઞય પાઠશાળા } રમણલાલ જયેશ્વરામજી
ઉમરેઠ } ગાંધીના પરમાત્મરમરણ
તા. ૧૪-૩-૪૪ }

વિનય

મણુ ! હું સહવારથી જ કુલોની ટોપલી લઈ બેઠી છું.

કુસુમિત કળીઓ ઉસુક નેત્રોએ ત્હારા ચરણરૂપર્યાની વાટ એક રહી છે.

ઉપાના આગમન સાથે જ મારું હૃદય વિશ્વ-ભગૃતિની જ્યોતિષી પ્રકાશી ઉઠ્યું.
રક્તવાહિનીઓમાં વિદ્યુતની ગતિ થઈ, શેમાંચ સાથે હૃદયતંત્રીના તાર મજબૂતી રહ્યા.
આનંદની મંદ-સહરો શરીરમાં છવાઈ ગઈ.

સંસાર-ભગૃતિના પથના પથિક બની જઈ, તેજ માર્ગ અતલાવ્યો, પરંતુ હું અહિં
બેસીને તારી રાહ એક રહી છું.

વિશ્વ-પથિક આમળ ધસે બધે છે; પરંતુ મને ચિંતા નથી મને વિશ્વાસ છે કે
તું જ મારો પથ-પ્રદર્શક બનીશ એજ આનંદમાં હું રહેલી છું. પરંતુ મું એ આશા-
નિશામાં પરિણમશે ?

હૃદય બોલી ઉઠે છે--નહિ.

તો પછી એ આશા ક્યારે પૂરી થશે ?

પ્રિયતમ ! તું આવ, મારા માટે નહિ, તો આ નાની નાની કળીઓના માટે તો આવ !
હારા વિના એ કરાવા માંડી છે.

દે. શ્રી. નારાયણ પુ. સુખડીઆ.

સાચી રામ જયન્તિ ઉજવી કે ?

૩. મહાત્માશ્રી વાલ્મીકીરામ મહારાજ મુ. સ્વાસ્થ્યપુરી.

રામ એટલે જગતનો કર્તા, રામ એટલે જગતનો સૂર્ય, રામ એટલે પાનાનો ઉદ્ધાર, રામ એટલે મુક્તિનો દાતા, એની જ જયન્તિ કેવી રીતે ઉજવી ? રામનવમીના મેળામાં જઈ હાલ હોલ કરી ! પ્રમથા-પ્રમથીનાં બળનો ગાળી માની લીધી ! અગ્નિ તે દિવસે અપવાસ કરી. એની મૂર્તિ કે એના અભાવે પીટી દોહ મૂર્તિને હાથ વેંટડી માની લીધી ! ના, ના એા નુશ્વત્ત લમચ. બાલના સંતાનો, રામ તો અમર છે. એ એના સંતાનોને બગાડે તેને વેંટડી રખા છે. એા બાલનાં નરનાગચ્છા માત્ર કેપવાસ કરવાથી, મોતના પગથીયે ધસવાથી, તેમની મૂર્તિને વન, ગંગાના પડવાથી, શ્યામ બેન-સાથી સ્નેહમુગ્ધ નીલ ચંદ્રના જેવો નદાને માટે માપસ છે. નહિ કે તેની ને તરેને ના, ના પણ પીટી દોહ બારાણ કરીને એ તો પાપમ જ છે. માટે નામા વખતે અપવાસ અદા કરે જ કરી નાખો. રામ કોણ રખા છે, કેમકે હોલો વેંટડીએ ? એમ શું હશે તે

રામ હતો, છતાં ભગવાન. ભગવાનના અક્ષરે તરીકે નક્કી કરી નાખ્યું, તેવો જ દેહધારી તેવા જ વિબ્રુતિમાન. સિદ્ધાંત, ચિહ્નો એ જ તમેને રામાયણ જરૂર પનાવી આપશે, માટે તેને ઘૂંટી, ઘૂંટીને પી નાખો. અને સારનો સાર સમજી સમજી, પ્રત્યક્ષ કરો. જે રામના સ્વરૂપમાં, જે મહાન સદ્ગુણ સ્વરૂપ હતું, તે જ મોલ સ્વરૂપ, કાલ એટલે જુતકાળમાં દતા, અવિષ્યમાં હશે, ને હાલ વર્તમાનમાં છે, છે ને છે જ, તેને મોળા શરણ પકડો, તો જ કાણસુકા થશે.

ભગવાન શ્રીરામના ગુણગુણ ગાવા, આવ-ભક્તિદારા એમનું અર્ચન કરવું, અને એમના પાવન ગરિત્રમાંથી નવેક અનુસરણ કરવા યોગ્ય સદ્ગુણોને પાતાના આત્મામાં જાતરવા અને સમન્વર્તમાં મેલવ કરી ભગવાન પરીગમને શરણે જવ એ જ સાચી રામ જયન્તિની ઉજવણી છે.

ભક્ત હૃદય

(પાના નવમી દસમી, સર્વો વીનાયક ને નવમે તારા ધામમાં)

ભક્ત હૃદયની ભાવના, મનમાં વહિ ધામના, મસ્ત હરિના નામમાં; હરિ કાજે વેચાણ એ થાના. કાંઠે અંતરથી માલના કાલ. ભાત માને તણુખરું, માટી રમકટું, મસ્ત હરિના નામમાં. ભક્ત હૃદયની "ઝાડ જેવાં સહનશીલ પનતાં, હાસ બાવે જગતને નમતાં; હાં રે એવી કરે ઉપાસના, પ્રીતમની સાધના. મસ્ત હરિના નામમાં. ભક્ત હૃદયની હાં રે જ હરિનું નામ મુખે બોલતાં હાં રે એના ચરણમાં પડે છે હોડતાં; હાં રે રજ માંમે બહાવે, અંજન બનાવે, મસ્ત હરિના નામમાં. ભક્ત હૃદયની "એનાં વચનમાં લરી છે લીનતા, હાં રે રમે રમે પ્રભુમાં આધીનતા. હાં રે એવા "પુનિત" જીવનમાં, તાલી છે તનમાં, મસ્ત હરિના નામમાં. ભક્ત હૃદયની મહાત્માશ્રી "પુનિત" મહારાજ અમરદાવાદ

નવરસાત્મિકા ભક્તિ

લે.-પૂ. પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય શ્રી ૧૦૮ શ્રી કૃષ્ણાનંદજી
મહારાજ-મહામંડલેશ્વર

આપણે પ્રથમ ભક્તિના સ્વરૂપ પર વિચાર કરીએ, કે-ભક્તિ કેને કહે છે?, શાસ્ત્રમાં બતાવ્યું છે કે:- મન જેનું પરમ પ્રેમપૂર્વક ચિન્તન કરે તેનું નામ 'ભક્તિ' છે છતાં એ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે મન જે કોઈ સાંસારિક વાસનાનું ચિન્તન કરે તો એનું નામ ભક્તિ રહેતું નથી, જેમકે-જો કોનું ચિન્તન કરે તો તે 'કામ' કહેવાય છે, ધનનું ચિન્તન કરે તો 'ભોજ' કહેવાય છે, જો પુત્રાદિનું ચિન્તન કરે તો તે 'મોહ' કહેવાય છે, અને પોતાથી વિપરીત વસ્તુ-શત્રુ આદિનું ચિન્તન કરે તો તે 'ક્રોધ' કહેવાય છે, આમ મનનાં માનસિક ચિન્તનોનાં ધણાં સ્વરૂપો બને છે, પરંતુ એ ભક્તિ કહેવાતી નથી.

—પરંતુ પૂર્વસંસ્કારોવડે અથવા સત્સંગતિ વડે જો એ જ મન વારંવાર પરમાત્માનું ચિન્તન કરે-પરમાત્મા પ્રત્યે પરમ આસક્તિ-દૃઢપ્રેમ રાખે તો તે 'ભક્તિ' કહેવાય છે. શાસ્ત્રકારો એ ભક્તિનું લક્ષણ બતાવતાં કહે છે:-

હરેરહનિશ ચિન્તનમેવ ભક્તિઃ'

અર્થાત્ પરમાત્માનું અહર્નિશ ચિન્તન કરે એનું નામ જ 'ભક્તિ' ગણાય છે.

આ જગ્યાએ એ શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે:- પરમાત્માનું ચિન્તન અહર્નિશ-નિરંતર શા માટે માટે કરવું?, તો એનું સમાધાન શાસ્ત્રકારો આ પ્રમાણે કરે છે:-

મનની ગતિ અવિચ્છિન્ન-નિરંતર વહન કરનારી છે, ત્યારે કોઈ પણ નીચાણુનો ભાગ આવે ત્યારે એ બાબત ઢળી જવાનો મનનો ગુણ છે, ઉત્તેજિત ગુણો તરફ ત્યારે મન ઢળે છે, ત્યારે તે પીગળી જાય છે. અને પીગળેલા પદાર્થ ઉપર જે છાપ પડે છે, તે હમેશાને માટે-કાયમની બની જાય છે, અને એ છાપ વારંવાર સ્મરણરૂપમાં નજર સામે આવ્યા કરે છે.

આના માટે જલદી પીગળી જનારી લાખનો દાખલો ઉપયોગી થઈ પડશે; લાખ ત્યારે પીગળી જાય છે, એમાં જે મહેર કે છાપ મારવામાં આવે તે સ્પષ્ટ રૂપે દેખાતી રહેશે, એ પીગળેલી લાખમાં જો વિષ્ણુની છાપ મારીશું તો તેમાં ભગવાન વિષ્ણુ દેખાશે અને જો કોઈ સ્ત્રીની છાપ મારીશું તો એમાં

સ્ત્રી દેખાશે, એજ પ્રકારે એ પીગળેલી લાખમાં જે વસ્તુની છાપ લગાવવામાં આવશે, એ જ છાપ એમાં સ્થાયી રૂપે દેખાશે.

બસ, એજ હાલત મનની છે, પીગળવાના ગુણ-ધર્મવાળા મનમાં જે છાપ લાગી જાય છે. તે જ છાપ લાગી જાય છે. તે જ છાપ સ્થાયી રહી જાય છે, તેમાં કંઈ ફેરફાર થતો નથી.

ધારો કે તમે બગરમાં જઈ રહ્યા છો, રસ્તામાં કોઈ સુંદર રૂપ આપને જોવામાં આવે કે તુરંતજ તમારું મન પીગળી જાય છે, અને તેમાં તે સ્વરૂપની છાપ એવી તો સજ્જડ લાગી જાય છે કે:-તમારા ચિન્તનમાંથી એ રૂપની છાપ બૂંસાઈ શકવાની નથી, ત્યારે ત્યારે ચિન્તન કરશો, ખાતાં, પીતાં, વ્યાપાર કરતાં કે નિદ્રાવસ્થામાં-સ્વપ્નમાં પણ તમારા મનની છાપ સ્મરણ રૂપે નિરંતર દેખાતી જ રહેવાની છે.

જેવી રીતે સ્વરૂપથી મન પીગળી જાય છે. તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયોની પ્રત્યેક શક્તિવડે પણ મન પીગળી શકે છે, એથી જે જે ઉત્તેજક વિષય-ગુણ દર્શે તે-તે વિષયથી મન પીગળી જાય છે, અને તે તે વિષયની છાપ મન ઉપર પડી જાય છે, પછી તો મન એનું જ ચિન્તન કર્યા કરે છે.

મનની આવી છાપ જો સાંસારિક પદાર્થો કે વિષયો પર પડે તો એને કામ, ક્રોધ, મોહ, આદિ નામ આપવામાં આવે છે અને જો નિરંતર સાત્ત્વિક ભાવોની છાપ પડી જાય, કે-પરમાત્માની છાપ પડી જાય તો એને જ્ઞાન-ભક્તિ વિગેરે નામે આપવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રકારોએ એ ભક્તિને 'રસ' કહીને સંબોધી છે. પ્રથમ સંસારના રસોનો અનુભવ થવાથી જેમ સંસારને છોડી શકાતો નથી, તેવીજ રીતે આ ભક્તિ-રસનો અનુભવ મળ્યા બાદ ભક્ત તેને એકદમ છોડી શકતો નથી, સંસારનો રસ ત્યારે દુઃખદગ્ન પ્રતીત થાય છે, અને એનું પરિમાપ પણ દુઃખમાં જ આવે છે, ત્યારે આ ભક્તિરસ સુખકર માત્રમ પડે છે અને એનું પરિણામ પણ પરમપદ-મોક્ષ રૂપે સુખમાં આવે છે.

આ ભક્તિરસના આધિર્ભાવને કારણે સાહિત્ય-કારોએ રસના નવ પ્રકારો પાડેલા છે એટલે ભક્તિ

પણ રસાત્મિકા હોવાથી નવરસાત્મિકા ભક્તિ કહેવાય છે.

એ નવ રસોનાં નામ આ પ્રમાણે છે:—

૧-શૃંગાર, ૨-હાસ્ય, ૩-કરુણા, ૪-રૌદ્ર, ૫-વીર, ૬-ભયાનક, ૭-ગિભ્રસ, ૮-અદ્ભુત અને ૯-શાન્ત.

જે કે આ નવે રસોનાં ઉદાહરણો સાંસારિક પદાર્થોમાં પણ આપી શકાય છે, આપણે આ પ્રકરણ ભક્તિ વિષયક હોવાથી આપણે ભક્તિનાં જ નવર-સાત્મિક ઉદાહરણો જોઈશું.

૧-શૃંગાર ભક્તિનું ઉદાહરણ

એક ગોપી જલ ભરવા માટે યમુનાકિનારે ગઈ હતી, ત્યાં તેણે શાભાધામ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુને ખસી બળવતા જોયા, સાંથી જલ ભરીને ત્યારે એ ઘેર આવી ત્યારે તેનું મન મનમોહન શ્રીકૃષ્ણપ્રભુમાં લાગેલું હોવાથી એને કોઈ કામ કરવામાં પ્રીતિ થતી ન હતી, અન્ય ગોપીજનોને આ ગોપીની ઉદાસ દશા જોવામાં આવી, એટલે તેઓએ પૂછ્યું કે—“તને આ શું થયું છે કે જેથી તું નિરન્તર ઉદાસ રહ્યા કરે છે?”

ત્યારે પેલી ગોપીએ ઉત્તર આપ્યો —

અક્સ્માદેકસ્મિન્પથિ સહિ મયા યામુનતટે,

વ્રજન્યા દણો યો, નવજલગ્રનદયામલતનુ: ।

મદ્મંગ્યા કિં વા કુરુત નદિ જાને તત દદ્,

મમો મે ક્યાલોલં ક્વચ્ચન મૃદ્ધકૃત્યે ન લગતિ ॥

અર્થાત્ હે સખી! એક દિવસ યમુના કિનારે મેં ક્યામસુંદર શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કર્યાં, એ સુંદર પનખામ શરીરધારી શ્રીકૃષ્ણની દૃષ્ટિએ કોણ જાણે શું કર્યું કે જેથી મારું અંતર ચિત્ત કોઈ મૃદ્ધકાર્યમાં લાગતું નથી.

આ ગોપી શૃંગારરસભક્તિની ઉપાસિકા છે, એ તો પ્રથમથી જ કહી દેવાયું છે કે:—જે આ શૃંગારરસને સાંસારિક ભાવના આપવામાં આવે તો એનું નામ ‘કામ’ પડે છે, અથવા એ ભાવનાને ‘વાસના’ કહી શકાય છે, અને વાસનાના કારણથી મનુષ્યની વૃત્તિ નિર્દનીય ગણાય છે, પરંતુ એ ભાવના ભગવાનમાં હોવાથી એમ કહી શકાતું નથી. આ ગોપી તો શૃંગારભાવને લઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના કરી રહી છે.

૨ હાસ્યરસાત્મિકા ભક્તિ

એક વખત નારદજી વૃન્દવનમાં આવ્યા અને યશોદાજીને કહેવા લાગ્યા કે:—મને તમારા પુત્રનાં દર્શન કરાવો; નારદજીનું વચન સાંભળીને તરત જ યશોદાજી ભગવાનને લાખ્યાં, બાલક શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ નારદજીને જોઈને કહેવા લાગ્યા:—

યાસ્યામસ્ય ન મીષણસ્ય સન્ધિએ,
જીર્ણસ્ય શીર્ષાક્રુતે: ।

માતર્નેષ્યતિ મોં પિઘાય કપટા-

વાધારિકાયા મસૌ ! ॥

અર્થાત્ “હે માતાજી! હું આ બચકર ખૂદા માણસ પાસે નહિ જઈ; કારણ કે—આ યોગી કપટપૂર્વક મને પોતાની ઝાળીમાં છપાવીને ક્યાંક લઈ જશે.”

શ્રીકૃષ્ણના અસલી સ્વરૂપને જાણવાવાળા નારદજી ભગવાનના આ વચનથી હસવા લાગ્યા, અને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે:—“જે પ્રભુ પોતાની ઝાળીમાં આખા સંસારને છપાવીને બેઠા છે, એને ક્યાં યોગી પોતાની ઝાળીમાં છપાવી શકશે?”

આવું હાસ્યરૂપ ભગવાનનું રમરણ કરતા કરતા નારદજી વિદાય થયા.

આ હાસ્યરસાત્મિકાભક્તિનું ઉદાહરણ છે,

૩ કરુણારસાત્મિકા ભક્તિ

જે સમયે કાલીયનાગના અત્યાચારોને જોઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ યમુના કિનારે દડે રમવા પધાર્યાં, અને રમતાં રમતાં પોતાના દડા શ્રીયમુનામાં પડી જવાના કારણ—(અટાનાં) વડે તેઓ યમુનામાં કૂદી પડ્યા, અને એના કૂદવાના અવાજથી કાલીયનાગ એકદમ બહાર નીકળીને ભગવાનના શરીર પર વીંટાઈ ગયો, અને ભગવાનના મર્મસ્થાનો પર ફેણ મારવા લાગ્યો, એ સમયે ગોપપાલકો ભગવાનની આ દશા જોઈને રુદન કરવા લાગ્યા, અને શોકમાં મૂર્છા ખાઈને પડી ગયા, ત્યારે:—

તં નાગમોગપરિવીતમદૃષ્ટ્વેષ્ટ -

માલોહ્ય તત્તિપ્રયસન્ના: પરયામૃશર્તા: ।

કૃષ્ણેર્પિતાત્મસુહૃદર્થકલત્રકામા,

દુઃસ્થામિશોકમયમૂર્હાધયો ત્રિપેતુ: ॥

અર્થાત્ નાગની ફણાઓના મારવડે મૂર્છિત થયેલા શ્રીકૃષ્ણને જોઈને એ ગોપપાલકો, માતા, પિતા, મિત્રો, વિગેરે સર્વે તન્મય બનીને અત્યન્ત શોકવડે મૂઠ યુદ્ધિવાળાં બની ગયાં અને મૂર્છા ખાઈને પડી ગયાં!

આ ડેકાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું ખ્યાન-ચિત્તવન કરુણારસને લઈને થયું હતું.

૪ રૌદ્રરસાત્મિકા ભક્તિ

ત્યાં કોધવશ થયુભાવવડે નિરન્તર ચિત્તવન થતું રહેતું હોય, એ જ ચિન્તવન સ્થાથી બનીને રૌદ્રરસ વળી ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમકે:—

કોધને વશ બનીને શિશુપાલે શ્રીકૃષ્ણનું નિરન્તર ચિન્તવન કર્યું હતું, એટલું જ નહિ પરંતુ યાંડોના

રાજસૂય યજ્ઞ વખતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને અપશબ્દો-
ગાઓ આપીને પણ આતે તે ભગવાનના સ્વરૂપમાં
સમાઈ ગયો હતો.

૫ વીરરસાત્મિકા ભક્તિ

વીરરસ અનેક પ્રકારનો હોય છે, દાનવીર,
થરવીર, ધર્મવીર ઇત્યાદિ. તેમાંથી અહીં દાનવીરનું
ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે:—

“ન” સમયે સુદામાની કાખમાંથી તંદુરોની પેટલી
ખોડીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આરોગવા લાગ્યા, એ
મૂઠી આરોગાઈ ગયા પછી જ્યારે ત્રીજી મૂઠી પણ
ખાવા લાગ્યા ત્યારે શ્રીલક્ષ્મીએ આવીને ભગવાનના
હાથ પકડી લીધો, અને સમસ્યાથી કહ્યું કે:—“ મહા-
રાજ! આ બકતોની બાવબકિત જાણીને એટલા
બધા દાનવીર બની જાય છે કે એને શું આપી
દો છો એનું પણ આપને બાન રહેતું નથી, આ
બ્રાહ્મણના તંદુરોની બે મુઠીમાં સમસ્ત ઋષિસિદ્ધિ
તો એને આપી દીધી, હવે આપ શું અમો સર્વને
પણ આપી દેવા ઇચ્છો છો ? ”

આ ભગવાનની દાનવીરતાનું ઉદાહરણ છે, એવાં
બકતોનાં અનેક ઉદાહરણો શાસ્ત્રા પુરાણોમાં છે.

૬ ભયાનક રસાત્મિકા ભક્તિ

ભયને વશ થઈને જ્યાં પ્રભુનું ચિન્તન કર-
વામાં આવે તો એ ભયાનક રસ ભક્તિરસના રૂપમાં
પ્રગટાઈ જાય છે, જેમ કે:—

વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં જ્યારે મારીચ આદિ
રાક્ષસો ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા ત્યારે વિશ્વામિત્ર ઋષિ
ભગવાન શ્રી રામ અને લક્ષ્મણને યજ્ઞનું રક્ષણ
કરવા માટે તેડી લાવ્યા, તેઓએ મારીચન બાણ
મારીને સમુદ્રમાં ફેંકી દીધા.

જ્યારે સીતાજીનું હરણ કરવા માટે રાવણે
મારીચની સહાયતા માગી, ત્યારે મારીચે ભયપૂર્વક
શ્રી રામ-લક્ષ્મણનું પરાક્રમ બતાવતાં કહ્યું કે:—

“ભાઈ! તું જે રામની પત્નીનું હરણ કરવાની ઇચ્છા
કરે છે તે શ્રીરામનો મને એટલા બધો ભય લાગે
છે કે:—હું જ્યાં “ રા ” શબ્દ યાદ કરું છું ત્યાં
તો મને વેદના થવા લાગે છે અને શરીરમાં કંપ
છરે છે! અને:—

“ માર્ગે ગતિ કીટ પતંગકો નાર્દ,

જહાં જહાં વેસૌ, લોનો માર્દ ”

અર્થાત્ હે રાવણ! એ શ્રી રામ-લક્ષ્મણનો
મને એટલો બધો ભય લાગે છે કે:—જ્યાં હું નજર
નાખું છું ત્યાં મને શ્રી રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને
બાઈઓ નજરે આવે છે.”

કંસને પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો એટલો બધો
ભય લાગ્યો હતો કે એથી હમણાં શ્રી કૃષ્ણ અહીં

આવશે એવા ભયવડે એ સર્વત્ર શ્રી કૃષ્ણને જ
દેખતો હતો.

આ બધાં ભયાનકરસાત્મિકા ભક્તિનાં ઉદા-
હરણો છે, આના દ્વારા અનેક અસુરબકતોને મોક્ષ
પ્રાપ્તિ થઈ છે.

૭ બિભત્સરસાત્મિકા ભક્તિ

શરીરાદિ અનિત્ય વસ્તુમાં તુલ્યભાવ થઇને
પ્રભુમાં મન લાગી જાય એને બિભત્સ રસાત્મિકા
ભક્તિ કહે છે. જેમકે:—

વિક્રોર્ણ હરિચન્દ્રનાનિ લલિતાનિ લીલાલસા,
નિપેતુરતિ ચંદ્રલા ચતુરકામિની દૃષ્ટયઃ ।

તદેતદુગરિધ્રમન નિબિડગુણજાલં જનૈઃ-

લુંઠન્ કમિકલેષરં પિહિતનાસિકૈર્વીચ્યતે

અર્થાત્ જે શરીરપર સુવાસિત ચંદનાદિ લગા-
વવામાં આવતાં હતાં, જે ડી દૃષ્ટિ સુંદર કામિનીઓ
આસક્તિપૂર્વક દેખતાં હતી, એજ શરીર પર આજે
ગીધાનો સમૂહ ટકી પડ્યા છે! અને ત્યાંથી ચાસ-
નારા મનુષ્યો પાતાળ નાક બંધ કરીને એને જુએ છે.

આ પ્રકારે શરીરાદિની કુદૃશાને જોઇને જેને
ઉપરામ-વૈરાગ્ય થઈ જાય અને પરમાત્મભક્તિમાં ચિત્ત
લગાવી દે તે ભક્તિને બિભત્સરસાત્મિકા ભક્તિ
કહેવામાં આવે છે.

શાન્ત રસાત્મિકા ભક્તિ

શાન્ત ભાવ વડે નિરપહતાથી-કેાઇપણ જાતની
મંદિરા વિના કે જગતના કલ્યાણની બાવનાને લઈને
તથા તમામ વસ્તુમાં પરમાત્મદર્શન કરતાં જે ભક્તિ
કરવામાં આવે છે તેને શાન્તરસાત્મિકા ભક્તિ
કહેવામાં આવે છે. જેમકે:—

આસ્તામકષ્ટકમિદં વસુધાચિપત્યં,

ત્રેલોલ્ય રાજ્યમપિ મૈથ તૃણાય મમ્યે ।

નિઃશંક સુપ્ત હરિણીકૃત સંકૃતાસુ,

ચેતઃ પરં ઘલિતિ શૈલ ઘનસ્પતીષુ ॥

અર્થાત્ અહા! નિષ્કંટક પૃથ્વીનું રાજ્ય તો શું ?
પરંતુ ત્રણે લોકનું રાજ્ય પણ હું એક તણખસા સમાન
માનતો નથી પરંતુ જે વનમાં હરિણીઓનો સમૂહ
નિઃશંક થઇને સૂઈ રહે છે, તે વનની જતાઓ અને
ગુફાઓમાં રહેવા માટે માર્ગ મન ઉત્કંઠા કરે છે.

આવો નિરપહભાવ રાખીને ભકતો ભગવાનની
શાન્ત રસાત્મિકા ભક્તિ કરે છે.

આ નવ રસાત્મિકાભક્તિનો અભિપ્રાય છે કે:—
ગમે તે રસદ્વારા ભગવાનમાં અનન્ય ભક્તિ થવી
જોઇએ, ગમે તેવા ભાવ ધારણ કરીને પણ પરમાત્મ-
ચિન્તનમાં ચિત્ત લગાવવું જોઇએ. તો ભક્તિદ્વારા
અવસ્ય કલ્યાણ થાય છે. इति शिष्यम् ।

વેદોમાં ભક્તિતત્ત્વ

લે-શ્રીમત્પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય, દાર્શનિક-સાર્વભૌમ, વિદ્યાવા-
રિધિ, ન્યાયમાર્તંડ, વેદાન્તવાગીશ શ્રી સ્વામી મહેશ્વરનાનંદજી
મહારાજ, મહામંડલેશ્વર, હરિદ્વાર.

વેદાનું મહત્ત્વ

‘વેદોઽખિલો ધર્મમૂલમ્’ સંપૂર્ણ વેદ જ સત્ય સનાતન ધર્મનું મૂલ છે, વેદ સ્વતઃપ્રમાણ અને અપૌરુષેય છે, ભગવાનની દિવ્યવાણી વેદ છે, મનુષ્યના ભ્રમ-પ્રમાદાદિ દોષોથી વેદો સુક્ત છે. ‘ન હિ વેદાત્પરં શાસ્ત્રમ્’ વેદથી વધીને અન્ય એકેય શાસ્ત્ર નથી. ‘વેદશ્ચક્ષુઃ સનાતનઃ’ વેદજ સનાતન ચક્ષુ છે, અર્થાત્ સર્વ ધર્માદિ પુરુષાર્થોનાં અને વિચારવા યોગ્ય જીવ, જગત્ અને ઈશ્વરાદિ વિષયોના પ્રકાશક વેદો જ છે, એટલા માટે ભાગવતમાં-

‘વેદો નારાયણઃ સાક્ષાત્ સ્વયમ્ભૂરિતિ સુશ્રમઃ’

અર્થાત્ ‘વેદ સાક્ષાત્ નારાયણ અને સ્વયંભૂ છે’ એમ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કર્યું છે, એ અનેક પ્રમાણોથી વેદાનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ સમજવામાં આવી શકે છે.

ભક્તિને માટે વેદોમાં પ્રાર્થના

તસ્ય તે ભક્તિર્વાસઃ સ્થામ ।

(અથર્વવેદ સંહિતા ૬-૭૮-૬)

‘એ સર્વશાસ્ત્ર અને સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા આપ પરમેશ્વરમાં અમે ભક્તિવાળા બનીએ’ કારણ કે ભક્તિ વિના મનુષ્યનું જીવન વ્યર્થ છે, એટલા માટે હે ભગવન્! દયાસિંધા! કૃપા કરીને આપ અમાને આપની અનપાયિની-અનન્યભક્તિનું પ્રદાન કરો. એ જ અમે આપ પાસે પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના કરીએ છીએ. ઓ. શ્રી તુલસીદાસજીએ પણ પોતાના ઇષ્ટદેવ પાસે એ જ પ્રાર્થના કરી હતી:-

નાન્યા સ્પૃહા રણુપતે દુઃખયેઽસ્મદીયે,

સત્યં વદામિ ચ મવાનખિલાન્તરાત્મા ।

ભક્તિ પ્રયજ્ઞ રણુપુંગવ નિર્મરં મે ।

કામાદિદોષ રહિતં કુરુ માનસં ચ ॥

બાર બાર બાર મોંગઢું હર્ષિ દેહુ થી રંગ ।

પદસરોજ મનપાયિની ભક્તિ સદા સત્સંગ ॥

અર્થાત્ હે પ્રભુ! મને કોઈ પણ વસ્તુની આકાંક્ષા નથી. આપ મને કામ-ક્રોધાદિ દોષ રહિત ભક્તિ આપો.

સંયંધજ્ઞાનથી ભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ

અનેક મનુષ્યો શંકા કરે છે કે:-ભગવાનમાં અમારી ભક્તિ કેમ દબ થતી નથી? કયું એવું સાધન છે કે જેથી અમે ભગવાનના સાચા ભક્ત બનીએ? પરમ આદરણીય ભગવાન વેદ એ શંકાનું સમાધાન કરતાં ઉપદેશ આપે છે કે-“ભગવાન સાથેના તમારા કયા સંયંધ છે? એનું યથાર્થજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો, સંયંધજ્ઞાન વિના ભગવાનની ભક્તિ મળી શકતી નથી, રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં તમેને ત્રણ માણસો મળે છે, તે બધાં સાથે આપ કંઈ જ વાત કરતા નથી, એ બધાની પ્રત્યે આપ આદરભાવ પ્રકટ કરતા નથી, પરંતુ જે કોઈ આપનો સંયંધ-પરિચિત માણસ મળે છે, તેની સાથે જ આપ આદરભાવપૂર્વક વાતચિત કરો છો.”

સંયંધ પણ અનેક પ્રકારના હોય છે, સાધારણ આદર-ભાવથી વાતચિત થાય છે, અને ખૂબ જ સંયંધ વાળાની સાથે પ્રેમપૂર્વક અને ખૂબ જ આદરભાવપૂર્વક વાતચિત થાય છે. એથી એ નિશ્ચય થાય છે, કે:-ભગવાનની સાથેનું અપરિચિત અને અસાધારણ સંયંધજ્ઞાન જ ભગવદ્ભક્તિનું ઉત્પાદક છે, એટલા માટે જ મંત્રદષ્ટા ઋષિ કહે છે:-

‘અગ્નિં યન્યે પિતરમગ્નિમાપિમગ્નિં ધ્રાતરં સર્વમિત્ સન્નાયમ્’ (ઋ. ૧૦-૭-૩)

અર્થાત્ અગ્નિ પરમેશ્વરને જ હું મારાં માતા, પિતા, બંડુ, ભાઈ અને મિત્ર માનું છું.

‘સ ન હન્દ્રઃ સ નઃ સન્ના ।’

(ઋ. ૮-૧૨-૩)

અર્થાત્ આ ઇન્દ્ર-પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ન અમારા કથાલુપ્ત સાચા મિત્ર અને પરમ હિતકર છે.

‘યસ્યેદં સર્વં તમિમં હવામહે’

(ઋ. ૪-૧૮-૨)

જેનું આ ચરાચર જગત છે, એ સર્વેશ્વર ભગવાનને જ અમે બોલાવીએ છીએ. એ પ્રકારે ભક્તિના ઉત્પાદક-સંબંધ જ્ઞાનના સૂચક અનેક મંત્રો વેદોમાં મળી આવે છે.

અસાધારણ સંબંધ

ભગવાન વેદ જીવાત્મા અને પરમાત્માનું પક્ષી-રૂપથી વર્ણન કરતાં બતાવે છે કે:—જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથે અસાધારણ સંબંધ છે, એવો સંબંધ અન્ય કોઈ પદાર્થની સાથે નથી.

‘દ્વા સુવર્ણા સયુજા સત્ત્વાયા સમાનં વૃક્ષં પરિવસ્વજાને (ક. ૧-૧૬૪-૨૦.)

‘સુવર્ણ’ પક્ષિનું નામ છે, પક્ષિ બે છે, એક જીવાત્મા, અને બીજું પરમાત્મા છે, બન્નેની સમાન જાતિ છે. જીવાત્મા એ પરમાત્માનો સમ્પત્તિય છે. વિગ્નતીયતા પ્રેમભક્તિની આધક છે, અને સમ્પત્તિયતા પ્રેમભક્તિની સાધક છે, વર્ધક છે, આત્મત્વ બન્નેમાં સમાન છે; ભગવાન સર્વના આત્મા છે, વિરહગીતમાં ગોપીજનોએ પણ એ જ ગાયું હતું:—

ન જલુ ગોપિકાનન્દનો મથા—

નાંજલ વેદિના મન્તરાત્મદક્...

તથા ‘કૃષ્ણમેનમવેદિત્વમાત્માનમજિહ્વાત્મા નામ્’ આત્મા બંધાને પ્રિય લાગે છે, ભગવાન અનાત્મા નથી, અને અનાત્મા માનવાથી ભગવાનમાં વિગ્નતીયતા આવી જાય છે, વેદનો ‘સુવર્ણ’ શબ્દ ભગવાન અને આત્માની સમાન જાતિનો બોધ આપતાં ભગવાન પરમાનંદના નિધિ અને પરમપ્રેમારૂપ છે એમ ઉપદેશ આપે છે, અર્થાત્ એ સર્વાત્માની સાથેજ જીવાત્માનો વાસ્તવિક સંબંધ નથી. આ શરીર પ્રથમ પણ ન હતું, અને ભવિષ્યમાં રહેશે નહિં, એનો ક્ષણિક-કુઃખકારક સંબંધ નષ્ટ થઈ જાય છે, અને સ્ત્રી-પુત્રાદિના સંબંધનો પણ એ જ હાલ છે, કાલ-કાલનું નથી.

‘કસ્ય કે પતિપુત્રાદ્યા મોહ ધ્ય દિ કારણમ્’
(શ્રીમદ્ભાગવત.)

પતિ-પુત્ર અને પારિવારિક સંબંધોમાં પ્રેમ મુખ્ય કારણ નથી પરંતુ મોહ જ મુખ્ય કારણ છે, અને એ જ પ્રકારે શુદ્ધ-ધનાદિ જડવસ્તુનો સંબંધ પણ નાશવંત જ છે, કલું છે કે:—

ધનાનિ ભૂમૌ પશવશ્ચ ગોષ્ઠે

માયાં ગૃહદ્વારિ જનાઃ સ્મશાને ।

વેદશ્ચિતાયાં પરલોકમાર્ગે,

કર્માનુગો ગચ્છતિ જીવ યત્કઃ ॥

અર્થાત્ ધન પૃથ્વીમાં દટાયેલું (જ્યાંનું ત્યાં) પડ્યું રહે છે, પશુઓ ત્યાં ને ત્યાં બાંધ્યાં રહી જવાનાં છે, સ્ત્રી ઘરનાં આંગણાં સુધી અને સંબંધી જનો સ્મશાન સુધી જ સાથે આવે છે, આ (ભૌતિક દેહ ચિતામાં ભસ્મ થઈ જાય છે, અને પોતાના કર્માનુસાર જીવને એકલા જ જવું પડે છે.

એટલા માટે આ ક્ષણિક અનર્થકારી સંબંધ-વાળા વિગ્નતીય કનક-કલ્પ અને કલ્પવૃક્ષાદિ પદાર્થોથી ગોદાસક્તિનં લઠાવીને વાસ્તવિક સર્વસ્વ સમ્બંધી સમ્પત્તિય ભગવાન સાથે જ અનન્ય પ્રેમ કરવો જોઈએ.

અથવા ઉપર દર્શાવેલી કૃતિમાં ‘સુવર્ણ’નો અર્થ “સુવર્ણ” પણ થઈ શકે છે, વેદોમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ વર્ણને વિકૃત કરીને પણ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, જેમ કે ‘ગૃહ્ણતિ’ ને ‘ગૃહ્ણતિ’ કહેવામાં આવેલું છે, તે મુજબ આ ઠેકાણે પણ ‘વર્ણ’ની જગ્યાએ ‘વર્ણ’ કરવામાં આવ્યું છે, એથી જીવાત્મા અને પરમાત્મા એ બન્ને જ સચ્ચિદાનંદાદિ સમાન લક્ષણોથી પૂર્ણ છે. એવો અર્થ નિકળે છે, જેમ પરમાત્મા સદૃશ, ચિદૃશ અને આનંદૃશ છે, તેમ જીવાત્મા પણ છે, એ બન્નેના લક્ષણ-ધર્મ સમાન છે, વિરુદ્ધ લક્ષણ નથી. ભક્તોથી ભક્તનો, જ્ઞાનીથી જ્ઞાનીનો, રાજાથી રાજાનો એમ સમાનની સાથે સમાનનો જ પ્રેમ થાય છે, વિરુદ્ધ લક્ષણવાળાઓનો પરસ્પર પ્રેમ થઈ જ શકતો જ નથી, દેવો અને અશુરોનો પ્રેમ શી રીતે હોઈ શકે ?

આ ઠેકાણે એ શંકા ઉપરિથત થાય છે કે:— સમાન જાતિ અને સમાન લક્ષણવાળાઓમાં પણ કોઈ-કોઈ ઠેકાણે પ્રેમ જોવામાં આવતો નથી, જેમ કે એક જ જાતિના બે શંકા છે, અને બન્ને લક્ષણ-ધર્મોમાં એકબીજા સાથે પ્રભુત્વ આદિ લક્ષણો

સમાન જ છે, તો પણ તેઓમાં પરસ્પર વેર જોવામાં આવે છે, તેમજ જીવ અને પરમાત્મા બન્ને સમ્પત્તીય હોવા છતાં બહુધા જીવો પ્રણતા અભિમુખ થતા નથી, તેનું કારણ શું છે?

આ શંકાનું સમાધાન ઉપર જણાવેલા વેદ મંત્રમાંના ‘સન્નાયો’ શબ્દથી થઈ જાય છે, એ બન્ને પરસ્પર મિત્રો છે. હિતકારી છે.

એ સ્થાન પર પણ એ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે:—જીવ અને પરમાત્મા બન્ને મિત્ર હોવા છતાં એ બન્નેનો વિયોગ હોય—જેમ કે ચક્રા-ચક્રી તો અમાવાસ્યાની રાત્રીમાં વિયોગ થઈ જાય છે તો એ મિત્રતા પણ દુઃખનો હેતુ બની જાય છે. એ શંકાનું સમાધાન પણ એ જ મંત્રના ‘સમાનં વૃશ્નં પરિવસ્વજાતે’ એ વાક્યથી થઈ જાય છે, અર્થાત્ એક જ શરીરરૂપ વૃક્ષ ઉપર બન્ને જીવાત્મા પરમાત્માનો નિવાસ છે, આ કેટલાંક વિયોગ નહીં પરંતુ સંયોગ છે. આ સંયોગ-સંબંધને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા માટે એજ મંત્રમાં ‘સયુજો’ વિશેષણના પ્રયોગ કરાયેલા છે, એટલે બન્ને એક શ્રીમતની સાથે જોડાયેલા છે, જેવી રીતે ગિમ્મ અને પ્રતિગિમ્મ પરસ્પર જોડાયેલાં હોય છે, જેવી રીતે દર્પણની સામે મુખ ન હોય તો દર્પણમાંના પ્રતિબિંબનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી, પ્રતિબિંબની હાજરીમાં જ એ મુખ ‘ગિમ્મ’ કહેવાય છે, તે પ્રમાણે જીવાત્મા અને પર-પરમાત્માનો અયુતસિદ્ધત્વહીતક ગિમ્મ-પ્રતિગિમ્મ સંબંધ છે, અને એટલા માટે વેદાન્તશાસ્ત્રમાં જીવાત્માનું ‘ચિદાભાસ’ રૂપે વર્ણન કર્યું છે. અને એ જ કારણથી ‘સયુજો’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ મુસંગત છે.

આર્થા એ દઢ નિશ્ચય થઈ જાય છે કે-જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથેનો તાદાત્મ્ય સંબંધ છે, જ્યાં વાસ્તવિક અભેદ અને કાષ્ઠનિક અવિગત ભેદ હોય ત્યાં તાદાત્મ્ય સંબંધ માનવામાં આવે છે, એટલા માટે જ જીવાત્મા પરમાત્માનો સમ્પત્તીય છે, સમાન લક્ષણયુક્ત છે. અને બન્નેનો ચિર-વિયોગ પણ નથી, પરંતુ એ બન્નેનો એક જ સ્થાન પર નિવાસ છે, એથી જ તો જીવાત્માનો મુખ્ય, શાશ્વત અને વાસ્તવિક સંબંધ એ પરમ આનંદનિધિ સ્વસ્વરૂપશ્રૂત પરમાત્માની સાથે જ છે, અન્યની સાથે નહિં.

આવો દઢ નિશ્ચય-વિશુદ્ધ ભાવ સિદ્ધ થયા પછી સ્વભાવતઃ જીવાત્માની પરમાત્મા પ્રત્યે અર્નન્ય-ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એટલા માટે જ ભગવાન વેદ કહે છે:—

‘યસ્ય તે સ્વાદુ સર્ણ્ય સ્વાદ્વી પ્રજોતિ.’

(ઋ. ૮-૬૮-૧૧)

અર્થાત્ તમે એ પરમાત્માના મિત્ર અને અતિ આદરાદક છો. અને તમારો પ્રણય-પ્રેમભક્તિ ‘સ્વાદ્વી’ છે—અતિ મધુર છે.

દર્શન અને મિલનની અભિલાષા

કદા મૃદ્ધોકં સુમના અભિચ્ચમ્

(ઋ. ૭-૮૬-૨)

હે ભગવન! આનંદનિધે! સર્વોત્તમ! હું સરસ મનરાગો બનીને આપનાં ક્યારે દર્શન કરીશ? જ્યાં સુધી જીવ ‘સુ-મના’ સારા મનરાગો ન થઈ શકે ત્યાં સુધી પરમાત્માનાં દર્શન કરી શકવાનો નથી. એટલા માટે મનની દુષ્ટતાનો ત્યાગ કરીને એને સુમન બનાવો, એને શુદ્ધ, નિર્મલ એકાગ્ર અને શાન્ત થઈ જાય એવા ઉપાય લેવા જોઈએ.

અને જીવાત્મા પુનઃ પ્રાર્થના કરે છે કે:—

‘કદાન્તવન્તર્વરુણે મુવાનિ’ (ઋ. ૭-૮૬-૨)

હું ક્યારે આપ-સર્વજનોના ઇચ્છનીય પૂર્ણાનન્દાદ્રેત સાગરમાં અંતર્ભૂત-નિમગ્ન બની જઈશ? અર્થાત્ આપ કૃપા કરીને આપના પૂર્ણસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવીને એમાંજ મને મેળવી દો; એ જ મારી પ્રાર્થના છે.

‘આ ત્વા વિશન્તિવન્દવઃ સમુદ્રમિવ સિન્ધવઃ

ન ત્વામિન્દ્રાતિરિચ્ચતે।’ (ઋ. ૮-૧૨-૨૨)

હે પ્રભો! જેવી રીતે નદીઓ સમુદ્રમાં મળી જઈને તદ્રૂપ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે ચંદ્રના સમાન શાન્તચિત્તવાળા આપના ભક્તો આપના સ્વરૂપમાં લીન-તદ્રૂપ બની જાય છે. આપના ભક્તો આપનાથી અલગ રહી શકતા નથી.

શરણાગતિનો આદેશ

ભગવત્ શરણાગતિ એ ભક્તિનું મુખ્ય અંગ છે, એના વિના ભગવત્કૃપા થઈ શકતી નથી.

‘एक भरोसो एक बल, एक आश विश्वास’

એજ શરણાગતિનું સ્વરૂપ છે, એકમાત્ર ભગવાનનો આશ્રય ગ્રહણ કરીને એમનું જ ચિન્તન કરીને નિશ્ચિત થઈ જવું એ ભક્તનું પરમકર્તવ્ય છે. ભગવાન વેદ પણ એજ આજ્ઞા આપે છે:—

‘आत्मारम्भं न त्रिष्यो ररम्भा शवसस्पते।

उपससि सधस्थ आ’ (ઋ. ૮-૪૫-૨૦)

હે બલનિધિ ભગવન! જેમ દુર્ગલ-વૃદ્ધ મનુષ્ય ચાકરા માટે લાકડીનો આશ્રય લે છે, તે પ્રમાણે

સર્વ પ્રકારથી કુર્બાન એવો હું આપનો જ આશ્રય મળે છે અને એક માત્ર આપની જ સમીપ હૃદયોદિ રચનામાં આપનું ભજન-દર્શન કરવાની અભિલાષા સંવું છું.

સ્મરણ-કીર્તનનો આદેશ

આચાર્ય શ્રી શંકરસ્વામીએ મોક્ષકારણની સામગ્રીઓમાં ભક્તિને જ મુખ્ય સામગ્રી બતાવી છે, એ ભક્તિનું પ્રધાન સાધન સ્મરણ અને કીર્તન છે, એ ભગવાનના પરમપાવન નામસ્મરણ-કીર્તનના આદેશ વેદ પણ આપે છે:-

‘મર્તા અમર્ત્યસ્ય તે મૂરિનામમનામહે’

(ઋ. ૮-૧૧-૫)

એ અમર્ત્ય, અવિનાશી સદાશાશ્વત પરમેશ્વરનાં બધાં નામોનું અમે-મરણધર્મવાળા મનુષ્યો સ્મરણ કરીએ છીએ.

‘નામાનિ તે શતક્રતો ! વિશ્વાભિગિમિરોમહે’

(ઋ. ૨-૩૭-૩)

હે અનન્ત ચૈતન્ય પ્રકાશ સ્વરૂપ ભગવન ! આપનાં પાવન નામોને અમે બધા મનુષ્યો વાણીથી બોલીએ છીએ-અર્થાત્ વૈષ્ણવીવાણીથી કીર્તન કરીએ છીએ. અને મધ્યમાં આદિ વાણીથી સ્મરણ ધ્યાન કરીએ છીએ.

તેઓ અંતર્વિરાજમાન છે

જે આનંદનિધિ સર્વેશ્વર પરમાત્માનું આપણે સ્મરણ કરીએ છીએ, તે ભગવાન કયાં છે ? શુ તે સાતમે આસમાને રહે છે ? અથવા બીજે સ્થળે છે ? એ પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં વેદ ભગવાન આજા આપે છે કે:-

હે સર્વોત્કૃષ્ટ ભગવન ! ભક્તલોકો પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિ દ્વારા પોતાના અંતઃકરણમાં જ જોવાની ઇચ્છા કરે છે; જો કે, -પરમાત્મા અંદર-બહાર, અને સર્વત્ર વિદ્યમાન છે, છતાં જે રૂપમાં ભગવાનને જોવાની ભક્ત ઇચ્છા કરે છે, એ રૂપમાં ભગવાન ભક્તના હૃદયમાં પ્રકટ થાય છે. કહ્યું છે કે:-

‘અન્તરિહ્ણતિ તં જને રુદ્રં પરો મનીષયા’

(ઋ. ૮-૬૨-૩)

એ અજન્મ પ્રભુ ભક્તની ભાવના મુજબ પ્રકટ થાય છે.

ભગવાનના અવતારો:-

‘મક્તમાવાનુસારેણ જાયતે મગવાનજઃ’

ભગવાન પોતે અજન્મ-આ છે, પરન્તુ ભક્તોને માટે અનેક રૂપથી પ્રકટ થાય છે, વેદના આ સંક્ષિપ્ત ઉપદેશને ગીતામાં સ્પષ્ટરૂપે ભગવાન બતાવે છે:-

અજાયમાનો બહુધા વિજાયતે’ (યજુ. ૧૭-૧૧)

અર્થાત્ હે અજુન ! હું અજન્મ-મા, અને સર્વનો ઇશ્વર હોવા છતાં મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય લઇને ધર્મ સંસ્થાપન તથા અધર્મના વિનાશ માટે હું જન્મ પામું છું,

અજોડપિસન્નવ્યયાતમા મૃતાનામીશ્વરોડપિ સન્ । પ્રકૃતિ સ્થામધિષ્ઠાય સમવામ્યાત્મમાયયા ।

ભગવાન વિવિધ અવતારો ધારણ કરીને આ વિશ્વની રક્ષા કરે છે, વેદ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે:-

‘અર્હન્ વિમિષિ સાયકાનિ ધન્વાર્હન્ યજ્ઞે વિશ્વરૂપમ્ અર્હન્નિવ્દ્યસે વિશ્વમર્મ્ય ન વા ઓજિયો રુદ્ર ! ન્વદસ્તિ’ —(ઋ. ૨-૩૧-૧૦)

પરમપૂજ્ય ભગવાન (રામ-કૃષ્ણાદિ) અવતાર ધારણ કરીને ધનુષ અને બાણોને ધારણ કરે છે, પોતાના મુનિમનહારી પરમસુદર શરીરમાં હાર-આદિ આભૂષણો પહેરે છે, આ વિશ્વનું દરેક પ્રકારે રક્ષણ કરે છે.

આ મંત્રમાં ભગવાનનું નામ ‘રુદ્ર’ બતાવવામાં આવ્યું છે, જે દુ ખોને હટાવીને સુખ પ્રાપ્ત કરે છે, તેનું જ નામ રુદ્ર છે, આ પ્રકારે ભગવાનથી વિશેષ આ સંસારમાં કોઈ બલવાન નથી.

નામરૂપની વિશેષતા

‘પદં સદ્વિપ્રા બહુધા વદન્તિ’ (ઋ. ૧-૧૬૪-૪૬)

એ એક અદ્વિતીય ભગવાનનું તરવદર્શી પુરુષો અનેક નામરૂપોથી વર્ણન કરે છે. રામ, કૃષ્ણ, શિવ, વિષ્ણુ, શંભુ, રુદ્ર આદિ અનેક નામ તે એકજ પરમાત્માનાં છે, તેમજ દેવાદિ અનેક સ્વરૂપો પણ તેનાં જ છે, એટલા માટે સાચા પ્રેમીભક્તો એ ભગવાનના અનેક નામોમાં તેમજ અનેક રૂપોમાં ભેદબુદ્ધિ રાખતા નથી, શ્રીમદ્ ભાગવત અધ્યાય ૪ ૭-૫૩ માં પણ એજ બતાવ્યું છે. -“એ અદ્વિતીય કેવલબ્રહ્મ પરમાત્મામાં બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-રુદ્ર આદિની ભેદબુદ્ધિ કરવાવાળો અજાની છે.”

ઉપસંહાર

જો કે -પરમગંભીર સમગ્ર સમાન વેદ ભગવાને અનેક રચાઓ દ્વારા ભક્તિતત્ત્વના વિષયમાં ઘણાજ પ્રકાશ આપ્યો છે, એ વસ્તુ વેદ પરિશીલન કરનારાઓથી છૂપાયેલી વથી, આ નાના લેખમાં એ બધાં ભક્તિનાં તત્ત્વોનો સમાવેશ તો કેવી રીતે થઇ શકે ?, તો પણ સંક્ષેપમાં એ વિષયના મુખ્ય-ગુણવા યોગ્ય વિષયોનું આ લેખમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે ઝં તત્સત્.

પુનિત પડકાર

લે:—મહાત્માશ્રી. પુનિત મહારાજ, અમદાવાદ.

‘પુનિત’ પ્રથમ અંકમાં શું લખ્યું? ક્યાં સમય! વાંચકો! આંખ ખુલ્લી રાખશોને?

આ અંકનો વિષય ભક્તિનો છે, ભક્તિ કોણ કરી શકે? એને આપણું પ્રથમ વિચારીએ:—જે મનુષ્ય નિર્ભય હોય, જેનામાં ઉત્સાહ અને સાદસ હોય તે જ ભક્તિ કરી શકે છે, ભક્તિ કરનાર મનુષ્ય ગમે તેવા સંકટમાં પણ ગભરાતો નથી, પરંતુ હસતે મુખે તેને સંધન કરે છે, તમારામાં સહનશક્તિ છે? ચેતન છે? ઉત્સાહ છે? નિર્ભયતા છે?

સમૃદ્ધિશાલી મનુષ્ય ધન-મદમાં ફૂલાતા હશે, ધનભંડારો જોઈ-જોઈને મદોન્મત્ત બનતા હશે, પરંતુ એને ક્યાં ખચર છે? કે-એ બધા ભંડારો આવી મૂકાને ચાલ્યા જવાનું છે, સુંદર શરીરવાળાઓ બીજા મનુષ્યને જોઈને ફૂલાતા હશે પરંતુ એને ક્યાં ખચર છે કે એ સુંદર શરીર પણ એકવાર માટીમાં મળી જવાનું છે? મહાન સત્તાધીશો પોતાની સત્તાના મદમાં ચક્ર્યૂર બનીને ફરતા હશે પરંતુ તેઓને ક્યાં ખચર છે કે એની સત્તા ચાર દિવસની ચાંદની જેવી ક્ષણિક છે? યુવાની પણ બે દિવસની મહેમાન છે, જીવનધન પણ ચાર જ દિવસનું છે,

આ બધું ચાર દિવસની ચાંદની જેવું છે, ચાર જ દિવસની મીઠાશ છે, પરંતુ એના અભિમાનમાં ચૂર બનીને ત્યારે તું પરમાત્માના દરબારમાં હાજર થઈશ, ત્યારે તું છે અને પરમાત્મા છે, તારાં કર્મોની હાજરી તારે જ લેવાશે, અને જે શરીર ધન, સત્તા અને યુવાનીનો તે મદ કર્યો છે તે આંધારી કચરમાં કે અગ્નિની ભરમમાં લુપ્ત થવાનું છે આજે જ-

અત્યારે જ ચેતી જવા જેવું છે, અને નહિતર પાછા-બોનો પશ્ચાત્તાપ નકામો છે—

ચાલ રાખો કે ત્યાં સુધી તમારા હૃદયમાં તમારા પ્રત્યેક દેશ-બાંધવો માટે સદાનુભૂતિ નહિ પ્રગટે અને જે પ્રેમ પોતાનામાં સર્વનો સમાવેશ કરે છે. જે હૃદય સર્વને માટે દ્રવે છે તેવા હૃદય અને પ્રેમની પ્રાપ્તિ તમે નહિ કરો ત્યાં સુધી બધું જ ફોગટ છે પરાક્રમ કરવાનો સમય તમારી જુવાનીનું જોર ઉઠાળા મારી રહ્યું હોય તે જ છે; નહિ કે તમે ધરડા અને આખી જીંદગીભરના કામના ઓગળથી ઘસાઈ જાઓ ત્યારે!!

અત્યારે તમારામાં ઉત્સાહ છે, વીર્ય છે, ચેતન છે. કામ કરવાનો આ જ અવસર છે પ્રભુને ચરણે સુંઘાયલાં, કરમાયલાં અને કચરાયલાં પુષ્પો અર્પણ ન થાય, પણ તાગ્ન. ખીસેલાં, સુગંધવાળાં અને કોઈએ પણ સ્પર્શ કર્યો ન હોય એવાં પુષ્પો જ અર્પણ કરવા યોગ્ય છે પ્રભુનો જય બોલી આગળ કૂચ કરો. પ્રભુ આપણે સરદાર છે, કોણ પડે છે તે તરફ દષ્ટિ ફેરવશો નહિ. આગળ વધો! હવે આગળ વધો.

બન્ધુઓ! તો જ આપણે આગળ વધ્યા કરીશું એક પડશે તો બીજો તેના કામને હાથમાં લેતા જશે.

મહારા વ્હાલા નવયુવાનો! આટલું જ બસ છે. ફક્ત આટલેથી જ વીરમું છું. અપૂર્ણ.

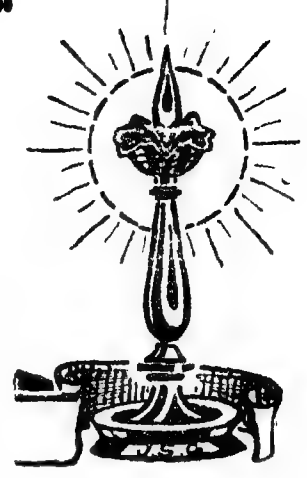
‘પુનિત’

ભવમોક્ષકારક

ભક્તિ

લે:—શ્રીમત્પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય શ્રી
દ્વારકાપીઠાધીશ્વર જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય
શ્રી ૧૦૮ શ્રીઅભિનવસમ્યદ્દાનંદ-
તીર્થજી મહારાજ. પ્રભાસ.

મત્તિ: પ્રસિદ્ધા ભવમોક્ષણાય ।

ભવમોક્ષ-સંસારનિવૃત્તિ અને ભગવત્પ્રાપ્તિનું મુખ્ય પ્રસિદ્ધ સાધન ભક્તિ છે. આપણા શાસ્ત્રોમાં પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટે જુદાં જુદાં સાધનો બતાવવામાં આવ્યાં છે. કારણ કે:—‘મિત્રરુચિર્હિ લોક:’ જગત્ના લોકોની રુચિ અને જુદી ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, એક જ સાધનથી બધા લોકો લાભ લઈ શકતા નથી.

જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનો આશય પણ એ જ છે કે:—પ્રત્યેક જીવને એક દિવસ અવસ્ય પરમસુખને પ્રાપ્ત કરવું જ જોઈએ, એ પરમસુખને પ્રાપ્ત કરવા માટે શાસ્ત્રકારોએ જુદાં જુદાં સાધનો એટલા માટે બતાવ્યાં છે કે:—મનુષ્યને જે સાધનમાં રુચિ ઉત્પન્ન થાય, જે સાધન એને અનુકૂળ પડે, એ જ સાધનને પોતાના ઉપયોગમાં લઈને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે.

ઠક્ષીનાં વૈવિધ્યાદ્રુજુકુટિલ નાના પથજુષાં,
નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામર્ણવ ઇવ ।

ઉપરોક્ત સ્તુતિપદ્યમાં પણ એ જ ગર્ભિત આશય રહેલો છે.

જ્ઞાનં કર્મ ચ મત્તિઃ નોપાયોડ્યોડસ્તિકુચ્ચિત્
શાસ્ત્રોમાં જે સાધનો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તેમાં મુખ્ય ત્રણ સાધનો બતાવ્યાં છે.

૧ જ્ઞાન, ૨ કર્મ અને ૩ ભક્તિ. એ સિવાય ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે અન્ય એકેય સરલ ઉપાય નથી. અને એ ત્રણમાં પણ આ ભક્તિરૂપ સાધન અત્યંત સરલ અને સુખકર હોવાથી ભક્તિદ્વારા જલદીથી

મુક્તિ મેળવી શકાય છે. ખીજાં એ સાધનો કઠિન અને ક્વચિત્ વિધ્ન કરનારાં હોય છે.

‘ભક્તિ’ શબ્દ ‘મજ્જ સેવાયામ્’ ‘મજ્જ’ ધાતુથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, એથી ભક્તિ શબ્દનો વાચ્યાર્થ ‘સેવા’ થાય છે, જે કે:—એ ભક્તિ-એ સેવા જુદા જુદા પ્રકારથી થઈ શકે છે:—માતૃભક્તિ, ગુરુભક્તિ, આદિ ભક્તિ દ્વારા માતા, પિતા અને ગુરુજનો સન્તુષ્ટ થાય છે, અને સેવા કરનારને ઇચ્છિત વસ્તુ આપે પણ છે,

પરંતુ શ્રેષ્ઠભક્તિ તો ભગવત્ પ્રીત્યર્થે થવી જાઈએ, કારણ કે:—ભગવાનમાં સર્વ જગત્નો સમાવેશ થઈ જાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સ્વમુખે આદેશ કરે છે:—

‘મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સુત્રે મણિગણા ઇવ’

અર્થાત્ જેમ મણિની માળામાં સર્વમણિઓ એતપ્રોત છે તેમ આ સર્વ જગત્ મારામાં એતપ્રોત છે.

‘ઓત પ્રોતં પટવચ્ચત્ર વિશ્વમ્’

જેમ વસ્ત્રના તંતુઓ વસ્ત્રથી ભિન્ન નથી, તેમ પરમાત્માથી જગત્તી કોઈ પણ વસ્તુ ભિન્ન નથી.

સાંસારિક આધિ-વ્યાધિથી કંટાળેલા જીવોએ એટલા માટે પરમાત્મશરણુનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, ભક્તિનો અંતિમ હેતુ પરમાત્મશરણુ જ છે.

ભક્તિઅંકના પ્રેમી પાદકો એ જ પરમાત્મશરણુને સ્વીકારીને પોતાની ત્રિવિધ-ઉપાધિઓમાંથી મુક્ત બની સર્વેશ્વર ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરે એમ શુભાશીર્વાદ આપીને ઇત્યોમ્.

ભક્તિ-સાધન

ભક્તિ સાધન ભવમાં સાચું
ભક્તિ સાધન સાચું રે.
ભવસાગર ફસ્તર તરવાને,
ભક્તિ સાધન સાચું રે.—ભક્તિ૦

ધન વૈભવ સત્તાનાં સાધન
સુંદર તન શણગાર રે. (૨)
હથ ગજ રથ મોટરનાં વાહન
સાચાં નહિ તલભાર રે.—ભક્તિ૦

એ સાધનથી અંબરીષ તરિયા
મીરાં નરસિંહ તરિયા રે. (૨)
ધ્રુવ-પ્રહ્લાદ વિભીષણ સુગ્રીવ
સુધન્વા ઉદ્ધરિયા રે.—ભક્તિ૦

વાદિમક, તુલસી, વ્યાસ, વિદુરજી,
અભમીલ અપરાધી રે. (૨)
ગોપી ગણિકા ચંદ્રહાસને
પ્રેમલક્ષણા સાધી રે.—ભક્તિ૦

વેદશાસ્ત્રનાં જ્ઞાન અધૂરાં
ભક્તિ આગળ સારાં રે (૨)
પ્રેમલક્ષણા અનુપમ ડાહ્યા,
હુઃખ સકળ હરનારાં રે.—ભક્તિ૦

ઓ ડાહ્યાભાઈ જયકૃષ્ણદાસ

ભ કિત નું

સ્વ રૂ પ

લે. પ્રજ્ઞામીધર્માચાર્ય મહારાજ શ્રી ૧૦૮ શ્રી ધનીદાસજી, શ્રી નવતનપુરી-જામનગર.

ભક્તિ શબ્દ એટલો બધો વ્યાપક અને સાંપડા થઈ રહ્યો છે કે આજકાલ તેના સ્વરૂપનું અનુગ્રંધાન કરવું કે વસ્તુતઃ તેનું સ્વરૂપ સમજવું તે પણ એક સમાધાનનાનો વિષય થઈ ગયેલ છે, તેની વિકટ સમસ્યાને ઉકેલવા માટે ગવેણાપૂર્ણ વિચારોની આવશ્યકતા છે.

કોઈપણ ગહન વિષય ન્યાસુધી તત્ત્વતઃ ન સમજાય ત્યાં સુધી તે વિષયમાં પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરવો અથવા તે વિષયમાં પોતાનું અનુમાન બાંધવું તે ગૌરવ ભર્યું કહી શકાય નહીં.

‘ભક્તિ’ શબ્દના વિષયમાં આજે અનેક ગ્રંથો કેવલ ભક્તિવિષયને પુષ્ટ કરવા માટે જ લખાઈ ગયા છે, અરે! દૂરની વાત ક્યાં કરવી? આ અંક-માંના તમામ લેખો ભક્તિના સ્વરૂપનો બોધ આપવા માટે જ લખાયેલા દષ્ટિગોચર થશે, તો પણ ભક્તિ જેવા ગુણગર્ભિત દુર્ગમ વિષયનો બંડાર પૂર્ણ થઈ શકતો નથી. ભક્તિ વિષયની પરિસીમા સીમિત કહી શકાતી નથી. આપ જગતના આજુ-આજુમાં પણ ભક્તિને ઓતપ્રોત બોધ શકશો. આ ઇશ્વરીય જગતનો સમસ્ત આધાર ભક્તિના ઉપર જ છે, કદાચ ભક્તિનું અસ્તિત્વ ન હોત તો આજે આપણને જગતનો ઇતિહાસ પથપ્રદર્શક ન બનત.

ભક્તિના વિષયમાં આપણે ગમે તેટલો સંગ્રહ કરી નાખીએ તો પણ તેનો વિષય અપૂર્ણ જ રહેશે. તે વિષયને કોઈ પૂર્ણરૂપથી પ્રકટ કરી શકે તેમ નથી.

સાગરમાંથી ગમે તેટલી ગાગર ભરી લેવા છતાં તેના જલની અગાધતામાં કિંચિત્ માત્ર પણ અંતર પડતું નથી. તેજ પ્રકારે ભક્તિનું ક્ષેત્ર એટલું બધું વિશાલ છે કે-તેની સીમા બાંધી શકાતી નથી,

ભક્તિ શબ્દ સેવા અર્થક ‘ભજ્’ ધાતુથી બનેલો છે, માટે તેનો મુખ્ય અર્થ સેવા કરવી એટલો જ થઈ શકે છે, પછી તે સેવા કોઈપણ રૂપમાં કેમ ન હોય? પરંતુ સેવાભાવ વિના ભક્તિની સાર્થકતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. માટે ભક્તિ પ્રાણ છે તો સેવા તેનું જીવન છે: ભક્તિ આત્મા છે તો સેવા તેનું કલેવર છે એમ માનવું પડશે.

જો આપણે સેવક (ભક્ત) બનવું છે, સેવા-ભક્તિ તરફ ઝૂકવું છે તો બે વાતો તરફ યુક્ત બનવું પડશે: એક તો સંવ્ય વસ્તુ (ઇષ્ટદેવ) તરફ અને બીજી પોતાના ઇષ્ટદેવતાના અવિરોધી ભાવો પર, અર્થાત્ પોતાના ઇષ્ટદેવ પ્રતિ અવિચલ ભાવ અને ઇષ્ટદેવતા વિરોધી ભાવોની સાથે સંપૂર્ણ અસહકાર. એ બંને વાતોનું મજબુત પાલન કરવું પડશે.

ભક્તિ સારે જ કરી કહી શકાય કે જ્યારે આપણામાં લક્ષુતા હોય, જ્યાં સુધી-મનુષ્યમાં અહંભાવ, અને પોતાના માન સન્માનની પ્રગલ કામના રહે છે ત્યાં સુધી તેનાથી લક્ષુતા થણે જ દૂર રહે છે.

જો લક્ષુતાએ આપણા શરીરમાં સાચો ભાવ અને દૃઢ આસન જમાવી દીધું હોય તો અહંકારને ત્યાંથી દૂર થયા વિના છુટકો જ નથી. તે પ્રકારે જો ભક્તને

સેવાની પૂર્ણ સફલતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો પોતાની અંદર લધુતા (ગરીબી)ની બહુ જ જરૂર છે. તેમજ ઇષ્ટસિદ્ધિમાં અવિચલતા અને પૂર્ણત્યાગ પણ ત્યારે જ થઈ શકે છે.

જો કે-લધુતા અને ભક્તિનો વિષય સ્થૂળ દૃષ્ટિએ બિન્ન પ્રતીત થાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ બન્નેનો બહુ જ ધનિષ્ઠ સંબંધ છે, ભક્તિ પ્રાણ છે તો લધુતા તેનું કસેવર છે, ભક્તિ ભાવમય વસ્તુ છે, તો લધુતા તેનું સત્પાત્ર છે. પાત્ર વિના વસ્તુ (ભક્તિ) રહી શકતી નથી. ભક્તિ રસ છે તો લધુતા રસદ્રવ્ય છે. દ્રવ્ય વિના રસસ્વાદ થઈ શકતો નથી ભક્તિ ભગ-

વાનને વશ કરવાની શક્તિ છે તો લધુતા વશ કરવાનું સ્વરૂપ છે; સ્વરૂપ વિના શક્તિ રહી શકતી નથી. જો કોઈને વશ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેનાથી લધુ (નાના) બની જાય અને પછી જુઓ કે કેવી બહુ સમાન અસર પડે છે. ભક્તિ બાલ છે તો લધુતા તેની હોતક છે.

જો પ્રભુને ભક્તિવડે વશ કરવા હોય તો લધુતાની સહાયતા જરૂર લેવી જ પડશે. ભક્તને માટે જો કોઈ પરમ ઉપકર્ષી વસ્તુ હોય તો લધુતા જ છે. તે માટે જ શ્રી સ્વામી શ્રી પ્રાણનાથજી આજ્ઞા આપે છે કે-
જ્યોં જ્યોં ગરીબી લીજે સાથમેં,

ત્યોં ત્યોં ધનીકો પાઈપ માન ।
इत जागेको फल येही है,

कोई समझ लीजो चतुरस्रजान ॥

અર્થાત્ જો તમારે આક્રમણીય પ્રભુનું માન-પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો જગતમાં ગરીબી ધારણ કરો, 'રવ ના રાજે કિસીકા ગુમાન, હદ

ભક્તિને વશ ભગવાન શબરીનાં બોર આરોગ છે.

તો ગરીબોં પર મહેરબાન, જેવી આપે ગરીબી (લધુતા) ધારણ કરી કે તરત જ આપની ભક્તિ (સેવા) પૂર્ણ થઈ ગઈ, અને તે જ ભક્તિ શુદ્ધ પ્રેમના પુટવડે પ્રેમસક્ષણા ભક્તિ બની જાય છે. આ સંસારમાં જાગ્રત થવાનું-જાની બનવાનું ફલ એજ છે કે:-ગરીબીથી સૌને પ્રસન્ન રાખવા, પછી આપની એ શુદ્ધ પરાભક્તિવડે પરમાત્મા પ્રસન્ન થયા વિના રહી શકતા નથી. માટે જ ન્યાં સુધી મનુષ્યને લધુતા વરતી નથી. ત્યાં સુધી તેની સર્વે સફલતાઓ અનિશ્ચિત રહે છે.

ભક્તિમતી શબરીએ લધુતાવડે જ રામચંદ્રજીને વશ કરી લીધા હતા, અને એના ભક્તિભાવને વશ થઈને શ્રીરામચંદ્રજીએ એનાં જૂઠાં બોર પણ આરોગ્યાં હતાં. માટે લધુતા એજ સફલતામાં સર્વોપયોગી પદાર્થ છે, તળાવ અથવા ફવાનું પાણી લધુતાને ધારણ કરીને કેટલું મધુર અને ઉપયોગી રહે છે ?

પરંતુ તેજ સુમધુર જલ સમુદ્રમાં મળીને પ્રભુતા (મોટાઈ) ને ધારણ કરે છે ત્યારે ખાઈ થાય છે. સમુદ્રનું જલ કોઈની તૃપ્તિશાન્તિ કરી શકતું નથી. કારણ કે:-તેમાં મહત્તા આવી જવાથી તે પ્રભુતાના મદમાં ચૂર બની જાય છે.

પગમાં પહેરવાના ઉપાનહ (જોડા)માં જે લધુતા સમાયેલી છે તેનો આપે બાજ્યે જ ખ્યાલ કર્યો હશે. તે આપણી કેટલી રક્ષા કરે છે ?

કંટક ભરેલા જંગલમાંથી સામેપાર જવું હોય તો પણ એ ઉપાનહોના આશ્રવથી જઈ શકાય છે, શું તમે આ વિશાલ વિશ્વને આવા જંગલથી ઓછું

કાંદાવાળું માનો છો? જંગલના કાંટા તો ક્ષણિક દુઃખદાયી હોય છે પરંતુ આ વિષમય વિશ્વના કંટકો તો અત્યંત તીક્ષ્ણ અને અત્યંત દુઃખદાયી છે. શું આ વિશ્વરૂપ વનને લઘુતા સિવાય પાર કરી શકાય ખરું? માટે જ આપણે લઘુતા ધારણ કરીને સૌની ચરણચર સમાન બનીને વિશ્વરૂપ જંગલને પાર કરવું જોઈએ.

આપણે લઘુતા શા માટે ધારણ કરવી? તેનો પ્રત્યુત્તર એજ છે કે—મોટામાં મોટી ચીજને વશ કરવી હોય અથવા મોટી વસ્તુ તૈયાર કરવી હોય તો આપણે લઘુતાનો આશ્રય લેવો પડે છે. સર્વેએ જોયું હશે કે—આપણે એક વૃક્ષ તૈયાર કરવા માટે તેનું નાનામાં નાનું બીજ વાવવું પડે છે એ શા માટે! તેનું મહાન વૃક્ષ બનાવવું છે માટે.

આક્રીશાન મકાન બનાવવા માટે સર્વપ્રથમ આપણે નાની નાની ઈંટો અને પથ્થરોથી કામ લેવું પડે છે, કાપડના મોટા મોટા ટુકડાઓને સાંધવા માટે સોયની જરૂર છે. જે સોયને બદલે ચાક્ર અથવા ખીજાનો આશ્રય લેવામાં આવે તો વસ્ત્રને સાંધી શકાતું નથી, માટે જ આપણા ભાંગ્યા ટૂટ્યા ભાવોને ઊભાભિન કલ્પનાઓને, લઘુતારૂપ સોયથી સાંધીને પરમાત્મા તરફ લગાવવા માટે—સેવાભાવને મજબૂત બનાવવા માટે સોય સ્વરૂપ લઘુતાની આવશ્યકતા છે. પ્રેમી પાઠકો! કેટલું ઉપદેશપૂર્ણ ઉદાહરણ છે!

આપ સૂક્ષ્મદષ્ટિથી જોશો તો નિશ્ચય થશે કે જગત્માં કોઈ પણ ભક્તનું કાર્ય સિદ્ધ થયું હોય તો કેવલ લઘુતા દ્વારા જ થયેલું છે, આ જગત્માં આપણું તો કાંઈ છે જ નહીં જે કાંઈ છે તે પરમાત્માનું છે તો પછી કેના બલપર અભિમાન કરવું? કેના બલપર અન્યનું અપમાન કરવું? અભિમાન અને અપમાન તો તે જ કરી શકે છે કે—જે કોઈ સત્તાનો અધિકારી હોય. જ્યારે મનુષ્ય એમ સમજવા લાગે છે. ત્યારે જ તે લઘુતાને ધારણ કરી શકે છે,

જે મનુષ્ય અન્યનો આશ્રય છોડી દહને એક પરમાત્માનો જ આશ્રય ગ્રહણ કરે છે, જગત્ની સર્વે વસ્તુઓને નશ્વર સમજીને તેમાં લેપાતો નથી અને પોતાને તુચ્છ સમજીને પ્રભુમય બની રહે છે, તેને જ પરમાત્મપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે:—

લઘુતાસે પ્રમુ મિલત હૈ પ્રમુતાસે પ્રમુ દૂર
કોહો સાકર જ્ઞાત હૈ, હાથી ફાકત ધૂર ।

અહાહા! ! કેવો સુંદર અને સારગર્ભિત ઉપદેશ છે,? લઘુતા ધારણ કરીને દરેકના ચરણમાં રમડાયેલી ધૂલ પણ આકાશમાં ચડી જાય છે પરંતુ પોતાને ગ્રહણ ભારી માનનારો પથ્થર જમીનમાં જ પડ્યો પડ્યો ધક્કા ખાધા કરે છે, તેમજ ઉપર ફેંકવા છતાં પણ આકાશમાં ન પહોંચતાં નીચે પડે છે.

ગુરુતા કહો કે ગૌરવ અથવા પ્રભુતા કહો, બધાનો લગભગ એક જ અર્થ થાય છે પરંતુ એવું ગૌરવ ધારણ કરનારાઓનું પ્રાયઃ અધઃપતન જ થાય છે, સંરોગવશ કોઈ પ્રયત્નથી ઉંચે ચડે તો પણ તે પોતાની ગુરુતાના કારણથી પતિત થયા વિના રહેતો નથી.

જ્યારે પાર્શ્વિન આકાશની હવા ખાવા જવું હોય ત્યારે તેને વરાગનું રૂપ ધારણ કરવું પડે છે, પરંતુ આકાશમાં ગયા પાદ પણ જો તેણે ગૌરવ (પાણીનું સ્વરૂપ) ધારણ કર્યું. તો પુનઃ તેને પૃથ્વીપર અને તે પણ અનેક પ્રતિકૂળ સંધાઓમાં—પથ્થર—પહાડોના ઉપર પણ પડવું પડે છે. ઉપરના અનેક દષ્ટાંતોથી સામીત થાય છે કે—લઘુતા એક મહાન પદાર્થ છે જે સૂક્ષ્મ-દષ્ટિથી જોઈએ તો ભકિતનું મુખ્ય સ્વરૂપ પણ લઘુતામાં જ સમાયેલું છે, ચરે? લઘુતા એજ ભકિતનું સ્વરૂપ છે, એમ કહેવામાં પણ અતિશયોક્તિ નથી.

ભકિતના અનેક ભેદ અને રૂપાંતર જેવામાં આવે છે. શાસ્ત્રોમાં પણ ભકિતના અનેક પ્રકાર વર્ણવેલા છે. છતાં પણ આપને લઘુતા વિનાની ભકિત જેવામાં આવશે નહીં. લઘુતા રહિત બનીને ભકિત કરનારાઓ આજ દિવસ સુધી ક્યાંય પણ જોવા—કે સાંભળવામાં આવ્યા નથી. જેથી જેવી રીતે શરીર ધારણ કર્યો સિવાય પ્રાણ ટકી શકતા નથી તે જ પ્રકારે લઘુતા વિના ભકિત રહી શકતી નથી.

તમે સૌથી પ્રથમ શ્રવણભકિતને જ જોઈ લો, જ્યાં સુધી લઘુતા નહીં હોય ત્યાં સુધી બીજાના જ્ઞાનોપદેશને અથવા બીજાના શબ્દોને મોટા માનવાને આપણે તૈયાર શા રીતે થઈ શકીએ? અને પોતાને તુચ્છ—અદ્યક્ષ સમજ્યા સિવાય, શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થયા વિના શ્રવણ ભકિત સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

કીર્તનભક્તિ તો લઘુતાનું સ્વરૂપ જ છે, અર્થાત્ અને વંદન ભક્તિ માં તો સમગ્ર સામગ્રી લઘુતાથી જ ભરેલી છે શરીરને નમાવ્યા સિવાય અને ઓળના ચરણની રજ બન્યા સિવાય વંદન શી રીતે થઈ શકે, ?

હાસ્યભાવમાં તો સ્વરૂપ અને સ્વભાવ બન્નેથી લઘુતા જ ભરેલ છે, અને સ્મરણ તો તન્મય બન્યા સિવાય થઈ શકતું જ નથી, સમ્યક્ભક્તિમાં લઘુતા માટે સંપૂર્ણ પરિત્યાગ કરવો જ પડે તેમ છે.

હવે રહી આત્મનિવેદનભક્તિ. તેનું સાધન તો લઘુતાના આધારથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. અને 'પરા પ્રેમલક્ષણા' નું સ્વરૂપ તો લઘુતા વિના પ્રાપ્ત જ થવું અશક્ય છે અને જ્યાં સુધી 'સર્વે ત્યક્ત્વા હરિ મજેન્' નું અવત્તંબન ન થાય ત્યાં સુધી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પુષ્ટ થઈ શકતી નથી. સર્વનો પરિત્યાગ કરીને એક પ્રભુનું શરણ ગ્રહણ ન થઈ શકે. જ્યાં સુધી પોતાને અનાથ, અક્રિય અને અશરણ આદિ પ્રકારથી તુચ્છ ન માનવામાં આવે ત્યાં સુધી તે પરમાત્મપદનો અધિકારી કદાપિ થઈ શકતો જ નથી, માટે એ સિદ્ધ થાય છે કે:-સેવા-થક 'મજ્' ધાતુથી બનેલા ભક્ત શબ્દ લઘુતા સિવાય અપૂર્ણ છે.

ભક્તિનું કલેવર લઘુતા અને તેના પ્રાણ અનન્યતા છે, જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં લઘુતા અને અનન્યતાનો આવિર્ભાવ નથી થતો ત્યાં સુધી તેની ભક્તિ અનપામિની કહી શકાતી નથી. તો પછી પ્રેમલક્ષણા

કે પરાભક્તિના દરબજામાં તો પહોંચી શકે જ ક્યાંથી ? ભક્તો તો ધ્યાતા-ધ્યેય અને જ્ઞાતા-જ્ઞેયની ખટપટથી મુક્ત થઈને ફરે છે. અને:-

નિઃસૃગ્ણ્યે પથિ વિચરતાં કો વિધિઃ કો નિષેધઃ

જગત્થી પર થએલા ભક્તને માટે વિધિ અને નિષેધની શી જરૂર છે ? જ્યારે તેનું અસ્તિત્વ જ પ્રભુસત્તામાં ચાલ્યું ગયું ત્યારે તો કાર્યો કરવાનું કરવાં પ્રભુને આધીન રહે છે, કારણ કે તે ભક્ત તો પોતાના માટે કાંઈ જ કરતો નથી. અને કાંઈને કાંઈ કહેતો પણ નથી 'રસમગન મઈ સો ક્યા ગાવે ?' જ્યારે તે પ્રભુસ્વરૂપમાં મગ્ન બની ગયા, સમુદ્રમાં સાકરની સમાન પીમળી ગયા ત્યારે તે ક્રિયાઓ કરે તો પણ કોને માટે કરે ? હવે તો તેનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ નથી, તેણે તો પોતાનું પોતાપણું અને પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુ ઉપર સમર્પિત કર્યું અને પોતે પણ પ્રભુમાં જ સમાઈ ગયા. ત્યાં બાકી શું રહ્યું ?

પ્રેમી પાઠકગણ ! ઉપરોક્ત વિવેચનથી આપ એટલું તો જરૂર સમજી ગયા હશે જ કે:-

સેવા કહો કે ભક્તિ કહો પરન્તુ તેના માટે લઘુતા અને અનન્યતાની તો અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, જ્યાં સુધી એ બે વસ્તુનો અભાવ હોય છે ત્યાં સુધી ભક્તિમાં પણ અપૂર્ણતા જ છે તેમ સમજવાનું છે.

માટે ભક્તિને ધારણ કરનારા પ્રત્યેક ભક્તે અનન્યતા અને લઘુતાને પ્રથમ ધારણ કરવાં જોઈએ, બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્રકી જય !!

ભકિતરસદોહન

લે:-ઉત્તરકાશીનિવાસી બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામીશ્રી આત્માનંદગિરિજી

ભક્તિના શાસ્ત્રોક્ત નવ પ્રકારો છે. શાસ્ત્રો, પુરાણો અને અન્ય ભક્તિશાસ્ત્રોમાં એનું નિરૂપણ બહુ જ સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યું છે, પ્રેમીજનોને એ પ્રકારોનું દોહન કરીને આ લેખમાં આપવામાં આવે છે.

શ્રવણભક્તિ

શ્રવણમાસદિનાનાં તુ વિમુચ્ય નિયમાગ્રહમ્
સર્વદા પ્રેમમશ્નુયેષ સેવનં નિર્ગુણં મતમ્ ॥

(ભા. મા. અ. ૬. ૩૪)

અર્થ:-વર્ષમાં, માસમાં અથવા અમુક દિવસોમાં સંપૂર્ણ ભાગવત સાંભળવાના નિયમનો આગ્રહ છોડીને દરરોજ પ્રેમભક્તિથી જે શ્રવણ કરાય છે તે નિર્ગુણ શ્રવણ કહેવાય છે. (મુમુક્ષુ મનુષ્યે નિર્ગુણ શ્રવણ કરવું જ યોગ્ય છે અને તેનું જ દલ ઉત્તમ છે.)

પરીક્ષિતેऽપિ સંવાદે નિર્ગુણં તત્પ્રકીર્તિતમ્ ।

તત્ર સત્સદિનાચ્ચાનં તદાયુર્દિનં સંચયયા ॥૬॥

(સ્કં. પુ. ખં. ૨ ભા. મા. અ. ૩૪-૨૬)

અર્થ:-પરીક્ષિત રાજા ભાગવતનું શ્રવણ હમેશાં જ કરતા હતા તેમ તેમનું શ્રવણ નિર્ગુણ હતું. તેમના ઈતિહાસમાં જે સાત દિવસનું કથન છે તે, તેમને સાત દિવસમાં નાગ કરડવાથી મૃત્યુ થવાનો શાપ લાગ્યો હતો તેમ તેમની શેષ આયુ સાત જ દિવસની હતી, તે કારણથી તેમણે તે સાત દિવસ એટલે આયુ પર્યંત ભાગવતનું શ્રવણ કરેલું છે. તેથી વાસ્તવિક રીતે તો પરીક્ષિત રાજાએ આયુ પર્યંત હમેશાં ભાગવતનું શ્રવણ કર્યું છે, માત્ર સાત દિવસ જ નહીં એવો ભાવ છે માટે આપણે પણ સાત દિવસ એટલે હમેશાં શ્રવણ કરવું જોઈએ. કારણ કે અનેક જન્મની મહાનતા કાંઈ આખી જીંદગીમાં સાત દિવસ જ શ્રવણ કરવાથી દૂર થતી નથી. ૬

મનસઙ્ગાજયાદ્રોગાત્ પુંસાં ચૈવાયુષઃક્ષયાત્ ।

કલેર્દોષવદુષ્ટાચ્ચ સસાદ્ધર્મવર્ણં મતમ્ ॥૭॥

(પદ્મ. પુ. ૭. ખં. અ. ૧૬૪-૫૧૫)

અર્થ:-મન ઉપર કાણુ ન હોવાથી અને રોગાદિક વિધોથી તથા મનુષ્યના આયુનો ક્ષય થવાથી, અને કલિના દોષ બહુ હોવાથી પુણ્યકર્મમાં ખાધા થાય છે. તેથી જે મનુષ્ય કાંઈ પણ ધર્મનું બહુ દિવસ અનુદાન કરી શકે તેમ ન હોય તેને માટે સાત દિવસ પણ ભાગવતનું શ્રવણ કરવું જોઈએ એમ નિશ્ચય કરીને સપ્તાહનો નિયમ રાખેલો છે, કેમકે સાત દિવસ સુધી તો સર્વ મનુષ્ય નિવૃત્તિ લઈને નિયમપૂર્વક શ્રવણ કરી શકે છે. તેટલા માટે સપ્તાહનો નિયમ રાખવામાં આવેલો છે, તેની પ્રધાનતાથી નહીં. પ્રધાનતા તો રોજના શ્રવણની જ છે. સર્વશાસ્ત્રના શ્રવણનો નિયમ તો આ જ છે. ૭

સોળીષમસ્તકા યે ચ કયાં શૃણ્વન્તિ પાવનીમ્ ।

તે ચ્ચ લોકાઃ પ્રજાયન્તે પાપિનો મનુજાધમાઃ ॥૮॥

(સ્કા. પુ. વા. મા. ૬ અ. ૨૬-૪૧)

અર્થ:-મનુષ્યને પાપથી પવિત્ર કરનારી કથાને જેઓ માથે પાઘડી (ઉષ્ણીષ) રાખીને સાંભળે છે, તે પાપી અધમ મનુષ્યો બગલાના જન્મને પ્રાપ્ત કરે છે. ૮ (શરીર આદિના રોગને વખતે પહેરવાનો નિષેધ નથી.)

તામ્બૂલં મક્ષયન્તો યે કથાં શૃણ્વન્તિ પાવનીમ્ ।

શ્ચ વિષ્ટાં મક્ષયન્ત્યેતે નરકે ચ પતન્તિ હિ ॥૯॥

(સ્કા. પુ. વાસુ. મા. ૬ અ. ૨૬-૪૨)

અર્થ:-જે મનુષ્યો પાન ખાતાં ખાતાં પવિત્ર કથાનું શ્રવણ કરે છે તેઓ જ્ઞાનની વિષ્ટાને ખાય છે અને નરકમાં પડે છે. ૯

યે ચ તુંગાસનારૂઢાઃ કયાં શૃણ્વન્તિ શાંભિકાઃ ।

અક્ષયાન્નરકાન્મુક્ત્વા તે મધવન્ત્યેષ વાયસાઃ ॥૧૦॥

(સ્કા. પુ. વાસુ. મા. અ. ૨૬-૪૩)

અર્થ:-જે દંભીશિક ઉંચા આસન ઉપર બેસીને કથા શ્રવણ કરે છે તે બહુકાલ સુધી નરક ભોગવીને પછી કાગડાનો જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૦

યે ચ વીરાસનારૂઢા યે ચ સિંહાસનસ્થિતાઃ

શૃણ્વન્તિ સત્કથાં તે ચ મધવન્ત્યર્જુનપાદપાઃ ॥૧૧॥

(સ્કા. પુ. વાસુ. મા. ૬ અ. ૨૬-૪૪)

અર્થ:—જે મનુષ્યે વીરાસને બેસીને અથવા સિંહાસન ઉપર બેસીને કથા શ્રવણ કરે છે. તેઓ અનુન નામનું વૃક્ષ થાય છે. (અહીં ૫૭ પર ૫૭ ચડાવીને બેસવાનું નામ વીરાસન છે.) ૧૧

કીર્તન ભક્તિ

ધ્યાયન્ક્રુતે યજ્ઞન્યજ્ઞેન્નેતાયાં દ્વાપરેઽર્ચયન્ ।
યદાપ્નોતિ તદાપ્નોતિ કલૌ સંકીર્ત્ય કેશવમ્ ॥૧॥

(પૂ. ના. પુ. પૂ. ખં. અ. ૪૧-૯૨.)

અર્થ:—કૃતયુગમાં ધ્યાન કરવાથી, ત્રેતામાં યજ્ઞ કરવાથી અને દ્વાપરમાં પૂજન કરવાથી જે સિદ્ધિ મળે છે, કળિયુગમાં તે સિદ્ધિ પરમાત્માના નામનું તથા શુભાનું કીર્તન કરવા માનથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

હૃદાકાશેન સંપદ્યન્જન્મકર્માણિ ચૈ મમ ।

સત્પ્રીત્યોષ્ઠચારણં તેવાં મે તત્કીર્તનમુચ્યતે॥૨॥

(શિ. પુ. રુ. સં. ૨ સ. ખ. ૨ અ. ૨૩-૨૬)

અર્થ:—મારા (ધૃધરનો) માયારૂપ જન્મ તથા મારાં સાધુ પરિત્રાણાદિ દિવ્ય કર્મને શુદ્ધિ વડે સમ્યક્ (યથાવત્) સમજી, પછી પ્રીતિપૂર્વક તેમનું જે ઉચ્ચારણુ તે કીર્તન કહેવાય છે. ૨

આદરેણ યથા સ્તૌતિ, ધનવન્તં ધનેચ્છયા ।

તથા વિશ્વસ્ય કર્તારં, કો ન મુચ્યેત વન્ધનાત્ ॥૩॥

(મ. ગ. પુ. ભા. કાં. અ. ૨૩૦-૫૦)

અર્થ:—જેવી રીતે ધનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી ધની મનુષ્યની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે સંપૂર્ણ જગતની સૃષ્ટિ કરનાર પરમાત્માની સ્તુતિ કરવામાં આવે તો કોણ માણસ સંસારના બંધનથી મુક્ત ન થઈ શકે? અર્થાત્ સર્વ મુક્ત થઈ શકે. ૩

સંસારમૂલભૂતાનાં, પાતકાનાં મહામુને ।

શિવનામ કુઠારેણ, વિનાશો જાયતે ખુબમ્ ॥૪॥

(શિ. પુ. વિ. સં. અ. ૨૩-૩૦)

અર્થ:—હે મહામુને! જેમ નાના પ્રકારના વૃક્ષોથી ભરપૂર જંગલનો પશુ પુરુષાર્થી મનુષ્ય તીક્ષ્ણ કુહાડા વડે કાપીને નાશ કરી દે છે. તેવી રીતે શિવ (પરમાત્મા)ના નામનો જપ કરનાર મનુષ્ય સંસારના કારણરૂપ સર્વ પાપના પુંજનો પશુ નાશ કરી નાખે છે. ૪

નામ્નોઽસ્ય પાવતી શક્તિઃ પાપનિર્વહને મમ ।

સાવત્કર્તુ ન શક્નોતિ, પાતકં પાતકીજનઃ ॥૫॥

(૨મ. પુ. ખં. ૨, મા. મા. ૫ અ. ૧૫-૧૩)

અર્થ:—મારા-પરમાત્માના નામમાં જેટલાં પાપને નાશ કરવાની શક્તિ છે તેટલાં પાપ પાપી માણસ કરી જ શકતો નથી. ૫

હરેનામેવ નામેવ, નામેવ મમ જીવનમ્ ।

કલૌ નાસ્ત્યેય નાસ્ત્યેવ, નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા॥૬॥

(પૂ. ના. પુ. પૂ. ખં. અ. ૪૧-૧૧૫)

અર્થ:—કલિયુગમાં હરિનું નામજ અમારું જીવન (આશ્રય) છે. આ ઘોર કળિયુગમાં બીજો કોઈ પ્રકારનો આશ્રય નથી. ૬

સ્મરણ ભક્તિ

વ્યાપકં દેવિ માં દૃષ્ટ્વા, નિત્યં સર્વત્ર સર્વદા ।

નિર્મયત્વં સદા લોકે, સ્મરણં તદુદાહતમ્ ॥૧॥

(શિ. પુ. રુ. સં. ખં. ૨ અ. ૨૩-૨૭)

અર્થ:—હે પાર્વતી! સર્વવ્યાપક એવો જે હું (શિવ) તેનું હંમેશાં સર્વ દશામાં દર્શન (ધ્યાન) કરવાથી લોકમાં સદાને માટે જે નિર્ભયપણું પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ સ્મરણ કહેવાય છે. ૧

પાપપાવકલ્પધાનાં, કર્મચેષ્ટાવિયોગિનામ્ ।

મેષજં નાસ્તિ મર્ત્યાનાં, શ્રીકૃષ્ણસ્મરણં વિના ॥૨॥

(સ્કા. પુ. ખં. ૨ ભાગ. મા. ૫ અ. ૧૫-૪૬)

અર્થ:—જે પાપરૂપી અગ્નિથી બળેલો છે અને કોઈપણ પુણ્ય કર્મ કરતો નથી એવા માણસને સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિને માટે શ્રી ભગવાનના સ્મરણ વિના બીજું કોઈ પણ સાધન નથી. ૨

મૃત્યુકાલેઽપિ મર્ત્યાનાં, પાપિનાં તદ્વિચ્છતામ્ ।

ગચ્છતાં નાસ્તિપાયેયં, શ્રીકૃષ્ણસ્મરણં વિના ॥૩॥

(સ્કા. પુ. ખં. ૨ ભાગ. મા. ૫ અ. ૧૫-૪૮)

અર્થ:—કેટલાએક લોક સ્મરણપર્યન્ત ઇશ્વરભક્તિ ચાહતા નથી. પરંતુ સ્મરણ સમયે ઇશ્વરનું નામ જપવાની તથા તેમનું સ્મરણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. કોઈ અત્યન્ત પાપી મનુષ્ય તો સ્મરણકાળમાં પણ તેવી ઇચ્છા કરતો નથી. તેવા માણસને પણ ઇશ્વરના સ્મરણ વિના બીજું કોઈ સહાય નથી. ૩

ક્રુતે પાપેઽનુતાપો ચૈ, યસ્ય પુનઃ પ્રજાયતે ।

પ્રાયશ્ચિત્તં તુ તસ્યૈકં, હરિત્ત્વંસ્મરણં પરમ્ ॥૪॥

(વિ. પુ. અં. ૨ અ. ૬-૩૫)

અર્થ:—કોઈ માણસે પાપ કર્યું હોય તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો તે એક પ્રાયશ્ચિત્ત છે, બીજું પર-

માત્રમાનું સ્મરણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. અને પરમાત્માનું સ્મરણ તે વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તેનાથી સર્વ પાપનો નાશ થાય છે. ૪

તસ્માદ્વહનિર્ણય વિષ્ણુ, સંસ્મરન્પુરુષો મુને ।

ન યાતિ નરકં શુદ્ધઃ સંસ્કોળાશ્વિલકલ્મષઃ ॥૫॥

(વિ. પુ. ખં. ૨ અ. ૬-૨૬)

અર્થ—માટે હે મુનિ! મનુષ્ય, દિનરાત્રિ પરમાત્માનું સ્મરણ કરવાથી પાપથી રહિત થઈને શુદ્ધ થાય છે, અને તેથી નરકમાં જતો નથી. ૫

અર્થ—(પ્રકાશ કહે છે) હે દૈત્યો! તૃષ્ણા, અભિનિવેશ, વિષાદ, ક્રોધ, માન, રૂપા, દીનતા, ભય, આદિ, (માનસિક દુઃખ) વગેરેનાં કારણરૂપ, તથા જન્મ મરણરૂપી સંસારના સમૂહરૂપ શુદ્ધને પરિત્યાગ કરીને તૃપ્તિ ભગવાનના ચરણની સેવા જ નિર્ભયતાનું સાધન છે. ૨

યથા હિ પુરુષસ્યેહ વિષ્ણોઃ પાદોપસર્પણમ્ ।

યદેષ સર્વભૂતાનાં પ્રિય આત્મેશ્વરઃ સુહૃત્ ॥૩॥

(ભા. પુ. સ્કં. ૭ અ. ૬-૨)

સ્મરણભક્તિ પ્રકાશ

પાદસેવન ભક્તિ

સદાસેવ્યાનુકૂલ્યેન સેવનં તદ્ધિ ગોગૈઃ ॥૧॥

(શિ. પુ. સ્કં. ખં. ૨ અ. ૨૩-૨૬)

અર્થ—હમેશાં સેવ્ય (સેવાના વિષય જે ઇષ્ટ તે) ને અનુકૂળ રહીને તેમની આપણા શરીરવડે થતી જે સેવા તેનું નામ પાદસેવન છે. ૧

તસ્માદ્જોરાગવિપાદમન્યુ-

માનસ્પૃહાદૈવ્યમયાધિમૂલમ્ ।

હિત્વા મૃદ્ધં સંસ્તુતિષ્ઠકવાલં,

નૃસિંહપદ્મ મજતાં કુતો મયમ્ ॥૨॥

(ભા. પુ. સ્કં. ૫ અ. ૧૮-૧૪)

અર્થ—આ જગતમાં પુરુષે વિષ્ણુ ભગવાનના ચરણનું શરણ લેવું તે જ યોગ્ય છે. કારણ કે એ ભગવાન સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા છે, ઇશ્વર છે અને પ્રિય મિત્ર છે. ૩

પૂજન-અર્ચન ભક્તિ.

સદા ભૂતાનુકૂલ્યેન વિચિન્તા મે પરાત્મને ।

અર્પણં ષોડશાનાં વૈ પાપાવીનાં તદર્ચનમ્ ॥૧॥

(શિ. પુ. સ્કં. ખં. ૨ અ. ૨૩-૩૦)

અર્થ—કેમકે પાપાણીને પ્રતિફળતા કર્યા વિના સંપૂર્ણ પ્રાણીઓની અનુકૂળતાથી વિધિપૂર્વક હું જે

પરમાત્મા (શિવ) તેમને નિમિત્ત પાદાદિ ધોડશોપ-
ચારોનું અર્પણ કરવું તેનું નામ અર્ચન છે. ૧
(વધાદિથી પ્રાણીઓને પ્રતિકૂળતા થાય છે તેથી તે
નિવેધ છે.)

અમિષ્ટફલદાનાચ્ચ ચતુર્વર્ગફલાધયાત્ ।

મન્દનાત્સર્વદેવાનામ્ અર્ચનં સમુદાહૃતમ્ ॥૨॥

(ક. તં. ઉ. ૧૭-૭૧)

અર્થ—ધર્મ, અર્થ કામ તથા મોક્ષ એ ચાર
પ્રકારના પુરુષાર્થમાંથી કોઈ એક પણ પુરુષાર્થની
ધન્યતા કરે તો પૂજની તે પ્રાપ્ત થાય છે, તથા તેથી
સર્વ દેવો પ્રસન્ન થાય છે, તેથી પૂજનું નામ
અર્ચન કહ્યું છે. ૨

અણ્વપ્યુપાહૃતં મૈક્ષતૈઃ પ્રેમ્યા મૂર્ધેવ મે ભવેત્ ।
મુર્યપ્યમક્તોપહૃતં, ન મે તોષાય કલ્પતે ॥૩॥

(ભા. રકં. ૧૦ અ. ૮૧-૩)

અર્થ—મારા ભક્તે આપેલી વસ્તુ થોડી પણ
હોય તો પણ તે મારે માટે બહુ જ છે. અને અમક્ત
મનુષ્યે આપેલી વસ્તુ બહુજ હોવા છતાં પણ તે
મને પ્રસન્ન કરવાને પૂર્ણ નથી. ૩ [સુદામાનાં મુઠી
તાંદુલ, હુમ્મીધનવિષ્ટિ વખતે અનેક મોટા.]

અર્ચાયાં સ્થળિઙ્કલે અગ્નૌ, સૂર્યે વાપ્સુ હૃદિ દ્વિજે ।
દ્રવ્યેણ ભક્તિયુક્તોડચૈત્ સ્વગુરં મામમાયયા ॥૪॥

(ભા. રકં. ૧૧ અ. ૨૭-૬)

અર્થ—ભૂતિ, પૃથ્વી, અગ્નિ, સૂર્ય, જલ, હૃદય,
અને અતિથિ આદિ એ સર્વ મારાં પૂજનાં સ્થાન
છે. તેમની ગંધ-પુષ્પાદિ દ્રવ્યવડે શુદ્ધભાવથી
દળેચ્છા છોડીને સ્વચરુ રૂપ મારી પૂજ કરે. ૪

સૂર્યોડગ્નિર્બ્રાહ્મણો ગાવો વૈષ્ણવઃ સં મરુજ્જલમ્ ।

મૂરાત્મા સર્વભૂતાનિ, મદ્ર પૂજાપદાનિ મે ॥૫॥

(ભા. રકં. ૧૧ અ. ૧૧-૪૨)

અર્થ—હે ભદ્ર (ઉદ્ધવ) સૂર્ય, અગ્નિ, બ્રાહ્મણ,
ગાય, વિષ્ણુભક્ત, હૃદયાકાશ, વાયુ, જળ, પૃથ્વી,
દેહાદિ સંધાત આપણું શરીર (આત્મા) તથા સર્વ
પ્રાણીમાત્ર એ અગીઆર સ્થાન મારી પૂજ કર-
વામાં ઉત્તમ છે. ૫

વન્દન ભક્તિ

મન્ત્રોચ્ચારણમ્યાનામ્યાં, મનસા વચસાક્રમાત્ ।

યદ્યદાંગેન મૂર્યર્ધી તદ્દે વન્દનમુચ્યતે ॥૧॥

(શિ. પુ. ર. સં. ખં. ૨ અ. ૨૩, ૩૧)

અર્થ—મન્ત્રાચ્ચારણ તથા ધ્યાન સહિત ક્રમે
મન અને વાણીથી જે પૃથ્વીને અડી જે આઠ
અંગોથી નમન છે તેનું નામ-વંદન છે. ૧

પદ્મ્યાં કરામ્યાં જાતુમ્યામુરસા શિરસા હથા ।
વચસા મનસા ચૈતિ પ્રણામોડછાંગં ર્ફરિતઃ ॥૨॥

(રકં. પુ. ખં. ૨ વે. મા. અ. ૨૭-૨૮)

અર્થ—મે પગ, મે હાથ, મે ઢીંચણ, છાતી,
શિર, નેત્ર, વાણી તથા મન એ આઠ અંગથી પૃથ્વી
ઉપર લાંબા પડીને જે પ્રણામ છે તેને સાષ્ટાંગ
પ્રણામ કહે છે. આઠ અંગથી થાય છે માટે
“સાષ્ટાંગ” નામ છે. ૨

શાહુમ્યાં ચૈવ મનસા શિરસા વચસા હથા ।

પંચાંગોડયં પ્રણામઃસ્યાત્ પૂજાસુ પ્રથરાવિમૌ ॥૩॥

(રકં. પુ. ખં. ૨ વે. મા. અ. ૨૭-૨૯)

અર્થ—મે હાથ, મન, શિર, વાણી, અને નેત્ર
એ પાંચ વડે જે પ્રણામ કરવામાં આવે છે તેને
પંચાંગ કહેવાય છે કેમ કે તે હાથ આદિ પાંચ
અંગ વડે જ કરવામાં આવે છે. આ અષ્ટાંગ અને
પંચાંગ પ્રણામ પૂજ આદિમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૩

અષ્ટાંગં વાપિ પંચાંગં પ્રણામં પુરુષશ્ચરેત્ ।

પંચાંગમેવ નારી તુ નાન્યથા મુનિસત્તમ ॥૪॥

(રકં. પુ. વાસુ. મા. ૬ અ. ૨૬-૨૭)

અર્થ—પુરુષ અષ્ટાંગ અથવા પંચાંગ પ્રણામ
કરે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! સ્ત્રીએ તો પંચાંગ માત્ર પ્રણામ
કરવા, અષ્ટાંગ કરવા નહીં. ૪

પ્રણમ્ય દંડુચ્ચ મૂર્ધ્ન નમસ્કારેણ યોડચૈત્ ।

સ યાં ગતિમવાપ્નોતિ, ન તાં મનુચ્ચૈરપિ ॥૫॥

(ગ. મ. પુ. આ. કા. અ. ૨૨૮-૧)

અર્થ—પૃથ્વી ઉપર દંડવત્ પ્રણામ દ્વારા ભગ-
વાનનું જે પૂજન કરે છે તેને જે દળ સળે છે તે
દળ (ગતિ) સેંકડો યત્ન કરવાથી પણ મળતું નથી,
કેમ કે યજ્ઞાદિકેથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે
તો નાશ વાળું છે. અને નમસ્કારાદિક ભક્તિથી
તો પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ રૂપ દળ નાશ રહિત છે.
છે. આથી યજ્ઞાદિકોના દળ કરતાં પણ અધિક
દળ નમસ્કારાદિક ભક્તિનું કહ્યું છે. ૫

તુર્ગસંસારકાન્તારા-કૂપારે ચિપ્રચ્ચત્તામ્ ।

પદ્મઃ કૃષ્ણઃ નમસ્કારો મુક્તયા સમ્પન્નાચિપ્યતિ ॥૬॥

(મ. મ. પુ. આ. કા. અ. ૨૮૮-૭)

અર્થ—જેની પાર ઉતારવું બહુ કઠિન છે એવા સંસારરૂપ મહાવિષમ વનમાં પોતાની રક્ષાને માટે આમ તેમ દોડનાર મનુષ્યોને માટે ભગવાન (કૃષ્ણ) ને કરેલો એક નમસ્કાર જ રક્ષાનેા ઉપાય છે. તે મોક્ષ દ્વારા તેને સંસારરૂપી વનની પાર કરી દે છે. પતિતસ્થલિતધ્યાર્તઃ શ્રુત્વા યા વિવશન્નુવન્ । હરયે નમ હત્યુક્તૈર્મુચ્યતે સર્વપાતકાત્ ॥૭॥

(ભા. પુ. ૨૩. ૧૨ અ. ૧૨-૪૭)

અર્થ—કૃપા આદિમાં પડેલો અથવા પગ ખરી જતાં અથવા દુઃખી અવસ્થામાં અથવા છોક પાતાં અથવા અવશ થઈને પણ “એ પરમાત્માને મારા નમસ્કાર છે” એમ ઉચે સ્વરે કહેનાર સર્વપાપથી મુક્ત થાય છે. ૭

દાસ્ય ભકિત

સદાસેવ્યાનુકૂલ્યેન સેવનં તદ્વિ ગોગજેઃ ।

હૃદયામૃતમોગેન, પ્રિય વાસ્યનુવાદૃતમ્ ॥૧॥

(શિ. પુ. ૨. સં. ખં. ૨ અ. ૨૩-૨૬)

અર્થ—જેવી રીતે અમૃતનું સેવન કરવાથી ચિત્તમાં પ્રસન્નતા થાય છે, જેવી રીતે પ્રેમપૂર્વક પોતાના હૃદયેવની અનુકૂળતાને અનુસાર શરીરની સેવા કરવી તેનું નામ દાસ્ય છે. ૧

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા

બુદ્ધ્યાત્મના વાસુસુતસ્વભાવાત્ ।

કરોતિ યદ્યત્સકલં પરસ્મે

નારાયણેતિ સમર્પયેત્તત્ ॥૨॥

(ભા. પુ. ૨૩. ૧૧ અ. ૨-૩૬)

અર્થ—શાસ્ત્રોક્ત કર્મ જ ભગવાનને અર્પણ કરવાં એવો કોઈ નિયમ નથી, પરંતુ શરીરથી થતું જવું આવડું આદિ ક્રિયા, તથા વાણીથી થતી ભાષણાદિ ક્રિયા, તથા મન વડે થતા સંકલ્પાદિ, તથા નેત્રાદિક વડે થતી દર્શનાદિ ક્રિયા, તથા શ્રુત્તિથી થતી નિશ્રયાદિ રૂપ તથા ચિત્ત વડે થતી ચિન્તનાદિ રૂપ ક્રિયા અથવા સાત્ત્વિકાદિ સ્વભાવને અનુસરી અહંકારથી અથવા અખ્યાસથી થતાં જે જે કર્મ તે તે સર્વ કર્મ પરમાત્મા નારાયણને અર્પણ કરવાં એટલે ભગવાન પ્રસન્ન થાઓ એવી ભાવના કરવી એ જ દાસભકિતનું સ્વરૂપ છે. ૨

યજ્ઞમશ્રુતિમાત્રેણ પુમાન્ યવતિ નિર્મલઃ ।

તસ્ય તીર્થપદઃ કિં વા વાસાનામવશિષ્યતે ॥૩॥

(ભા. પુ. ૨૩. ૬-૫-૧૬)

અર્થ—ગંગા આદિ તીર્થના આશ્રય રૂપ જેના પાદ છે એવા ભગવાનના રમરણ માત્રથી મનુષ્ય રાગાદિ દોષથી રહિત થઈ નિર્મળ થાય છે, એવા ભગવાનના દાસોને કંઈ વસ્તુ મેળવવી બાકી છે? ૩

સામ્ય ભકિત

મંગલામંગલં યદ્યત્ કરોતીતીશ્વરો દ્વિ મે ।

સર્વે તન્મંગલાયેતિ, વિશ્વાસઃ સામ્યલક્ષણમ્ ॥૪॥

(શિ. પુ. ૨. સં. ખં. ૨ અ. ૨૩-૩૨)

અર્થ—હાથર માફ મંગલ કે અમંગલ જે કંઈ કરે છે તે સર્વ મારે માટે મંગલરૂપ જ છે એવો જે વિશ્વાસ તે સામ્ય અર્થાત્ સખાભાવ રૂપ ભકિતનું લક્ષણ છે. ૧

આત્મ નિવેદન

કૃત્વા દેહાદિકં તસ્ય, પ્રીત્યે સર્વે તર્પણમ્ ॥

નિર્વાહાય ચ શૂન્યત્વં, યત્તદાત્મસમર્પણમ્ ॥૧॥

(શિ. પુ. ૨. સં. ખં. ૨ અ. ૨૩-૩૩)

અર્થ—ભગવાનની પ્રીતિ અર્થે દેહાદિ સર્વ ભગવાનને અર્પણ કરવું અને પોતાના નિર્વાહને માટે કંઈ પણ ન રાખવું તેનું નામ આત્મ-સમર્પણ છે. ૧

મર્ત્યો યદા ત્યક્તસમસ્તકર્મા

નિવેદિતાત્મા વિચિકીર્ષિતોમે ।

તદ્દામૃતત્વં પતિપદમાણો

મયાત્મભૂયાય ચ કલ્પતે ચૈ ॥૨॥

(ભા. પુ. ૨૩. ૧૧-૨૬-૩૪)

અર્થ—મનુષ્ય જ્યારે સર્વ પ્રકારનાં કર્મોનેા પરિણામ કરીને દેહાદિ સર્વ મને અર્પણ કરે છે ત્યારે જ તે જન્મ મૃત્યુરૂપ સંસાર દુઃખથી નિવૃત્ત થઈ મારી પ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય છે જ્યાં સુધી નાના પ્રકારના સાંસારિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિને માટે બિન બિન કર્મ કરે છે ત્યાં સુધી તે મનુષ્ય પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો છે એવો નિશ્ચય કરી શકાય નહીં, માટે સર્વનો પરિણામ કરીને દેહાદિ સર્વ પરમાત્માને જ અર્પણ કરીને રહેવું તે જ પૂર્ણ ભકિત (આત્મ-નિવેદન) નું લક્ષણ છે. ૩

ભકિતનો માર્ગ

શ્રી વસંતરામ હરિકૃષ્ણજી શાસ્ત્રી, બૂ. પૂ. તંત્રી: “શુદ્ધાદૈત”

ભકિત અને ભકિતમાર્ગ વિષે મહા-ગુજરાતમાં હજુએ ધોર અજ્ઞાન પ્રસરેલું છે, એના જવાબદાર ખીજા કોઈ નહિ પણ વિદ્વાનો અને કહેવાતા ભક્તો છે. એમણે જાણે-અજાણે ભકિતની છત્ર છાયા હેઠળ વેવલાપણાને પોષ્યું છે. માયકાંગલા જેવા થયું તથા લાગણીવેડાનું ખુલ્લું પ્રદર્શન કરવું અને ભકિત જેવા ભવ્ય નામે તેની ઓળખાણ અપાય છે. આવા અધ-કારમાં ‘ભકિતમાર્ગ’ પ્રકાશ ફેલાવે એવી આશા છે.

વસ્તુતઃ ભકિતમાર્ગ સરસમાં સરસ છે, તેમ જ કઠિનમાં કઠિન પણ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહે છે કે:-

**યોગાત્મયો મયા પ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયોવિધિસ્તયા ।
જ્ઞાનં કર્મ ચ ભક્તિર્ચ નોપાયોન્યોસ્તિ કદિંચિત્ ।**

માનવ માત્રનું કલ્યાણ થાય તેવી ઇચ્છાથી મેં ત્રણ યોગો કહ્યા છે. તે જ્ઞાન, કર્મ અને ભકિત છે. આ સિવાય ખીજા કોઈ ઉપાય નથી.

આ ત્રણ ઉપાયો મનુષ્યમાત્રનું શ્રેય કરી શકે છે, પણ આ યુગમાં ભકિત રૂપ ઉપાય જ શ્રેયનું સાધન બની રહ્યો છે અને બની રહેશે.

સાંગોપાંગ કર્મયોગ સિદ્ધ થઈ શકે તેવાં દેશ-કાલ લુપ્ત થઈ ગયાં છે. જો કર્મ સિદ્ધ ન થાય તો અંતઃકરણશુદ્ધિ ગગનકુસુમસમાન જ ગણાય. અને જે અંતઃકરણ મલિન હોય તો જ્ઞાનની દિવ્ય ન્યોતિનું પ્રતિબિંબ કોણ ઝીલશે ? તેથી જ કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ અતિદુઃસાધ્ય છે.

ખરે જોતાં ઉક્ત બન્ને યોગ કરતાં ભકિતયોગ શ્રેયની સમીપ ખડા કરવામાં એક અદ્ભુત બ્રહ્મવાણું સાધન છે. તેનાં કારણોનો વિચાર કરીએ.

કર્મયોગ-કર્મન્દ્રિયસાધ્ય છે.

માનવદેહમાં એકાદશ ઇન્દ્રિય છે. પાંચકર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા અગીયારમું મન; એ મળીને અગીયાર ઇન્દ્રિયો છે. તેમાં વાણી, હાથ, પાદ, પાચુ અને ઉપરથી; એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયા છે. કર્મયોગમાં આ પાંચે ઇન્દ્રિયોની સ્વસ્થતા આવશ્યક છે. એમાંની કોઈ પણ ઇન્દ્રિય વિકલ થાય તો કર્મયોગ નેપથ્યમાર્ગ જાય. નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મો અને યજ્ઞયાગાદિકમાં કર્મેન્દ્રિયો જ મુખ્ય સાધન છે. અર્થાત્ કર્મયોગનો આધાર મુખ્યત્વે કર્મેન્દ્રિયા પર છે.

જ્ઞાનયોગ જ્ઞાનેન્દ્રિયસાધ્ય છે

હવે જ્ઞાનયોગનો વિચાર કરીએ. કલ્પ, ત્વચા, ચક્ષુ, ગ્રીહા અને નાસિકા; એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે. આ જ્ઞાનેન્દ્રિયો જેટલી વધુ સતેજ હોય તેટલી જ્ઞાનયોગની મજલ કાપવામાં સરલતા થઈ પડે. જો એ ઇન્દ્રિયોમાં કાંઈ ખોડખાંપણ આવે તો જ્ઞાનયોગ પાંગળો જ બની જાય. આ અનુભવસિદ્ધ વસ્તુ છે.

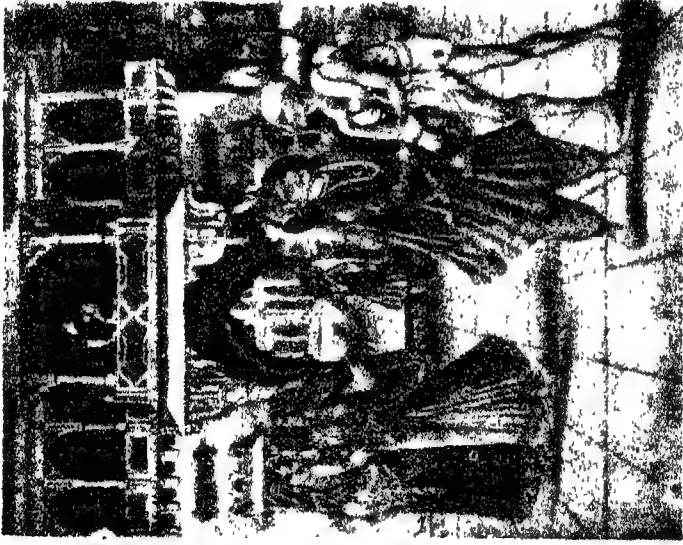
છેલ્લો આવે છે ભકિતયોગ. આ યોગ સિદ્ધ કરવા માટે માત્ર એક મનની જ જરૂર છે. ભકિતયોગની વ્યાખ્યા આપતાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ખુદ ભગવાન જ શ્રીકૃષ્ણે વર્ણવે છે કે:-

મનોગતિરવિચ્છિન્ના યથા ગંગામસૌંદુર્યો ॥

ગંગાજીનો મહાન જલપ્રવાહ જેમ એક સરખો સમુદ્ર તરફ વહે છે, તેમ મનની ગતિ અવિચ્છિન્ન (અટક્યા વિના) ભગવાન તરફ દોડ્યા કરે તેનું નામ ભકિતયોગ. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે ભકિતયોગ કેવલ મન ઉપર જ ઉભો છે. પણ એ મનને કાણમાં લાવવું કેટલું કઠિનમાં કઠિન કાર્ય છે એનો ચિતાર ભગવાન ગીતામાં જ આપે છે.

‘અંશલં હિ મનઃ કૃષ્ણ’ એ અર્જુનવાક્ય તથા ‘અસંશયં મહાવાહો’ એ ભગવદ્વાક્ય એની સાક્ષી પૂરે છે.

ભદ્રતપ્રિય ભગવાન

જ્યારે સવાસથ સગલમાં ધનવાનોની પૂજા થતી હોય ત્યારે પ્રભુનું કાનમાં કહાવો તે જ સ્વાદ મળે છે. મહામાતા પામ થતી જ નહીં હતાં કલ્પે કલગીએ એવે સ્વાદ મળે છે.

શક્તિભાગ

ભદ્રતપ્રિય ભગવાન

એકદુજ નદિ પરવુ એ પ્રિય ભક્ત મુદામાતા મળતો જેનું પૂજા કરી હતી સત્તા સિદ્ધિ કરતા પુત્ર કરી શકે. નિવાસ સાક્ષી પૂરે છે. ભગવાન સુખને આપીને છે. ભક્તિ એજ મેરુ ધન છે. ધન-મનમાં મહે-મન અનેસાએ ભગવાનથી રમશે પોતલ જે મેરુ છે.

ભક્તિભાગ

દાસભક્ત હનુમાન્

હનુમાનજીની માફક પ્રત્યેક મનુષ્યે પ્રભુને પ્રાર્થના કરવી
વંતઃપ્રેરણા કે:-હે પ્રભો ! હું તો એક પશુ જેવો સાધારણ જીવ છું,
હું આપને ભૂલી જાઉં; કે આપનો અપરાધ કરું એ સ્વાભાવિક
છે, પરંતુ આપ મને ભૂવશ નહિ.

તો પણ કર્મ જ્ઞાન કરતાં ભક્તિયોગ એયની નજીક લઈ જવામાં બહુ સહાયક છે. તેનું કારણ આ છે.

જેમ જેમ વસ્તુ સ્પષ્ટ હોય તેમ તેમ તેનો વેગ થોડો હોય. કર્મેન્દ્રિય-હાથપગ વગેરેથી વસ્તુ સમીપ જવામાં ઘણી વાર થશે. કારણ કે તે સ્પષ્ટ છે. જ્ઞાનેન્દ્રિય તેના કરતાં સૂક્ષ્મ છે; તેથી જ કાન કે આંખો હાથપગ કરતાં જરૂરી વસ્તુસમીપ લઈ જાય છે. અને મનની તો પાતળ ન પૂછો, પણભરમાં બ્રહ્માંડમાં ફરી વળે. તેથીજ મન ઉપર આધાર રાખતો ભક્તિયોગ જરૂરીથી પ્રભુ સમીપ લઈ જવામાં માનવમાત્રનું એક અદ્ભુત અદ્વિતીય-સાધન બને છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત, શ્રીભગવદ્ગીતા આદિ ભાગવત શાસ્ત્રો તથા સંત મહાત્માઓની વાણી જે ભક્તિ યોગનાં ગુણગાન કરે છે તેનું રહસ્ય ઉપરની યુક્તિઓમાં રહેલું છે. વસ્તુતઃ યોગ એટલે “જ ચિત્તવૃત્તિો સંપૂર્ણ નિરોધ” એવી વ્યાખ્યા નક્કી થયેલી છે. એટલે ભક્તિયોગ જેવો બધવત્તર સાધનરૂપ છે તેવો જ કઠિનમાં કઠિન છે.

“હરિનો મારગ છે શૂરાનો
નહિ કાયરનું કામ બેન.”

એમ બકતો સ્વાનુભવ આત્મેષી ગયા છે. આવાં અનેક કથનોથી સમગ્રશે કે, ભક્તિ એટલે વેવડાપણું નહિ, તેમ લાગણીવેડાનું ઉધાકું પ્રદર્શન પણ નહિ. ભકત તો મહાન્યાયોગી હોય. “જનની જજીજે ભકત જન કાં દાતા કાં શર.” એમ કવિઓ પ્રાર્થના કરે છે. માયકાંગક્ષા, વેવડા, અને નયો ત્રણુભાવ બતાવનારા એ ભકતો નથી, અને એવાને ભકત માનવા એ મહાન ભમવદ્દોષ છે, ભકત એટલે શરવીર, પતિમતા જેવો અનન્ય ટેકો તથા સ્વાર્પણની તાકાત ધરાવનાર નિરર મનુષ્ય. જેના પ્રભાવ પાસે જગત નમે, તે ભકત.

આ ભક્તિયોગનો વિસ્તાર પણ મહાન છે. તેના મુખ્ય ભેદ નવ છે; અને અને નવે ભેદોની પરાકાષ્ઠાએ પહેંચેલા ચિરસ્મરણીય ભકતો પણ નવ છે. એનું આલેખન અહીં કરવાથી ભક્તિની મહત્તા નજર સમક્ષ પડી શકે,

૧. શ્રવણ (પરીક્ષિત રાગ)
૨. કીર્તન (શ્રીશુકદેવજી)
૩. સ્મરણ (પ્રહ્લાદજી)
૪. પાદસેવન (શ્રીલક્ષ્મીજી)
૫. અર્ચન (પૃથુરાગ)
૬. વંદન (અકૂરજી)
૭. દાસ્ય (હનુમાનજી)
૮. સાખ્ય (અર્જુનજી)
૯. આત્મનિવેદન (બલિરાગ)

ઉક્ત નવધા ભક્તિના નવ જ્યોતિર્ધરામાં કોઈ કોઈ પણ હાલમાં દેખાતા ભકતોનાં લક્ષણના અંશ-વાળો પણ છે ખરો? એ નવધાભક્તિ તથા તેના સાધકોના ઇતિહાસો શું કહે છે? એ જ કે ભક્તિ-માર્ગ કાયરોનો નથી, પણ શૂરાઓનો છે.

એ નવ ભક્તિઓના સૂક્ષ્મ ભેદો છે. સત્વ, રજઃ, અને તમઃ એ ત્રણ ગુણો છે. એ ત્રણેનું મિશ્રણ કરતાં ૧ સત્વ સત્વ, ૨ સત્વરજઃ, ૩ સત્વ તમઃ, ૪ રજઃ સત્વ, ૫ રજેરજઃ, ૬ રજસ્તમઃ, ૭ તમસ્સત્વ, ૮ તમોરજઃ, ૯ તમસ્તમઃ, એમ નવભેદ ત્રણગુણોના થયા. આ નવગુણભેદો તથા નવભક્તિને ગુણતાં નવે નવે એકાશીભેદો થયા આમ ૮૧ ભેદો-વાળો મહાન ભક્તિમાર્ગ થયો.

શ્રવણભક્તિનો મહાન આદર્શ ભારતસમ્રાટ્ પરીક્ષિત છે. શ્રી ભાગવતનું શ્રવણ કરવા માટે તેમણે સામ્રાજ્ય છોડ્યું. વૈભવો તપાસ્યા, જૂખ, તરસ, નિદ્રા વગેરેનો ત્યાગ કર્યો. એક સામ્રાજ્ય-જૂખ્યો સમ્રાટ્ જ્યારે આવો મહાન્યાયોગી બન્યો ત્યારે શ્રવણભક્તિની પરાકાષ્ઠાને પહોંચ્યો.

કીર્તનભક્તિના ભવ્ય દર્શાવરૂપ શ્રીશુકદેવજી છે. જેમને લેશ પણ સ્પૃહા નથી. પરમહંસ દશામાં તે વિચરે છે. ત્યાગની જીવંત મૂર્તિ છે. અહર્નિશ ભગવદ્ ગુણગાન કરતા યાકતા નથી. આનું નામ કીર્તન ભક્તિ.

સ્મરણનો આદર્શ ચિરસ્મરણીય પ્રહ્લાદ છે. જેના સામ્રાજ્યના ખૂણે ખૂણામાં ઇશ્વરનું નામ લેવું એ પણ ગુનો હતો; એ અસુર સમ્રાટના મહાન દૈવી પુત્ર પ્રહ્લાદે તો સ્મરણ ભક્તિ માટે દુઃખોના હિમાલયોની ટક્કર ઝીલી. ત્રાસ-અત્યાચારોના ભય-

તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્
ભવાભિ ન ચિરાત્ પાર્થ મય્યાવેશિતચેતસામ્
(ગીતા અ. ૧૨ શ્લોક ૭ મે.)

ભગવાન દયાળુ છે તે પોતાના ભક્તોની પણે પણે ચિંતા કરે છે અને ભક્તની પાછળ ડગલે ડગલે ફરે છે, ને ભક્તોનું પૂછું કરવા માટે બંધાય છે. માટે ગીતામાં ભગવાન પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે—

અનન્યાશ્ચિતચિન્ત્યો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે,
તેવાંનિત્યામિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વદામ્યહમ્

આ જ ભક્તિનું રહસ્ય છે. પણ ભક્તિનું રહસ્ય અનુભવમાં ઉતારવું જોઈએ. ભગવાન કહે છે કે મારો ભક્ત ભક્તિ કરે તો તેને કોઈની સાથે વેર ન હોય, સર્વમાં સમાન દષ્ટિ હોય કોઈની નિંદા ન કરે, વિકાર રહિત હોય, પરંધન પત્થરવત્ સમજે પરંતુને માતા સમાન સમજે. આવી આવી ધણી જ આજાઓ ભગવાને ગીતામાં તથા ભાગવતમાં કરી છે. ને જે આ આજાઓને અમલમાં મૂકે છે, તેને જ ભગવાન સદાય આપે છે. ભક્તિ કરવી તે કંઈ રહેડી વાત નથી, ભક્તિના પ્રકારો નારદભક્તિ—મૂત્રમાં વર્ણવ્યા છે તે બધાં અમલમાં આવે ત્યારે જ ભક્તિ થઈ શકે છે.

પણ આજકાલ ભક્તિ એટલે ગસ સાધારણ વાત એમ લોકો સમજે છે પણ ના, ભક્તિનું રહસ્ય ધણું ઉંડું છે; તેમાં દુઃખ પડે છે, જૂખે મરવું પડે છે. ભોંય સૂવું પડે છે, ને કદાચ શરીરનો ભોગ આપવો પડે છે. સગાળાશને દેવથો વધરવો પડ્યો. દામાજીને બંડાર લૂંટાવવો પડ્યો. નરસિંહમહેતાએ હુંડીના પૈસા સાધુ સંતો માટે વાપરી નાખ્યા. અરે! મીરાંબાઈને રાજ્યમહેલ તજવો પડ્યો તથા રાનોરાન ભટકવું પડ્યું. વિગેરે દરેક ભક્તોનાં જીવનચરિત્રો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે—ભક્ત થવું તે કંઈ નાના છોકરાના ખેલ નથી. ભક્તિ તો ખાંડાની ધાર છે પણ હા, એક વસ્તુ છે. જે ભગવાનની ખાતર, દરિદ્રનારાયણની ખાતર, દેશની ખાતર કે પાંડેશ્વીની ખાતર, જે માણસ સર્વસ્વ અર્પણ કરવા તત્પર થાય તો જરૂરથી ઇશ્વરદર્શન થઈ શકે. કારણકે—
“રામ ત્યાં કામ નહી, કામ ત્યાં નહી રામ,
હોતુ સાથે નવ રહે રવિ-રજની એક ઠામ.”

માટે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી પવિત્ર જીવન બનાવી રામ રામ રામ નામની ધૂન મચાવી સર્વત્ર ભગવદ્ દર્શન કરી સર્વમાં ભગવાન બિરાજ્યા છે એમ સમજી અંતરમાંથી કપટ વેર, ઝેર, ઈર્ષ્યા, રાગદ્રેષ, મત્રીનતા, વિગેરે દોષો છૂટી જવા જોઈએ. તો જ ઇશ્વરપ્રાપ્તિ થાય છે.

એક વસ્તુ છે કે જેમ એક કલાસમાં છોકરો બળુવા બેઠો હોય ને વરસે વરસે નાપાસ થતો હોય છતાં જે તે પ્રયત્ન જનરી રાખે તો મોડો વહેલો તે પાસ થવાનો જ. તે જ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગમાં જે દાખલ થયો, અનુભવ કરવા માંડ્યો, તો આ જન્મે નહીં તો બીજા જન્મે પણ ભગવત્પ્રાપ્તિ થવાની જ. કારણ “સત્ કાર્ય કદી નાશ પામતું જ નથી.”

હવે ભક્તિનું રહસ્ય એ જ છે કે દરેક દરેક વસ્તુ ભગવાનની છે, તેમ સમજી, ભગવદ્ ગીતામાં કહે છે તેમ—

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયત્નહિ
તદ્વદ્ ભક્ત્યુપદૃત પ્રજ્ઞામિ પ્રયતાત્મનઃ”

“જે કોઈ ભગવાનને પત્ર પુષ્પ, ફલને પાણી ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરે છે તે, શુદ્ધ રીતે ભક્તિ પૂર્વક અર્પણી વસ્તુ ભગવાન જરૂર સ્વીકારે છે.”

ભાગવતમાં પત્ર, પુષ્પ, ફલ ને કળના વિસ્તાર—પૂર્વક દાખલા આપેલા છે. માટે આપણાથી બનતું ભગવત્ પ્રીત્યર્થે કરવું તે પ્રભુ સ્વીકારીને જેમ દ્રોપદીના નવસો નવાણું ચીર પૂર્ણ તેમ, તે જરૂર મદદ કરશે.

આ જ છે ભક્તિનું રહસ્ય. આ રહસ્યને જે વાંચી, વીચાર કરી, મનન કરીને અમલમાં મૂકે છે. તે ભગવદ્ દર્શન આ જ શરીરથી કરી શકે છે. તે અનુભવની વાત છે. કહેવાથી આવે તેમ નથી. જાતે અનુભવ કરવો જોઈએ.

શુદ્ધ આચરણ, અભિચર્ય, પવિત્રતા ને ઉપાસનાથી જ ભક્તિમાર્ગમાં આગળ વધાય છે. ઉપરના ચાર પ્રકાર વિનાનો મનુષ્ય ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવાને અધિકારી નથી.

માટે જીવનમાં ઉપરોક્ત આચરણો ઉતારી ભક્તિમાર્ગમાં આગળ વધવાથી, જીવનનું સાર્થક થાય છે.

શાન્તિ : શાન્તિ : શાન્તિ :

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

भक्ति मार्ग

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

નવધા ભક્તિની વિલક્ષણતા

લેખક : શ્રી. શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેઘજી પુરોહિત, દેવવાડાકર, અધ્યાપક સ્વ. દેવીદાસ લલ્લુભાઈ
સંસ્કૃત પાઠશાળા ૧૨૫ ગુલાલવાડી મુંબઈ, ૪

ધર્મમાં અતિશય પ્રેમ થવો તે ભક્તિ છે. તત્ત્વવિપુરોષે બેને “અમૃત” કહ્યું છે. તે આ પરમ પ્રેમ છે ‘ભજ’ ધાતુનો અર્થ સેવા કરવી થાય છે તેનો ભક્તિ શબ્દ અને છે. “સેવા કરે તેને મેવા મળે” તે સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય પુત્રાદિકે સન્ધ્યાદિ કરીને વડીલોને વન્દન કરવું તે પણ ભક્તિ છે. શિષ્યે ગુરુની, પુત્રે માતા-પિતાદિની, સ્ત્રીએ પતિની, પુત્રવધુએ સાસુ, સસરા, અને બેઠની સેવા કરવી જોઈએ. તેમને વન્દન કરવાથી તે વડીલોના મુખથી અનાયાસે જે આશીર્વાદના શબ્દો નીકળી પડે છે તેથીજ કન્યાનુ થાય છે. મૂર્તિપૂજા સારી છે પણ વડીલાની મેવા પડતી મેલી મૂર્તિની પૂજા સેવા કરતા હોય તે માળા ચૂથે છે. **માળા ગુરુનાં અવિચારણીયા** વડીલોની આજ્ઞા સાંભળી રાજપુરોશથી અને વિનાવિલાંબે કરવી તે ભક્તિ ઉત્તમ છે. જેઓ સાંપના ગોદા ખાય તેના કાંટા નીકળે તેમ જે વડીલોના ઠપકા સાંભળે તે જ મુખી થાય છે. તેમના મુખથી જે આપણને જાનો-પદેશ શ્રવણ કરવા મળે છે તે શ્રવણ કરી મનન કરવાથી અને વર્તવાથી આપણું કલ્યાણ થાય છે, તે પછીજ ભગવાનની શ્રવણ ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે.

કીર્તનભક્તિ વ્યભિચારદષ્ટિથી, શૃંગાર રસ ઝરતાં પદો ગાવાથી, ઉદ્ધતાઈથી કે છળકપટથી શોભતી નથી, કીર્તન સાંભળી સ્ત્રીઓ બહુ રાજ થાય છે, અને નિર્મલભાવે ભક્તની સેવા કરે છે અને ભક્ત તે સ્ત્રીનાં દર્શનાદિથી મોહ પામી વ્યભિચારમાં લલચાય છે, ધનની, માનની અને બડાઈની લાલસા ધણીજ બલવાન છે. આ લાલસાને સન્ટાડી

રાખવા ભક્તને અનેક પાખંડ કરવાં પડે છે. તેમનાથી સ્ત્રીઓએ દૂર રહી એકાન્તમાં પતિ અને પ્રભુની ભક્તિ કરવી, કીર્તન ભક્તિ તો સ્ત્રીઓ દળતાં, ખાંડતાં અને ફરતાં ઘરતાં કરે છે. મળરફે કોસ હાંકતો ખેડૂત પણ “બગને જાદવા કાણુ ગોવાળીઆ: તુજ વિના ધનુમાં કોણુ જશે.” કરીને લલકારતો હોય છે.

આજે કેટલાક ધમંડી ધનવાન અને ધમંડી અમલદારો છાના છાના ભગવાનને ભજે છે, પણ પોઝી-શનને હરકત ન આવે એ રીતે શરમાતા ભજે છે. જેમ મોટા નીકરા આપને “આપા” કહેતાં લાગે છે તેમ કેટલાક “માળા તો કરમેં ફિરે, જીભ ફિરે મુખમાંય, મનવા તો ચોદિશ ફિરે ઐસો સુમરન નાલિ.” એ રીતે માળા ફેરવતા રહે છે. વાતો કરતા જાય છે, અને મન વ્યવહારમાં ગોથાં ખાતું હોય; એ રીત પ્રભુને જરા પણ ગમતી નથી, આ આ ભક્તો ગીતામાં કહેલા ચાર ભક્તોમાંથી દ્રવ્યાર્થીજ હોય છે, જે મનમાં અનેક ખટપટો, છળ, કપટ, પાખંડ, આધિ અને ઉપાધિઓ હોય ત્યાં પ્રભુનું નામ જે બોલાતું હોય છે તે સ્વાર્થ પૂરતું જ “મુખમે રામ બગલ મેં છૂરી, આતાં બડી ચૌર નજરોં છૂરી” હોય છે. પ્રભુભક્તિ માટે મનને સાદુ રાખવું જોઈએ. મનમાં છળ કપટના કચરાને પેસવા દેવો ન જોઈએ, તમો દુનીયાને છેતરશેો પણ પ્રભુ છેતરાય તેમ નથી, કેટલાક સાધુ સન્યાસીઓ પણ મનના રમાડ્યા રમે છે, વિષમનુષ્ઠમાં રમે છે, વિષ-યજ્ઞોગને જમે છે, હરામખોરી કરવી છે અને ખાન-દાની ખતાવવી છે, કિન્તુ તે હજાર આંખવાળો

ચલાવી શકતો નથી, કેરી વસ્તુ ઉપર સરકારી દેખ-રેખ બાધુ રહે છે, તેમ આપણી માયાવી ભક્તિ, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય પર પ્રભુની આંખ હોય છે.

આપણામાં કહેવત છે કે, “ નમ્યા તે પ્રભુને ગમ્યા ” નમી પડવું, ચરણ સેવવું, શરણ રહેવું એ કલ્યાણનો માર્ગ છે, કિન્તુ આજે પુત્રાદિને નમી પડવું ગમતું નથી, મઠ મંદિરોમાં અને શાળાઓમાં શિષ્યોને નમવું ગમતું નથી. પેદીઓ અને આફિસોમાં નોકરોને નમી પડવું ગમતું નથી. જાડાં સુકા ફુંદાને બળ કરીને વાળો-નમાવો તો ભાંગી જાય; તે હા, પણ વળે નહિ. તેમ ઉપર અતાવેલ પુત્રાદિને નમવાનું કહે તો શીસાં. લડવા માંડે તે હા, પણ નમતાં ન આવડે એને ન શીખે. લગ્ન વખતે સસરાં જમાઈના પગ ધુવે છે. મોટા રાજા આદિજનના પગ ધુવે છે, દેવી સંપતિના પુત્રાદિ વડીલોના પગે વન્દન કરે છે. તે વિદ્યા શીખવાથી ઘણું જાલ થાય છે અને એ સાચી પાદવન્દનભક્તિની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે.

અર્ચન ભક્તિ પણ ઘરના આંગણેથી શરૂ થવી જોઈએ, પ્રથમ માતા, પિતા અને ગુરુનું પૂજન. સ્ત્રી હોય તો વડીલોનું પૂજન. પતિનું પૂજન. એ વન્દન પુનપાદિથી કરવું તે હિંમ છે પણ તે ઉપરાંત તેમની આજ્ઞા પાળવી તે ઉત્તમ પૂજન છે. તેથી આગળ વધી ગાય, આઘણ, તુલસી, પીપળા અને દેવાદિનું પૂજન અને પ્રાણીમાત્રને સન્તોષવાં તે વૈરાટ પ્રભુનું પૂજન છે. દુઃખીઓના જીવાત્માને રીઝવ્યા પછી જ પરમાત્મા રીઝે છે. અધાને દર્શર ભાવે વન્દન કરતાં શીખવું જોઈએ. કિન્તુ ખેડની વાત છે કે, પુત્ર પિતાને, વડુ સાગરને, ભાઈ વડીલને, ઉપકાર કરનાર ઉપકાર કરનારને નમી શકતો નથી ત્યાં વન્દનની વાત કરવી નકામી છે વન્દન કરવાનું જ શીખે છે તે જ સર્વ પ્રિય બને છે.

દામ્યભક્તિ એટલે ચાકર થવું, સંબંધથી, વ્યવહારથી, કે પેટ માટે ચાકર થવું તે સહેલું છે. આપ દાકરને પાળી પોપાંને મોટા કરે છે, તે સંબંધ માટેની ચાકરી છે, આ ચાકરી મોહથી કરવામાં આવે છે. નાત જમતી હોય ત્યારે નાતના આગેવાનો કાગડા ઉડાડે છે, અને તે પછી જે કાંઈ હોય તે જામે છે; તે વ્યવહારની ચાકરી છે. પેટ માટે કલકતો

કાળા કોળીને ત્યાં નોકરી કરે, કોલસાની ખાણમાં ઉતરે વગેરે નોકરી પેટ માટે થાય છે. પણ વદ માતા પિતાદિની મેવામાં નાનામાં નાના નોકર થઈને ઉભા રહેવાય તે ઉત્તમ ચાકરી છે. બીજા વડીલો અને સદ્ગુરુની સેવામાં કે જાહેરના કામોમાં ખડે પગે ઉભા રહેવાય તે ઉત્તમ ચાકરી છે.

આટલી ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ દેવ મંદિરોમાં ચાકરી કરવા જવું જોઈએ, પણ દેવના પ્રસાદ અને વૈભવોમાં લલચાવું ન જોઈએ, સેવા કરનારને મેવા મળે જ છે, કિન્તુ ઉંચેરા પૂજ્યા વિના હુંગરો પજવા દોડતા જવું એ નકામું છે. માતા, પિતા, ગુરુ ઈત્યાં પુજન પહેલું પગથીયું છે.

પિતાને પાંચ પુત્રા હોય તેમાં પણ મનગમતી સેવા કરનારો પુત્ર પામે ન હોય તો પિતા ખેંચેન રહે છે. શેઠને પાંચસો નોકર હોય પણ મનગમતી સેવા કરનાર નોકર વિના શેઠ મુંઝાય છે. આવા નોકર માંદો પડે ત્યારે શેઠ પરેસો માંદો પડે છે. શેઠ તેની મેવા કરવા માંડે છે પ્રભુ પણ કહે છે કે, જેઓ મને ભજે છે તેના હું દાસ થઈને કામ કરું છું. એવા ઘણા દાખલાઓ છે.

ભગવાન ગમ્મ દનુમાનને કહે છે કે. મને સૌ કામ સમજ્યાં કહે છે તો પણ હું પક્ષપાતી છું. કારણ કે અનન્ય ભક્તિવાળો સેવક મને વધારે પ્રિય છે.

માતા પિતા ઘણીવાર કહે છે કે. “ દાકરો વડેના થઈ ગયા છે. ” તેમાં સમજવા જેવું એ છે કે, તે સ્ત્રી અનન્ય ભાવથી પતિને ભજી રહી છે તે સ્ત્રી માટે પતિએ કાંઈક પક્ષપાતી થવું જ પડે છે, કામાન્ધ કે સ્વાર્થી પતિ માટે આ વાત નથી, સેવા-ધર્મ ઘણો ગહન અને અગમ્ય હોય છે.

મૈત્રી ભક્તિને સખા ભક્તિ પણ કહે છે, મિત્રો પણ ગાળાયા, તાળીયા, ગમતીયા, મફતીયા, અને વાતોડીયા વગેરે ઘણી જાતના હોય છે પણ તે આશ્વના વખતમાં કામ આવે નહિ.

વજના ગોવાળો કૃષ્ણને ભગવાન ન જાણતાં જાણી મિત્ર જાણતા. આપતમાં કામ આવે એવો આહોરા કૃષ્ણ આપણા મિત્ર છે એમ માની કૃષ્ણના મિત્ર બન્યા હતા. સુદામા પણ કૃષ્ણના

મિત્ર હતા પણ ગુરૂને ત્યાં એકવાર ગુરુપત્નીએ આપેલ કૃષ્ણનો ભાગ સુદામા ખાઈ ગયા હતા તેથી દરિદ્રી થયા હતા, તાત્પર્ય કે ભાઈનો ભાગ ભાઈની જીને અને તેના બાળકોને ખાવા દેવો નહોતો, તે પ્રાર્થના હોય તો જ લેવાય. શ્રીકૃષ્ણ પણ છેવટે મિત્રની બૂખ ભાંગી હતી. મિત્રની સુઝવણ મિત્ર ન જાણે તો તે મિત્રતા શા કામની? મિત્રભક્તિમાં સ્વાર્થ ન હોય.

ગોપીઓનેડ શ્રી કૃષ્ણને ભાઈ/મધી હતી. રડતી મુઠી પ્રભુ આપ્યા ગયા પછી પણ પ્રભુએ એની સંભાળ લીધી હતી, આદત વખતે જે કામ ન આવે તે મિત્ર શા કામનો? ભાઈ/મધી શા કામની!

આત્મનિવેદન ભક્તિ એટલે જ કાંઈ માફ છે તે આપનું છે.” આ ભક્તો આપણા ઘરમાં જ છે જે પવિત્ર અન્તઃકરણ વાળી આજ્ઞાકિત પત્નીઓ છે તે તમામ આત્મનિવેદનવાળા ભક્તો છે. સુરસિત બહેનો પતિને કહે છે કે, “જે કાંઈ માફ છે તે આપનું છે. આ મારો અમોક્ષો દેહ કે જેનો સ્પર્શ કરવાનો ખીંગ કોઈને અધિકાર નથી તે દેહ પણ આપને અર્પણ છે. હું આપને આર્પીત છું” આત્મ-સમર્પણ કરનાર બલિરાગ એ જ થયો છે પણ આવી આત્મસમર્પણવાળી બહેનો અનેક થઈ છે. જો પતિને આશરે રહી શકે છે તેમ પ્રભુને આશરે

પણ રહે છે. કિન્તુ પોતાને મુધરંજી ભણેલી ગણેલી માનનારી બહેન અક્ષતને આશરે વધારે રહે છે. અને પતિને આશરે ઘાડી રહે છે. તે પ્રભુને આશરે કદાપિ રહી શકતી નથી.

આજે જે પૈસાના લાભના જોડેલી પ્રીતિ મનુષ્યને રહે છે તેટલી પ્રભુમાં કે તેની કથામાં રહેતી નથી, જોને પુરુષમાં અને પુરુષને સ્ત્રીમાં જોડેલી પ્રીતિ છે તેટલી ભગવાનમાં કેમ નથી!

વિચાર કરશો તો ખાતરી થશે કે આપણાં જ્ઞાન એન ભક્તિ જુદા પાંગળાં છે.

જીવને સંસારભાવ બદલે જ ગમે છે જ્યાં નાસ્ત નાની છોળો ઉડતી હોય ત્યાં ભક્તિ ભક્તો કેને ગમે! અન્ધારું અને અજ્ઞાન સાથે કેમ જ શકે!

એટલું જ્ઞાન રાખવું કે, જ્ઞાન વિના ભક્તિ થતી નથી. આ જ્ઞાન પણ વૈરાગ્યથી રંગાંગણું હોવું નહોતું, નહિ તો ગાંધડાં અને સમજાઓ ઘણું ઉંચું ચડે છે તો પણ તેનું તદ્દય મૂલ્યમાં પ્રાણીઓ તરફ દોડે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવીને મોટા થાય, ડાઘા દેખાય પણ તેનું તદ્દય વિષયનુષ્ઠ. મનઃમનન અને વાદ તરફ દોડે છે. મોટે ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સાચાં હોય તો જ પ્રભુ મળે છે. —મંપૂર્ણ.

સંસારની શિક્ષણશાળા

સંસાર તો ભક્તિમાર્ગમાં ગમન કરનારાઓની શિક્ષણશાળા છે, એમાં જ નવપ્રકારની ભક્તિનું પ્રાથમિક શિક્ષણ મળે છે, એ પ્રાથમિક ભૂમિકામાં જો નિષ્કળ જવાય, તો તે આગળની ભૂમિકામાં જવા માટે પણ નિષ્કળ જ જાય છે, આ વાત સંસારમાં રહેલાઓએ ભૂલવા જેવી નથી. યાદ રાખો કે સંસારની શિક્ષણ-શાળામાં નાપાસ થયેલા વિદ્યાર્થીને ઉપરના ક્લાસમાં ચડવાનો અવકાશ નથી.

—‘મંગલ’

સુમતિનો નૃત્યાવેશ

લેખક : શ્રી. પં. શ્રી. ગિરિજેશકુમાર શર્મા (ગિરીશ)

પ્રમુખ : શ્રી હિન્દુધર્મ સેવાસંઘ : મોડાસા

[૧]

—રાગ સુમતિને બધા

લોકો પાગલ સમજતા હતા.

કોઈ કહેતું હતું કે રાગનો

મગજ અસ્થિર થઈ ગયો

છે કોઈ એના ઉપર દયાદષ્ટિ કરતું હતું. પરંતુ રાગને લોકોની નિંદા-સ્તુતિની કાંઈ પડી ન હતી.

—વિશ્વનો એ અપાધિત નિયમ છે કે ભક્તોને બધા દિવાના જ કહે છે. પ્રસિદ્ધ ભક્ત નરસિંહ મહેતા. મહાપ્રભુ ચૈતન્યદેવ, ભક્તિમતિ મીરાંબાઈ, વગેરેને ચતુર મંસારીઓએ પાગલ જ માન્યા હતાં ને ?

—સંસારના ચતુરો અર્થ અને કામની તૃષ્ણામાં જ-પોતાની ચતુરાઈ સમજતા હોય છે. પરંતુ વિદ્વાનો, અનુભવીઓ અને શાસ્ત્રો એ ચતુરાઈને માનતા નથી. એ તો કહે છે:—

“ચાલોકદ્વય સાધિની ચતુરતા, સા ચાતુરી ચાતુરી.”

અર્થાત્ જે આ લોક અને પરલોક સાધવાની કુશળતા છે તે જ સાચી ચતુરાઈ છે.

—થોડા દિવસથી રાગ સુમતિ પોતાના સામંતોની સામે ઉભા રહીને આવેશમાં આવીને નાચવા લાગતા હતા. કુતૂહલ-વૃત્તિથી સામંતો પૂછવાનો પ્રયત્ન કરે તો રાગ કાંઈ બોલતા ન હતા. ભક્તિને જગતના લોકો પાગલતા ભરે સમજે પરંતુ એ ભક્તો-પાગલોને જે આનંદ મળે છે તે આનંદનું વર્ણન શબ્દોદ્ધાર થઈ શકતું નથી. ભણા ! ગોળ ખાધા પછી

મંત્રો મનુષ્ય એની મિહાશનું વર્ણન કરી શકે ખરે ? રાગદર્યાના મામલામાં. ગડબડ થવા લાગી, જનતા ગભરાવા લાગી; પરંતુ શા થઈ શકે ?

“મસ્તજનો જોતા નથી નફા અગર નુકશાનને”

રાગએ પોતાનો કાર્યક્રમ ચાલુ રાખ્યો.

—“રાગજી ! આજે તો આપે ગજબ કંચો, રાગ દર્યાદરમાં નાચવું એ રાગની પ્રવૃત્તિથી વિરુદ્ધ છે, હું ઠગિયું છું કે આપ આ વ્યવહારને બંધ કરો, આથી જનતા આપની લાંબી કરશે. આપનો વિરોધ કરશે. પરંતુ કોઈ દિવસે આપને આ કાર્ય કરવા નહિ દે.” મંત્રીએ એકાંતમાં જઈને રાગને પ્રાર્થના કરી.

—“મંત્રીજી ! આજે તો મેં એકલાએ જ નાચ કર્યો છે. પરંતુ એ ભગવત્ આવેશને જે રાણી પણ ઝીલી શકે તો તેને પણ નૃત્ય કરવાની મનાઈ હું ન કરી શકું; જનતાનું તો એ કર્તવ્ય છે કે-રાગના પ્રત્યેક કાર્યને અનુમોદન આપે, મારા કોઈ કાર્યમાં રોકાવટ કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી.” રાગએ મંત્રીને કહી સંભળાવ્યું.

—“જેવી આજ્ઞા !” કહીને મંત્રી વિદાય થયો.

[૨]

—રાગમહેશની ગગનચુંબી વિશાલ અટારીઓમાંથી નીકળતાં નીકળતાં મંત્રી વિચાર કરતો જતો હતો:—

“મહારાજનો વિચાર દૃઢ છે, પ્રગ્ન એનો વિરોધ કરી રહી છે. હવે શું થશે ? જે હું મહારાજનો પક્ષ લઉં છું તો જનતા નારાજ થાય છે અને મહારાજ

નારાજ થશે તો મારા પ્રાણ પર આપતિ છે. મંત્રીને માટે બંને પક્ષનું હિત સાધવું એ કઠિન છે:—

“નરપતિ હિતકર્તા દ્વેષ્યતાં યાતિ લોકે,
જનપદહિત કર્તા દ્વેષ્યતાં યાતિ રાજા:”

મંત્રી બે રાજનું હિત કરે તો લોકોનાં દ્વેષ બેદારવા પડે છે અને બે લોકોનું હિત કરે તો રાજા કોપાયમાન થાય છે.

હવે શું કરવું! બે પ્રયત્ન ન કરે તો રાજ્ય-વિશ્વવનો બચ રહે છે.”

મંત્રી આવા વિચારોમાં ડૂબી જવા લાગ્યા.

—પ્રિય બંધુઓ! સંસારનાં આ નિપમ છે કે નં, વસ્તુથી મનુષ્ય કંટાળે તેનાથી વિપરીત વસ્તુથી એના પરમ શાન્તિ મળે છે. મનુષ્ય અત્યંત તૃપ્તાનુર થાય, તો તે પાણીથી તૃપ્ત થાય છે, જુઓ માણસ મેળોના ટુકડાથી અને ગરીબીથી કંટાળેલા માણસ પત્ર પ્રાપ્ત કરીને તૃપ્ત થાય છે. કદાચ એટલા માટે જ આપ સંસ્કૃતિમાં આશ્રમેને અધિક મહત્વ આપવામાં આવ્યું હોય! મહારાજ દિલીપ સંસારથી કટાક્ષ્ણ, ચક્રવર્તી પદ આગે એને ખૂંચવું હતું આગે એનું મન કોઈ બીજી જ વસ્તુ શોધી રહ્યું હતું. રાજ્ય-સમૃદ્ધિ છોડીને એ વસ્તુ મેળવવા એણે જંગલમાં પ્રયાણ કર્યું મુનિ વસિક્ષના ચરણમાં પડી એણે પ્રાર્થના કરી:—

—“ગુરુદેવ! મારા પિતૃઓ મારૂં આપેલું જગા મંડળ કરતા નથી. મારી પાછળનું આ મોઢું સામ્રાજ્ય ભાગવનાર કોઈ નથી. અને એ કારણથી આગે હું આપને સરણે આવ્યો છું.”

—વસિક્ષે એવું સાધન બતાવ્યું કે જેનાથી એને ત્યાં રહુ નામનો પ્રતાપી પુત્ર થયો તે પછી અમુક વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યા બાદ પણ દિલ્લિપને શાંતિ મળી નહિ. એને એને વનમાં જઈને શાશ્વત શાન્તિ પ્રાપ્ત કરતી પડી. અને દિલ્લિપની જેમ જ રહુ, સત્યવાન, આદિ અનેક રાજાઓને રાજ્યના સુખનો ત્યાગ કરીને વનવાસનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો હતો ને ?

—આ બધું શું બતાવે છે? મનુષ્યનું મન શાંતિને શોધે છે શોધતાં શોધતાં એને શાંતિની છાયા પણ મળી જાય છે. તો તેને સાચી શાંતિ માનીને

તેમાં રાચવા લાગી જાય છે, પરંતુ છાયાનું સખ કયાં સુધી? એને તો એને ચિરશાંતિ પ્રાપ્ત કર્યે જ છૂટકો છે.

—અહિ એ કહેવું અયોગ્ય નહિ થાય કે ઉપર બતાવેલા ચક્રવર્તી રાજાઓ ગાદી તપાસના બૂખ્યા ન હતા. અને પર્વના કપિ મુનિવરો કે જેના ચરણમાં સપ્તસીપવતી પૃથ્વીના સપ્તોટા મસ્તક નમાવતા હતા તેઓને રાજ્યસુખની પરવા ન હતી. એ મહર્ષિઓ પોતાના શિષ્યોને વાડામાં બંધ કરીને પરસ્પર દ્વેષ દેહાવતા ન હતા. અને એ શિષ્યો પણ પોતાના ગુરુની પ્રસંશા કે અન્ય ગુરુની નિંદા કરતા ન હતા. કારણ કે આવા વિતંડાવહને તો દલાલાની લગાઈ કહેવી જોઈએ, અને દલાલીનું પરિણામ દેવાળાં સિવાય બીજું શું હોઈ શકે!

—બંધુઓ! ખેચારા! આગે હિંદુ મર્તાઓ અધ પતન થમના સંગ્રાહીઓએ કયું જો, એનો વિચાર પણ હૃદયને કંપાવી મૂકે છે આગે હૃદયના એ બળતા અંગારાઓ દ્વારા હું આપલોકોને તપાવવા ઇચ્છતો નથી. કારણ કે આપણે તો મંત્રીની સાથે સાથે આવીને શાંતિગંગામાં સ્નાન કરવાનું છે.

—મંત્રીએ નિર્ણય કર્યો કે રાજ્યમહતા ‘નરેશ’ તો વિરક્ત સાધુ મહાત્મા જ ઉતારી રાકે છે. માટે આગે રાજ્યગુરુ વિભાંડક પાસે જઈને એનો ઉપાય પૂછ્યું.

—જ્યારે આજના ગુરુઓ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે આકાશપાતાળ એક કરી રહ્યા છે ત્યારે રાજ્ય-પ્રગ્નનું કલ્યાણ ઇચ્છતા મંત્રી ત્યાગીનું શરણ શોધવા ચાલી નીકળે છે.

—વિભાંડક મહર્ષિના આશ્રમમાં પ્રહૃંચીને મંત્રીએ પ્રણામ કરીને સંપૂર્ણ ટૂંટાત કહી સંભળાવ્યા.

—મહર્ષિ વિભાંડકે કહ્યું:—“મંત્રીનું! તમે જાણો છો કે મહારાજ સુમતિ પર મારા તપનો પ્રભાવ પડ્યો છે. એનો ભગવત્પ્રેમ તો મને પણ કોઈ કોઈ વખતે આકર્ષે છે એ સુજ રાજા. તત્ત્વ વિનાનું કોઈ કામ કરતા નરો, રાજાના આ કામમાં પણ કોઈ ચૂક તત્ત્વ અવગ્રહ હોવું જોઈએ.”

“મહર્ષિ! પ્રગ્ન ત્રાહી ત્રાહી કરી ઉઠી છે રાજાની આ જૂલ બે ન સુધરી તો રાજ્યનો વિશ્વવ થવાનો

સંભવ છે આપ એને કોઈ રહસ્ય સમજતા હો તે! એ રહસ્ય પણ જાણી બહાર આવવું બેઠકાએ.”

—“બહુ સાઈ મંત્રી! હું પણ રાજ્ય મહેલની લાગેલી એ આગને બૂઝાવવા સાથે જ આવું છું.” મહર્ષિએ સાંત્વન આપ્યું.

[૩]

“એટા સુમતિ! તમે બધેલાં છો કે તમારા આ નૃત્યથી પ્રગ્ન અસંતુષ્ટ છે. અને પ્રગ્નતા અસં-
તોષ રાજ માટે હિતાવહ નથી. દરેક રાજ્યએ શાદ રાખવાનું છે :—

**જાસુ રાજ પ્રિય પ્રજા દુઃખારી,
સો નૃપ અવસિ નરક અધિકારી.**

અર્થાત્ જેના રાજ્યમાં પ્રગ્ન દુઃખી છે તે રાજ્ય અવસ્ય નરકનો અધિકારી અને છે. તમારા આ નૃત્યનો અભિપ્રાય સમગ્રવીને પ્રગ્નને શાંત કરે.”

“ગુરુ! આ બહુ જ ગુને વાત છે. જેને હું કોઈની આગળ કહેવા ઇચ્છતો ન હતો કારણ કે એનું અનુસંધાન મારા પુર્વજન્મની સાથે હતું, જનતાનો ઘણો આશ્રય હોવા છતાં મેં એનો બેદરખાલ્યો ન હતો. મંત્રીને પણ નારાજ કરવાનું એ જ કારણ હતું, પરંતુ આજે આપની આજ્ઞાને વશ થઈ આપની આગળ કહું છું.

રાજ્યએ આ હકીકત સમજાવવા એક વિશાસ સભા રચી. અને સર્વેની સમક્ષ પોતાનું વૃત્તાંત રજુ કર્યું :—

“હું પુર્વ જન્મમાં એક બિદ્ધ ગ્નાતમાં ઉત્પન્ન થયો હતો માઈ નામ હતું મહાન. અસ! જેણે માઈ નામ હતું તેવાં જ મારાં કૃત્ય પણ હતા. રસ્તે આજના મનુષ્યોને લાંટી લેવાં અને પ્રાણીઓની હિંસા કરવી એને હું પાપ જ માનતો ન હતો હું આ પ્રકારે માઈ ઉદરપોષણ કરતો હતો. એક દિવસે હું શિકારની શોધમાં નીકળ્યો. જાદ અરણ્યમાં એક બિદ્ધની-છાકરી ફળ તોડતી હતી. મારો અને એનો પરિચય થયો. એનું નામ હતું કોયલ. અમે બન્ને યુવાન હતાં, અમારા પ્રેમ પણ વાસનામાં પરિણામ પામ્યો.”

—અંધુઓ! એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. શાસ્ત્ર કહે છે :—

**યૌવનં ધન સંપત્તિઃ પ્રમુન્વમવિવેકિતા |
एकैकमप्यनथाय किमु यत्र चतुष्टयम् ||**

અર્થાત્ યુવાવસ્થા, આસુરી ધનની સંપત્તિ, સત્તા અને અવિવેક, એ ચારે વસ્તુ પૈકીની એક વસ્તુ પણ મેળવે અને અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે. તો એ ચારે એક સાથે હોય. ત્યાં શું ન કરે? બુદ્ધિમાન પણ આ વસ્તુઓના ચક્કરમાં કસાઈ જાય છે તો અજાની જીવની શી દશા?

—રાજ આગળ બેઠા —“ગુરુ! તે પદાર્થો અમે બન્ને રોજ રોજ જંગલમાં મળતાં અને વેચવાથી ફરતાં હતાં.

—ઘણા દિવસની વાત છે. હું ઘેરથી શિકાર ખેંચવા નીકળ્યો. અને નિશ્ચિત અધાન પર આવી પહોંચ્યો, કોયલ પણ ત્યાં લાગે જ હતી. મેં સુવાસિત પુષ્પો તોડ્યાં અને કોયલના કેશનો શૃંગાર કર્યો. મારે મન આજે આનંદિત થઈ રહેતું હતું મુવાસિત પુષ્પોથી કોનું દિલ પ્રસન્ન ન થાય?

—પરંતુ પ્રકૃતિદેવી અમારા એ આનંદને બેઠકા ન શકી. એક અચાનક આવી તોડાન ઉઠ્યું—વાયુની સાથે સાથે વરસાદ પડવા લાગ્યો, ચારે બાજુ પાણી પાણી થઈ ગયું અમે બન્ને એક વૃક્ષ પર ચઢી ગયા પરંતુ પામિથી નીકળતી નદીના પૂરમાં એ વૃક્ષ તણાવા લાગ્યું.

—વૃક્ષ પર બેઠાં બેઠાં મારા પામિની મહિરા તો અમે બન્નેએ પીધી હતી જ. તો પણ અમારું શરીર ઠંડીથી ઘ્રેણનું હતું તણાતાં તણાતાં અમે ક્યાં મુઠી નીકળી ગયાં એનું અંગેન બાન નહોતું, બીજે દિવસે બધારે અમાને શુદ્ધિ આપી ભારે અમે એક શિવાસયના પ્રવેશકાર પાસે પડેલાં હતાં. મહિરાનો ‘નંગો’ ઉતરી ગયેલા હતા આપ્તા દિવસમાં કોઈ બોલત મળ્યું ન હતું એટલે કોયલને ત્યાં જ બેસાડીને હું ફળ લેવા ગયો અમે બન્નેએ મળીને થોડાં ફળ ખાધાં. મહિરાની અંદર ઘંટાનાદ સાથે સંધ્યા આરતી થઈ રહી હતી. એના તાલની સાથે અમે અમારું નૃત્ય શરૂ કર્યું, અમે એટલાં તો આનંદમાં આવી ગયાં કે જેથી અમારા ઉપર પડેલું તમામ દુઃખ વીસરી ગયાં હતાં અમે સ્વપ્નમાં પણ ખબર ન હતી કે

તે દિવસે મહાશિવરાત્રી હતી. ભક્તજનો આખી રાત્રિ મંદિરમાં રહીને ધૂત કરતાં રહ્યાં અને ભાવાવેશમાં અમારું નૃત્ય પણ ચાલતુ જ રહેું સવાર થતાં જ રાજના કૂર સિપાઈઓએ કોણ ગંગે કયા દોપથી અમારાં મસ્તક ધડથી જૂદાં કરી નાખ્યાં ! હું પડેલાં કાઢી ગયા કે અમે ખરેખર પાપી હતાં પરંતુ આ પમાણે અજાત ભક્તિને કારણે-અમારાં પ્રાણ લેવા એ શિવના જ હતુ આજ્યા અને અમને શિવજોકમાં રૂપ ગયા. ત્યાં ભગવાન સદાશિવના તાડવનૃત્યને નિલાગાને અમને આનંદમાં રોમાંચ થઈ જતાં. કોઈ કોઈ વાર ભગવાન સદાશિવના ગંગાકારા ઉપદેશમૃત સાંભળવા મળતું. શિવ કૃપાથી. ત્યાં કેટલોક સમય ચિત્તાગ્રા પાદ અમારાં પૂર્વ કંપોને ભોગવવા માટે તથા અંત સમયે કરેલા વ્રત. ભગવન તથા નૃત્યના ગુણને કૃપા ભોગવવા માટે અમારો આ ઉત્તમ માનવ-દેહ મળ્યા છે એ વખતનો મહત્ત્વ ભાવિ તેજ હતુ ! અને ભાવ કુમારી કૃપાને તેજ આ મારી રાખી અન્યવતી છે. ભગવાન સદાશિવની કૃપાથી અમારો પૂર્વ જન્મનું આ જાન વિસ્મૃત થયું નથી. હવે આપ કાકો મર્યો કે—

हरिर्हरति पापानि दुष्ट छित्तरपि मृतः ।

अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहन्येव हि पावकः ॥

(પદ્મપુરાણના એક આખ્યાનના આધારે)

અર્થાત્—દુષ્ટ ચિત્ત વડે પણ સ્મરણ કરાયેલું પ્રભુનું નામ જ્યાં પાપોને દૂર કરે છે. જેવી રીતે દાચ્છા વિના પણ અગ્નિના સ્પર્શ કરવામાં આવે તે તે આગી દે છે એ ચાત્ર વાક્ય ચું ખાદું છે ! અમે લોકો ભગવાનના મદિમા ગાળતાં ન હતાં કે અમારો કોઈ વ્રત-નિષ્કારિતા પત્તી ન હતો અમે તેો મસ્તીમાં જ નૃત્ય કરતાં હતાં, ભક્તિનું નામ પણ અમે કોઈ ગાળતાં નહોતાં કે સાંભળ્યું પણ નહોતું છતાં અમારો આ દિવ્ય લાભ મળ્યો.

જો આપ લોકો પણ પ્રેમપૂર્વક પ્રભુ ભગવનમાં લીન થઈને નૃત્યનો આદર કરો તેો કેટલો લાભ મળે ! 'પૃષ્ઠ' આ છે માટે પૂર્વ જ્ઞાતા ! જ્યારે ત્યાર એ પતિતપાવન શિવજોકમાં હું ધ્યાન કરું છું ત્યારે ત્યારે મને પૂર્વજન્મની કથા પાદ આવી ગમ જાય. અને માટે હવે નાચી ઉઃ છે."

રાત્રિ મુર્ખાતનું આ જ્ઞાત સાબળ. સર્વે પ્રજાજનો તથા રાજ્યાધિકારીઓ ખદુ જ પ્રસન્ન થયા. અને પોતે ભક્તિમાન રાજની કાયા નીચે લોવાથી પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા નાખ્યા. 'જ્યાંના મુખમાંથી એકો સાધે અવાજ નીકળી પડ્યો —"

"સુમતિ મહારાજની ગય." —સંપૂર્ણ

કામની વાત

જે જેને ગમે તેવો અભિપ્રાય આપવા મથશે; બીજાના અભિપ્રાય ઉપર તમે કંઈ જ કરી શકશો નહિ, અન્યના અભિપ્રાય પર અવલંબન રાખનાર ઉચ્ચ ગ્રેણીમાં જઈ શકશે નહિ, તમે જે કાર્ય કરો, તે સાફ હોવું જરૂરી છે, પરંતુ બીજા લોકો એને સાફ કે નરસું કહે, તેના પર આધાર રાખશો નહિ. 'મંગલ'

पूर्णब्रह्म परमात्मा

લેખક-શ્રીદત્તચરણ જ્યોતિર્વિદ્ શાસ્ત્રી શિવલાલ બહેચરલાલ મહેતા
જ્યોતિર્ધુરીણ, વિદ્યાર્ણવ-ઢાંક

શ્રી મંગલાચરણ

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुद्गच्छते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

पूर्णમ્-અદઃ અત્ત્વ, **पूर्णम्** **इदम्**-આ જગત્, **पूर्णत्** પૂર્ણ અત્ત્વમાંથી, **उद्गच्छते**-ઉત્પન્ન થાય છે. **पूर्णस्य**-આ પૂર્ણના-જગત્ને **पूर्णम्**-પૂર્ણઅત્ત્વ, **आदाय**-લઈને - પાતાનામાં લીન કરીને અને **पूर्णम्**-પૂર્ણ **एव**-જ અવશિષ્યતે-અવશેષ બાકી રહે છે.

पूर्णम्-સર્વવ્યાપી, **अदः** તે નિરૂપાધિક અત્ત્વ. **पूर्णम्** સર્વવ્યાપી, **इदम्** આ આપાધિક અત્ત્વ (જગત્), **पूर्णत्** કારણોપાધિમાંથી, **पूर्णम्** કાર્યોપાધિ અત્ત્વ (જગત્), **उद्गच्छते** ઉત્પન્ન થાય છે. **पूर्णस्य** કાર્યાત્મક અત્ત્વની, **पूर्णम्** એકરસતાને, **आदाय** લેવા પડી, **पूर्णम्** પ્રજાનયન સ્વરૂપ, **एव** જ, **अवशिष्यते** બાકી રહે છે.

આ (જગત્) પૂર્ણ છે, તે (અત્ત્વ) પૂર્ણ છે. પૂર્ણથી (અત્ત્વથી) પૂર્ણ (જગત્) રહી પામે છે અર્થાત્ કે, પૂર્ણ (અત્ત્વ)માંથી પૂર્ણના (જગત્ને) ઉદ્ભવ થાય છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ કાઢી લઈએ તો પણ અવશેષ-બાકી પૂર્ણ જ રહે છે. આ જગત્ની દૃશ્ય અને અદૃશ્ય વસ્તુ માત્ર પૂર્ણઅત્ત્વ વડે પરિપૂર્ણ વા બાપ્ત છે. તે પૂર્ણ પ્રકૃતિ અત્ત્વની પૂર્ણતા દ્વારા આ જગત્ પ્રકાશિત થવા છતાં તેની પૂર્ણતાના હાસ થતો નથી.

ॐ-હે આદિ મધ્ય અને અંતમાં પૂર્ણ પરબ્રહ્મ ! અમારાં **शान्तिः**-આધ્યાત્મિક દુઃખોની શાંતિ હો. **शान्ति**-અમારાં આધિદૈવિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો. **शान्तिः**-અમારાં આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો!!!

પૂર્ણ એટલે અનંત. પૂર્ણ-અનંતમાંથી પૂર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે. પૂર્ણની પૂર્ણતાને લેવાથી એવંત પૂર્ણ બાકી રહે છે. તે અનંતરૂપ છે. આ અનંતરૂપ

છે. **अदः** શબ્દ પરોક્ષ અત્ત્વને લાગુ પડે છે, જે સંપૂર્ણ તથા આકાશની માફક સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે તથા કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિથી રહિત છે. **इदं** શબ્દ વિશેષયુક્ત કાર્યાત્મક અત્ત્વને લાગુ પડે છે. પૂર્ણના ખરો અર્થ બરપર અર્થાત્ જે અંતથી રહિત-સર્વવ્યાપી છે. પૂર્ણમાંથી-કારણાત્મ અત્ત્વમાંથી પૂર્ણ-કાર્યાત્મક અત્ત્વ ઉદ્ભવે છે. જે કે કાર્યાત્માની ઉત્પત્તિ થાય છે, છતાં તેનું સ્વરૂપ પરમાત્મભાવનો ત્યાગ કરતું નથી.

ભગવાન શ્રી સત્યસુત્રન મનિ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને ઉપદેશ છે કે.-

पूर्णत् पूर्णमुद्गच्छन्ति पूर्णात् पूर्णं प्रचक्षते ।

हरन्ति पूर्णात् पूर्णं च पूर्णमेवावशिष्यते ॥

योगिन स्तं प्रवक्ष्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ૩ ॥

(સત્યસુત્રતગીતા. ૪,૩)

પૂર્ણમાંથી પૂર્ણને અદબ કરે છે. પૂર્ણમાંથી લીધેલ છે માટે તેને પૂર્ણ કહે છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણને લઈને પૂર્ણ જ બાકી રહે છે. તે સનાતન અત્ત્વને યોગીઓ જ જાણે છે.

પૂર્ણ એટલે જેનો દેશથી, કાલથી કે વસ્તુથી પરિચ્છેદ-વિભાગ થતો નથી તે પરમાત્મા-તેમાંથી પૂર્ણ એટલે જીવરૂપે અદબ કરે છે. પૂર્ણમાંથી ઉદ્ધૂત કરેલ જીવ પણ પૂર્ણ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. જીવાત્મામાં અવસ્થિત પૂર્ણરૂપ આત્મા જે દેહ, ઈન્દ્રિયમાં પ્રવિષ્ટ છે તેને તેમાંથી સાક્ષીરૂપે બિન્ન સમજી, દેહમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે, ત્યારે તે પૂર્ણનાંદરૂપે અવશિષ્ટ રહે છે. ‘**पूर्णमेवावशिष्यते इति पाठः ॥**

શ્રુતિ પણ એજ અર્થ કહે છે. “ **पूर्णमदः पूर्णमिदं .....॥**” આ મંત્ર-તે પૂર્ણ છે, અર્થાત્ તત્ત્વ શબ્દ વાચ્ય જગત્ કારણઅત્ત્વ પૂર્ણ છે. આ પૂર્ણ છે અર્થાત્ ત્વં શબ્દ નિર્દિષ્ટ પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપ પણ પૂર્ણ છે. આ તત્ત્વ અને ત્વંપદની કેવી રીતે પૂર્ણ છે તે બતાવે છે. પૂર્ણમાંથી-અનવચ્છિન્નમાંથી જીવ અને ઇશ્વર સ્વરૂપ થાય છે. માટે તે બન્ને પૂર્ણ છે.

પણ આત્મતત્ત્વમાં સ્થિત પૂર્ણરૂપને લક્ષ્ય-અર્થોત્તર પદ અને ત્વં પદનું શોધન કરીને છેવટ બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ રહે છે. એ પૂર્ણ સ્વરૂપ સનાતન બળવાનને યોગીઓ જ જાણે છે. (શંકરભાષ્ય.)

આ પૂર્ણમદ્. મૂલમંત્ર શુક્લ યજુર્વેદની ધ્રુતિમાં મુદ્રાવેદો છે અને શુક્લયજુર્વેદના બ્રાહ્મણગ્રંથ શતપથ બ્રાહ્મણના પ્રારંભમાં-આદિમાં મંત્રગણ-ચરણમાં બળવાન યાજ્ઞવલ્ક્યે મર્યાદિત પ્રથમ ઉચ્ચારો છે. અને એથી શુક્લ યજુની ધ્રુતિના આદિ-અંતમાં પ્રારંભ પૂર્ણાનિકા મુદ્રા આ પૂર્ણ મંત્ર મંગલાચરણરૂપે બાજાય છે. આ શાંતિપાઠ મંત્ર પ્રેરવાય છે. અરતુ.

‘ઓ’ (ઉઠ) આ એકાક્ષર (અધિકૃત સ્વરૂપથી) પૂર્ણ છે. આ (અધ્યાત્મ સ્વરૂપે) પૂર્ણ છે. પૂર્ણ-માંથી પૂર્ણ નીકળ્યું છે પૂર્ણના પૂર્ણને (પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ) સમજે તો પૂર્ણ જ એવું રહે છે-આ છે મનના અક્ષરાર્થ.

સંપૂર્ણ કર્મ-પુરુષાર્થ, કાર્યર્થ બેદથી એ માંગમાં વિભક્ત છે. કર્મર્થ કર્મથી પુરુષાર્થ કર્મનું સ્વરૂપ નિષ્પન્ન થાય છે. પુરુષનો પરમ પરમાય એ છે કે-તે (પુરુષ) જે પૂર્ણાક્ષરનો અંગ છે. તેની (પૂર્ણાક્ષર-ઉઠ) સારો સમજે બાંહે પ્રાપ્ત થઈ બ્રહ્માકાશથી વિમુક્ત થઈ જાય (થઈ જાય). પ્રાચીન પૂર્ણાક્ષર છે, પૂર્ણપુરુષ છે. એવા આ પૂર્ણાક્ષરની ઉપનિષદ ‘ઓ’ આ એકાક્ષર છે. તેનો વાચક આ પ્રણય છે. અર્ધમાત્રા. અક્ષર. ઉક્ષર. મક્ષર-આ ચારપનો એકાક્ષર છે. અર્ધમાત્રા તુરીયપદ છે. આ જ પરાત્પર છે. અક્ષર અવ્યય પુરુષ છે. ઉક્ષર અક્ષર પુરુષ છે. મક્ષર ક્ષરપુરુષ છે. શબ્દસૃષ્ટિમાં સર્વનું મૂલ અક્ષર જ છે. એક જ અક્ષર માંમપ્રધાનસ્પર્શ-અગ્નિપ્રધાના ઉષ્માના તારતમ્યથી વર્ણરાશિના આરંભક બની જાય છે (બને છે.) સ્પર્શ સંકોચ છે-એ સોમનો ધર્મ છે. ઊષ્મા વિકાસ છે-એ અગ્નિનો ધર્મ છે. જેવી રીતે અર્થસૃષ્ટિનું મૂલ અગ્નિ માંમ છે. તેમ-તે પ્રકારે શબ્દસૃષ્ટિનું મૂલ પણ સ્પર્શ-ઊષ્માશ્વ અગ્નિ સોમ જ છે. અક્ષરની આ વિભૂતિનું નિરૂપણ કરતાં મર્યાદિત અંતરેય કહે છે કે-

અકારો વૈ સર્વા વાક્-સૈવા સ્પર્શોષ્મભિર્વર્જ્યમાન્નાબહ્વી નાના રૂપા ભવન્તિ । (અંતરેય આરણ્યક.)

એથી-એ માટે અવ્યય પુરુષની વિભૂતિઓના સંગ્રહમાં ‘અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ’ (ગીતા. ૧૦-૩૩) અક્ષરોમાં અક્ષર હું છું એમ બળવાનના વ્યવર્થથી કહેવામાં આવ્યું છે.

શબ્દ-સૃષ્ટિમાં અક્ષર કલ્પાદ્યોના અભિપ્રાયથી રહિત છે. અસંગ છે, એવું અસંગ હોવા કલ્પા પણ વર્ણસૃષ્ટિનું (ક. ખ. ગ. માદિ વર્ણોત્પન્ન) આગળનું છે. આ જ સ્વરૂપ અક્ષર પુરુષનું છે. આવી રીતે સન્નતી પાને કારણે અક્ષરને અવ્યય પુરુષનો વાચક મનાય છે. ઉક્ષરના ઉચ્ચારણમાં મુખનો સંકોચ થાય છે. એથી એ સંકોચ ગ (સંકોચ-અસંગ) છે. આ અવ્યયા મધ્યપતિત અક્ષરની છે -પા. ઉક્ષર અક્ષર કલ્પના વાચક માન્યા છે. ‘કાદયો માલમાના સ્પર્શા. ।’ આ સિદ્ધાંત અનુસાર મક્ષર પર સ્પર્શબાવની સમાપ્તિ છે. એટલે કે ‘મ’ નો ઉચ્ચાર કરતાં બંને એકા (હોઈ) મળી જાય છે. મક્ષર અતિમ સૃષ્ટિ વર્ણ છે. મના ઉચ્ચારમાં મુખનો સંકોચ સંકોચ થાય છે. આ અવ્યયા ક્ષરપુરુષની છે. અતઃ મધ્યન કારણે વાચક માનવામાં આવે છે

અ-ઉ-મ-ત્રયે કર્મશ અવ્યય-અક્ષર-ક્ષર-છે. એથી પરાત્પર અર્ધમાત્રા છે. એ અવ્યયા છે, અનુચ્ચારો છે. શાન્તાત્તિ ક્રિતા છે ‘ઓમ’ આ એકાક્ષરસ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ સ્થાવત્ હૃદયંગમ ધર્મગમ્ય છે. એ માટે નચિકેતાના

અન્યત્ર ધર્માદ્-અન્યત્રાધર્માત્-

અન્યાસ્માત્-કૃતાકૃતાત્ ।

અન્યત્ર ભૂતાચ્ચ મન્યાચ્ચ યત્તત્ પદ્યસિ તદ્ વદ ॥

-ધર્મથી ભિન્ન, અધર્મથી ભિન્ન. આ કાર્યો તેમજ કારણોથી પણ ભિન્નરૂપે, તેમજ ભૂત તથા ભવિષ્યથી ભિન્નરૂપે જન્યાં આપ જુઓ છો. તે આત્મ તત્ત્વ મને કહેા. (કોષાપતિપદ ૧-૨-૧૪)

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર યમરાજ આપે છે કે-

સર્વે વેદા યન્ પદમામનન્તિ તપાંસિ સર્વાણિ ચ યદ્
વદન્તિ । યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં
સંગ્રહેણ વ્રતોમિ-‘ઓમ્’ હન્યેતત્ ॥ ૬૬. ૧ । ૨ । ૩ ૫

હું નચિંતેતા ! સર્વેવેદો જે પદનું અર્થોત્તર પર-
બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, સર્વે કર્મો જે પરબ્રહ્મને
ચિત્તશુદ્ધિદારા મેળવાયે છે, પ્રાપ્ત કરાયે છે, જે
બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષિપ્રાવાળા મુશુક્રુઓ ‘બ્રહ્મચર્યનું’
પાલન કરે છે, તે પરબ્રહ્માત્મક પદને હું સંકોપ કરી
કહું છું કે, તે પદ આ શબ્દપદ્ધતિ ઓમ્ છે.

‘ઓમ્’ શબ્દ ‘અહ-અમ્’થી નિષ્પન્ન થયો છે.
કૃષ્ણ પૂર્ણપદ છે, એક સ્વતંત્રપદ છે. અતઃ આ પદ-
વિવક્ષાથી ‘અહ્’ હ્રકાર પદાંતનો હ્રકાર થઈ જાય છે.
અતઃ એથી એનું ઉત્પ થઈ જાય છે. અ-ઉ-અમ્-
આ ગ્થિતિ રહી જાય છે. ગુણ એવં પૂર્વરૂપથી
‘ઓમ્’ની સ્વરૂપનિષ્પત્તિ થઈ જતા છે. જે ઓમ્ છે
તે અહમ્ છે. આંતર ક્ષેત્ર એટલું જ છે કે જ્ઞાતમા
તે-એ પરમપદ (ઓમ્)નો અવરૂપ છે. સ્વતંત્રપદ નથી.
અતઃ જીવચિત્તામાં અહ્ની હ્રકાર પદાંતનો હ્રકાર
નથી રહેતો. અન્યેન ઉત્પ નથી રહેતો (થેતો). હ્રકાર
રહો અધારની સાથે સંબંધિત છે. અહ-અમ્નું
અહમ્ જતી જાય છે. કોઈની ઉપનિષદ ‘ઓમ્’ છે.
અને જ્ઞાતમાની ઉપનિષદ ‘અહમ્’ છે.

પરમાથતઃ કૃષ્ણ અને જીવ એક તત્ત્વ છે. અવિદ્યા
ચતુષ્ક્રીના કારણે આ (જીવ) ‘અહમ્’ બની રહેતો છે.
વસ્તુતઃ એ (જીવ) પણ ઓમ્કારજ છે. પૂર્ણમાથી
લીકળતાર આ (જીવ) ત્યાંનીથી અપૂર્ણ છે કે,
ભ્રમણથી એ (જીવ) પોતાના સ્વપુરુષની (કૃષ્ણરત્ની)
પૂર્ણતાને નથી સમજતો. ત્યારે એ જીવ ત પૂર્ણની
(કૃષ્ણરત્ની) પૂર્ણતાને જાણી કેશ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે, ત્યારે
અવરૂપ તે (જીવ) પૂર્ણ થઈ જશે.

જ્ઞાનદારા પૂર્ણની (કૃષ્ણરત્ની) પ્રાપ્તિ કરી લેવા માટે
તત્ સ્વરૂપ બનવા માટે જે સાધન માર્ગનું અવરૂપ-
બન કરવામાં આવે છે તેનું જ નામ ભક્તિ-ઉપાસના.

ભક્તિથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અને જ્ઞાનથી મુક્તિ.

જ્ઞાનચિનાની ભક્તિ કુલી છે-મિથ્યા છે-આડંબર
છે. અને ભક્તિચિનાનું જ્ઞાન શુદ્ધ છે.

પૂર્ણતામાં શાંતિ છે, અપૂર્ણતામાં ક્ષોભ છે.
યદિ સર્વત્ર ‘ઓંકાર’ સ્વરૂપ પૂર્ણતાની સત્તા
વેદાંત-વેદના રહિતે, તો આપણી સામે ‘ઓં
શાન્તિ ! શાન્તિ !! શાન્તિ !!!’ આ
વાક્ય છે.

પોતાના આગળ કદાચ દેવ સર્વત્ર સર્વમાં આપક
છે, સર્વ સ્વરૂપ છે એમ દૃઢમાનવું-ગાળવું એનું નામ
પૂર્ણતા. અને પોતાના કૃષ્ણદેવ મોટા ને જીવન દેવ
નાના એમ માનવું તે અપૂર્ણતા એટલે અજ્ઞાન.

પરમાત્મા સર્વવ્યાપક સર્વસ્વરૂપ છે એમ
માની ભક્તિ ઉપાસના કરવી એવું શ્રેષ્ઠ છે.

આ પ્રકારે નંગરૂપાદની સાથે સાથે જ પરમ
પરમાથનું સ્વરૂપ જ્ઞાતવના પદપુરુષ આ ઉપનિષદમાં
સમન્ત નિર્ધાર્ય સ્વરૂપ આપણી આંતર રાખી દે છે.
‘ઓમ્’ આ એકાક્ષરની પૂર્ણતા જાણી લેવા,
પિછાંતો, તેને પણ પૂર્ણ સમજતો. અધ્યાત્મને પણ
પૂર્ણ સમજતો. તે પૂર્ણની પૂર્ણતા કદા (સમજી)
અહમ્ ભાવનો પરિત્યાગ કરી (કરતાં કરતાં) આપ
પણ પૂર્ણ જતી જાઓ. ઉપનિષદ અભિવિદ્યાનો આ
આદેશ છે. એ જ પુરુષનો પરમ પુરુષાર્થ છે. ઈશાની
ઉપનિષદ તેની પ્રાપ્તિનું સાધન છે. અનુ.

પૂર્ણ અભ્યપુરુષના રસાસરમાં નિમગ્ન થઈ પૂર્ણ-
પુરુષ પરમાત્માના ભક્તિરસમાં અવગાદન કરતા રહો
પૂર્ણસ્વરૂપના અનાદિ અનંત વૈભવને અવલોકતા
પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રસન્ન રહેશો. इति शिवोम् ।

ભક્તિમાર્ગના સુગમ પ્રકારે

લેખક : વૈદ્યરાજ શ્રી. સુદરલાલ નાથાલાલ જાધી-વિદ્યાચારિય,
પ્રિન્સીપાલ-આયુર્વેદિક કોલેજ-નડીયાદ

પરોદિવા પર પતા પૃથિવ્યા પરોદેવેભિર્મસુર્યદસ્તિ
કેસ્વિદ્ગર્ભે પ્રથમદધ આપો યત્ર દેવાઃ સમપદ્યન્ત
વિશ્વે ॥

તમિદ્ગર્ભે પ્રથમં દધ આપઃ
યત્ર દેવાઃસમગચ્છન્ત વિશ્વે ।
અજસ્ય નામાવધ્યેકમર્પિતં
યસ્મિન્વિશ્વાનિ સુદનનિ તસ્થુઃ ॥

(કર્મવદ મં ૧૦)

૧. સ્વર્ગથી પર-પૃથ્વીથી પણ પર-એવું, દેવો આં અસુરો જેને પકડી શકે નહિ તેવું, જે કંઈક તેજ કે વીર્ય છે, તેને પહેલું ગર્ભરૂપે આપો દેવીએ (જરૂર અથવા જગત્પત્ની મૂકે વિદ્યુન્મય દ્રવ્ય અવસ્થાને આપઃ તરિકે વર્ણવાયું છે) ધારણ કર્યું અને તેમાં સર્વ દેવોએ તે પરમતત્ત્વને મૂર્તિમંત જેવું. આપો દેવતાએ આ પ્રથમ ગર્ભને ધારણ કર્યો અને જેના પ્રતિ સર્વ દેવો પાતાના સાયુષ્યને જેવા લાગ્યા તે ગર્ભ અગ્નિમાં દેવની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા એક કમલમાં મૂકાએલો જણાયા અને તેમાં સવળાં નુવના ગોઠવાએલાં દેખાયાં.

આ મંત્રમાં વર્ણવાએલાં આપોદેવી એટલે મનુષ્ય વર્ણવેલું “નારા” નામનું સૃષ્ટિનુ આરંભક દ્રવ્ય અગ્નિ, જેને સાંખ્યાચાર્યો “મહદ્દેવાનિ” તરિકે વર્ણવે છે તે જ. “નારા”માં જે “અયન” કરનાર પરમ તત્ત્વ તે “નારાયણ.”

ત્રગ્વેદના આ નારાયણ તત્ત્વમાં સર્વ દેવોનો અને પ્રાણીમાત્રોનો જન્મ અને લય છે એવી ભાવના બ્રાહ્મણોમાં અને આરણ્યકોમાં ખીલવા લાગી અને તે “નારાયણ” એ જ પરમાત્મા, એ જ પરબ્રહ્મ, એ જ પરમેશ્વર એવી એકવાક્યતા જે શાસ્ત્રમાં થઈ તે શાસ્ત્રને “એકાયન” એવી સંજ્ઞા મળી.

મહાભારતમાં નારાયણીય આપ પાન શાંતિપર્વમાં આવે છે. આ આખ્યાન વાંચતા સમગત્ય છે કે એકાયન માગતા ઉપાસકોને “ભાગવત” પ્રવૃત્તામાં આવતા. આ આખ્યાનની અંતર્ગત ઉપરિચિન્નમુલી કથામાંથી નીચેના અગ્નિના મુદાઓ ગાળવામાં મળે છે --

૨ ઉપરિચિન્નમુલીના પ્રસંગમાં પશુવધ કરવાના આજ્ઞા નેવતા.

૩ અગ્નિવિધિ આરંભક અંધ-તંત્રમાં ઉપનિષદના અંતર્ગત થાય છે તેમાં દર્શાવેલા માનસયાગવિધિ પ્રમાણે થયા હતા.

૪ અધિષ્ઠાતા દેવ વિષ્ણુ અથવા હરિ હતા.

૫ આ દેવતા દશન કેવળ યાગ્યજ્ઞ કરનારને થતાં નથી પરંતુ રહસ્ય જાણનારને જ થાય છે. (આ યજ્ઞ કરાવનાર પુરુષરૂપિ હતા. તેઓ યજ્ઞનો વિધિ કરાવી નિચુલા હતા પરંતુ તેના રહસ્યને જાણતા ન હતા. આથી તેના યજ્ઞ કરાવેલા જતાં યજ્ઞ કરાવનાર તરિકે તેમને દેવતા દર્શન ન થયાં. પરંતુ રહસ્ય જાણનાર વનુરાગને થયાં.) આ એક ચમત્કૃતિવાળો સાર છે.

૬ આ દેવતાનું દર્શન ભક્તિવંદ થાય છે અને યોગના ઉપાયથી થતું નથી. આ તેનું રહસ્ય છે.

૭ આ રીતે યજ્ઞક્રિયામાં દિસાનાં નિર્ણય ભગવાન ગોતમશુદ્ધના પૂર્વકાવના આ ભાગવત એપ્રાપ્તના વિદુઓએ જ સૌથી પ્રથમ કર્યા હતા એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.

૮ કર્મ અને તપની નિરપયોગિતા પર જે બાર ભગવાન શુદ્ધ મૂક્યો હતા. પરંતુ આવી નિષેધાત્મક પ્રવૃત્તિ કરી તેઓ એસી રહ્યા નહિ. તેમણે અપૂર્વ

એવા ભક્તિનો સિદ્ધાન્ત હિન્દુધર્મમાં દાખલ કર્યો. વેદોમાં ઉપાસના ઉપર ભાર મૂકાયેલા હતો તેને અનુકૂલ સ્વરૂપ ભાગવતોએ આપ્યું અને વધુ વ્યાવહારિક બનાવ્યું.

વેદકાલીન નારાયણુદેવ વસુરાગ્નના ઇષ્ટ હોવાથી વાસુદેવ થયા. તે દેવતાનું પૂજન સાત્ત્વ અથવા વૃષ્ણુ અથવા યાદવકુલના રાગ્નઓમાં પ્રચલિત થયું. આ રીતે તે કુલધર્મ બન્યો.

મનુ-છંદાના વંશમાં યયાતિ રાજ થયા. યયાતિ અને દેવયાનીથી યદુ થયા. આ વંશનો ઉદ્ભવ ઋગ્વેદ સંહિતા અને મહાભારતમાં આવે છે. પુરાણો ઉપરથી તારવવામાં આવેલી વંશાવલિમાં યાદવવંશમાં સાત્ત્વ રાગ્નને સૂય વંશના દાશરથિ રામ, વિદેહવંશના સીરધ્વજ વત્સ અને અનુવંશના લોમપાદ લગભગ સમકાલીન હતા.

સાત્ત્વવંશમાં ત્રીજી પેઢિએ વૃષ્ણુ અને પંદરમી પેઢિએ શ્રીકૃષ્ણ થયા. સાત્ત્વનોના કુલધર્મને તેની પેઢીમાં થએલા વૃષ્ણુ અને પુત્રવંસુએ અપનાવ્યા. તેમની કુલદેવતા નારાયણુ-વાસુદેવ હતી. શ્રીકૃષ્ણનું નામ વાસુદેવ હતું અને કૃષ્ણ એ ગોત્ર મંજા હતી. તેમણે આ વાગુદેવધર્મ સંપ્રદાયનો એટલે ભાગવત-ધર્મનો ઉદ્ધાર કર્યો. તેમાં વેદકાલીન વિષ્ણુદેવતાની ભાવના અંતર્ગત થઈ. તેથી આ એકાદન શાખાના ધર્મનાં સાત્ત્વતંત્ર, ભાગવતમત, વાસુદેવમત, નારાયણુમત, વૈષ્ણુમત વિગેરે નાંમો પડ્યાં છે. પાછળથી વૈદિક કાળના વિષ્ણુ, આરણ્યક કાળના નારાયણુ, હરિવંશના વાસુદેવ અને આભિર ગતિમાં પૂજનતા ગોપાલ નામની વાસુદેવ એટલે કે બાલગોપાલ એ સર્વ દેવતાઓ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ નામની વ્યક્તિમાં પૂજ્યભાવથી અમેદભાવને પામ્યા. તેથી સર્વ વૈષ્ણુ સંપ્રદાયોમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રધાનપૂજ્યમૂર્તિ મનાવા લાગી. આ પ્રમાણે ભાગવત સંપ્રદાયમાં (૧) વિષ્ણુ વાસુદેવ (૨) નારાયણુ વાસુદેવ, (૩) કૃષ્ણ વાસુદેવ, (૪) બાળગોપાલકૃષ્ણ આમ ચાર દૈવ ભાવના પ્રચાર પામી.

વિષ્ણુવાસુદેવની ભાવના શ્રીશંકરાચાર્યના રમાર્ત મતમાં એટલે કેવલ અદ્વૈતમાં સ્વીકૃત બની છે.

નારાયણ વાસુદેવની ભાવના શ્રીરામાનુજચાર્યના શ્રીવૈષ્ણુવમાં વિશિષ્ટ અદ્વૈતરૂપે પ્રવેશી છે.

કૃષ્ણવાસુદેવની ભાવના શ્રીમધ્વાચાર્યના દ્વૈતમતમાં

પેહી છે. બાલ ગોપાલ કૃષ્ણની ભાવના શ્રી વલ્લભ-ચાર્યના શુદ્ધદ્વૈતમાં પ્રચલિત બની છે.

આ પ્રમાણે વૈષ્ણુ સંપ્રદાય શ્રીકૃષ્ણ સંજ્ઞાવાળા ભગવાન વિષ્ણુના પૂર્ણાવતારમાં કેન્દ્રિત બન્યો છે.

મૂળ એકાદન વેદનો રહસ્ય આત્મા શાંડિલાદિ પાંચ યોગીશ્વરો પાંચ અહોરાત્રમાં શ્રી ભગવાન પાસે શાખ્યા તેથી આ શાસ્ત્રને “પાંચરાત્ર” કહે છે એવી આખ્યાયિકા છે. કેટલાકનું એમ માનવું છે કે વૈદિક પાંચરાત્ર સત્ર પાંચ દિવસ ચાલનારો “પુરુષ-નારાયણ”નો યજ હતો. તે યજદેવતા શ્રી નારાયણનાં પાંચ રૂપો (૧) પરવાસુદેવ (૨) વ્યુદ્દેવતા (૩) વિભવ દેવતા (૪) અંતર્યામી દેવતા અને (૫) અર્યાદેવતામાં ગુંથાયેલા હોવાથી તે યજવિદ્યાનું રહસ્ય પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર તે પાંચરાત્ર કહેવાય.

જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથે અધ્યાત્મ સંબંધ હોવાથી તે સ્વભાવથી જ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં આકર્ષાઈ લીન થવા માંગે છે. આત્મા પ્રેમરૂપ છે અથવા આનંદરૂપ છે તેથી તેનું પ્રાણીઆ જંબે છે. શ્રીમદ્-ભાગવતમાં આનંદરૂપ ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂક્યો છે.

આ પૂર્ણ આનંદમય તત્ત્વ, ચૈતન્યવાળું અને સત્તામય છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં જેવી રીતે તે તત્ત્વના ચૈતન્ય ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવે છે, જેવી રીતે કર્મમાર્ગમાં તેની સત્તા ઉપર ભાર મૂકાય છે. તેવી રીતે ભાગવતો ભક્તિમાર્ગને અનુસરતા હોઈ તેના ભગ્નીય એવા પ્રેમ સ્વરૂપ ઉપર ખૂબ ભાર મૂકે છે. “પરમપ્રેમ પરબ્રહ્મ” એ તેમનો ધ્યાનમંત્ર છે. પરમતત્ત્વ પ્રેમરૂપ છે. તેથી પ્રથમ થએલાં પ્રાણી પદાર્થોને પોતામય કરવા મથે છે. આ સ્વભાવજૂત પ્રેમની છાસકો જે ઝીલી શકે છે અને જેઓ સામે પ્રેમ દર્શાવી શકે છે તેઓ આનંદમય પરમાત્માને સત્ત્વર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. શ્રી ભાગવતનું પરિવિષ્ણુ નું સ્વરૂપ ભગ્નીય છે, તે આપણી ઇચ્છાશક્તિની સંપૂર્ણ સકળતા લાવનાર તત્ત્વ છે. કલ્પવૃક્ષ સમાન-**વંદારુમદાર**=વંદન કરનારને ઇચ્છાક્ષણ આપનાર છે.

આ ભગ્નીય વિષ્ણુના મૂલસ્વરૂપ સાથે અથવા સાકાર સ્વરૂપ સાથે કે અવતાર સ્વરૂપ સાથે “ઉપાય પૂર્વક પ્રીતિસાથે મનની સ્થિતિ આંધવી” તેને ભક્તિ કહે છે. **મંત્રિક: પરાનુરક્તિરીશ્વરે** ઇશ્વરમાં નિઃસીમ

પ્રેમનું જોડાણ તેનું જ નામ ભક્તિ, એમ શાંડિલ્યાદિ ભાગવતો કહે છે.

આ ભક્તિ (૧) વિહિત અને (૨) અવિહિત એમ બે પ્રકારની છે. આ બન્ને પ્રકારની ભક્તિના અંકાર બેઠા છે.

વિષ્ણુમાં પ્રેમસંબંધ વડે ચિત્તની સ્થિતિ બાંધવાના ભક્તિયોગના ઓગણીસ પ્રકારના અન્યબેઠા જણાવ્યા છે. તેમાં ત્રિવર્ગ-(૧) શ્રવણ કીર્તન અને (૩) સ્મરણ એ શિખરરૂપ છે.

અલંકારશાસ્ત્રના નવરસના આશંબનરૂપે ભગવાનને લઈ જે પાતાના ચિત્તને વિષ્ણુપદમાં સ્થાપે તે ભક્ત અને તેના ચિત્તમાં અભિવ્યક્ત થતો (શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણાદિક વડે) જે પ્રત્યુપતિ પ્રેમ-જન્ય આનંદનો ચમત્કાર તે **ભક્તિરસ**

સામાન્યરીતે વૈરાગ્યપ્રધાન અંતઃકરણવાળા જ્ઞાનયોગના અધિકારી છે, સંસાર સુખની તીવ્ર કામના વાળા કર્મયોગના અધિકારી છે અને અત્યંત વૈરા-

ગ્યનહિ તેમ રાગ પણ નહિ એવા વ્યવહાર-પરમાર્થને અથવા ભાગ-મોક્ષને મેળવવા ઇચ્છનારા ભક્તિ-માર્ગના અધિકારી છે.

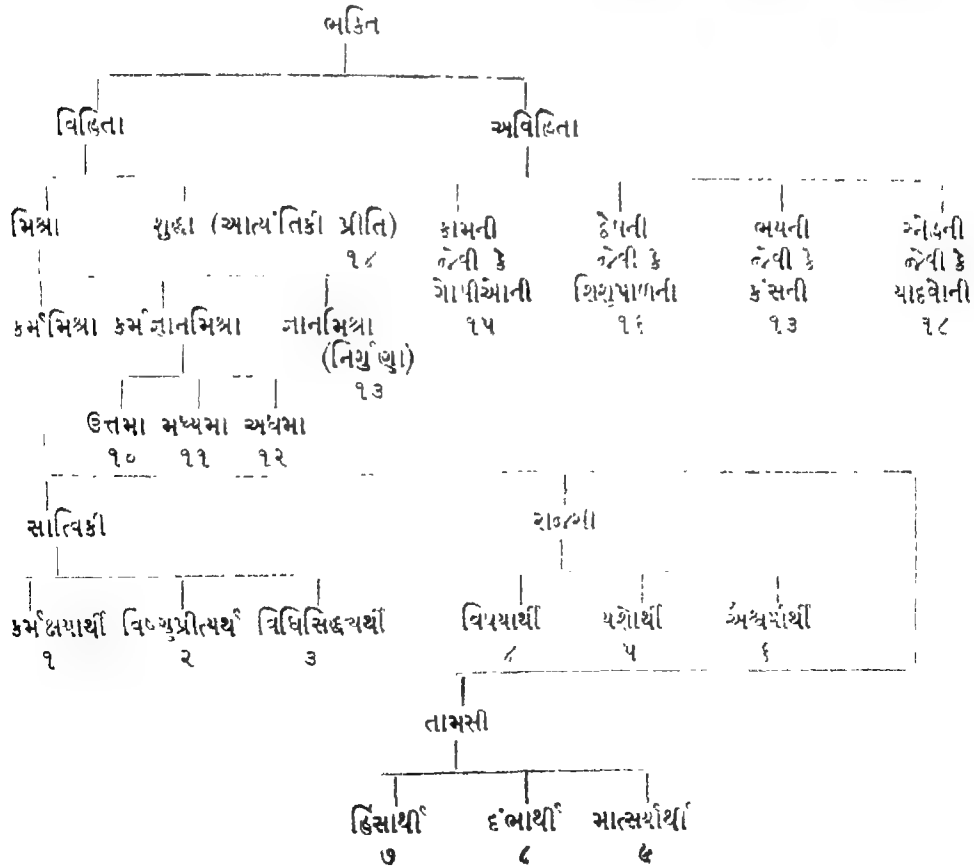
ભક્તિરસના ભોક્તાના ચાર વર્ગ પડે છે:- (૧) આત્મ એટલે દુ.ખી (૨) જિજ્ઞાસુ (૩) અર્થાર્થી અને (૪) જાતી. તેમાં ભગવાનનાં સત્યસ્વરૂપને સર્વોશ જાણી તે મનોહર પદાર્થ છે એવા શ્વાનુભૂતપૂર્વક ભક્તિ કરે છે તે જાતી ભક્ત છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન “આ ચારેય ઉદાર ભક્તો છે, પરંતુ જાતી તો મારો આત્મા છે” એવી ઉત્તમતાની મુદ્રા જાતી ભક્તને આપે છે. ભગવાન ભક્તિવંતે વશ થાય છે. ભગવાન પ્રતિ નૈઃસર્ગિક પ્રેમથી તજાવવામા શું સહ-સ્ય છે તે જણાવતાં શ્રી પ્રદ્યુમ્ન કહે છે છે-

નૈવાત્મનઃ પ્રભુરયં નિજલાભપૂર્ણં

માનં જન્નાદવિદુષઃ કરુણો વૃણોતે ।

યદ્યદ્વજ્જનો ભગવતે વિદ્યોત માનં

તદ્દાત્મને પ્રાત્મુલ્કસ્ય યથા મુલ્કશ્ચો ॥

“ પોતાના નિત્ય નિરતિજય આનંદરૂપ લાભથી પૂર્ણભગવાન પોતાના અર્થ અવિદ્વાન મનુષ્યના માનની લાલસા રાખતા નથી, પરંતુ કરુણ સ્વભાવવાળા હોવાથી તે તે પૂનનો સત્કાર કરે છે. જે જે માન મનુષ્યો ભગવાન પ્રતિ દર્શાવે છે તે તે માન તેમના પોતાના આત્માને મળે છે, કારણ કે જિંજની શોભા પ્રતિબિંબમાં પાછી જાણાય છે તેમ ભગવાન આપણા સત્યબિંબજૂત આત્મા હોવાથી આપણે કે જે પ્રતિબિંબ જેવા છીએ તે ભગવદ્ભક્તિથી (ભગવાન-સમા) સુંદર દેખાઈએ છીએ.”

અંતમાં ભક્તિના અદાર પ્રકારોનો નિર્દેશ કર્યા ઉચિત માનીએ છીએ:-

વિહિતા એ સ્વાભાવિક પ્રેમરૂપા હોઈ સાધ્યરૂપ અન્યસર્વ સાધનરૂપ છે. આ અદાર પ્રકારમાંથી ૧-૯ માટે ગૃહસ્થો અધિકારી છે; ૧૦ થી ૧૨ ના અધિકારો વાનવ્રત્તો છે. ૧૩ થી ૧૫ ના અધિકારો સંન્યાસીઓ છે અને ૧૬ થી ૧૮ ના અધિકાર જાતિ વર્ણ, આશ્રમ, ગુણ, કર્મ વગેરેના ભેદ સિવાય સર્વ કોઈને છે. બાકીની ચાર સામાન્ય પ્રકારે અવિહિત છે.

આ રીતે ભક્તિનું સ્વરૂપ સાર્વભૌમ—સાર્વજનિક છે.

પરમરૂપા ભક્તિમાં પ્રેમના પાંચ મુખ્ય પ્રકારો છે—(૧) શાન્ત પ્રેમ—જાતી ભક્તનો (૨) દાન્ય—ભગવાન મોટા-હું નાનો, એવી ભાવના પર બંધાયેલા ભાવ (૩) સખ્ય—મિત્રની ભાવનાદ્વારા સંવાય. જેના કે અર્જુન અને કૃષ્ણના સંબંધો (૪) વાતસલ્ય—પિતાપુત્ર કે માતાપુત્રના સંબંધો ઉપર બંધાયેલા પ્રેમ જેવા કે જશોદાનો, કૌશલ્યાનો, દશરથનો.

(૫) માધુર્ય—પતિપત્ની કે આશુક માશુક જેવો જેવો કે મીરાંતો, ગોપીનો, સ્ત્રીભાવે ભજનાર ભક્તનો ભગવાનને પોતાની પત્નીરૂપે ભજનાર સુગ્રી ભક્તનો.

આ સર્વ ભાવોમાં શ્રીમદ્ભાગવતમાં માધુર્યભાવ સર્વોત્તમ માન્યો છે. આવો પ્રિયતમ—પરમપ્રેમ સ્વરૂપ—અભ્યરૂપ આત્મા દેવદા મતિની સૂક્ષ્મતાથી પકડાતો નથી, પરંતુ ભાવવંડ ગ્રાહ્ય થાય છે. તે સ્વયં રસ સ્વરૂપ છે. તેવા રસસ્વરૂપ પરમાત્માને મેળવી જીવ આનંદી થાય છે. તેવા અંતરનમ આકાશમાં રહેલા પરમાત્મામાં આનંદ ન હોય તો પ્રાણુ ધારણ પાણુ કોણ કરે? તે પ્રેમ કે ભાવથી બંધાય છે. તેને મેળવવાને જે મત્સ્યવંદ્ય કરવાનો છે તેમાં પ્રાણુવને ધનુષ બનાવી, જીવાત્માને શર બનાવી, અભ્યવસ્તુને લક્ષ્ય બનાવી, અપ્રમન રણી, તન્મય થઈને, ચિત્તને ભાવ-લીનુ રાખી અભ્યવસ્તુનો વેધ કરવાનો પ્રક્રિયા છે. આ અભ્યાત્મા નામના દેવમાં જેઓ પરાભક્તિ રાખે, તેમને જે ઉપનિષદના અર્થો પ્રકાશિત થાય છે.

યસ્ય દેવે પરામક્તિર્થયાદેવે તથા ગુરો
તસ્યૈવે કથિતાહાર્યાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ।

પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ इति ॥શ્રેવતાશ્વતર ૬-૨૬

×

કારણેન વિના કાર્યનોદેતિ । ભક્તયા વિના
બ્રહ્મજ્ઞાનં કદાપિ નો જાયતે । તસ્માત્ત્વમપિ સર્વો-
પાયાન્પરિત્યજ્ય ભક્તિમાશ્રય ભક્તિનિષ્ઠો ભવ
ભક્ત્યસાધ્યં ન કિંચિદસ્તિ ॥ ૩-૪ ॥

(ત્રિપાદ્વિમૂતિ મહાનારાયણોપનિષદ્)

×

જેમની દેવ તથા ગુરુમાં પરાભક્તિ છે, તેમને જે ઉપનિષદમાં કહેલા અર્થો સ્ફુરે છે. તેજ મહાત્માઓના હૃદયમાં અર્થો સ્ફુરે છે.

×

×

×

કારણુ વિના કાર્ય પ્રગટતું નથી. ભક્તિવિના અભ્યજ્ઞાન કદાપિ થતું નથી. માટે તું પણ સર્વ ઉપાયાંને છોડી ભક્તિના આશ્રય કર; ભક્તિનિષ્ઠ બન ભક્તિને કશુંય અસાધ્ય નથી. ઇત્યેશ્વ

— અધ્યાત્મ ભાગવત —

૩૯. બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામીશ્રી માધવતીર્થજી

માણસનું જીવન થોડા વખત ટકે છે છતાં તેનો હેતુ, તેનો ઉપયોગ, બરાબર સમજતાં આવડે તો અમૃત્ય કળ આપે છે. લાજના વિદ્યાર્થીઓને પૃષ્ઠીએ કે તમાના જીવનનો હેતુ શું છે? તો તે રપટ અને સારો જવાબ આપી શકશે નહિ. એ આત્મ માણસની જીંદગીની શરૂઆતમાં સમજાવવાની જરૂર છે. સૌને સુખ મળે છે પણ સુખ કેટલા પ્રકારનાં છે. તેના સાધન ક્યાં છે વગેરે બરાબર જાણ્યા ન હોય તો માણસનું આત્મ જીવન ખોટાં સુખમાં અને ખોટા સાધનમાં વધી જાય છે.

માણસના જીવનની અંદર ૪ પ્રકારનાં સુખ છે. ૧. ગરીબનું સુખ, ૨. પ્રાણનું સુખ, ૩. મનનું સુખ અને ૪ આત્માનું સુખ. એ ચાર સુખ મેળવવાના પુરુષાર્થો છે. અર્થ, કામ, ધર્મ અને શાંતિ કહે છે. અર્થ અને કામ એટલે પસાનું સુખ અને સસારનું સુખ. એ બન્ને સુખ બે ધર્મને ચરત અથવા નીતિને ચરત મેળવતાં ન આવડે તો માણસ પશુ જેવો બની જાય છે તેથી શાસ્ત્રોમાં એમ કહેલું છે કે ધર્મ પ્રમાણે અર્થ અને કામનું સુખ મેળવવું. એ પ્રમાણે ને નિયમ રહે તો તેમાંથી આગળ વધતા મોક્ષનું યાત્રું સુખ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય. લાજના વખતમાં ધર્મ પ્રમાણે અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત કરતાં નથી. કોઈપણ રીતે એટલે અનીતિથી. કોઈને છેતરીને કામપણ રીતે પૈસા મેળવવો અને એ રીતે શરીર અને પ્રાણનું સુખ ક્રેવામાં લાજના વણ માણસોનું જીવન ઘસડાય છે અને તેથી માણસ પશુ જેવો થવા લાગે છે. તેને પશુ જેવો ન થતા હેવા માટે કેળવણી આપવામાં આવે છે પણ જ્યાં મોટા માણસો અનીતિથી રહેતા હોય ત્યાં નાના ઉપર સારી છાપ પડતી નથી. તે છતાં કોઈ કોઈ નીતિ પાળતા રહે છે અને બીજા ઉપર પોતાના જીવનની છાપ પાડી શકે છે. પણ આ ભારતભૂમિનો જીવન-સિદ્ધાંત એવો છે કે માણસને સુધારીને પ્રભુ બનાવવો. તે રીતે

બે સંસ્કાર આવવા હોય તો ધર્મ પ્રમાણે અર્થ અને કામનું સુખ મેળવવા એવી કેળવણી શરૂઆતથી આપવી બેઠકએ અને કેળવણી આપનાર રાજા, પ્રધાન અને અધિકારીઓએ પણ એવી રીતે જીવન ગાળીને પોતાના દૃષ્ટાંતથી ઉગતી પ્રગ્ન ઉપર છાપ પાડવી બેઠકએ. લાજ વેપારી રાજા થઈ ગયા છે અને રાજા વેપારી થઈ ગયા છે. વેપારીઓ માત્ર પોતાના ન્યાર્થ તરફ નજર રાખે છે, તેથી ન્યાંસુધી એવા સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરનાર કેળવણી બધા દેશોમાંથી દૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી સારા જીવનની આગા રાખી શકાય તેમ નથી. જ્યારે જીવન બહુ બગડે છે ત્યારે લગભગ આવે છે. લગભગ વગર ન્યાર્થ માણસોની આખ ઉધડતી નથી. જે કામ ઉપદેશ આપાને કરતાં ૧૦૦ વર્ષ લાગે તે લગભગ ૧૦ વર્ષમાં થઈ શકે છે. તેમાંગુણી માણસો બીકથી જ સુધરી શકે છે, રોડનગુણીને સુધારવામાં ટે રાચક વાકાળો બેઠકએ છે અને સત્યગુણીને અર્થા ઉપદેશ અસર કરી શકે છે.

આ બાકી લગભગ પછી અથવા હજુ એક એ લગભગ પછી ધર્મ અથવા નીતિનું જોર આ પૃથ્વી ઉપર આવવા સંભવ છે. તે પછી ધર્મ પ્રમાણે અર્થ અને કામનું સુખ માણસો મેળવી શકે એવી કેળવણી આપવામાં આવશે અને રાત્ર્યનું અધારણ અને તેને ચલાવનાર ગવર્નમેં પણ નીતિને માન આપશે. એવું જીવન સમાજમાં આવ્યા પછી યાત્રું સુખ કે જે સાચું સુખ છે અને જેને મોક્ષ કહે છે તેનો રસ્તો સમાજ માટે ખુલ્લો થશે. મોક્ષનું સુખ સાધન નીતિ અને સદાચાર છે. જેનામાં નીતિ કે સદાચાર નથી તે માણસ મોક્ષને લાયક થઈ શકતો નથી, મોક્ષ એટલે દુ.ખની આત્મનિષ્ઠ નિવૃત્તિ અને પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ.

સમાજ માટે નીતિયાળું જીવન આવતાં હજુ કેટલાક વર્ષોની વાર લાગશે પણ વ્યક્તિમાટે જેની ઈચ્છા નીતિને રચે ચાલી મોક્ષ મેળવવાની હોય તેમને માટે હમેશાં સત્યયુગ છે તેને સમાજ સુધરે ત્યાં સુધી રાહ બેઠીને બેસી રહેવાની જરૂર નથી, તે

એને સમજવું હોય કે મોક્ષ તરત કેમ મળે તો તેમને માટે શ્રીમદ્ભાગવત જવા પ્રથના સિદ્ધાંત બરાબર જાણીને તે પ્રમાણ જીવનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. શ્રીમદ્ભાગવત જોતાં જણાશે કે શુકદેવજીએ પરીક્ષિત રાગને આત્મજ્ઞાન આપી ૭ દિવસમાં તેનું સ્વરૂપ સમજાવી મુક્તિ આપેલ છે. તે પુરાણનું રહસ્ય ઘણું ઉત્તમ છે, માણસના જીવનમાં બહુ ઉપયોગી થાય તેવું છે પણ તેમાં ત્રણ પ્રકારની ભાષા હોવાથી અને તે જે જગત પાડતાં ન આવડે તો તેનું રહસ્ય બરાબર પકડી શકાતું નથી. તે ભાષાની વિગત નીચે પ્રમાણે છે —

૧. સમાધિભાષા
૨. પરમન ભાષા
૩. લૌકિક ભાષા

• સમાધિ ભાષાના પ્રસંગ રૂપક દ્વારા (એટલે symbolsથી) સમજાવવામાં આવે છે, પરમનભાષા એટલે જ્યાં ઉપનિષદ વિગેરેના અથવા ધર્મ મતના ઉત્તારા આપવામાં આવેલ હોય તે લૌકિક ભાષા કથાનો રસ ઉત્પન્ન કરવા માટે વાર્તાઓ ઉત્પન્ન કરીને સાંભળનારાને તત્વમાં ચાલુ રુચિ રહે તેટલા માટે ઉપયોગમાં લીધેલી છે.

એ ત્રણભાષા જ્યાં જ્યાં વાપરવામાં આવેલ છે ત્યાં જે બરાબર ધ્યાન ન રહે તો વાંચનાર લૌકિક ભાષામાં કક્ત વાર્તાઓ વાંચી જાય અને સમાધિ ભાષાનું રહસ્ય સમજી શકે નહિ અથવા સમજાવી શકે નહિ તો વાંચનારનો કે સાંભળનારનો કોઈનો મોક્ષ થાય નહિ અને મોક્ષ તરફ એક પગલું આગળ પાણ વધી શકે નહિ. શ્રીમદ્ભાગવતની કથાની રચના એવા પ્રકારની છે કે તેમાં દરેક કથાની વચમાં વચમાં જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્ય, સદાચાર વિગેરે ચાલુ આવતાં જ રહે છે. લૌકિક ભાષા બહુ સહેલી હોવાથી ઘણા કથાકાર તે જાણે છે અને તેના ઉપયોગ કરે છે. બાકી રહેલ સમાધિભાષા અને પરમન ભાષા સામાન્ય કોઈના માણસોને જાણતી બહુ મુશ્કેલ છે તેથી આ લેખમાં તે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. એ ત્રણ ભાષામાં સમાધિભાષા એ મુખ્ય ભાષા છે એમ ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે અને તેથી જેમ રામાયણ અધ્યાત્મ ભાવે સમજી શકાય છે તેમ મહાભારત અને શ્રીમદ્ભાગવત પણ અધ્યાત્મ ભાવે સમજી

શકાય છે. એવી રીતે સમજાવવામાં આવે તો જ જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્ય, સદાચાર વિગેરેનું રહસ્ય સમજાય અને મુક્તિ મેળવી શકાય. એ હેતુ લક્ષમાં રાખીને શ્રીમદ્ભાગવતનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય આ લેખમાં જણાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. વળી એ રહસ્ય ભાગવતની અંદરથી જ કાઢવામાં આવે તો જ માણસોને શ્રદ્ધા ખેડે તેથી તેની અંદરના શ્લોકોને આધારે જ એમાં જે દિવ્યસાહિત્ય ભરેલું છે તે ખુલ્લું કરવાનો આંદો પ્રયત્ન થાય છે,

કોઈપણ શાસ્ત્રના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવામાટે નીચે પ્રમાણે છ લિંગોના ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

૧. ઉપક્રમ, ઉપસંહાર
૨. અવ્યાસ
૩. અપૂર્વતા
૪. ક્ષણ
૫. અર્થવાદ
૬. ઉપપત્તિ

૧. ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર એટલે જે આત્માનું વર્ણન જે પ્રથમાં આપવામાં આવેલ હોય તેની શરૂઆતમાં અને છેવટે શું કહેલું છે તે જોવું શ્રીમદ્ભાગવતની શરૂઆતમાં જે શ્લોક આપેલ છે તેમાં **સત્યં પરં ધીમહિ** અને છેવટનાં અધ્યાયમાં (૧૨ ૧૩ ૧૯) **સત્યં પરં ધીમહિ** એમ કહેલું છે. એટલે તેમાં સત્ય શું છે તે જણાવીને તેનું ધ્યાન કરી તે રૂપ થઈ જવાનું કહેવામાં આવે છે.

મહાત્મા ગાંધીજી હવે સત્યના પ્રયાગ કરે છે. શુકદેવજીએ પરીક્ષિતરાગને ૭ દિવસમાં સત્ય સમજાવી દીધું હતું અને તેથી પરીક્ષિત રાગનો મોક્ષ થયા હતા.

વળી શરૂઆતની ભાષા જોઈએ તો ભક્તિરૂપી મા અને તેના દિકરા જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય માના કરતાં મોટી ઉમરના બતાવેલ છે. ખરી રીતે મા કરતાં દીકરા મોટા હોય નહિ તેથી આંદો જે ભાગવત સાંભળવા બેઠા હોય તેનાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ૭ દિવસમાં જીવવાનું થઈ જવાં જોઈએ એવો ભાવ છે વળી શરૂઆતમાં ૭ ગાંઠવાળો વાંસ છે તે સાચો વાંસ સમજાવવાનો નથી. ત્યાં મહાત્મ્યમાં આપેલ શ્લોકમાં એમ કહેલ છે કે જે જડનો ગાંઠો ભાગવત

સાંભળવાથી છેદાઈ ગઈ તો ચેતનની ગાંઠો કેમ ન કપાય? એટલે ખરી રીતે ચેતનની ગાંઠો છેદવાની છે. ચેતનની ગાંઠો એટલે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, અને અવિદ્યા એ સાત ગાંઠ નીકળી જાય તો ચેતનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અનુભવમાં આવે છે. એ ગાંઠને આપણુ કહે છે. એ આપણુભંગ માટે અક્ષાકારવૃત્તિની જરૂર પડે છે અને તેવી વૃત્તિ શ્રવણ મનનથી થાય છે, તેવું શ્રવણ મનન શુદ્ધે-વશ્યે ૭ દિવસમાં પરીક્ષિત રાગને દરાવી આપ્યું હતું, છેવટનો અધ્યાય એટલે વારમાં સ્કંધના ૧૩મા અધ્યાયમાં એમ લખેલ છે કે જે પરીક્ષિત રાગને સંસાર રૂપી સર્પ કરડે તો તેમાંથી જે શુદ્ધેવ-જ્યે તેમને અચાળ્યા તેમને અમ નમસ્કાર કરીએ છીએ. તે ઉપરથી જણાશે કે તક્ષક નાગ કરડવાની વાત એ લૌકિક ભાષા છે સમાધિભાષાથી જેતાં સંસારરૂપી સર્પ જેને કરડ્યા હોય એટલે કે સંસારની વાસના જેનામાં રહેલી હોય તેને તેમાંથી છોડાવવા માટે શ્રીમદ્ભાગવતની કથા રચવામાં આવેલી છે. આવા અર્થ ભાગવતમાં જ આપેલ છે અને તે તરફ નજર રહે તો સમાધિભાષા સમજવાનું સહેલું થઈ પડે.

૨. શાસ્ત્ર સમગ્રવવાના બીજા કિંગને અભ્યાસ કહે છે. અભ્યાસ એટલે વારંવાર જે વાત કહેવાની હોય તે કહીને અરાગર સાંભળનારાના મનમાં ઠસાવવી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં મુખ્ય સિદ્ધાંત તરીકે ભક્તિ, જ્ઞાન અને પ્રેરાગ્ય છે અને તે દરેક સ્કંધમાં વારંવાર કહેવામાં આવેલ છે. એકાદશ સ્કંધમાં તે ત્રણે બહુ જોરથી કહેલ છે કારણ કે તે દિવસે પરીક્ષિત રાગનો મોક્ષ થવાનો છે. પણ છેલ્લે દિવસે જ્યારે બહુ સારી કથા આવે છે તે વખતે કથા બેસાડનારને ધેર વ્યવ-ધાર બહુ વધી પડે છે તેથી કથા કહેનાર અરાગર કથા કરી શકતા નથી અને સાંભળનારા અરાગર સાંભળી શકતા નથી તેથી તે દિવસે કથા અરાગર પરી કરીને વ્યવધાર માટે ૮ મો દિવસ રાખ્યો હોય તો જ વધારે સારી રીતે કથાનો લાભ સૌને મળી શકે. એ કથાનું મુખ્ય તાત્પર્ય જીવ અને બ્રહ્મનો સંબંધ કરી આપવામાં છે તેથી જ પુષ્ટિમાર્ગમાં પૈષ્ણવોને અપાતી દીક્ષીનું નામ બ્રહ્મસંબંધ રાખવામાં આવેલ છે, શ્રીમદ્ભાગવતમાં ન્યાં ન્યાં સ્ત્રીઓ વાત આવે, ગોપીઓની વાત અને પટરાણી-

ઓની વાત આવે ત્યાં ત્યાં પ્રકૃતિ અથવા પ્રકૃતિમાં રહેલા જીવ એવા અર્થ કરવાનો છે અને એવા જીવનો ભગવાન સાથે સંબંધ કરી આપવો તેને લૌકિક ભાષામાં વિવાદ કહે છે અને સમાધિભાષામાં બ્રહ્મ-સંબંધ કહે છે. એ સંબંધનું ખરું રહસ્ય ઋક્ષિમણિના વિવાદનો પ્રસંગ પૂરો થયા પછી જ્યારે દશમ સ્કંધના ૬૦ મા અધ્યાયમાં ભગવાન ઋક્ષિમણિનું દાસ્ય કરે છે અને તે વખતે ઋક્ષિમણિ જે જવાબ આપે છે તે ઉપરથી ખુદનું જણાત આવે છે. ત્યાં ભગવાને ઋક્ષિમણિને એમ પૂછેલ છે કે “હે રાજ-કુમારી, રૂપ ઉદારતા અને બળ વિગેરે ગુણમાં વધારે એવા શ્રીમાન અને લોકપાત્રની સમાન અશ્વર્યાવાળા મોટા મોટા રાગઓ તમારી સાથે વિવાદ કરવા માંગતા હતા અને તમારા પિતા અને ભાઈ પણ તેમની સાથે તમારા વિવાદ કરવા ઇચ્છતા હતા તો પણ તમે વિવાદ કરવા માટે આવેલા અને પોતાની કામના પૂરી કરવા તમારી ઇચ્છા કરનાર શિશુપાળ વગેરેને છોડી દુ કે જે ક્રોધ પણ પ્રકારે તેમના સમાન નથી તેને તમે શા માટે પમંદ કર્યા? (૧૦-૬૦-૧૦) તેના જવાબમાં ઋક્ષિમણિ કહે છે કે “હે અચ્યુત! હે શત્રુમૃદન! આપે કહેલા શિશુપાળ વિગેરે રાગઓ તો ગદ્યગાત્રી સમાન ધરતો બોલતો ઉઠાવવાવાળા, બળદની સમાન ગૃહચાત્રમના પેપારમાં બેડાયેલા કૃતરાત્રી માઠક તિરકાર સદન કરવાવાળા છે. અને ચાકરની સમાન સ્ત્રીની સેવા કરવાવાળા છે એવા તો જે સ્ત્રીનું મંદભાગ્ય તેના પતી થાય. જે સ્ત્રીના કાનમાંથી મદાદેવ અને બ્રહ્મા પણ જેતી કીર્તિ ગાય છે એવા આપના ગુણ વડયા નથી એવા અભાગ-હીના પતિ શિશુપાલ જેના થાય છે (૧૦-૬૦-૪૩) હે પ્રભો! જે પુરુષનાં શરીર ચામડી, વાળ તથા નખથી ઢંકાયેલા છે અને અંદર માંસ, હાડકાં, રક્ત, કૃમિ, વિષ્ટા કફ, પિત્ત અને વાત ભરેલાં છે, એવા જીવના મરેલાની સમાન શરીરને જે સ્ત્રી પતિ તરીકે ભજે છે તે સ્ત્રી અત્યંત મૂઠ છે અને તેને આપના ચરણ હમળની સુગંધની બિલકુલ ખબર નથી, (૧૦-૧૦-૪૫)

આ જવાબ ઉપરથી જાણી શકાશે કે આંહી સામાન્ય સંસારના જેવા વિવાદની વાત નથી. શિશુપાલ એટલે જે છોકરાં માટે અથવા સંસારના સુખ માટે પરણવાની

પ્રાચીનકાળમાં અપાતી અલ્પસંખ્યની વિદ્યા

કચ્છા રાષ્ટ્રે છે તે ઋક્મિણિ પાતાને ગુણ-પ્રકૃતિ તરીકે આગળાવે છે તેથી આંત્રી પ્રકૃતિમાં રહેલ જીવનો અલ્પ સાથે વિવાદ કરવાનો પ્રસંગ છે એટલે અલ્પસંખ્ય કરવાનો છે. દશમસ્કંધમાં ન્યાં કાત્યાયની વૃત્તિવાળી ગોપીઓની વાત આવે છે, ન્યાં રાસ-લીલામાં ભેગી થયેલી ગોપીઓની વાત આવે છે, ૧૬૧૦૮ આંત્રી ભગવાનને પરણી એવી વાત આવે ત્યાં ખતી જગ્યાએ યદ્યા પ્રસંગે અલ્પસંખ્ય સમજવાનો છે. એટલે જીવનો અલ્પની સાથે સંખ્ય કરી આપવાની એ વાતો છે અને ત્યાં જે પ્રકારનાં સાધન અતાવેલાં છે ત્યાં તેવી દશા રાખવાથી છેવટે સંખ્ય થઈ શકે છે શ્રીમદ્ભાગવતમાં જેમ શરૂઆતમાં અને અંતમાં સમાધિ ભાષા છે તેમ વચમાં પણ ઘણે

ભક્તિમાર્ગ : ભક્તિઅંક

ઠેકાણે સમાધિ ભાષા છે અને તેને જ અભ્યાસ કહે છે.

૩. અપૂર્વતાન એટલે જે અલ્પ સંખ્યની વાત શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેલી છે તે લૌકિક પ્રમાણથી સમજી શકાય તેવી નથી.

તે અલ્પસંખ્ય કેવા પ્રકારનો છે તે માટે શ્રીમદ્ભાગવતનું પ્રમાણ લેવાથી જાણી શકાશે. જે આત્મા સ્વપ્રકાશ છે અને અપ્રમેય છે તેમાં ખીન્ન પ્રમાણ કામ કરી શકે નહિ. એ અલ્પસંખ્યની અપૂર્વતા છે. ૭ દિવસમાં મોક્ષ આપે એવી ખીજી કથા મળતી મુશ્કેલ છે એ પણ ભાગવતની અપૂર્વતા છે. ત્યાં જે ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું જોર અત્યંત તે પણ અપૂર્વ છે. આ કથાને પરમદસની સંદિતા કહે છે તેથી જે કહેવાવાળા શુદ્ધેવજી જેવા પરમદસ વૃત્તિવાળા હોય અને સાંભળવાળા પરીક્ષિત રાજા જેવા હોય તો જરૂર ૭ દિવસમાં મોક્ષ મળે. આંત્રી કહેવાવાળા અપૂર્વ છે અને સાંભળવાવાળા

પણ અપૂર્વ છે અને તેથી જ ૭ દિવસમાં મોક્ષ મળેલ છે.

૪. કળ-આ કથાનું કળ અલ્પસંખ્ય અથવા મુક્તિ છે. છેવટના ભાગમાં (૧૨-૧૩-૧૨) કહેલ છે કે—

મર્વ વેદાન્તસારંચયદ્વયસાત્મકલક્ષણમ્ ।

વસ્ત્વદ્વિતીયં તન્નિષ્ઠં કૈવલ્યૈક પ્રયોજનમ્ ॥

સંપૂર્ણ વેદાન્તના સાર રૂપ, અલ્પ અને આત્માની એકતારૂપ અદિતીય વસ્તુ (પરબ્રહ્મ) જેનો વિષય છે અને તેમાં જેની નિષ્ઠા થાય તેને કૈવલ્ય મોક્ષ આપાવે એ શ્રીમદ્ભાગવતનું પ્રયોજન છે.

પરીક્ષિત રાજાને જ્ઞાન મળ્યું કે નહિ એવા શુદ્ધેવજીના છેલ્લા પ્રશ્નના જવાબમાં પણ રાજા કહે

૬. કે “હું સિદ્ધ થઈ ગયો, આપની કૃપાથી કૃત-
કૃત્ય થઈ ગયો, બ્રહ્મ નિર્વાણમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગયો
તેથી હવે મને તક્ષક જેવા કોઈ મૃત્યુની ખીક રહી
નથી. મારું અજ્ઞાન નાશ પામી ગયું કારણ કે ભગ-
વાનના અતિ મંગળમય સ્વરૂપનો આપે મને સાક્ષા-
ત્કાર કરાવ્યો આપ્યો.”

૫. અર્થવાદ-જે અદ્વિતીય વસ્તુ ભાગવતમાં
સમગ્રવેલી છે તેની સ્તુતિ અને દ્વૈતભાવની નિંદા
એ બન્નેને પાંડિતો અર્થવાદ કહે છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં
સરસ્વતીમાં (૧-૨-૧૧) કહેલું છે કે “તત્ત્વવેતના
પુરુષો અદ્વિતીય જ્ઞાનને તત્ત્વ કહે છે અને તેને જ
બ્રહ્મ પરમાત્મા અને ભગવાન કહે છે.” તે શ્રી
કૃષ્ણનું સાચું સ્વરૂપ છે તેથી તેની સ્તુતિ વારંવાર
આપે છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં જે સ્તુતિઓ આપે છે
તે મુમુક્ષુઓને અભ્યાસ કરવા જેવી હોવાથી ગૌરખ-
ખ ગીતાપ્રસ તરફથી તેનું જુદું પુરતક પ્રસિદ્ધ
થય છે. તેની સાથે દ્વૈતની નિંદા પણ વળે ફકાંગ
છે. ખાસ કરીને કંસ એ દ્વૈતનું સ્વરૂપ છે. જ્યાં એ
જ્યાં ન હોય ત્યાં કંસ બે દેખતો હોય.

અસત્યપિ દ્વિતીયે ચ દ્વૈરૂપ્યં જ્યોતિષાં તથા ।

તેથી કંસની નિંદા અને તેની સેના પૂતના એટલે
વાસના વિગેરેના નાશની કથા દશમસ્કંધમાં બહુ
સારી રીતે સમગ્રવેલી છે.

૬. ઉપપત્તિ:-જે અનંત વસ્તુ ભાગવતમાં સમ-
ગ્રવેલી છે તેના સમર્થન માટે જે શુક્તિઓ અને
દૃષ્ટાંત વિગેરે આપવામાં આવેલા છે તેને ઉપપત્તિ
કહે છે. આવી શુક્તિઓ અને દૃષ્ટાંતો એટલા બધા
છે કે તે બધાનો વિસ્તાર કરીએ તો બીજું ભાગવત
લખવું પડે. છેવટના ભાગમાં (૧૨-૮-૧૪ ૧૫)
શુકદેવજી પરીક્ષિત રામને કહે છે કે “હું રાજા !
જે મહાપુરુષો પોતાની કીર્તિના વિસ્તાર કરી પંચ-
ત્યને પામી ગયા છે. તેની કથા મેં તને જ્ઞાન અને
વેરાગ્યનું વર્ણન કરવા માટે જાણી કહી છે પરંતુ
એ બધા વાર્ણનો વિજ્ઞાસમાત્ર છે. પરમાથથી નથી.
પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં ત્યાં જ્યાં શ્રી ઉત્તમજીતક
ભગવાનના ગુણાનુસાર ગણા છે, એ જ સર્વ અર્થ-
ગાને તટ કવાપણ થયેલું છે. જે પુરુષને ભગવાન
કૃષ્ણની નિર્મળ ભાવનાની પ્રતિષ્ઠા હોય તેણે એ ભગ-
વાનને જાણી કહેશે.”

તેના જાણ્યોએ જાણે મુનિઓએ ભાગવતમાં
જે જે ભાગમાં જ્ઞાન, ભક્તિ, વેદાંગ વિગેરેની
વાતો બહુ આવતી હોય તે ભાગ વારંવાર વાંચવા
વંચવું. દ્વાપતી તરીકે, કપિસાપ્તાન, વરુન્ધરાતનું
આપ્તાન, અગ્નિની, પ્રદ્યુત્તમ, અયનપ, વરાનુર,
ગરુડમોહ, દયમરકંધ, એકાદશસ્કંધ વારુન્ધરાકંધમાં
આપાય ૪-૫-૬-૧૦ વિગેરે ખાસ વારંવાર વાંચી
તે મનન કરવા જેવા છે.

-અપૂર્ણ.

દુઃખોની દિવ્ય ઔષધિ

જન્મ, જરા, વ્યાધિ અને મરણ એ શરીરના ધર્મો તો
તો દરેક દેહધારી પ્રાણીઓની સાથે લાગેલા જ છે, પરંતુ એ
દુઃખરૂપ કેમ ન થાય એ જ વિચારવાનું રહે છે, ભગવાનનું પ્રેમ-
પૂર્વક લજન એ બધાં દુઃખો વિસરવાનું સરસ સાધન છે, ભગ-
વન્નામ એ તમામ દુઃખોની દિવ્ય ઔષધિ છે, એ ઔષધિના
સેવનથી શરીરનાં અને આત્માનાં તમામ દુઃખો નાશ પામી જાય છે.

‘મંગલ’

અર્પનાર: શ્રી. કબીરસાહેબ

સુમરન ઐસો કીજિયે ખરે નિશાને ચોટ,
સુમરન ઐસો કીજિયે, હરે નહીં જીભ હોઠ.-૧

જેમ કોઈ નિશાનખાજ માણસ ખરાખર ધારેલા નિશાન પર જ તીર ચોંટાડી દે છે, તેમ તમે પણ પ્રભુ ઉપર તમારું ધ્યાન ચોંટાડો. જીભ કે હોઠ હલાવવાનો જરૂર નથી. ધ્યાન કોઈ શબ્દથી નહિ પણ મનથી થવાનું છે. ૧

અંતર 'હરિ હરિ' હોત હે, મુખકી હાજત નાહિ;
સહજે ધૂન લાગી રહે, સંતનકે ઘટમાંહિ. ૨

'સંત' અથવા 'હરિજન' કેવા હોય છે? તો કહે કે એમના-અંતરમાં હરિનું 'ભાન' સદૈવ હોય છે, તેથી મુખથી 'હરિ' એવો ઉચ્ચાર કરવાની એમને હાજત અથવા જીખ રહેતી નથી. સંતના ઘટમાં 'સહજ' અથવા સ્વાભાવિક રીતે જ ધૂન લાગી રહેતી હોય. ત્યાં બાહ્ય પોષારની શી જરૂર હોય? આ પદમાં 'સંત'ની વ્યાખ્યા બહુ સારી આપી છે 'મંત' એ સંસ્કૃત શબ્દ છે અને તે અસૂ=હોવાનું એ ધાતુ ઉપરથી નીકળેલું છે જે હરિ-વાસમાં 'છ' અથવા જે અમરતાના ભાનમાં દાખલ થયો છે તેજ સંત વા હરિજન છે. બાહ્ય ક્રિયા ઉપરથી સંતની પરીક્ષા થાયજ નહિ. (૨)

માલા તો કરમાં ફીરે, જીભ ફીરે મુખ માંહિ;
મનુવા તો ચોદિસ ફિરે, ઐસો સુમરન નાહિ. ૩

હાથમાં માળા ફરે, મુખમાં જીભ ફરે અને તેજ પ્રમાણે અને મન પણ વિશ્વમાં ફરે છે-ભટકે છે; તો એવી વ્યવસ્થા પ્રભુ રમરણથી શું દહાડો વળવાનો હતો? (૩)

સુમરન સુરતિ લગાય દે, મુખસે કછૂ ન બોલ.
બાહરકે પટ દેવકે, અંતરકે પટ બોલ. ૪

ભક્તિ કેમ કરવી તે બતાવે છે પ્રભુ સાથે એવી સુરતા લગાવ કે-મોઢેથી કાંઈ ન બોલવું પડે. બહારની સર્વ ક્રિયાઓ મોકુફ રાખ અંદરના પડદા ખોલ. દેહના બાહ્ય ધર્મેને વિચારી આત્માના આંતરીક ધર્મમાં લીન થા. જેમ કોઈ માણસ જગતથી કંટાળીને પોતાના ઘરમાં પેસી, બારણું બંધ કરી, પોતાની પતિ પરાયણ-સ્ત્રી કે હસમુખાં બાળકોમાં સુખ ગાંધે, તેમજ હે ભક્ત! તું બાહ્ય પ્રવૃત્તિ છોડી, ઈન્દ્રિયોનાં દાર બંધ કરી, અંદર પ્રવેશ કર ત્યાં સુમતિ રૂપી સ્ત્રી કે સાર્વત્રિક પ્રેમના વિચારો રૂપી બાળકો સાથે કલ્લોલ કર. (૪)

હૌ લાગી તખ વતનીયે, કબહુ છૂટ ન જાય;

જીવત હિ લાગી રહે, મુવા માંહિ સમાય-૫

પરમાત્માનો ખરો પ્રેમ લાગ્યો છે એમ બોલનારા તો ઘણાંયે હોય છે; પણ તેની કસોટી શી? જે માણસ જીવતાં સુધી તો પરમાત્માના પ્રેમમાં મસ્ત રહે એટલું જ નહિ પણ મૃત્યુ બાદ પણ એ પ્રેમનાં રાજ્યામાં જ જાય એ જ માણસ ખરો પ્રેમી-સમજવો. મતલબકે ખરો પ્રેમ સમય, સ્થળ કે સંજોગથી મર્યાદિત નથી હોતો. (૫)

ખૂંદ સમાના સમુદ્રમે, જનત હૈ સખ કોય;

સમુદ્ર સમાના ખૂંદમે, જનને ગિરલા કોય.-૬

પાણીનું એક બિંદુ સમુદ્રમાં સમાય એ તો સમજાય એવી વાત છે; પણ સમુદ્ર આખો એક બિંદુમાં સમાઈ જાય એ સમજવું મુશ્કેલ છે. છતાં ધ્યાનમાં મસ્ત રહેનાર પુરુષ અને પરમાત્મા તે બેની બાબતમાં ઉપર મુજબ જ બને છે. ધ્યાન ધરનાર મનુષ્યનું હૃદયકાશ કે જે એક બિંદુ અથવા ખૂંદ સમાન છે તેમાં તે પરમાત્માને કે આખા વિશ્વને

ભાળી શકે છે. પવિત્ર થયેલા પ્રકાશિત હૃદયમાં આખા વિશ્વનું પ્રતિબિંબ ભળાય છે આ 'યોગ'નો વિષય અતિ ગહન છે, તેથી વિરલા-યોગીજનો જ તે સમજી શકે છે. (૬)

ભક્તિ દ્વાર હૈ સાંકડા, રાઈ દસમા ભાય,
મન જમ મહાવત હો રહા, કયો કર સકે સમાય?—૭

‘ભક્તિ દ્વારા’ એટલે જે દરવાજો થઈને ભક્તો પરમાત્મા પાસે જઈ શકે છે તે દરવાજો એવડો તો સાંકડો છે કે જાણે રાઈના દાણાનો દસમો ભાગ જોઈલો! એવા સાંકડા દરવાજામાંથી થઈને જવાનું છે છતાં મન તો કહે છે કે હું હાથી ઉપર મહાવત બેસે છે તે જગ્યાએ બેસીને દરવાજામાં પેસું! આ વાત કેમ અને? માટે મન જે અભિમાનરૂપી હાથીથી નીચે ઉતરીને નાનું થઈ જાય-નમ્રતા શીખે તો જ તે સાંકડા દરવાજાથી પ્રવેશ કરી પરમાત્માની હજુરમાં આવી શકે ‘નમે તે હરિને ગમે’ અર્થાત નમ્રતા

રાખે—અહંપદથી દૂર રહે તે માણસ પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો અધિકારી થાય. (૭)

રાઈ ખાંટા ખીસવાં, ફિર ગિસનકા ખીસ;
એસા મનુવા જો કરે, તાહિ મિતે જગદિશ—૮

વળી આગળ વધીને કપીરજી કહે છે કે, રાઈના દાણાના દસમા ભાગ જેટલો દરવાજો છે માટે તે દરવાજો થઈને જવાની ધૃષ્ટિ રાખનાર મન તો રાઈના વીસમા ભાગના પણ વીસમા ભાગ જેવડું બનાવવું જોઈએ. (૮)

માલા જપુ ન કર જપું, મુખસે કહું ન રામ;
રામ હમારા હમકો જપે; (નૈ) બેઠ કહે વિશ્રામ. —૯

મારે લોકોની માફક હાથથી માળા જપવાની જરૂર નથી અને મુખથી પણ જપવાની જરૂર નથી હું તો રાત્ર બેઠો રહું છું અને માંડ રામ છિનટો મને જપ છે, ધ્યાનારૂઢ થઈ પરમાત્માસ્વરૂપમાં લીન થવાથી આત્મસ્વરૂપ જાંવાય છે. (૯) પૂર્ણ

મુક્તિના પ્રકાર

ભગવદ્ ભક્તોને ચાર પ્રકારની મુક્તિ મળી શકે છે, એ ચારે ય મુક્તિના પ્રકારો નીચે મુજબ છે:—

૧ સાલોક્ય મુક્તિ—આ મુક્તિ પ્રભુની સેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે જેમ રાજાના રાજ્યમાં રાજાનો મિત્ર રાજ્યસુખ મેળવે છે તેમ એ ભક્તને પ્રભુધામમાં સુખ મળે છે.

૨ સામીપ્ય મુક્તિ—આ મુક્તિ નિષ્કામ કર્મ કરવાથી મળે છે, જેમ રાજાની રાણીઓ અને રાજકુમારોને રાજવૈભવ મળે છે, તેમજ એ ભક્તને ભગવદ્દામમાં અલૌકિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩ સાદૃશ્ય મુક્તિ—યોગના આઠ પ્રકારોનું નિયમન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ રાજાની વતી પ્રધાન વિગેરે રાજસુખ ભોગવે છે તેમજ એ ભક્તને દિવ્ય આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

૪ સાયુજ્ય મુક્તિ—જ્ઞાનથી અને જીવ-પ્રજ્ઞાની એકતાથી પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ રાજાને પોતાને જ રાજ્યસુખ ભોગવવાની સત્તા છે તેમ ભક્તને ભગવાનના જેવું અવર્ણનીય સુખ મળે છે.

શ્રી હરિશંકર શર્મા, યાજ્ઞિક

આનંદ ભક્તિ

અનુવાદક—શ્રી. નાગરદાસ જી. રાવળ

ગીતામાં કર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન—સર્વ વિષયોનું વિવેચન કરવામાં આવેલું છે. અને એ સર્વ માર્ગે ચાલનારને તેમાંથી કયેનું સામગ્રી મળી શકે છે. પરંતુ અણુન ભગવાનનો ભક્ત હોતો, તેથી સર્વ વિષયોનું પ્રતિપાદન કરતાં જ્યાં અણુ નહોતો પોતાને આચરણ કરવાને માટે આજ્ઞા આપી છે, ત્યાં ભગવાને તેને ભક્તિપ્રધાન કર્મયોગનો જ ઉપદેશ આપેલો છે. 'મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મ ચેતસા । નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્ધસ્વ વિગતજ્વર, ॥૩૭॥

‘મારામાં અંતર્યામી પરમાત્મામાં—જાગૃતા ચિત્ત વડે સમસ્ત કર્મોને મારામાં અર્પણ કરીને આશા-રહિત, મમતારહિત અને સંતાપ રહિત થઈને યુદ્ધ કર.’

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધય ચ । મય્યપિત્તમનો બુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્ય સંશયમ્ ॥૮-૭॥

‘તેટલા માટે હે અણુન! તું સર્વ સમયમાં નિરંતર માઈ સ્મરણ કર. અને યુદ્ધ પણ કર. આ પ્રમાણે મારામાં અર્પણ કરેલાં મન-બુદ્ધિવાળો થઈને તું નિઃસંદેહ મને જ પામીશ.’

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિ નિવેશય । નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અતઃકર્ષેન સંશયઃ ॥૧૨-૮॥

‘મારામાં મનને લગાડ, અને મારામાં જ બુદ્ધિને લગાડ, તેના ઉપરાંત તું મારામાં જ નિવાસ કરીશ, એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી.

ચેતસા સર્વ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ત મત્પરઃ । બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મચ્ચિત્તઃ સતતંમવ ॥ ૧૮-૧૭

‘સર્વ કર્મોને મનથી મારામાં અર્પણ કરીને તથા સમત્વ બુદ્ધિરૂપ યોગોનું અવલંબન કરીને મારે પરાયણ અને નિરંતર મારામાં ચિત્તવાળો થા.

તમેવ શરણ ગચ્છ સર્વ ભાવેન ભારત । તત્પ્રસાદાત્પરાં શાન્તિં સ્થાનં પ્રાપ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥

‘હે ભારત! તું સર્વ પ્રકારથી તે પરમેશ્વરના શરણે જા. તે પરમાત્માની કૃપાથી જ તું પરમશાન્તિને તથા સનાતન પરમધામને પામીશ.

મન્મના ભવ મદ્મત્કો મદ્યાજી માં નમસ્કુર । મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રિયોસિ મે ॥

‘હે અણુન! તું મારામાં મનવાળો થા, મારો ભક્ત જાન, મારું પૂજન કરનારો થા અને મને પ્રણામ કર. એમ કરવાથી તું મને જ પામીશ. આ હું તારી સાથે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું કેમ કે તું મને અત્યંત પ્રિય છે.

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ । અહં ત્વા સર્વગાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામ મા શુચઃ ॥

‘સમસ્ત ધર્મોને એટલે કે સંપૂર્ણ કર્તવ્ય કર્મોને મારામાં ત્યાગ કરીને તું કેવળ મારા-સર્વ શક્તિજ્ઞાન, સર્વોદાર પરમેશ્વરનાં જ શરણમાં આવી જા. હું તને સંપૂર્ણ પામીશી મુક્ત કરી દઈશ.’ તું શોક ન કર.

વળી ગીતાના ઉપક્રમ-ઉપસંહાર વેંતાં પણ તે શરણાગતિમાં જ પરિણમે છે.

ઉપક્રમનું બીજ

‘શિષ્યસ્તેડહં શાધિ માં ત્વાં પ્રવચ્નમ્’

ઉપસંહાર

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણંવ્રજ ॥

અને શરણાગતિ એ ભક્તિનું જ એક અંગ છે. વળી ગીતાનો એવો ઠાંઈ પણ અધ્યાય નથી કે જેમાં કાંઈ ને કાંઈ ભક્તિનો પ્રસંગ ન આવ્યો હોય. દૃષ્ટાંતને માટે બીજા અધ્યાયમાં ૬૧ મો ‘તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ’ ‘તે સર્વ ઈંદ્રિયોને વશ કરીને સમાહિત ચિત્તવાળો થઈને મારા પરાયણ સ્થિર થાય. તેથી બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ૩૦ મો,

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મ ચેતસા ।

ચોથા અધ્યાયમાં ૧૧ મો,

‘યે યથા માં પ્રવચંતે તાં સ્તથૈવ ભજન્મહમ્’

(જે મને જેવી રીતે ભજે છે, હું પણ તેને તેવી રીતે જ ભજું છું.)

પાંચમા અધ્યાયમાં ૨૬ મો.

મોક્ષારં યજ્ઞ તપસાં સર્વલોક મહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વં ભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિ મૃચ્છતિ ॥

‘મને યજ્ઞ અને તપોનો ભોગવનાર અને સમસ્ત લોકોના હૃદયરના પણ હૃદયર તથા સમસ્ત પ્રાણી માત્રનો સુહૃદ એટલે સ્વાર્થ રહિત પ્રેમી એવું તત્ત્વથી જાણીને શાન્તિને પામે છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ૪૭ મો.

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્મજ્જતે યો માં સ મે યુક્તતમોમતઃ ॥

‘સમસ્ત યોગીઓમાં પણ જે શ્રદ્ધાવાન્ યોગી મારામાં લાગેલા અંતરાત્માથી મને નિરંતર ભજે છે તે યોગી મને પરમ શ્રેષ્ઠ માન્ય છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ૧૪ મો ‘મામેવ યે પ્રપન્થન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે’ જે પુરુષ મને જે નિરંતર ભજે છે તે આ માયાને (સંસારને) તરી ગય છે.

આઠમા અધ્યાયમાં ૧૪ મો ‘અનન્ય ચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરન્તિ નિત્યશ્ચ’ જે પુરુષ મારામાં અનન્ય ચિત્તથી સદાય નિરંતર મારું સ્મરણ કરે છે તે નિરંતર મારામાં જોડાએલ યોગીને માટે હું સુલભ છું.

નવમા અધ્યાયમાં ૩૪ મો ‘મન્મના ભવ મદ્મક્તો મદ્યાત્મી માં તમસ્કુલ’

દસમા અધ્યાયમાં ૬ મો ‘મચ્ચિન્તા મદ્ગત-પ્રાણા વોધયન્ત પરસ્પરમ્’ (નિરંતર મારામાં મન લગાડનારા અને મારામાં પ્રાણને અર્પણ કરનારા ભક્તજન સદાય મારી ભક્તિની ચર્ચા વડે અસ્પૃશ્ય મારા પ્રભાવને જાણાવે છે.)

અગ્રારમા અધ્યાયમાં ૫૪ મો

મક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવં વિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દૃષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥

‘હે શ્રેષ્ઠ તપ વાળા અર્જુન! અનન્ય ભક્તિ કરવાથી તો આ પ્રમાણે ચતુર્બુજ સ્વપાણો હું પ્રત્યક્ષ જોવાને માટે અને તત્ત્વથી જાણવાને માટે તથા પ્રવેશ કરવાને માટે શક્ય છું.’

બારમા અધ્યાયમાં ૨ જે ‘મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે’ ‘મારામાં મનને એકાગ્ર કરીને નિરંતર મારા ભજન-ધ્યાનમાં લાગેલા જે ભક્તજન અતિશય શ્રદ્ધાથી મને સચુલ પરમેશ્વરને

ભજે છે, તે મને યોગીઓમાં પણ અતિ ઉત્તમ યોગી માન્ય છે.’

૧૩ મા અધ્યાયમાં ૧૦ મો

મયિ જ્ઞાનન્યયોગેન મક્તિરવ્યભિચારિણી ।

‘મારામાં-પરમેશ્વરમાં જે એક ભાવથી સ્થિતિ-રૂપ અન્યન્દયાગથી અવ્યભિચારિણી ભક્તિ.’

ચોદમા અધ્યાયમાં ૨૬ મો

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તયોગેન સેવતે

‘જે પુરુષ અવ્યભિચારિણી ભક્તિયોગ વડે મને નિરંતર ભજે છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં ૧૬ મો

યો મામેવમસંમૂઢો જ્ઞાનાનિ પુરુષોત્તમમ્ ।

સ સર્વેવિદ્મજ્જનિ માં સર્વભાવેન ભારત્ ॥

‘હે ભારત’ આ પ્રમાણે તત્ત્વથી જે જાની પુરુષ મને પુરોત્તમ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ પરમ સર્વ પ્રકારે નિરંતર મને વાચુદેવને જે ભજે છે.

માળમા અધ્યાયમાં પંદેરા જેમાં ‘જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થિતિ’ પરથી ભગવાનના પદાનતી વાત કહેલી છે,

સત્તરમા અધ્યાયમાં ૨૭ મો:-

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિનિ ચોચ્યતે ।

કર્મ જૈય તદ્વર્થાય સદિત્યેવાભિધીયતે ॥

યજ્ઞ, તપ અને દાનમાં જે સ્થિતિ છે તે પણ સત્ છે અને તે પરમાત્માને અર્થે કરેલાં કર્મ નિશ્ચય ફળક સત્ છે એમ કહેવામા આવે છે.

અઠારમા અધ્યાયમાં ૬૬ મો

‘સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય’

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક અધ્યાયમાં ભક્તિનો પ્રસંગ આવેલો છે. સાતમાથી બારમા અધ્યાય સુધીમાં તો ભક્તિયોગનું પ્રકરણ જે ભરેલું છે. એટલા માટે આ છ અધ્યાયને ભક્તિપ્રધાન માનવામાં આવેલા છે. અહીં દૃષ્ટાંત રૂપે દરેક અધ્યાયનો માત્ર એક એક શ્લોક જે બતાવેલ છે.

ગીતાનું પરમ તત્ત્વ પદ્મગુરુશ્ચર્ય સમ્પન્ન શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન જે છે.

શ્રી ભાગવનમાં શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—

વદન્તિ તત્ત્વવિદસ્તત્ત્વં યજ્ઞજ્ઞાનમદ્વયમ્ ।

બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ મગ્ધાનિતિ શબ્દ્યતે ॥

‘તત્ત્વગાની પુરુષ જે તત્ત્વને અદ્વય જ્ઞાન કહે છે, તે બ્રહ્મ, પરમાત્મા, ભગવાન વગેરે સંજ્ઞાઓથી અભિહિત થાય છે.’

તત્ત્વ શબ્દ તાત્પર્ય કે સાર વાચક છે અને તે પરમાત્મ વાચક પણ છે. ‘તસ્ય માવઃ તત્ત્વમ્’ ‘તત્’ શબ્દ ત્યારે પરમાત્મ વાચી થાય છે, ત્યારે તેનો અર્થ ‘સત્તા’ થાય છે, અખિત જગત્માં એક જ સત્તા છે તે ભગવાન છે. તે જ તત્ત્વ છે.

‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનંજય’

હે અર્જુન! મારા સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી.

‘હીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્મિ પાર્થ સનાતનમ્’

હે પાર્થ! મને પ્રાણી માત્રનું સનાતન બીજ નાથી.

‘અહં સર્વસ્ય પ્રભવઃ’

હું સર્વને ઉત્પન્ન કરું છું.

‘મન્મથા મય મદ્મકો મયાજી માં નમસ્કુરુ’

મારામાં મનવાળો થા. મારી પૂજા કર અને મને જ નમસ્કાર કર.

‘મામેકં શરણં વ્રજ.’

મારા શરણે આવ.

‘અહં ત્વા સર્વં પાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ’

હું તને બધા પાપોથી મુક્ત કરીશ.

આ ગીતાના પ્રમાણેથી એ જ સાર નીકળે છે કે ગીતાનું પરમ તત્ત્વ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

તત્ત્વ એ પ્રકારનાં હોય છે. ૧ સાધ્યતત્ત્વ, ૨ સાધનતત્ત્વ ગીતાનું સાધ્ય તત્ત્વ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે એ વાત ઉપર કહેલા ‘અહમ્’ ‘મામ્’ ‘મમ’ વગેરે શબ્દોથી સિદ્ધ થાય છે. અને સાધનતત્ત્વના રૂપમાં ગીતામાં કર્મ, જ્ઞાન, યજ્ઞ, ઉપાસના, યોગ તથા તપ, દાન, શ્રદ્ધા વગેરે ભિન્ન ભિન્ન સાધનોનો વિચાર વિસ્તાર પૂર્વક કરેલો છે. આ સાધન તત્ત્વોમાંથી ભક્તિતત્ત્વના વિષયમાં અહીં યથામતિ કાંઈક વિચાર કરીએ.

ગીતામાં જે રીતે કર્મયોગ-જ્ઞાનયોગ વગેરેનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરેલું છે, તેનાથી અતિશય વધારે વિવેચન ભક્તિ યોગનું થયેલ છે. પ્રેમાવતાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પ્રિયસખા અર્જુન આગળ ભક્તિ-પ્રેમનું પ્રભુ મહાત્મ્ય અને સ્વરૂપને પ્રગટ કર્યું છે. તાત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં જણાય છે કે

ગીતામાં કર્મ, જ્ઞાન વગેરે યોગો નો અંતર્ભાવ ભક્તિ-તત્ત્વમાં જ થઈ જાય છે. અકારાદિ વિકારોનો નાશ અને ચિત્તશુદ્ધિ વિના ભક્તિની-નિર્વિકાર-તદ્રૂપ પ્રેમની ઉત્પત્તિ જ થઈ શકતી નથી. ગીતામાં સ્વધર્મનો વિચાર પણ તે જ ઉદ્દેશથી કરવામાં આવેલો છે. દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરે સંઘાતથી તાદાત્મ્યને પામી શકાય છે નથી મનુષ્ય કર્મશીલ અને છે. કર્મ બંધનતાં કારણરૂપ છે. ‘લોકાયં કર્મબંધનઃ’ તો પણ કર્મ કરવાની જરૂર છે. કર્મ વિના શરીરચાત્રા પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. શ્રીભગવાન પણ આજ્ઞા કરે છે.

‘સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકંપિતમર્હસિ’

પોતાના ધર્મને જોઈને પણ તું ભય પામવાને યોગ્ય નથી.

‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે’

તારો કર્મ કરવાનો જ અધિકાર છે.

‘નિયતં કુરુ કર્મ ત્વમ્’

તું શાએ નક્કી કરેલાં કર્મો કર.

પરંતુ જે પદ્ધતિથી ભગવાન કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે, તે પદ્ધતિનું અનુસરણ અતિશય જરૂરનું છે. ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે કર્તૃ-પણાનું અભિમાન, જ્ઞાની ઇચ્છા, અને આસક્તિને લીધે જ કર્મ બંધનકારક થાય છે.

‘અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સત્કો નિબધ્યતે’

અયોગ્ય પુરુષ કામનાને લીધે જ્ઞાનમાં આસક્ત થઈને બંધાય છે.

આ કારણથી ભગવાન ઉપદેશ કરે છે કે:

‘સુખ દુઃખે સમેઠ્ઠ્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ ।

સુખ દુઃખ, લાભ હાનિ. જય પરાજયમાં

‘તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્ય નૈવં પાપમવાન્સ્યસિ ॥

સમાન ભાવ ગંભીરે યુદ્ધ કરવાથી પાપ લાગતું નથી.

‘યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય’

સમત્વયોગમાં સ્થિર થઈને આસક્તિ તજીને હે ધનંજય! કર્મ કર.

ભગવાનના આ ઉપદેશ પ્રમાણે કર્મ કરવાથી તે કર્મ બંધનકારક થતાં નથી.

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥

ફળ અને આસક્તિ તજીને નિત્ય સંતોષી અને ખીમના આશ્રય રહિત પુરુષ કર્મ કરવા છતાં તે કાંઈ પણ કરતો નથી.

મતલબ કે જેમ વિષમાં સ્વાભાવિક રીતે મારવાની શક્તિ હોય છે પરંતુ સિદ્ધદસ્ત વૈદ્યના ક્રિયા કુશળતાથી તે રસાયન બનીને મરવા પડેલાને જીવનદાન આપે છે. તે જ પ્રમાણે ઉપર કહેલી રીતે કર્તાપણના અભિમાન અને ફળની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કરેલાં કર્મ અંધનકારક થતાં નથી. પરંતુ અંધનથી છોડાવનારાં થાય છે.

અનાદિકાળથી દ્વાસકત થઈને કર્મ કરવાનો જીવને અભ્યાસ છે. તેથી એકદમ કર્તાપણાનું અભિમાન નાશ પામવાનું સહેલું નથી. તેથી કર્મ અંધનથી છૂટકારો પામવાના ઉદ્દેશથી કર્મનો ભક્તિમાં અંતભાવ કરવા ભગવાન કહે છે.

‘મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મ ચેતસા’
‘મદર્થમયિ કર્માણિ કુર્વન્ સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ’
‘ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ’
યત્કરોષિ યદશ્નાસિ યજ્જુહોષિ વદાસિ યત્ ।
યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥

આધ્યાત્મ ચિત્તથી બધાં કર્મો મારામાં અર્પણુ કર. મારા અર્થે કર્મ કરવાથી પણ સિદ્ધિને પામીશ મારા પરાયણુ ચિત્તથી સર્વ કર્મો મારામાં અર્પણુ કર.

જે કર, જે ખા, જે હોમ, જે આપ, જે તપ કર, તે હે અર્જુન! મને અર્પણુ કર.

દેહ, ઇન્દ્રિયા વગેરે સાધનોથી થતાં સર્વ કર્મ ભગવાનની સત્તાથી જ થાય છે જીવ કેવળ નિમિત્ત માત્ર છે. કર્મ કરનારાં દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે સાધનો સ્વભાવથી જ જડ છે. તેમના પ્રેરક કેવળ ભગવાન જ છે. તેમની સત્તાથી જ બધી ક્રિયાઓ થાય છે.

‘આમયન્ સર્વભૂતાનિ યંત્રારૂઢાનિ માયયા’

શરીરરૂપ યંત્રમાં આરૂઢ થયેલ ઇન્દ્રિય સર્વ પ્રાણીઓને પોતાની માયાથી ચલાવે છે.

આ રીતે ભગવાન પોતે જ સર્વના પ્રેરક છે અને જીવ નિમિત્ત માત્ર કાષ્ટની પુતળીની પેઠે પરાધીન છે. તેથી તેને (જીવને) કર્તાપણાનું અભિમાન રાખવાનો કોઈ અધિકાર નથી. તેથી બધાં કર્મો

ભગવદર્પણ બુદ્ધિથી થવાં જોઈએ. આ કર્મસમર્પણ ભક્તિયોગનું એક પ્રધાન અંગ છે.

બધાં કર્મો ભગવદર્થે કરવાથી જીવ સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે. તથા ભગવાનની કૃપાથી શાશ્વત અને અવ્યયસ્વરૂપ પરમપદને પામે છે. તેથી ઐહિક કે પારલૌકિક ફળની ઇચ્છાથી કર્મ કરવામાં ગીતા સમ્મત નથી. પણ સર્વ કર્મો ભગવત્પ્રીત્યર્થે ભગવદ્ ભાવનાથી જ કરવાં. એ જ ગીતાનો કર્મયોગ છે. આ રીતે ભક્તિયોગમાં કર્મયોગનું પર્યાવસાન થઈ જાય છે.

હવે જ્ઞાનતત્ત્વ (જ્ઞાનયોગ)ની આજ્ઞાચના કરીએ.

ગીતામાં કહેલા જ્ઞાનનો મહિમા અગાધ છે સર્વ ઉપનિષદ્ રૂપ ગાયોને દોહીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણકૃપા ગીતાને તેને રજીવું કર્યું છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના વિષયને ખાસ કરીને ભગવાન ગીતાના જ્ઞાનમાં અને નવમા અધ્યાયમાં સમજાવેલ છે. એ સિવાય:-

‘સર્વ કર્માલિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસ્માખ્યતે’
‘નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિચિતે’
‘જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસ્તાકુરુતે તથા’

સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર અને પવિત્ર બનાવનાર કેવળ જ્ઞાન જ છે. અનિષ્ટની નિવૃત્તિ, અને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ પણ કેવળ જ્ઞાનથી જ થાય છે.

ક્ષર-અક્ષર યોગ, ગુણવિચાર, ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ વિચાર, પુરાણપુરુષવિચાર વગેરે વિષયોનો સમાવેશ જ્ઞાનમાં જ થાય છે. શોક અને મોહની નિવૃત્તિ જ્ઞાન વિના થતી નથી. જ્ઞાન સાધનવાળા, શોક મોહને જીતેલા પુરુષનાં વક્ષણ રિચતગ્રજ, ગુણાંતાન, જ્ઞાની વગેરે શબ્દોવડે ગીતામાં અનેક સ્થળોએ વર્ણવેલાં છે. તેને ખાસ ફળને માટે કર્મ કરવાની જરૂર પડતી નથી. જેમકે- ‘તૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થઃ’ તેને કાંઈ પણ કરવાની જરૂર નથી ‘તસ્ય કાર્યં ન વિચિતે’ તેને કાંઈ પણ કાર્ય કરવું રહેતું નથી.

પરંતુ હું કૃતકૃત્ય છું. હવે મારે કાંઈ કરવાનું રહ્યું નથી. એમ કહેનારા નિર્લિપ્ય અવસ્થાવાળા જ્ઞાની ભગવાનને પ્રિય નથી. પરંતુ જ્ઞાનને ભક્તિમાં પર્યાવસાન કરીને જ તે ભગવાનના પ્રિયપાત્ર બની શકે છે. ગીતાના જ્ઞાનમાં અધ્યાયમાં આર્ત, જગ્જાસુ,

અર્થાર્થી અને જાતી-આ ચાર પ્રકારના ભક્તોના બેદ બતાવીને શ્રી ભગવાને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञाननोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

‘તેમાં મારામાં નિત્ય એકા બાંધથી રહેલા અનન્ય પ્રેમ-ભક્તિવાળો જાતી ભક્ત અતિ ઉત્તમ છે. કેમકે મારું તત્ત્વ જાણનાર જાતીને હું અત્યંત પ્રિય છું અને તે જાતી મને અત્યંત પ્રિય છે.

જ્ઞાની ત્વામૈવ મે મતમ્ જાતી તો સાક્ષાત્ મારું સ્વરૂપ છે એમ મારો મત છે.

ભક્તિવાળો હોવા છતાં જાતી ભગવાનને પ્રિય છે. તે ભગવાનનું અંગ જ છે. ભગવાનને જ સર્વત્ર જોનારા જાતી મધ્યસ્થ તો હુર્લભ છે.

‘वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः’

ગીતામાં અનેક સ્થળોએ જાતી પુરુષોનું વર્ણન મળે છે, પણ ત્યાં ‘તે મને પ્રિય છે’ એવી રીતના વાક્યોના પ્રયોગ કોઈ જગ્યાએ મળતો નથી. ન્યારે બારમા અધ્યાયમાં જાતી ભક્તનાં લક્ષણ કહે છે ત્યારે વારંવાર કહે છે—‘તે ભક્ત મને પ્રિય છે’

अष्टेषा सर्वभूतानां भैत्रः करुण पच च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥

‘સર્વ પ્રાણીઓમાં દ્રેપભાવરહિત, વ્યાર્થરહિત સર્વનો પ્રેમી અને હેતુરહિત દયાળુ છે તથા મમતા રહિત, અહંકારરહિત, સુખદુઃખમાં સમાનભાવ અને ક્ષમાતાન છે.

સંતુષ્ટ. સતતં યોગી યતાત્મા દદાનશ્રયઃ ।

मय्यर्पितमनो बुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥

જે યોગી નિરંતર લાભલાભમાં એતુષ્ટ છે તથા મન અને ઈર્ષ્યા સહિત શરીરને વશમાં કરેલું અને દદ નિશ્ચયવાળો છે તે મારામાં અર્પણ કરેલાં મન બુદ્ધિવાળો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે.

तुल्यनिदास्तुतिर्मांની संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतं स्थिरमनिर्भक्तिमान्यः प्रियो नरः ॥

‘નિદા સ્તુતિને સમાન સમજનાર અને મૌન-શીલ છે તેમજ ગમે તેવી રીતે શરીરના નિવીર થવામાં સદાય સંતુષ્ટ છે અને રહેવાના સ્થાનમાં મમતારહિત છે તે સ્થિરબુદ્ધિવાળો ભક્તિમાન પુરુષ મને પ્રિય છે.

ઉપરના વર્ણનથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાને જ્ઞાનનાં લક્ષણોનો ભક્તિનાં લક્ષણોમાં સમાવેશ કરીને તેવા વિશિષ્ટ પુરુષને પોતાના પ્રિય બતાવેલ છે. ગીતામાં કહ્યું ભક્તિયોગ જ્ઞાનની સાથે સદ્યાર રાખે છે જાનવડે અજ્ઞાન કામ વગેરે વિકારોનો નાશ થાય પછી જ અનિર્વાચનીય ભગવત્ પ્રેમનો ઉદય થાય છે. સાધનરૂપા ગોળી ભક્તિનો જ્ઞાનમાં, અને જ્ઞાનનો ‘પરાભક્તિ’માં સમાવેશ થાય છે.

‘भक्त्या त्वनन्यया शक्यः’

અનન્ય ભક્તિવડે શક્ય છે.

તથા **‘भक्त्या माममिजानाति’**

ભક્તિવડે મને જાણી શકાય છે.

આ શ્લોકોનો એ જ અભિપ્રાય છે તથા—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

सम सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥

આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે કે પરાભક્તિનો અધિકારી બ્રહ્મભૂત પ્રસન્ન આત્મા જાતી જ થઈ શકે છે. જ્ઞાન વિના પરાભક્તિનાં મનુષ્ય અધિકારી નથી. અને પરાભક્તિમાં લીન થયા વિના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પદ્મભક્ત ગોપીકાઓની મધુર ભક્તિમાં ભગવાનના સદાત્મ્યજ્ઞાનની વિસ્મૃતિ ન હતી તેટલા માટે દેવર્ષિ નારદે કહ્યું છે—

‘न तु तत्र माहात्म्यज्ञानविस्मृत्यपवादः’

‘ત્યાં (ગોપીકાઓનાં) માહાત્મ્યજ્ઞાન વિસ્મૃતિનો અપવાદ ન હતો.’

આ રીતે પરાભક્તિમાં જ્ઞાનનો અંતર્ભાવ થવો જોઈએ. એ જ ગીતાનો પરમ સિદ્ધાંત છે.

‘मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां ममस्कुरु’
તથા

‘सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज’

આ ભક્તિતત્ત્વની પરમસીમા છે. સર્વ ધર્મોનાં કર્મ યોગ તપ, જ્ઞાન વગેરે સાધનોનો ભક્તિયોગમાં સમાવેશ થવો એજ સર્વધર્મત્યાગનો અભિપ્રાય છે. શરણાગતિયોગ ગીતાનું પરમતત્ત્વ છે આ રીતે સિદ્ધ થાય છે. કે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું એક માત્ર પરમ તત્ત્વ ‘ભક્તિતત્ત્વ’ છે.

કીર્તનભક્તિ અને તેનો પ્રત્યક્ષ પ્રભાવ

[સને ૧૯૩૮ માં અંગાણમાં બનેલો કીર્તનભક્તિનો એક અપૂર્વ]
[ચમત્કાર ભક્તિમાર્ગના પ્રેમી પાઠકોની સેવામાં સમર્પિત કરવામાં આવે છે.]

અંગાણના ચૌવીસ પરગણામાં આવેલા બસીરઘાટ નામના ગામમાં સદ્ગત આશુતોષ વસુ એક પરમ વૈષ્ણવ રહેતા હતા, તેઓએ “ આનંદ આઝાર-પત્રિકામાં આ અદ્ભૂત ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, આજે ભક્તિમાર્ગના પ્રેમી પાઠકો એને વાંચીને જો પોતાના જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરશે, તો લેખક પોતાનો શ્રમ સફળ થયેલા માનશે.

ચૌવીસ પરગણાના હાટીપુર ગામમાં શ્રી. યતીન્દ્રનાથજી નામના એક સગવળ રહેતા હતા,

સને ૧૯૩૮ માં ચોમાસાના સમયમાં એક દિવસ તેઓને સમાચાર મળ્યા કે-એની બહેનની તબીબત બહુ જ ખરાબ થઈ ગઈ છે, અને એના જીવનની આશા નથી.

ખબર મળતાં વાર જ યતીન્દ્રનાથજી બહેનના સસરાને ગામ-બસીરઘાટ જવા નીકળ્યા, ત્યાં જઈને જોયું ત્યાં બહેનની હાલત બહુ જ ખરાબ હતી, અંગાણના પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય-કવિરાજ તારાદાસજીના ઉપચાર નીચે હોવા છતાં એના જીવનનું કોઈ સંકાળ

જાણતું ન હતું, બોમારીની શરૂઆતથી અગીઆરમે દિવસે તે એની તબીબત એકદમ બગડી અને તે પછી ઇન્કશનથી આરામ પડેલ્યાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, છ દિવસના ઇલાજ બાદ પણ કોઈ સફળતા મળી નહીં, સાતમે દિવસે એ પ્રસિદ્ધ વૈદ્યની દવા અટકાવીને ડોક્ટર યતીન્દ્રનાથજીની દવા શરૂ કરવામાં આવી, ડોક્ટરે એ કલાક સુધી દર્દીની તપાસ કરી બાદ એને શુદ્ધિમાં લાવવા માટે એક એવું તેજસ્વારતર વચાનું કે નૈથી ગમે તેવી ગભીર હાલત હોવા છતાં દર્દી એકવાર બોલી ઉઠે. પરંતુ આશ્ચર્યની સાથે આ દર્દીની હાલતમાં કોઈ પણ સુધારો થયા નહિ! આથી નિરાશ થઈને ડોક્ટર પોતાને ઘેર આજ્યા ગયા!

તે દિવસથી દવા બંધ કરી દેવામાં આવી, યતીન્દ્રનાથ પણ અત્યંત શોક કરવા લાગ્યા, આમ શોકાક્રુષ્ટ દશામાં આખો દિવસ વીતી ગયો, યતીન્દ્રનાથજીએ

પણ પોતાની બહેનની આશા છોડી દીધી!

રાત્રીના દશ વાગ્યાને શુભારે રોગીના પતિ ગામના કેટલાક ભક્તોને બોલાવી લાગ્યા, અને બધા સાથે મળીને:—

હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે
હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે

નો કોર્તનધ્વનિ કરવા લાગ્યા. પાડોશીઓને પણ આ સાંભળીને બહુ જ આશ્ચર્ય થયું. બધાં દોડી-દોડીને ત્યાં એઠાં થવા લાગ્યાં, પરંતુ પ્રભુનામ અને સંસારને વિરોધ છે એટલે એ નીરસ હરિનામ સાંભળવા માટે ત્યાં કોણ હિલુ રહે! જોઈ જોઈને સૌ આત્મ્યાં જતાં હતાં.

કેટલાક માણસો આ વર્તનને કૌતુક માનતાં હતાં, કેટલાંક દર્દીની આખર ધડી સમજતાં હતાં, અને કેટલાક લોકો એ બાઈના પતિને પાખંડીનું ખીરદ આપીને હાસ્ય કરતા જતા હતા.

યતીન્દ્રબાબુ
(દર્દીના ભાઈ)
અત્યાર સુધી ઘરમાં

ન હતા, તેઓ બહારથી ફરીને જ્યારે ઘરમાં આવ્યા ત્યાં તો આ ભજનમંડળી ભજનની ધૂનમાં હતી, જાણે કે કોઈ મહાન નશામાં ચૂર હોય તેવી જ રીતે પરમ પ્રેમપૂર્વક નામસ્મરણ-ભજન ચાલતું હતું. યતીન્દ્રબાબુએ આવીને મોટા અવાજે કહ્યું:—

“અરે પાગલ લોકો! તમે આ શું કરી રહ્યા છો, તમે મનુષ્ય છો કે જંગલી? મને લાગે છે કે મારી બહેનની ખીમરીનો તમને આનંદ આવી રહ્યો છે, શું આ આનંદનો સમય છે? કેટલી નીચતા? કેટલી અસભ્યતા?”

પરંતુ એનું સાંભળે કોણ? એક કલાક સુધી ખૂસો પાડી પાડીને યતીન્દ્રબાબુ થાક્યા, આખરે ભજન પૂરું થયું ને યતીન્દ્રબાબુએ ફરીવાર ઉપરના

જ શબ્દો વડે એ બધાને હડધૂત કરી નાખ્યા!

યતીન્દ્રબાબુના અપશબ્દ યુક્ત અવાજને અટકાવીને એક સભજને કહ્યું કે:—“મહાશય! અમે આ આનંદ નથી કરતા, આ તો સૌ મળીને ઇશ્વરભજન કરી રહ્યા છીએ.”

“અરે તમારા ઇશ્વરભજનમાં અંગારા મૂકો, દર્દીને આજે ૨૦ દિવસથી ઉંઘ નથી આવી, આ ઘોંઘાટમાં એને ખેંચતી વધશે...અને-અને...હવે તમે લોકો આ પાખંડ છોડી દઇને સૌ સૌને ઘેર ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો...તમેને અપમાન કરીને કાઢવા પડશે” યતીન્દ્રબાબુની આંખમાંથી અંગારા ઝરી રહ્યા હતા.

પ્રભુકીર્તન જ્યારે શરીરના ભયંકર રોગો મટાડી શકે છે. ત્યારે એ કીર્તનદ્વારા આત્માની ઉન્નતિ થાય. આત્માને-પરમ શાન્તિનો અનુભવ થાય એમાં આશ્ચર્ય શું છે?

યતીન્દ્રબાબુ શ્રદ્ધાહીન હતા, કીર્તન એ એને મન પાખંડ હતું, એ તમાસો એને ગમતો ન હતો પરંતુ જ્યારે એને આ અફૂલૂત અમત્કાર જોવામાં આવ્યો ત્યારે એ શરતમાં હારી ગયા?

અને

પરમ વેણુવ બની ગયા!

મંડલીમાંના એક ભક્તે કહ્યું—
“બાબુસાહેબ! આ ભજન તો આપનાં બહેનના આરોગ્ય માટે થાય છે.”

યતીન્દ્રબાબુના ક્રોધમાં ઉમેરો થયા, તેઓ બોલ્યા:—“અરે પામત્રો, આ બાબુ દર્દી મરણની છેલ્લી ઘડી ગણી રહેલ છે, ડોક્ટરે પણ હાથ

ઘોઈ નાખ્યા છે ને આ તમારી ઘેલછાથી દર્દીને આરામ થશે? બંધ કરો આ તમાસો; નહિ તો તમને મારી-મારીને.....”

“—અમે તમાસો નથી કરી રહ્યા મહાશય! આપની બહેનને આરામ થઈ જવાનો છે, આપ બાબુલ ન બનો, જરા શાન્ત થાઓ” એક ભક્તે નમ્રતાપૂર્વક આજીજ કરી.

“અરે ખેશરમ લોકો! તમે આ ખેડોશ દર્દીને કંટાળો ઉપગ્રવે તેવી અસભ્યતા કરીને એને આરામ કરી રહ્યા છો?...અને આ અમારા બહેનની પણ શરમ નથી પહોંચતી?”

આ સાંભળીને યતીન્દ્રબાબુના બહેનની ત્યાં આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા “યતીન્દ્રબાબુ આપ ધીરજ

રાખો, પ્રભુભજન બધું કરી શકે છે, તો આ સાધન-રણ રોગને શાન્ત નહિ કરી શકે? ભાઈ! આપણા શરીરમાં કામ, ક્રોધ, મોહ, અભિમાન, તુષ્ટ્યા, લોભ વિગેરે મહાન બંધન રોગો વસી રહેલા છે, એ અદૃષ્ટ વ્યાધિઓ પણ ત્યારે ભજનદ્વારા દૂર થઈ શકે છે, ત્યારે આ પ્રત્યક્ષ રહેલા શરીરનો રોગ દૂર થાય એમાં શું શંકા છે?”

“પરંતુ એની ખાતરી શો?” યતીન્દ્રબાણુ જરા શાન્ત થયા.

“પહેલી પ્રત્યક્ષ ખાતરી એ કે આપનો ક્રોધ-રૂપી રોગ દૂર થઈ ગયો, અને બીજી પ્રત્યક્ષ ખાતરી એ કે—આજે રાત્રે બરાબર ત્રણ વાગ્યે આપની

બહેન આપને ‘ભાઈ’ કહીને બોલાવી શકશે.”

“જો એમ નહિ બને તો...”

“તો તમે કહો તે રીતે શરત કખૂસ છે.”

“—તો તમારા ગળામાંની માળાને તોડી — ફેંકીને હું પગથી કચડી નાંખીશ” યતીન્દ્રબાણુએ શરત કરી.

“—અને જો તમને ‘ભાઈ’ કહીને બોલાવે તો હું આજે જ તમને વૈષ્ણવ બનાવીને તમારા ગળામાં તુલસીની માલા પહેરાવીશ” બંનેનીએ પણ શરત રજુ કરી.

‘કખૂસ’ યતીન્દ્રબાણુએ શરતનો સ્વીકાર કર્યો.

થોડીવાર સુધી ફરીવાર ભક્તમંડળીએ ભજન ધૂન ચાલુ રાખી, અને સાર પછી બધા શાન્તચિત્ત વડે નામસ્મરણ કરવા લાગ્યા, યતીન્દ્રબાણુ હાથમાં ઘડીઆળ લઈને સામે જ બેઠા! તેઓને હજી પણ એ શરતમાં વિશ્વાસ ન હતો, એણે તો એમ જ ધાયું હતું કે—અહુ અહુ તો રાતના ત્રણ વાગ્યા સુધીનો ઉગમરો કરવો પડશે. પરંતુ આજે તો એનો ઢોંગ ખુલ્લો જ પડી જવાનો છે, ફરીવાર

કદી આવાં પાપાંડ નહિ કરે!

કોઈ કંઈ જ બોલતું ન હતું, બધા ભક્ત લોકો પરમ પ્રેમથી નામસ્મરણ કરી રહ્યા હતા.

રાત્રીના બે વાગ્યા સુધી સતત એ રીતે નામ-સ્મરણ થતું રહ્યું. લગભગ બે વાગ્યે યતીન્દ્રબાણુના બંનેની બોલી ઊઠ્યા:—

“ભાઈઓ! આટલી મોડી રાત્રે તુલસીમાલા ક્યાં મળશે?”

યતીન્દ્રબાણુ હસીને બોલ્યા:—“અરે પાગલ! તુલસી માળાનો તો તારા પાસે પાર જ ક્યાં છે, અને અત્યારે માળાનું કામ પણ શું છે?”

“કેમ! ત્રણ વાગ્યે તો તમેને એલા બનાવ-

વાના છે, એટલે માળાનું કામ તો પડશે જ ને?”

યતીન્દ્રબાણુના બંનેનીએ જવાબ આપ્યો.

“એ તો હવે એક જ કલાક પછી બેવાનું છે ને, બાણુ-સાહેબ! તમારી માલા ને બરાબર સંભાળી રાખો. એ બીચારી, હવે એક જ કલાકની જેમાન છે.” યતીન્દ્રબાણુએ કહ્યું.

“સાફ જ છે, આજે તમારા જેવા શ્રદ્ધાહીન પુરુષને પરમ ભગવદ્ભક્ત વૈષ્ણવ બનાવીને હું કૃત-કૃત્ય થઈશ” બંનેનીએ કહ્યું.

—અને તમારી માલા તોડવાથી મારા આનંદની તો સીમા જ નહિ રહે.” યતીન્દ્રબાણુએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

આમ સાળા બંનેની વચ્ચેના વાદ-વિવાદમાં બરાબર ત્રણના ટકોરા પડ્યા લાગ્યા, પરંતુ એટલામાં જ ઠીણ સ્વરથી અવાજ આવ્યો:—“ભાઈ!”

સાત દિવસથી અનેક કોરીસ કરવા છતાં જો દર્દીને શરીરની શુદ્ધિ સહિત ન હતી, જેની આંખ જ ખુલી ન હતી, તે દર્દીના અવાજ સાંભળીને યતીન્દ્રબાણુ ચમકી ઊઠ્યા!, તેઓ એકદમ પોતાની

: બહેનની પાસે આવ્યા, અને પ્રેમભર્યા સ્વરથી બોલ્યા.

“બહેન! હું અહીં જ છું. બોલો, શું કામ છે?”

“મને પાણી... પીવું...”

યતીન્દ્રે ગડાસ ભરીને પાણી પાતું, અને ફરી-વાર પૂછ્યું:-

“બહેન! કંઈ ખાવું છે?”

“જૂપ તો લાગી છે.”

યતીન્દ્રે પોતાના જ હાથે ફલ સુધાર્યું અને બહેનને ખવડાવ્યું, ત્યાર પછીથી દરેક પળે રોગીની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થતી ગઈ, જ્યારે એ પોતાની પથારીમાં બેઠી, અને વાતચિત કરવાની ઇચ્છા કરવા લાગી એ વખતે ધડીઆળમાં ટન...ટન...ટન...કરતા છના ટકારા વાગ્યા.

યતીન્દ્રબાબુએ બહેનને પૂછ્યું:- “બહેનજી! આજે આઠ દિવસથી તમે બેડોશ હતાં, હું આવીને તમારી પાસે બેઠાં, તમને બોલાવ્યાં, તમે જ્યારે કંઈ જવાબ ન આપ્યો ત્યારે હું રડી પડ્યો! તમને એ વાતની ખબર હતી?”

“ના મને કંઈ જ ખબર ન હતી.”

“તમે કંઈ જોઈ કે સાંભળી શકતાં હતાં?”

યતીન્દ્રબાબુએ ફરીવાર પ્રશ્ન કર્યો.

“ના, હું સૂઈ તું તેજ પણ જોઈ શકતી ન હતી, કોણ જાણે ક્યારથી? કંઈ જ સાંભળવામાં આવ્યું ન હતું, એકાએક આજે મને પ્રભુનામ સંકીર્તનનો અવાજ સંભળાયો, અને મારો આત્મા આનંદથી નાચી ઉઠ્યો!” બહેને જવાબ આપ્યો.

“તમને સ્વપ્ન જેવું કંઈ દેખાતું હતું?”

યતીન્દ્રબાબુએ જિજ્ઞાસા કરી.

હા, સ્વપ્નમાં મારી મરી ગયેલી પુત્રી મારા પાસે ખાવાનું માગતી હતી, મેં ધણા દિવસથી એને જોઈ ન હતી, તેથી મેં તેને બહુ જ વહાલથી બોલાવી પરંતુ એ મારા પાસે આવી નહિં” બહેને જવાબ આપ્યો.

“પછી શું થયું?” યતીન્દ્રબાબુએ પ્રશ્ન કર્યો.

“પછી?”

પછી તો હું રડવા લાગી, ત્યાં તો એ મારી વહાલી પુત્રી અદસ્ય થઈ ગઈ! મેં મારી આંખો ખોલી, તો જગતમાંથી હું દૂર દૂર જતી હોઈ એમ મને લાગ્યું, એ વખતનો દિવ્ય આનંદ હું કહી શકતી નથી, અને એ આનંદ મેં ક્યાં સુધી અનુભવ્યો? એની મને ખબર પણ નથી. ત્યારબાદ તો મને સીધાં આ સંકીર્તન સંભળાયાં અને મેં “ભાઈ”ને બોલાવ્યા!” બહેને પોતાની બધી હકીકત કહી સંભળાવી.

સવાર પડી ગયું, યતીન્દ્રબાબુને આજે એ વાતનો આનંદ હતો, એક તો બહેનજીના આરોગ્યનો અને બીજો પ્રભુના ભક્ત થવાનો!

દિવસ ઉગતાં જ ધણા ભકતોની આજે ભીડ જાની હતી, યતીન્દ્રબાબુના બનેલીએ પોતાના હાથથી તુલસીની માત્રા બાબુસાહેબને પહેરાવી દીધી અને બધાએ મળીને પ્રેમપૂર્વક ભજન-ધૂન ચાલુ કરી.

ભજન-ધૂન થઈ રહ્યા બાદ પ્રભુનો પ્રસાદ વહેંચાયો, બહેનજીને પણ એ પ્રસાદ આપવામાં આવ્યો, અને બધાએ પણ લીધાં.

બાબૂ યતીન્દ્રનાથજી આજે પોતાના બનેલીના પગમાં પડી ગયા, આજે તેઓએ જાણે નવો જ અવતાર ધારણ કર્યો હતો. જાનને જણુ ભેટી પડ્યા. સામે ઉભેલી ભગવાન પંસીધરી મૂર્તિ જાણે આ જાનને જણુનો પ્રેમ જાળન હસા રહી હતી.

સંપ્રાદક “વિજય”

—સંપ્રણી

અભક્ત

જેણે દંભને દૂર કર્યો નથી, જે અવિદ્યારૂપી અંધકારમાં ફસાયેલો છે, જેની ઐહિક આશાઓ મરી નથી, બધામાં જે બંધાર્થ જાય છે, અને સત્સંગપ્રત્યે નિષ્કાવૃત્તિ રાખે છે તેને જગત્ ભક્તે ભક્ત કહે પરંતુ એ ખરો ભક્ત નથી.

“ભજન”

આ વાક્યમાંના 'ધર્મ' શબ્દના ભિન્ન ભિન્ન અર્થો
અનુવાદક.-શ્રી નાગરદાસ જે. રાવળ

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ

અહં ત્વા સર્વં પાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

આ ગીતાનો પ્રસિદ્ધ શ્લોક છે. આ શ્લોકમાં સમસ્ત ગીતાનાં તાત્પર્યનો સંગ્રહ છે એમ વિદ્વાનો માં છે. તેથી તેનું રહસ્ય ગૂઢ છે.

ભગવાને 'સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ' પોતાના ધર્મ-માંજ મરવું એ શ્રેય છે. 'સ્વલ્પમખ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્' આ ધર્મનું થોડું સાધન પણ મહાન ભયથી બચાવે છે. ઇત્યાદિ વચનોથી સ્વધર્મના પાલનનું મહત્વ અને ખાસ ફળ જતાવેલ છે. અને ધર્મમંસ્થાપનાર્થાય મંનવામિ યુગે યુગે' આ વગનોથી એમ સિદ્ધ કયું છે કે નમનો અવતાર ધર્મની સ્થાપનાને માટે થાય છે. તો તે જ ભગવાન ઉપર કહેલા શ્લોકમાં ધર્મ પરિત્યાગના ઉપદેશ કેમ કરે છે? ધર્મ પરિત્યાગનું શું રહસ્ય છે? ઇત્યાદિ શંકાઓ ગીતા સ્વાધ્યાયીના હૃદયમાં થઈ શકે છે. તેથી આ શંકાઓનું સમાધાન કરવાના હેતુથી ધર્મ પરિત્યાગના અનેક અર્થવાળું રહસ્ય અત્રે પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

ધર્મ શબ્દના અર્થ

'સર્વ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય' આ શ્લોકમાં 'ધર્મ' શબ્દના અનેક અર્થ થઈ શકે છે. સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ ન હોય એવા સર્વ અર્થ માનનીય હોય છે તેથી થોડા અર્થ બની શકે તેવા ક્રમસર બતાવવામાં આવે છે.

(૧)

'ધર્મ' શબ્દથી લોકોમાં પ્રસિદ્ધ સ્માર્ત-ધર્મ, વૈષ્ણવધર્મ, શૈવધર્મ, હિન્દુધર્મ, ક્રિશ્ચિયન ધર્મ વગેરે સમસ્ત ધર્મો સમજાય છે. ભગવાન કહે છે કે હે ભારત ! આ સર્વ ધર્મોની જંગળ (અંતર-વિભાગ) ને છોડી દહને તું મારા એક અદ્વિતીય પરમાત્માના જ

શરણમાં આવી જા. એટલે કે જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાના ધર્મોમાં અવિવેક પૂર્વક રાગ-અભિનિવેશ, અને અન્ય ધર્મોમાં દ્રેષ અને તિરસ્કાર કરે છે ત્યાં સુધી તેને પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એક અદ્વિતીય પ્રભુનું શરણુ તે પામી શકતા નથી તેટલા માટે મુમુક્ષુ સાધકોએ કોઈપણ સંકુચિત ખાસ ધર્મ કે સપ્રદાયમાં પેસવું નહિ 'યત્સત્ય' તદ્દપાસિતવ્યમ' જે સત્ય તત્ત્વ છે તેની જ ઉપાસના કરવી. કોઈ એક ખાસ ધર્મની અંધ શ્રદ્ધાથી તત્ત્વદષ્ટિનો લોપ થઈ જાય છે, સાધક ઉદાર ભાવનાના વિશુદ્ધ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. ઉત્તરું તિરસ્કાર, દ્રેષ અને ક્રોધથી તેનું હૃદય વિવેકશત્ત્વ થઈ જાય છે તેથી 'સર્વ ધર્મોને છોડી દેવાનું એ તાત્પર્ય છે કે એક જ લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા માટે અનેક સાધક મુમુક્ષુ પોતા પોતાની સગવડ તેમ જ સ્ત્રી પ્રમાણે પોતાપોતાના મુગમ માર્ગથી ચાલે અને ધારેલા સ્થાને પહોંચી જાય. જે માર્ગથી હું જાઉં છું, તે માર્ગે જો બાળ કોઈ ન જાય તો તેમનો દ્રેષ કે તિરસ્કાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. વસ્તુતઃ તત્ત્વ એક જ છે આપણો આત્મા જ ભગવાન છે. હું, તમે, કે સમસ્ત જગત્ તેનાથી ભિન્ન નથી. વિષ્ણુ પુરાણમાં કહે છે-

પ્રકઃ સમસ્તં યદિદ્વાસ્તિ કિંચિત્

તદુચ્યતો નાસ્તિ પરં તતોન્યત્ ।

સોઝહં સ ચ ત્વં સ ચ સર્વમેત-

શાત્મસ્વરૂપં ત્યજ મેદમોહમ્ ॥

(૨-૧૬-૨૩)

સમસ્ત ચરાચર પ્રાણીઓનાં હૃદય જ તેનું પવિત્ર મંદિર છે તે સર્વજન ઘટ-ઘટનિવાસી અંતર્યામી

પૂર્ણાત્મા પરમેશ્વરની સાથે આપણે અનન્ય-નિષ્કપટ પ્રેમ કરવો જોઈએ. સર્વ ધર્મોમાં એક જ તત્વ રૂપથી છૂપાએલું છે. તે તાત્વિક દષ્ટિમાં નિમગ્ન થવું એજ સર્વધર્મોનો સમન્વય છે. આ તાત્વિક દષ્ટિ દેખીપણુ ધર્મથી વિરુદ્ધ પડતી નથી. તેમાં લેશ માત્ર પણ વિવાદની વાત નથી.

બેદદર્શી દ્વેતવાદી લોકો પોતાની બિન્નાબિન્ન સંકુચિત સિદ્ધાંતોની વ્યવસ્થા કરવા માટે દૃઢ અભિ-નિવેશપૂર્વક એક બીજાના મતનું ખંડન કરીને રાગ-દ્વેષ આદિ ક્રીડામાં ફસાઈને પરસ્પર વિરોધી બની જાય છે. પરંતુ આ તાત્વિક અદ્વૈત સિદ્ધાંત દેખીની પણ વિરુદ્ધ પડતો નથી. કેમકે તેનું સર્વ-અભિન્ન, સર્વાત્મ, એક, અદ્વિતીય, વિશાળ તત્ત્વ જ લક્ષ્ય છે. તેમાં ભેદભાવનું નામનિશાન પણ નથી. પરાયાપણાનો વિચાર જ નથી. મારા-તારાનો અત્યંત અભાવ છે. આ અદ્વૈતસિદ્ધાંત અસ્પર્શયોગ છે. તેમાં રાગ-દ્વેષનો સ્પર્શ નથી. આ સમસ્ત પ્રાણી-ઓને માટે સુખકારક તેમજ હિતકારક છે. તે દેખીની સાથે પણ વિવાદ કે વિરોધ કરતો નથી. એવો તાત્વિક સિદ્ધાંતનો જે શાસ્ત્ર (ગીતાએ) કે જે ગુરુએ (શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને) ઉપદેશ આપ્યો છે, તેમને હું શ્રદ્ધાપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું.

તે ઉદાર ભાવનાના વિશાળ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાથી સાધકને તત્ત્વદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે સંકુચિત ક્ષેત્રવાળા ધર્મથી તેની આસ્થા હડી જાય છે તે એક જ આત્મ સ્વરૂપની પ્રેમમયી દષ્ટિથી સર્વને જુએ છે. એજ ગીતાના કથન પ્રમાણે સર્વધર્મોને છોડી દેવારૂપ છે.

(૨)

ભગવાને સર્વ ધર્મ તણ દેવા કહ્યું તેમાં ‘ધર્મ’ શબ્દથી નિષિદ્ધ ધર્મો જ સમજવાં વિહિત ધર્મો નહિ. ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે:—

यज्ञदान तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञोदानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ૧૮-૫

‘યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ વિહિત કર્મો ત્યાગ્ય નથી. પરંતુ કર્તવ્ય છે. કેમકે યજ્ઞ, દાન અને તપ મહાન વિદ્યાનોને પણ પવિત્ર કરે છે.

તેટલા માટે ‘સર્વ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય’નો બીજો અર્થ એ થયો કે નિષિદ્ધ ધર્મોનો મન, વાણી, અને

કર્મથી પરિત્યાગ કરીને એક માત્ર ભગવાનના શરણમાં થઈ જવું. શાસ્ત્રમાં માનસિક, વાચિક, અને કાયિક નિષિદ્ધ કર્મ સંક્ષેપમાં દસ પ્રકારનાં કહેવાં છે.

માનસિક નિષિદ્ધ કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે.

૧ છુરી દાનતથી બીજાનું ધન લઈ લેવાનો વિચાર કરવો.

૨ મનથી બીજાનું અનિષ્ટ ઇચ્છવું.

૩ મિથ્યા-તુચ્છ વસ્તુઓમાં અત્યંત આસક્તિ કરવી.

વાચિક નિષિદ્ધ કર્મ ચાર પ્રકારનાં છે.

૧ કઠોર વચન બોલવું.

૨ જૂઠું બોલવું.

૩ ચાડી ખાવી.

૪ ગાંડાની પેઠે જેમ તેમ બકવું (ગાળ દેવી વગેરે.)

કાયિક નિષિદ્ધ કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે.

૧ બીજાના પદાર્થને અન્યાયથી લઈ લેવો.

૨ સ્વાદને માટે નિર્દોષ પ્રાણીઓનો વધ કરવો.

૩ પરસ્ત્રીનો ઉપભોગ કરવો.

જ્યાં સુધી મનુષ્યો આ નિષિદ્ધ કર્મોનો પરિ-ત્યાગ ન કરે, ત્યાં સુધી તે ભગવત્ શરણાગતિનો અધિકારી થઈ શકતો નથી. નિષિદ્ધ કર્મોના ત્યાગ-થી જ મનુષ્ય શુદ્ધ બનીને ભગવાનને શરણ થવાનો અધિકારી થાય છે.

(૩)

‘ધર્મ’ શબ્દથી વર્ણ્યધર્મ આશ્રમધર્મ, સાધા-રણુ ધર્મ, અસાધરણુ ધર્મ, ઇત્યાદિ નિત્ય-નૈમિત્તિક કામ્ય-પ્રાપ્તશ્રિતરૂપ વિહિત ધર્મો પણ લઈ શકાય છે. ‘ત્યજ ધર્મમ્ અધર્મચ’ આ સ્મૃતિ વચન પ્રમાણે અધર્મની સાથે ધર્મને પણ લઈ શકાય છે. આથી એ તાત્પર્ય નીકળ્યું કે વિહિત-અવિહિત સર્વ ધર્મોને છોડી દઈ, સર્વ ધર્મના અધિકષ્ઠાતા એક માત્ર શુદ્ધાનંદ અદ્વિતીય પરમાત્માના શરણમાં જવું. ‘આ સર્વ વિહિત ધર્મોનું અનુદાન ઇશ્વર હોય કે ન હોય તેની ચિંતા નહિ. ભગવાનના એકમાત્ર અનુમદથી કૃતાર્થ થઈ જઈશ. એવા ‘સર્વતો ભાવેન’ મન, વચન તેમજ કર્મ (દેહ) થી ઇશ્વરના શરણમાં થવું જ માફ પરમ કર્તવ્ય છે. ઇશ્વર શરણ

જ સર્વ ધર્મોનું મૂળ છે પ્રતિક્ષણ પરમાનંદ ધન ભગવાનનું ચિંતન કરવું એ જ પરમ ધર્મ છે. તેનાથી વધારે બીજો કોઈ ધર્મ નથી. એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને સંસારના સર્વ વર્ણોદિ ધર્મોની ચિંતા કે વર્ણોદિ ધર્મોના અભિમાનથી મુક્ત થવું જ સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરવા રૂપ છે. આ આચાર્ય પ્રવર શ્રી મધુસૂદન સ્વામીનો સિદ્ધાંત છે.

અહીં એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે ભગવચ્છ્રણાર્થી જો વિદિત ધર્મોનો પરિત્યાગ કરે, તો તેને મહાન પ્રત્યવાય થાય, શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે:—

**નાતુતિષ્ઠિતિ યઃ પૂર્વા નોપાસ્તે યથ્ચ પશ્ચિમમ્ ॥
સ શુદ્ર વદ્વહ્નિકાર્યઃ સર્વસ્માદ્ દ્વિજકર્મણઃ ॥
અકુર્વન્ વિહિતં કર્મ નિન્દિતં ચ સમાચરન્ ॥
પ્રસજ્જંઞેન્દ્રિયાર્થેષુ નરઃ પતનમૃચ્છતિ ॥મનુઃ॥**

એટલે જે દિવ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) પ્રાતઃ તેમજ સાયં સંધ્યાની ઉપાસના કરતા નથી તે શૂદ્રના જેવા થાય છે. દિવ જાતિના કર્મોમાં તેનો અધિકાર રહેતો નથી. જે વિદિત કર્મો કરવા નથી, ઇન્દ્રિયાના વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત થઈને નિષિદ્ધ કર્મો કરે છે, તે પાપની પોટડી ખાંધોને નરકાદિ નીચ સ્થાનોમાં પડે છે. તેથી વિદિત કર્મોનો ત્યાગ શ્રેયસ્કર નથી.

તેનો ઉત્તર એ છે કે સંધ્યા આદિ નિત્ય-નૈમિત્તિક વિદિત ધર્મોના ત્યાગ માત્રથી દોષ લાગતો નથી. કેમ કે વિદિત કર્મો ન કરવાં એ અભાવ છે. અભાવથી ભાવરૂપ પાપની ઉત્પત્તિ થતી નથી. એ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે પરંતુ બહિર્મુખ મનુષ્ય વિદિત કર્મોનો પરિત્યાગ કરીને જરૂર કાંઈને કાંઈ કરશે જ, ભગવત્ ચિંતન તો બહિર્મુખ વ્યક્તિથી થઈ જ શકતું નથી જેમ ગીતામાં કહ્યું છે—

ન હિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યર્કમ્કૃત્ ॥

‘કર્મ ન કરીને પણ કોઈ એક ક્ષણવાર પણ એકાર રહી શકતું નથી’ આ પ્રાણી માત્રનો સ્વાભાવિક નિયમ છે, એટલે વિદિત કર્મોને છોડી દેવાથી બહિર્મુખ મનુષ્ય નિષિદ્ધ કર્મોને જરૂર કરશે. અને પરિણામે નિષિદ્ધ કર્મોના સેવનથી પાપની ઉત્પત્તિ અવશ્ય થશે. તેથી કહેવામાં આવે છે કે વિદિત કર્મો ન કરવાથી પાપ થાય છે. તેની ભત્રાજબ એ છે, કે વિદિત કર્મો ન કરવાં એ નિષિદ્ધ કર્મ કરવા રૂપ છે.

અહીં ભગવાનની શરણે જવાની ઇચ્છાવાળો વિદિત ધર્મોનો ત્યાગ કરીને એકાગ્રતા તેમ જ અનન્ય ભક્તિથી સકલ ધર્મશિરોમણી રૂપ ભગવાનના ચિંતનમાં તત્પર થાય છે. નિષિદ્ધ કર્મો કદી કરતો જ નથી. તેને તો તે પડેલી જ છોડી દે છે. તેથી તેનાવડે પાપની ઉત્પત્તિ થતી નથી. બદલે ભગવાનના ચિંતનથી મહાન્ પુણ્યનો જ ઉદય થાય છે. જો તે ભગવાનનું ચિંતન છોડી દે, તો તે ભગવાનનો શરણાર્થી પણ ન રહે, બહિર્મુખ બન્યો અને બીજા બાળુએથી બ્રહ્મ ધર્મો કહેવાય. તેથી વિદિત કર્મો તથા તેને બદલે ભગવત્ચિંતન કરનારો પુરુષ પ્રત્યવાયી (પાપી) થતો નથી, જો કે ભગવત્પ્રેમીને માટે યોગ્ય છે, કે તે જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી લોકસંપ્રદાયને માટે વિદિત કર્મો જરૂર કરતા રહે, પરંતુ ભગવત્ ચિંતનમાં વિશેષ પ્રેમભર્યા થતાં પરવગતાની અવસ્થામાં વિદિત કર્મ આપોઆપ છૂટી જાય છે. કહ્યું છે—

ન કર્મણિ ત્યજેદ્યોગી કર્મભિસ્ત્યજ્યતે હ્યસૌ ॥

યોગી કર્મોને ન તજે, જો કર્મ તેને તથા દે તો તેમાં કોઈ ચિંતાની વાત નથી.

(૪)

‘ધર્મ’ શબ્દથી ધર્મના કારણમૂલ કર્મોને પણ લાઇ શકાય છે. એટલે અનન્ય ભક્તિમાં જૌકિક, વૈદિક, સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. સંપૂર્ણ કર્મોનો ત્યાગ થયા સિવાય મનુષ્ય નિરૂત્તિપરાયણ કદી થતો નથી. તે ઈશ્વર ચિંતનમાં અવનિરાધાગી રહી શકતો નથી. તેથી જૌકિક અને વૈદિક સર્વ કર્મોના સંન્યાસની આવશ્યકતા છે સંપૂર્ણ કર્મોને તથા નિરૂત્તિ-વિરક્ત, નિરુપદ સંન્યાસી બનીને ‘સર્વોત્તમા અદ્ય અચ્યુત ભગવાન જ હું છું. મારા સિવાય બીજું કોઈ પણ નથી.’ આ પ્રકારે સદા-સર્વદા દૃઢ ધારણા કરવી એ જ સર્વ-ધર્મોનો પરિત્યાગ છે. આ ભાષ્યકાર આચાર્ય શ્રી શંકરભગવત્પાદનો સિદ્ધાંત છે.

(૫)

‘ધર્મ’ પદથી દેવધર્મ, ઇન્દ્રિયધર્મ, પ્રાણુધર્મ, મનોધર્મ, બુદ્ધિધર્મ આદિ ધર્મોને પણ લઈ શકાય આ સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને ભગવાનરૂપ આમાના શરણમાં થવું જોઈએ. બ્રાહ્મણુત્વ આદિ જાતિ, દેવદત્ત આદિ નામ પિતા-પુત્ર આદિ સંબંધ

કાળું-ગોરું આદિ રૂપ તેમજ જન્મ-લેવો-મરવું. ચાલવું, ફરવું, ખેસવું આદિ દેહના ધર્મ છે. જોવું, સંધવું, સાંભળવું, સ્વાદ લેવો; રસ કરવો, લેવું-દેવું આદિ ઇન્દ્રિયાના ધર્મ છે. ભૂખ-તરસ આદિ પ્રાણના ધર્મ છે. સુખ દુઃખ, સંકટ-વિકટ આદિ મનના ધર્મ છે કતી-ભોકતાપણ, નિશ્ચય કરવો એ બુદ્ધિના ધર્મ છે. આ સર્વ દેહાદિના ધર્મ છે, દેહાદિ સિવાય સાક્ષીરૂપ ચિદાત્મારૂપ મારામાં આ ધર્મો નથી. હું ચિદાત્મા આ સર્વ ધર્મોથી રહિત છું, અસંગ છું, નિર્લેપ છું, નિર્વિકાર છું' એવો દહ નિશ્ચય કરીને દેહાદિના ધર્મોની ઊંપણા કરવી એ જ સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ છે. આચાર્ય શ્રી શંકર ભગવત્પાદે કહ્યું છે—

ન ત્વં દેહો નેન્દ્રિયાણિ ન પ્રાણો ન મનો ન ધોઃ ।
વિકારિત્વાદ્વિનાશિત્વાદ્ દૃશ્યત્વાચ્ચ ઘટો યથા ॥

વિશુદ્ધ કેવલ જ્ઞાન નિર્વિશેષ નિરંજનમ્ ।

યદેકં પરમાનન્દં તત્ત્વમસ્યદૃશ્યં પરમ્ ॥

(સદાચારાનુસંધાનમ્)

હે મુમુક્ષુઓ! જેમ વિકારી, વિનાશી, તેમજ દ્રવિ હોવાથી ઘટરૂપ તું નથી તેના વિકારી, વિનાશી તેમજ દૃશ્ય હોવાથી તું દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, તેમજ બુદ્ધિરૂપ પણ નથી. તું અવિકારી, અવિનાશી તેમજ દહ છે. જે વિશુદ્ધ, કેવળ, નિર્લેપ, નિરંજન, પરમાનંદ રૂપરૂપ, એક, અદ્વિતીય, વિજ્ઞાનઘન પરમ તત્ત્વ છે તેજ તું છે. એવો નિશ્ચય કરીને આ દેહાદિના તુચ્છ ધર્મોને પોતાનામાં માન નહિ,

(૬)

અથવા 'પ્રિયતે આશ્રિતો ભવતિ-ઇતિ ધર્મઃ'

આ વ્યુત્પત્તિથી 'ધર્મ' શબ્દ દૃશ્ય, પરિચિત્ત, જડરૂપ, અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનના કાર્ય સમસ્ત મંસા-રૂપ અનાત્મવર્ગને બતાવે છે. ભગવાનરૂપ આત્મા સિવાયના સર્વ કલ્પિત પદાર્થ લેવાથી 'સર્વધર્માત્' આ વાક્યનો સર્વ શબ્દ અમર્યાદિત બની જાય છે. ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે—

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।૧૦-૨૦

ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ૧૩-૨

'વાસુદેવઃ સર્વમિતિ'

એટલે 'હે ગુડાકેશ અનુન! સર્વ ચરાચર ભૂતોના હૃદયમાં સાક્ષીરૂપથી વર્તમાન આત્મા હું જ છું.' 'હે ભારત! શરીરરૂપી સર્વ ક્ષેત્રોમાં રહેનારો ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા હું જ છું' વાસુદેવ જ સર્વ છે.' બીજું કાંઈ નથી. એવો તમ નિશ્ચય કરો.

આત્મા સિવાય સંપૂર્ણ તામ-રૂપવાળી વસ્તુઓને મિથ્યા કલ્પિત રૂપથી નિશ્ચય કરવો એજ સર્વ ધર્મને છાડવારૂપ છે. આચાર્ય શ્રીશંકરસ્વામી પણ કહે છે.

અનાત્મચિન્તનં ત્યક્ત્વા કદમલં દુઃખકારણમ્

ચિન્તયાત્માનમાનંદરૂપં યન્મુક્તિ કારકમ્

(વિવેક ચૂડામણિ)

અર્થાત્ તમામ દુઃખોનું કારણ મદાન, પાપમય અનાત્મચિન્તનો ત્યાગ કરો અને ભક્તિના કારણરૂપ આનંદરૂપ આત્માનું જ સવદા ચિન્તન કરો.

આ પ્રમાણે ધર્મ શબ્દના બીજા પણ અનેક અર્થો થઈ શકે છે. ગીતાની સંસ્કૃત ટીકાઓમાં તથા મહાત્માઓના અનુભવમાં આ અર્થોનો સંગ્રહ છે. વિસ્તારભર્યો એ સર્વનો ઉલ્લેખ આવી કરતો નથી

આધીનતા

ન કુછ હમ હંસેકે સીખે હૈં ન કુછ હમ રોકે સીખે હૈં;

એ કુછ થોડા સા સીખા હૈ કીસીકે હોકે સીખે હૈ

અર્થઃ હું કોઈ જ્ઞાન હમીને શીખ્યો નથી, કે કોઈ જ્ઞાન રહીને પણ શીખ્યો નથી, પરંતુ જે કાંઈ શીખ્યો છું તે બધું બીજાનો બનીને શીખ્યો છું.

કવિ 'અણ્ણ'

પ્રેમપ્રભાવ

લે. શ્રી. નાનુભાઈ ભુરાભાઈ ઠાકોર,
ધર્માસકાર

ન સાધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મ ઉદ્ધવ ।
ન સ્વાધ્યાય સ્તપસ્યાગો યથા મક્તિર્મમાર્જિજ્ઞતા ॥

સંત તુલસીદાસજી કહે છે કે —

“ તુલસી વસીકરણ મંત્ર હે,
તજીએ વચન કંઠાર;
મીઠી મીઠી વાત હે,
વસીકરણ નહિ ઓર. ”

ધર્મ પ્રત્યેની નિષ્કામ ભક્તિ એ જ પ્રેમ.
શ્રામદ્ભાગવત પણ કહે છે કે —

“ શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે હે ઉદ્ધવ! મારા પ્રત્યેની
વિશુદ્ધ ભક્તિ મને જે રીતે વશ કરી શકે છે, તે
રીતે યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, વેદાધ્યયન. તપ કે ત્યાગ
વશ કરી શકતાં નથી. ”

પ્રેમ વગરનું જીવન શુષ્ક છે. પ્રેમ જેવી શક્તિ
ખીજી એક પણ નથી. પ્રેમથી દરેક હૃદયન જીતી
શકાય છે. શત્રુઓને પણ પ્રેમથી જીતી શકાય છે,
વળી સરકસમાં જંગલી મનવરોને પણ પ્રેમથી જ
વશ કરેલાં હોય છે. પ્રેમ અજીત છે, તેનું મહાત્મ્ય
અવર્ણનીય છે, તથા તેની શક્તિનું માપ અગાધ છે.

સાચા ધમના સમાવેશ એકંતા નહાય, ધોનાનાં
અથવા તેા ચાત્રા અગર દેવમંદિરમાં જવાથી સ પૂર્ણ
થતો નથી પણ દરેક પ્રાણી માત્ર ઉપર પૂરતો પ્રેમ
રાખવો તે મુખ્ય ધ્યેય પણ તેમાં આવે છે. જેમ
સૂર્યનો પ્રકાશ પડવાથી અંધકાર લય પામે છે તેમ
શુદ્ધ પ્રેમ આગળ દરેક વ્યતના મતભેદ, હાંધો,
રસાકસી વગેરેનો પણ લય છે. પ્રેમથી અધિક એક
પણ ધર્મ નથી. આની સત્યતા બેદ તજવાથી આપો-
આપ માલમ પડશે. આ દુનીઆ પ્રેમમાંથી પ્રગટ
થએલી છે, પ્રેમમાં આવે છે અને આખરે લગ પગ
પ્રેમમાં જ થશે, ધર્મ એ પ્રેમની પ્રતિમા છે. માટે
પ્રેમના રહસ્યને સમજી તેને પૂર્ણ રીતે કેળવો.

વિશ્વપ્રેમની વાતો કરવી ઘણી જ સહેલ છે
પણ બ્યારે તે વાતો ખરેખરી કસોટીના રૂપમાં
ફેરવાય છે ત્યારે નાસોપાસ થવાનું કારણ મળે છે.

જો કોઈ વ્યક્તિ પ્રે કડવા શબ્દ કહે તો તરત જ
મગજનું સમતોત્તપણું ન રહેતાં, તેના તે શબ્દો, અગર
તો તેથી અધિક, તેના સામે પડશે પડે તેમ, પાછા
પંધરાવી દેવાય છે. માટે આ આગતમાં ક્ષમા એ જ
ભૂપણ છે. ભતૂંદરિ મહારાજ કહે છે કે—**ક્ષમા પ્રમ-
વિતુ** કોઈ માણસ આપણને શારીરિક ધીંગા કર
અથવા સંતાપ આપે અને આપણામાં તેના સામતા
કરવાનું સામત્ય હોવા છતાં તેને ક્ષમા આપાએ તે
તે જ કામનું ભૂપણ છે. નિશ્ચય વસ્તુમાં પણ આપણું
વેલ્લય કે પ્રગણાનું કાઠ તેના અંગ તત્વા કળા
મંગલવા સાથે પત્થર મારીએ તો તે આપણા પત્થર
માથો છતાં કળા આપી છતાં ગાંઠિત પડેલાય છે

કોઈ વ્યક્તિને દુર્બલ વેનઈ આત્મભાગ પણ
આપી શકવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ધર્મશ્રી પ્રેમ
મેળવવા જ જે મથન હોય તેા જરૂરીઆત સિવાય
કોઈ પણ વસ્તુ વસ્તુની જરૂરનો ત્યાગ કરવો જરૂરી
છે અને આત્મત્યાગી તા આત્મી પણ વસ્તુના
ભાગ જે કોઈની જરૂર જણાય તો તે આપવા તત્પર
થા નય છે અને સંતાપ માને છે કે ધર્મશ્રી આવી
તક તેને આપી. મહારાજ ભતૂંદર એક સમય કેટ-
નાક દિવસ સુધી અમન મગતા રહેતા દેવતા રમ્યાન
ભૂમિ પર આવી પડેલા. ત્યાં ચિત્તા ઉપર એક
મંદુ અળો રા પછી થોડા અંતાર નથા પિડ
પડેલા હતા. તે લઈ તે પિડને તેઓએ અગ્નિમાં
પરિપકવ કરવા સાડ મુકયા. અંતરમાં ત્રી શંકર
ભગવાન પાવતીજી સાથે ગગનમાર્ગે ગમન કરી
રહ્યા હતા. તેમની નગર મહારાજ ભતૂંદર ઉપર
પડતાં તેમને મળવાની ઇચ્છા થઈ અને તેઓ નીચે
ઉતર્યા. ભગવાન તેા તેમાં ભક્તોની નસોટી તો કરે
જ છે તે રિવાજ મુજબ શંકરભગવાન મહારાજ
ભતૂંદરની પાછળ જઈ “ મિશ્તાન્દેહિ ” કહી ઉભા
રહ્યા. આ શબ્દો સાંભળતાં જ મહારાજ ભતૂંદરએ
પરિપકવ તૈયાર પિડ (આદી) તેમને અર્પણ કરી.
આ પ્રસંગ ખરો કટોકટીનો વર્ણવેલ છે અને

આટલો આત્મત્યાગ કદાચ વહેપારી જીવનમાં એકદમ ન આવી શકે પણ તે ધીરે ધીરે અમલમાં મૂકવાથી હૃદય શુદ્ધિને બળે અમુક સમય જતાં જરૂર સંપૂર્ણ રીતે કેળવાશે. આપણું વિશ્વપ્રેમની વાતો કરીએ છીએ પણ તેને અમલમાં મૂકવાને શક્તિમાન થતા નથી. ફક્ત મહેંએથી કંઈક લાગણીદર્શક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા એટલે પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું થયું એમ માની બેસીએ છીએ. આન દંભ ન ગણી શકાય તો બીજું શું ?

વિશ્વ પ્રેમની વાતો કરતાં પહેલાં આપણું સાત્ત્વિક વૃત્તિ હંમેશાં રાખીને પ્રાણી માત્રની નિષ્કામ અને શુદ્ધ હૃદયથી સેવા ઉઠાવવી બેઠએ. આથી ઈશ્વરી પ્રેમ મેળવવાનો માર્ગ આપણી સમક્ષ ખુલ્લો થાય છે.

પ્રેમ એ જીવનનું ધ્યેય છે. એ સિદ્ધાંત ઘણા મહાત્માઓ પણ કહી ગયા છે. શ્રીકૃષ્ણ માર્ગથી

દુનીઆને પ્રેમ શીખવ્યો, મહાત્મા બુદ્ધ તો પ્રેમનો દરીઓ જ હતા, પરમ ભક્તોમાં પણ જોઈએ તો મીરાંબાઈ, ભક્ત નરસીંહમહેતા, સંત તુલસીદાસ વગેરેનો પણ પ્રભુ પ્રત્યે અટલ પ્રેમ હતો અને તેઓ પરમ સિદ્ધિને તે પ્રેમથી જ પામી શક્યા હતા. આ આત્મકથાઓમાંથી સારાંશ એ જ છે કે પ્રેમના જ માર્ગમાં પંથ કાપવાથી સિદ્ધિ છે.

તે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને હરવખત યાદ કરો, તેનાં ગુણગાન ગાઓ, તેના નામના મંત્રનો હંમેશ ગુંજારવ કરો. તે સધળે દષ્ટિગોચર છે, તેને દરેક વસ્તુમાં નિહાળો અને આ પંથે પળવાથી તે પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા તેના બાળકને વધુ પંથ કાપવાનો શ્રમ નહિ આપે તે નિર્વિવાદ વાત છે. સંપૂર્ણ

એકાત્મભાવ

લેખક:-શ્રી પ્રહલાદ શુક્લ

(ઈ-૬૪૦૭)

(૧)

સમસ્ત શાસ્ત્રો સુવિચાર દેખો,
એકાત્મતા ધર્મ રહસ્ય લેખો;
એકાત્મભાવે પરમેશ પેખો
એકાત્મભાવે સુખ શાંતિ લેખો.

(૨)

એકાત્મભાવે સુવિશાળ બુદ્ધિ,
એકાત્મભાવે સઘળા વિશુદ્ધિ;
એકાત્મભાવે નિરલે નિરોગ,
એકાત્મભાવે સુસઘાય યોગ.

(૩)

એકાત્મતા કારણ કર્મ-કાંડ,
એકાત્મતા ભાવ વિના મનાંત,
એકાંત એકાત્મભાવ માટ,
એકાત્મભાવે ટળશે ઉચાટ.

(૪)

એકાત્મતાથી વખણાય ભુક્તિ,
એકાત્મતા હીન ન કામ ઉક્તિ;
એકાત્મતા દર્શન યોગ યુક્તિ,
એકાત્મતા દર્શનથી પ્રશસ્તિ.

(૫)

એકાત્મભાવે સુખ દે પ્રવૃત્તિ,
એકાત્મભાવે સુખ દે નિવૃત્તિ;
એકાત્મ સંદર્શન એ જ ભક્તિ.
એકાત્મ સંદર્શન એ જ મુક્તિ.

(૬)

એકાત્મતા દર્શન એજ જ્ઞાન,
એકાત્મતા દર્શન એજ ધ્યાન;
એકાત્મ સંદર્શન એજ દાન,
એકાત્મ સંદર્શન છે પ્રધાન.

(૭)

એકાત્મભાવે નિરખે મહતો,
એકાત્મભાવે વખણાય સંતો;
એકાત્મભાવે સધળા પ્રળપો,
એકાત્મદર્શી વિચરે વિમુક્તો.

(૮)

એકાત્મ દષ્ટિ સુખની જ લુષ્ટિ,
એકાત્મ દષ્ટિ વિશ્વ સર્વ બ્રહ્મિ,
એકાત્મભાવે ન કદાપિ કષ્ટિ,
એકાત્મ દષ્ટે સઉ થાય દૃષ્ટિ.

ભક્તિ મૂર્તિ

મીરાંબાઈ

લેખક : શ્રી. શાંતિલાલ હાકર એમ. એ.

ભારતવર્ષમાં મધ્યયુગમાં લગભગ બધા જ લીધરની મોડક છળિની ઝાંખી થઈ હતી, તેમના શુદ્ધ પ્રાન્તોમાં ભક્તિનું એક મુમધુર પ્રત્યક્ષ આદોષન કરી નિર્વિકાર હૃદય સિદાસન પર તેમના ઇષ્ટદેવની મૂર્તિ વળ્યું હતું. તેના પતિતપાવન પ્રવાહમાં આત્માવૃદ્ધ આપોઆપ આવી ગિરાજ ગઈ હતી. પણ તેમને

જગતનું ઝેર ભક્તોને પ્રસાદીરૂપ છે, એનું પાન કરીને ભક્ત સ્વસ્થ બને છે.

સર્વે લોકોએ, નીચ વણ્થી માંડી ઉચ્ચ જાતિના બ્રાહ્મણોએ ડૂબકી મારી ભક્તિરસાધનના અમૃતના સ્વાદ ચાખ્યો હતો, મત આનંદમાં તેમનાં દૈયાં ધનગતી ઉદયાં હતાં, આધ્યાત્મિક જીવનની ભવ્ય મુખમા તેમના પ્રાણને સ્પર્શી ગઈ હતી. આ ભક્તોની જીવનસાધના કેવળ નિષ્કામ પ્રેમમાર્ગની વિકટ છતાં દિવ્ય આહ્વાદમય ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થઈ હતી. સાંસારિક આસક્તિઓ અને વિષયકામનાઓનો ત્યાગ તેમને સાહજિક બની ગયો હતો, કારણ કે તેમના શ્રવણપુટ પર અનાહત મોરલીનો મધુર નાદ અથગઈ ગયો હતો. તેમની દૃષ્ટિને જગત-નટવર મુર-

સાધનાના સમયમાં, સાધનભક્તિની અનેક ભૂમિકાઓ સિદ્ધ કરવાનું ઘણું સંપન કરવું પડ્યું હતું. ભગવાન માટે પરમ પ્રેમસ્વરૂપા ભક્તિએ તેમને તિતિક્ષા અને હૃદયગળની અપૂર્વતા અર્પી હતી સંસારના માનવી-ઓએ ભક્તો માટે ગેરસમજણ કરવામાં બાકી રાખી નથી, એ તો સત્રજ્ઞા દેશોનો આધ્યાત્મિક ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. તેમના પયગંબર કારુણ્યમૂર્તિ ઇશુ ખ્રિસ્તને તેમણે વધસ્તંભની શળીએ ચઢાવ્યા હતા. પ્રાર્થનાપ્રેમી નરશાર્દૂલ પયગંબર મહમ્મદ સાહેબને તેમના જીવનનાં અનેક વર્ષ ગિરિકંદરાઓમાં સંતાઈને રણની બળતી સૂકી રેતીમાં એકઝોલક જણાતાં

લપાતાં ભટકીને પરાં કરવાં પડ્યાં હતાં. અને ગિર-ધારીની લાડીલી રાધિકાના પુતરવતાર સમી મીરાં-બાઈને પણ નસીબમાં વિપના પ્લાસા અને વિપધર ફળીની ભેટ જ લખેલી હતી. પણ ભક્તો એવી સવળી મુઠ્ઠેલીઓ અને વિટંગળાઓ સાથે સકળતાથી જાળુઓ છે. તેમનો એક માત્ર આધાર હતો ભગવાન પર અચ્ચત શ્રદ્ધા. ઇષ્ટદેવની આરાધનામાં તન્મયતા, લીનતા, એકાગ્રતા, તેમને મન તેમના ઇષ્ટદેવની મૂર્તિ જ સાચું જગત હતું; ત્યારે આપણને પ્રાપ્ત થતો સંસાર તેમને ભાસતો હતો ઝાંઝવાનાં જગા જેવો. તેની મિથ્યા-તુચ્છ વસ્તુ અને તેમાં બનતી ઘટનાઓ તેમને તેમના વાસ્તવિક નક્કર અનુભૂતિ-આના જગતમાંથી કેવી રીતે ચક્ષુરમાન કરી શકે?

અવિરત આંતુ-પ્રેમના દર્દનાં સતત વર્કતાં આંતુ હતાં તેમની સાથેન સમગ્રી અક્રિયનતા તેમની બાદશાહન હતી. ઇષ્ટદેવમાં નિષ્ઠા તેમનું અડગ નિષ્ઠે તત્ત હતું. પ્રાણુયના નીસાસા તેમની મિદક્ષ હતી. દિવ્ય તૃપ્તિ તદ્દસા તેમનું એક માત્ર આશ્વાસન હતું. જગતના પદાર્થોની વાપરવાડી તેમનું એકમાત્ર બળતર હતું. કડક, ભીષણ અગ્નિભદ્રોમાંથી તેઓ પસાર થયા છે. 'પાત્રના તેમની અધળી અશક્તિઓ પ્રાણુની, હૃદયની, બુદ્ધિની અને શરીરની બળાં બાળ થઈ ગયા. મૃત્યુ માત્ર એક. અદિતીય, ગુણ-મય, શુદ્ધ, નિષ્કામ પ્રેમનું તત્ત્વ. આ હતો તેમનો ભક્તિરસાયનનો કીર્મિયો. આ હતો તેમની સાધનાનો ચમત્કાર. રાતની રાતો તેમણે ભક્તિના દિવ્યદર્દના તજવાટમાં, પ્રાણુયના ઉન્માદમાં. ઇષ્ટદેવ સાથે સુમધુર ગોષ્ઠિમાં, આંસુની પરમપાવની ગંગામાં દૂબણીઓ મારવામાં ગાળી છે. પ્રાકૃતજનને ન સમજાય તેવી રીતે, પાગલની પેઠે, જગતના વ્યવહારની તેમણે ઉપેક્ષા કરી છે. છતાં પોતાના ઇષ્ટદેવની મૂર્તિના મુખ પરના ભાવો સમજવામાં, વાંચવામાં, તને યોગ્ય પ્રતિકારો સ્વાભાવિક રીતે જ આપવામાં તેમણે આશ્ચર્યકારક સૂક્ષ્મતા અને ભુદિવૈભવ બતાવ્યાં છે. કેવી રીતે સમજાય આ મહાનુભાવ ભક્તચૈતિયાઓની જીવનસરણી? અને તેમનું અટપટું, પ્રેમસાગરનાં અતલ તલ ખુંદતું વિરમયજનક હર્મિતોત્ર? આશ્ચર્યોમાં અનેક ભક્તિ-આચાર્યોનાં નામ નજરે પડે છે. સન-

હુમાર. વેદવ્યાસ, શુક, શાંડિલ્ય, ગર્ગ, વિષ્ણુ, કોડિન્ય, શેષ, ઉદય. આરણિ, અંબિ, હનુમાન, વિભીષણ, નારદ, ભક્તિરસનો પરમ મહાસાગર એ શ્રીમદ્ ભાગવત. ભાગવત એટલે ભક્તિની મહિમા-વંતી પરમ ગાથા, નારદનાં અને શાંડિલ્યનાં ભક્તિ-સૂત્રો એ ભક્તિમાર્ગના પ્રયોગકારોનાં ચરમ અવ-સાંકળો. સિદ્ધાંતો, મંતવ્યો. પણ આ ભક્તિસંતોના જીવ તો ભક્તિસૂત્ર! અને ભાગવત પર જીવંત બાળ્યસમાં છે. જે તરફ તે અમૂલ્ય પ્રથોમાંથી ન સમજાય, તે એમનાં જીવનચરિત્રો અવસાંકવાથી સહેજે સુગોચ બને. માટે જ ભક્તોનાં જીવનનું આટ-આટલું ગૌરવ ગણાય છે, અને માનના પગલ છે.

મીરાંબાઈ હતી એવી એક પ્રેમની જંગલ, ભક્તિ-રસાગનની ધૂપસળી. તે ધૂપસળીના સુગંધ યુગ્મરાત-બરમાં પ્રસંગ છે. તેની અભ્યાસની ઊર્ધ્વગામી રંખા સરીખડી, સનાતન કાળ માટે અંકિત થયેલી છે. મીરાંબાઈમાં આર્થનારીની કલ્પનજુતા અને નિષ્ઠા છે; સુરીનો ગયળી પ્રેમ અત મળી છે, દિવ્ય અના-હત બંસરીના નાદના પ્રત્યાંબસમુ મધુર સંગીત છે; ભક્તિ નદીના કલ્પવસમી ભગવાવડી છે; પ્રણ-યીનું વિરહ-દર્દ છે; સદગુણની સંયોગ-રાત્રિનો મદબર ઉન્માદ અને ચિરત્રમર્શાન્ત છે; સ્ત્રીજનોચિત વ્યાનાયિકતા છે, દૈવાનાં ખાતં પુકાર છે; ગિરધારીનાં નાદ છે, પ્રેમનું અફ્રિમ મંગલકૃત છે, પ્રેરણાની સચોટ સુમધુર પદાવલિ છે. કોઈ અંગાયર ભૂમિકાની અનુભૂતિની અસરકારતા છે; વાગીને જ સુલભ એવાં ભંવર-મેઝનાં ગુલાબન છે; કોઈ દિવ્ય અનિસારિકાની ઉદ્દેહ ઉદામતા છે.

મીરાંબાઈ એટલે પ્રેમભક્તિની પરાકાષ્ઠા; અંતિમ સમર્પણની સિદ્ધિ; વિરહમાર્ગની વીજળી; દર્દના સર છેડતી વિજેત્રાણ સિનાર, આંતર ચૈતન્યની અબ્જુલ બેપાનિકા; આત્મમગ્ન અંતર્મુખતાની અમિત્વાળા; રાજ્યની ભેખધારી ભજૂત-લગાવેલ વનવગડાની જંગલ.

એવી કંઈક હતી ભક્ત-કવયિત્રી મીરાંબાઈ! x

xભક્તિમૂર્તિ મીરાંબાઈનું આ લેખક મહાશયનું સંપૂર્ણ પુસ્તક થોડા જ સમયમાં ભક્તિમાર્ગ કાચીલય તરફથી પ્રકાશિત થનાર છે.

પ્રકાશક

પૂજારી શ્રી. છાટાલાલ ત્રિવેદી

આપના પૂજન માટે, આપના પાદોમાં જીવન-પુષ્પ અર્પણ કરવા માંડે હૃદય વ્યાકુળતા અનુભવી રહેલ છે. બટકું છું આવી તારી ઉન્નત પૂતળી બની.

x x x

કુસુમવનમાં વિચરણ કરે છું. જળતરંગો પર નાચતાં કમળ પર મારાં નેત્રો સ્થિર બને છે, બાળ-દિવાકરના તેજઃ કિરણો પત્ર પર ક્રીડા કરે છે. સુવર્ણ સામું સજી જળારાશિમાં ઉપાદેવી સ્વસૌન્દર્ય નિરખી રહી છે, ઉપવનનાં પુષ્પો પ્રકુલ બની મંદમંદ ધસી રહેલ છે.....

કમળપત્રની મુખતાને સૂર્યકિરણોનું પાન કરી પ્રકુલતામાં પરિવર્તન કરતાં નિરખું છું.

કમળપત્ર પ્રતિ મને ઈર્ષ્યા થાય છે.....

“મારે હૃદય કમળ કેમ નહિ? કયમ નહિ તૂ બાળદિવાકર મમ પરમાત્મન!”

તત્ક્ષણ અંતરમાં દુઃખ-રસિમયો હૃદય પામે છે. તેમાંથી જળબિન્દુ સદૃશ એક અશ્રુ કમળ પત્ર પર સરી પડે છે, હું અલ્પતાનો અનુભવ કરે છું, ઉપર નજર ફેંકતાં નિરખું છું.

તેજઃ પૂર્ણ દિનકરમાં—

આ પ્રભુ!

પ્રકુલ મુખ નિરખી રહેલ છું, નીચે...મારાં હૃદયમાં નિરખું છું—

તો—

ત્યાં કમળની કળી જ ક્યાં નિરખું છું?

x x x

વિચરણ કરી રહ્યો છું સમુદ્ર તટે, કુસુમી ચીર પહેરી સંધ્યા અસ્તાયણ શિખરે મંદ મંદ હાસ્ય હસતી માલુમ પડે છે. નિજ અલ્પાયુ તેજ સાગર-તરંગો સાથે ક્રીડા કરેલ છે.

સંધ્યાના ગર્ભમાંથી સ્મિત, મધુર, અમૃતકૃપ સમાન રોહિણીપતિ ઉદિત થયા, સાગર વ્યોમ તરફ ફરી, ઉછળી દોડી રહેલ છે.

કલ્પનાના અશ્વપર આરૂઢ થાઉં છું ને,—

“હું સાગર બનું, મમનાથ શશિ બને તો?”

—ને, તેજ પૂર્ણ નખનોમાંથી અશ્રુ સરી પડે છે.

ચન્દ્ર પર દષ્ટિ સ્થિર કરે છું ને,—

અંતર્યામી! આપને,—

નિરાકાર છતાં-સાકાર દેખું છું.

છતાં મારાં લીન હૃદયમાં સાગર સમાન ઉલાસ ક્યાં?

નેત્રોથી ઝરતી અશ્રુધારા મુક્ત માળના મોતિ-યાની તરફ કમબલ સમુદ્રમાં લીન થાય છે!!

x x x

વ્યોમના અનંત છત્ર નીચે હું ભૂમિશૈયામાં પોઠી રહ્યો છું. આંખ મિચામણી કરતા નક્ષત્ર-મંડળ અદસ્ય બને છે, રવર્ગ-ઝરખામાં એકલ તારો ચમકી રહ્યો છે.....

મધ્ય રાત્રિની નિસ્તબ્ધતા અનેક બાવનાની પ્રેરક બને છે.

“મારું હૃદય પૃથ્વી કેમ નહિ? મારો પ્રભુ તારક કેમ નહિ?”

‘અનન્ત કાળ સુધી રમ્ય રાત્રિમાં હું અને મારો નાથ વિશ્રામ કરીએ, એક લય બનીએ.’ અને આત્મા પ્રત્યુત્તર દે છે,—

‘પ્રભુ તો તારક જ છે, પરંતુ મૃત્યુ લોકના મૂઢ માનવી! તારામાં પૃથ્વી સમાન તલ્લીનતા છે???.....

એશિયાના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ.....

ગોસ્વામી શ્રીતુલસીદાસ

આજ સુધી ભારતવર્ષમાં તુલસીદાસજીનો અક્ષુબ્ધ પ્રભાવ છે તે બેતાં એમ કહી શકાય છે કે એશિયાભરમાં પ્રમુખ પાંચ-છ ગણના ગાંધી કવિઓમાં

(એકતા જ-ચરિત લેખક પરતા) જ નથી. રામ-ભક્તિનું આટલું સુંદર ગુણગાન કોઈએ કર્યું જ નથી. દોઆખમાં કૃષ્ણભક્ત કવિઓનો એક ખૂબ જ

ગોસ્વામીજીનું સ્થાન સર્વોપરી છે. યુરોપવાળાઓ એમને કેવળ રામચંદ્રના ચરિત-લેખકના રૂપમાં જ જાણે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તુલસીદાસજી માત્ર એવડા

મોટા સમુદાય હતા પરંતુ ગોસ્વામીજીએ કાશીમાં જ પોતાનું સરળ સાન્નિધ્ય જીવન વ્યતીત કર્યું. એમની ખ્યાલિ અને પ્રસિદ્ધિ સમાન કોઈ કવિ થયા જ

નહિ. શિષ્ય તો એમના અનેક થયા, આનંદે તો કરોડોની સંખ્યામાં છે, પરંતુ એમના માર્ગ પર ચાલીને, એમની સમાન કાર્ય કરનાર એક પણ થયો નહિ. સેંકડો વર્ષ વીતી ચૂક્યાં, પરંતુ સમજના આ પરદાને ચીરતી ચીરતી આપણી દૃષ્ટિ જ્યારે આ સંતકવિ પર ગત્ય છે તો આપણે જોઈએ છીએ કે એક પ્રખર તેજ-પુજની પાવન મૂર્તિ ઉભી છે અને ભારતવર્ષને સત્ય માર્ગદર્શન કરાવી રહી છે—સાચા રસ્તા બતાવી રહી છે. ગોસ્વામીજીના પ્રભાવ કદિ પણ ઓછો નથી જ થયો, પ્રત્યુત્ત તે સદૈવ અધિકાધિક વધતો જ જઈ રહ્યો છે. શાકી-સાધનાના નામ પર અંગાળમાં જે કાંઈ આજ થયું કે થઈ રહ્યું છે, કેટલાક વામ ધર્મોમાં ખુદ્દા શૃંગાર દ્વારા જે ભાવનાને પોપણ મળ્યું છે. તેની તરફ જ્યારે અમારું ધ્યાન ગત્ય છે ત્યારે અમે ગોસ્વામીજીના ઉપકારાનું મહત્ત્વ સમજી શકીએ છીએ. સર્વ પ્રથમ ઉત્તર ભારતમાં ગોસ્વામીજીએ જ એ બતાવ્યું કે આપણે ચાહે તેટલા પણ પતિત કેમ ન હોઈએ, પ્રભુ અનંત દયામય છે, કરુણા-વશુલાસ છે અને ન દયામય પ્રભુના ચરણોમાં સાચી પ્રાર્થના એમાં જ છે કે નાના-માટા, મર-અમર તમામને અંગે પ્રેમ કરીએ. સર્વને ‘પોતાના’ સમજીએ, પોતાના માનીએ.

તુલસીદાસજીએ ધર્મના આટલા સુંદર, ઉચ્ચ અને વ્યાપક ‘સ્વરૂપનો’ કેવળ નિર્દેશ માત્ર જ ન કર્યો, પરંતુ એમના જીવનકાળમાં જ એ ઉદાર ધર્મના લોકોએ ખૂબ જ ઉત્સાહ અને આદરથી સ્વીકાર કર્યો—અપનાવ્યો. ગોસ્વામીજીએ કોઈ પંથ, મત યા સંપ્રદાય—પરંપરાની સ્થાપના ન કરી, કોઈ નવો માર્ગ ન ચલાવ્યો; તો પણ એમની રામાયણ આજ કોટિ-કોટિ મનુષ્યોને માટે ‘બાયબલ’ બની ચૂકી છે. કહેવું તો એ વંદન્ય કે આ લોકોનું એ પરમ સૌભાગ્ય છે કે ગોસ્વામીજી જતા પારદર્શી મહાપુરુષ એમને માર્ગદર્શક મળ્યા. એસારના સર્વોત્તમ ગ્રંથના મૂર્તિમાન આદર્શના રૂપમાં રામાયણનું સર્વત્ર શ્રદ્ધા-ભક્તિ સાથે સ્વાગત થયું અને એના અપ્રતિમ પ્રભાવ કેવળ અમળ જનસમુદાય પર જ ન પડ્યો પરંતુ ગોસ્વામીજીના પરવર્તી પ્રાયઃ સર્વે કવિઓએ એમના ચરણચિહ્નો પર ચાલવામાં, એમનું અનુકરણ તથા અનુસરણ કરવામાં પોતાનું ગૌરવ માન્યું છે. વિશેષતઃ ગત શતાબ્દીના આરંભમાં જ્યારથી મુઢાળકક્ષાના વિકાસ થવા લાગ્યા છે, ગોસ્વામીજીના ભક્તોમાં જાણે એક પૂર આવી ગયું છે, જે નિત્ય નિત્ય વધતું જ જઈ રહ્યું છે.

—સર જ્યોર્જ ગ્રિયર્સન

ભાવના ભૂખ્યા ભગવાન

ભગવાન પ્રેમના કે ભાવના જ ભૂખ્યા છે, એને પૂજ કરાવવાની કોઈ અભિલાષા નથી, કેવળ ભક્તોનું માન વધારવા માટે અને એને આનંદ આપવા માટે જ ભગવાન પૂજનો સ્વીકાર કરે છે, ખરી રીતે તો જે લોકો ભગવાનની પૂજ કરે છે, તે પૂજ કરનારને જ મળે છે, જેમ દર્પણમાં પોતાના જ મુખની શોભા દેખાઈ આવે છે તેમ પૂજ કરનારને જ એ પૂજનો વિશેષ દિવ્ય આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી ભાગવત

નિર્દેશક.-શ્રી છાયાલાલ ત્રિવેદી

(૧)

સજગી રહી વિશ્વમાં અમર જ્યોત,
છવાયો ગગન તળમાં પ્રકાશ;
સુજ માનવ! તું બન ઓતપ્રોત,
ના બન નિરાશ-ના બન ઉદાસ.

(૨)

ખિલી રહી કલ્પી, હમી રહ્યાં ફૂલ,
જો પ્રસરી અમ હિત વસન્ત;
વિહંગો, વિકરંત માનવતા તરે-
ઉમડ નવજીવન દિગ્દિગન્ત!

(૩)

સત્ય ઉજ્જવળ આંગણથી,
ધુટે જ્ઞાનનાં સતત નીર,
આજસ, વિમૂઢતા તજ માનવ!
તૂ જાણુ, કર્મ-પથ સમીર.

(૪)

આગે ધપો, છો વહ્યા કંટક પદ તળે,
ના રોકી શકે એ લિપણ-કાળ;
વિશ્વ ભાલ પર ગમન કરીને-
નિરખો 'સત્ય-પ્રેમ-રવિ-બાળ'!

(૫)

જીવનમાં દુઃખ? ના, ના, છે સુખ!
માનવ તૂ ભૂલ રોગ ને શોક;
અમરજ્યોત એ સત્ય પ્રેમની,
પ્રગટશે અંતરગૃહે ભક્તિ થકી!!!

પરાવિદ્યા અને પરાભક્તિ એક જ છે

ઉપનિષદમાં પરા અને અપરા એ બે વિદ્યાનો ઉલ્લેખ છે:-

દ્વે વિદ્યે વેદિતવ્યે इति स्म यद् ब्रह्मविदो
वदन्ति परा चैवापराच ।

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः
शिक्षाकल्पो व्याकरण निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ।

अथ परा यया तदक्षर मधिगम्यते ॥

(મુડકોપનિષદ)

બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ કહે છે કે બે વિદ્યા ગણવા જેવી છે, પરા અને અપરા એ બેમાં અપરા વિદ્યા એટલે ઋગ્, યજુઃ, સામ અને અથર્વવેદ, શિક્ષા (વેદ-ઉચ્ચાર પદ્ધતિનું શિક્ષણ), કલ્પ (યજ કરવાની રીત) વ્યાકરણ, નિરુક્ત (વૈદિક શબ્દોની ઉત્પત્તિ અને અર્થનો કોષ) છન્દ અને જ્યોતિષ અને જે દ્વારા અક્ષરબ્રહ્મને ગાળી શકાય તે પરાવિદ્યા. પરાવિદ્યા અને બ્રહ્મજ્ઞાન એક જ છે. દેવી ભાગવતમાં પરાભક્તિ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે “જેવી રીતે તેજને એક હામમાંથી બીજા હામમાં નાખતી વખતે અવિચ્છિન્ન ધારા ચાલે છે તેવી જ રીતે મન જ્યારે એક ધાઈ ભગવાનનું સ્મરણ કર્યા કરે છે, ત્યારે જ પરાભક્તિનો ઉદય થાય છે.”

બીજા બધા પ્રકારની ભક્તિ, એ પરા ભક્તિને પરોંચવાનાં પગથીઓ રૂપ છે. મનુષ્યોનો પ્રેમ ન્યાં પ્રતિદાન મળે છે, ત્યાં જ સાધારણ રીતે ઢળે છે, પ્રતિદાન મળે તો માણસ ઉદારીન થઈ જાય છે. એવા બહુ જ થોડા જોવામાં આવે છે કે, જેઓ પ્રતિદાનની અપેક્ષા વિના જ પ્રેમનો પ્રવાહ ચલાવે છે આવા પ્રેમની તુલના પતંગના અગ્નિ પ્રત્યેના પ્રેમની સાથે સરખાવી શકાય. અગ્નિમાં આત્મસમર્પણ કરી પતંગ મરી જાય છે, કારણ એ એનો સ્વભાવ છે પતંગ એ સર્વાચ્ચ પ્રેમના દષ્ટાન્ત સ્વરૂપ છે જ્યારે

આધ્યાત્મિક વિષયમાં આવા પ્રેમ જનમે, ત્યારે જ પરાભક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પતંગીયું દાવા પ્રત્યેના પ્રેમથી સળગીને દીપક રૂપ-અગ્નિરૂપ બની જાય છે, બળવા છતાં એ દીપક પામેથી દૂર ખસતું નથી તેમજ ભક્તો વિદ્યોથી ડરીને ભક્તિમાર્ગમાંથી દૂર દઢતા નથી.

દીપક કેરા પ્રેમમાં-સળગી મરે પતંગ

પ્રેમમાં લેવાદેવાનો ભાવ હોવો જોઈએ નહિ. જ્યાં આવી આશા રહે છે, ત્યાં યથાર્થ પ્રેમ ઉત્પન્ન

થઈ શકતો નથી; ત્યાં તો કેવળ પ્રેમની દુકાનદારી ચાલે છે, એમ કહી શકાય.

જ્યાં સુધી ભગવાન પાસેથી કંઈ મેળવવાની આશા રહે છે, ત્યાં સુધી ભક્તિ ભયમિશ્રિત હોય છે, અને જ્યાં ભય છે, ત્યાં પ્રકૃત પ્રેમનો વાસ નથી. આ પ્રેમપૂર્વક કરેલી ભક્તિ અને કંઈ મેળવવાની આશાથી કરેલ ભક્તિ વચ્ચેનો તફાવત નીચે આપેલા દૃષ્ટાંત પરથી સમજાશે.

એક વખત કોઈ બાદશાહને જંગલમાં ફરતાં ફરતાં એક સાચા સાધુની ભેટ થઈ. તે સાધુનું તેજ પવિત્રતા તથા તેનું પ્રકૃત જ્ઞાન જોઈને રાજા ઘણો ખુશી થયો, અને પોતાના રાજ્યમાં પધારવા માટે તેને ઘણો આગ્રહ કરવા લાગ્યો. પહેલાં તો તે સાધુ પુરુષે આવવાની ચોકખી ના કહી, પણ બાદશાહનો અતિશય આગ્રહ જોઈ થોડા દિવસ માટે તેઓ તેની રાજધાનીમાં ગયા. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તે બાદશાહે આ સાધુ પુરુષને પોતાની પાસેથી દાન ગ્રહણ કરવાની વિનંતી કરી તેનો અતિશય આગ્રહ જોઈ તેમણે દાન સ્વીકારવાનું કબૂલ કયું; પણ બાદશાહ તે દાન આપતાં પહેલાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે, “પ્રભુ! મારી સંતતિમાં વધારો કર, મારી સંપત્તિમાં ઉમેરો કર, મારા રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી આપ, અને માફ શરીર નીરોગી રાખ.”

બાદશાહની આ પ્રાર્થના પૂરી થાય ત્યાર પહેલાં જ

સાધુએ ઉઠીને ચાલવા માંડ્યું. આ જોઈને બાદશાહ તેની પાછળ દોડ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “સાધુ મહારાજ! આપ દાનનો સ્વીકાર કયાં વિના કેમ ચાલ્યા જાઓ છો?”

સાધુએ જવાબમાં કહ્યું. “ઓ ભિક્ષુક! હું ભિક્ષુકની પાસેથી ભિક્ષા લેતો નથી. તું સ્વયં ભાખ માગે છે, તો પછી મને શું આપી શકાશ? પાછો જા, અને મને મારે રસ્તે જવા દે.”

આ દૃષ્ટાંતમાં ભિક્ષુક ભક્ત, અને ભગવાનના મથર્થ પ્રેમી ભક્તની વચ્ચેનો તફાવત બતાવ્યો છે. મુક્તિ મેળવવાની ઇચ્છાથી કરેલી ભક્તિ પણ હલકા પ્રકારની જ છે. પ્રેમના બદલામાં કંઈ પણ માગવું નહિ, પ્રેમ સમર્પી સામું કંઈપણ મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી નહિ.

આગળ કહ્યું છે કે પ્રેમમાં કોઈપણ જાતનો ભય રહી શકતો નથી. ભયથી ભગવાન ઉપર પ્રેમ કરનારાઓ મનુષ્યત્વની નીચેની શ્રેણીમાં રહેનારા છે. ભગવાન સંબંધી તેમની ધારણા એવી હોય છે. કે એ એક મહાન પુરુષ છે, અને તેના એક હાથમાં ગદા, અને બીજા હાથમાં અભય છે, તેનો હુકમ નહિ માનવાથી તે સજા કરે છે આ જાતની ઉપાસના હલકા પ્રકારની છે, કેમ કે ખરો પ્રેમમાં ભય હોતો જ નથી. સંપૂર્ણ.

જીવતાં મુડદાંઓ

જ ઘટ પ્રેમ ન સંચરે, સો ઘટ જન મસાન;
જેસે ખાલ લૂહારકી, સાંસ લેત બિન પ્રાન.

અર્થ: જે શરીરમાં પ્રભુપ્રેમ પ્રવેશ કરી શકતો નથી એ શરીરને સ્મશાન સમજવું જોઈએ. જેવી રીતે લૂહારની ધમણ પ્રાણ વિનાની હોવા છતાં શ્વાસોચ્છવાસ લે છે તેવી જ રીતે એ જીવતાં મુડદાંઓ કાલે-આલે, અને શ્વાસપ્રશ્વાસ લે છે.

લેખક :

ભક્ત અને ભગવાન

શ્રી.
કેશવલાલ
જડાશંકર
કિવેલી.

ભગવાન સુખરૂપ છે, અને શરીર દુઃખરૂપ છે. પ્રત્યેક શરીરધારી પ્રાણી પ્રભુને શરણે જઈ શકતા ન હોવાથી માનવહેતુ મુક્તિનું દાર

કહેવામાં આવ્યું છે, માનવહેતુ મળ્યા બાદ પ્રભુનું શરણુ ન સ્વીકારનાર મનુષ્ય અવિદ્યામાં પડી જઈને અવશ્ય દુર્ગતિ પામે છે એવું ભગવાન એની સાક્ષી આપે છે:—

‘અન્ધં તમઃ પ્રવિશન્તિ યે ચાવિद्याમુપાસતે’

અર્થાત્ જે મનુષ્ય અવિદ્યાનો આશ્રય કરે છે, તે મહાન થોર અંધકારમાં-દુર્ગતિમાં પડે છે.

ગો. શ્રી. તુલ-સીદાસજી કહે છે કે:—ભગવદ્ ભક્તિ કરવી બહુજ કઠિન છે, જેવી રીતે રેતી માં મળી ગયેલી ખાંડને કોઈ અલગ કરી શકતું નથી, પરંતુ એ ખાંડના રસને બાણુનારી કીડી એમાંથી ખાંડને શોષી કાઢે છે, એવી જ રીતે માનવ શરીરમાં પ્રત્યક્ષ રહેલા પરમાત્માને પણ સાધારણ મનુષ્યો ભજી શકતા નથી. પરંતુ ભક્તિ ના પૂર્ણ રસિક

મનુષ્યો જ ભગવત્ સ્વરૂપને જાણી શકે છે.

ભગવત્ સ્વરૂપને પૂર્ણ રીતે જાણ્યા બાદ કે-ભગવત્ શરણુને સ્વીકાર્યા બાદ ભગવાન પોતે જ ભક્તનાં કોઈ કષ્ટા સંબંધ કરી શકતા નથી, એટલે ભક્તનાં કષ્ટો તો ભગવાનને દૂર કરવાં જ પડે છે.

જે કે આ વસ્તુમાં પણ આધુનિક જનતાને વિશ્વાસ પડે તેમ નથી પરંતુ ગાત્રો-પુરાણોની કથાઓને બાદ કરતાં હાલ બે-ચાર સૈકાઓમાં જ ખતી ગયેલા ભક્તોનાં થોડાં દૃષ્ટાન્તો પ્રેમી પાઠકો સમક્ષ રજુ કરે છું:—

[૧]

પોતાના જ લાથે ચમચશુઓ કોડી નાખ્યા પછી

ભક્ત સૂરદાસ-ને ભગવાન પ્રત્યે ભક્તિ અને મંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો હતો, એક વખત અંધ દશામાં તેઓ જંદાવનમાં ફરી રહ્યા હતા, રસ્તે ચાલતાં-ચાલતાં તેઓ ભૂલા પડ્યા, વારંવાર ઠોકરો ખાવી પડી, કોઈ કોઈ વખત તો તેઓ ગમડી પણ પડતા હતા, પરંતુ આ મરત ભક્તને શરીરનાં દુઃખોની ક્યાં પરવા હતી? એને તો પોતાના પ્રિયતમ

પ્રભુનાં દર્શનની જ તાલાવેલી લાગી હતી. અને જંગલમાં ભટકતાં ભટકતાં તેણે પ્રભુનું સ્મરણ કરવું શરૂ કર્યું, આંખોમાંથી આંધાર અધ્રુઓ વહેવા લાગ્યાં.

અને ભક્તિપ્રિય માધવ ભગવાન ગાત્રક સ્વરૂપે ત્યાં પધાર્યા અને પોતાના અનન્ય ભક્તની લાકડી પકડીને તેને અને સીધું માર્ગ મૂકી જઈને અંતર્યામી થઈ ગયા !

ભક્ત સુરદાસનાં ચર્મચતુષ્કો બાંધ થઈ ગયાં હતાં પરંતુ એનાં અન્તઃશક્તિઓ તો ખુલ્લાં જ હતાં, તેઓએ એ ગાત્રક સ્વરૂપ ભગવાનને આજ્ઞાથી સીધા હતા, અંતર્યામી થઈ ગયા ત્યાં તેઓએ પ્રભુને કહ્યું -

વાંઠ છુટાવે જાનહો, નિર્વલ જાનિકે મોહિ.

હૃદયસે જવ જાહુમે મરૂં વડાંનો તોહિ

અર્થાત્ હું પ્રભુ! આપ મને નિર્વલ ગણીને મારો હાથ છોડીને તો જાઓ છો, પરંતુ ત્યાર મારું હૃદય નહીં જાઓ ત્યારે જ હું આપને સાચા મરૂં માનું.

પરંતુ એ નટવર-પીનાવિદારી પ્રભુ ભક્તના હૃદયથી દૂર જઈ શકે જ કેમ? ભક્તોનું હૃદય જ એનું નિવાસસ્થાન છે. અને પ્રભુને દર્શન આપવાં પડ્યાં અને ભક્ત નરતાસજીના શરીર સહિત આત્માનાં તમામ કષ્ટા નિવૃત્ત થયા.

[૨]

ધોડા સમય પડે તો સદાશિવેન્દ્રસરસ્વતી નામના એક મહાત્મા દક્ષિણ દેશમાં થઈ ગયા. તેઓએ યોગ-સુત્ર અને અલ્પસુત્ર ઉપર એવી નુનદર અને સરસ જ્ઞાતિ લખેલી છે કે જેમાંથી વિદ્વાનોને સારો માર્ગ મળી શકે છે, એકવાર એના કાફેરની બહાર એક મુસલમાન સરદારે ઉતારો કર્યો હતો, એનો જનાનો પણ સાથે હતો. સરદાર પોતાના જનાના સાથે એકાન્તમાં બેઠો હતો. એટલામાં શ્રી સદાશિવેન્દ્ર સરસ્વતી એ રસ્તેથી દિગમ્બર વેષમાં નિકળ્યા, પોતાની સામે જ આવા અવિવેક જેઈને સરદારને ગાળું જ ક્રોધ ચઢ્યો, અને પોતાના નોકરોને તેણે હુકમ કર્યો:-

“આ અદ્ભુતજીવ આવને મારીને પાંચો કાઢી મૂકો.”

અથા નોકરો લાકડી લઈને એ મહાત્માને મારવા હોડ્યા, અને જેવી લાકડીઓ ઉગામી કે એ લાકડીઓ ત્યાંની ત્યાં જ રહી ગઈ! કોઈ નોકર લાકડી ઉઠાવવા સમર્થ થયો નહિં! ત્યારે સરદારને એ વાતની ખબર

પડી ત્યાર એ પોતે મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢીને એના સામે હોડ્યો, પરંતુ એનો હાથ પણ ઉંચાને ઉંચો રહી ગયો!

જે ભક્તરક્ષક ભગવાને વિભીષણ પર રાવણે કેંકેલી અંપાદ શક્તિ પોતાની છાતી પર ઝીલી હતી, એવા ભગવાનના ભક્ત પર નજા કોઈ હાથ ઉઠાવી શકે ખરો? પગડ પર ક્રોધ કરનારની કૂંકથી કોઈ દિવસ પગડ ઉડી શકે ખરો?

લક્ષ્મણજી ઉપર પરશુરામની ક્રોધ ભરેલી કદશી ક્યાં ચાલ શકી? તેવીસ કરોડ દેવતાઓ પોતા પોતાના અસ્ત્રશસ્ત્ર સહિત ભગવદ્ભક્તોનું રક્ષણ કરી શકે છે. કારણ કે -

બકો રાખે સાંધ્યાં, મારિ સકે નહિં કોઈ;

બાસ ન બાંકો કરિ સકે જન જગ વૈરી હોય
ભગવાન જેનું રક્ષણ કરતા હોય એના વાળ વાંકો ડાળુ કરી શકે? સરદારને લાગ્યું કે આ કોઈ કરામતી સાધુ છે, અથવા ખુદાના કપાર છે,

સરદારને ખૂબ જ પથાનાપ થયો, અને તેણે મહાત્માજીના ચરણમાં પડીને મારી માગી !

[૩]

ધોડા જ સમય પડે તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એતા નામનો એક માળી રહેતો હતો, પોતાની પત્ની સાથે એ ફૂલોની દુકાનપર બેસતો, એને ત્યાં સંતાનમાં કંઈ જ ન હતું, તે એટલો બધો સંતોષી હતો કે - રોજ આઠ આનાથી વધારે વેપાર જ કરતો નહિં, કોઈ દિવસ આઠ આનાથી પણ એણે વેપાર થાય તો એને ચિંતા પણ ન થતી, અથા કોંકો એના સ્વભાવને ગાણી ગયા હતા, એટલે એના ભગત જેવી દુકાન ખોલે કે તરત જ એનાં ફૂલો ખપી જતાં, આઠ આનાનાં ફૂલો વેચીને બાકીનાં ફૂલ પોતે ગુદાં ગુદાં દેવાડેઓમાં જઈને ચણતી દેવાનું કામ કરતા. મંદિરની બાજુમાં જ એની દુકાન હતી, અને દુકાનનું બાકું હતું રોગળો એક પુષ્પહાર !

એક દિવસ પૂર્ણિમાની રાત્રે એતા ભગત દાઉજનાં દર્શન કરવા નિકળ્યા, દાઉજનું મંદિર ૧૨ કોસ દૂર હતું, એતા ભગત દરેક પૂનમે ત્યાં જઈને દાઉજના ચરણમાં પડતા અને પોતાની કાલી ઘેલી બાપામાં પ્રાર્થના કરતા.

ચેતા ભગત મંદિરમાં આવ્યા અને બે હાથ જોડીને ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા, એની વૃત્તિ એટલી અધી તદાકાર બની ગઈ કે તેને પોતાના શરીરનું ભાન ન રહ્યું. દૈવયોગથી ઉપર બળતી એક અત્તીની ચિનગારી એની પાંચડીને ટ્રાગી ગઈ, અને પાંચડી બળવા લાગી ! લગભગ અર્ધી કલાક સુધીમાં તે એ પાંચડી લગભગ બળી ગઈ ! ત્યાં તે મંદિરના પૂજારીની નજર ચેતા ભગત ઉપર પડી, એણે ચેતા ભગતને ધ્યાનમાંથી જન્યત ક્યાં અને એના ઉપર બળતી આગને એજાતી નાખી; પરંતુ અધાને એક જ આશ્ચર્ય થયું કે ચેતા ભગતનો એક પણ વાળ બળ્યો ન હતો ! ચેતા ભગતને અધાએ મળીને પૂછ્યું કે તમને આ આગ લાગી તેની ખબર છે ? સારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “ મને કંઈ જ ખબર નથી, હું તો ધ્યાનમાં દાકેજી સાથે વાતો કરતો હતો.”

[૪]

ગુજરાનના આદિકવિ ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાને પ્રસંગ તો પ્રત્યેક મનુષ્યોને ખ્યાલમાં જ હશે કે:- ભગવાન સદાશિવની કૃપાથી ગોત્રોકમાં જન્મને રાસ-દર્શનના આવેશમાં પોતાના હાથમાંની મશાલ બળતાં બળતાં એનો હાથ પણ મશાલની માફક બળતો હોવા છતાં તેઓને ભાન ન હતું, છતાં ભગવત કૃપા-સ્પર્શથી એના હાથને આંચ આવી ન હતી,

અને એવા જ એના જીવનના અનેક પ્રસંગોમાં ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાને xઅનેકવાર મરણભય ઉભો થયા છતાં ભગવાનની કૃપાથી તેઓને કોઈપણ વિધ્ન બાધ કરી શક્યાં ન હતાં. આ છે તન્મયતાની પરાકાષ્ટા અને ભગવાનની શરણાગત વત્સલતા !

x ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાનું સરત વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય તરફથી થોડા જ સમયમાં પ્રકાશિત થનાર છે.

‘પ્રતિકૂળતામાં છે પરમેશ્વર’

(સવૈયા)

પ્રતિકૂળતામાં છે પરમેશ્વર, એવું સુસો જાણે છે,
જેથી દુઃખ આવે છે ત્યારે હર્ષ ઘણેરો માણે છે-ટેકો
પ્રગતિ પંથે પગલાં ભરતાં, આ નિશ્ચય જાણી લેવા.
વિપરીત પ્રસંગ આવે ત્યારે, પ્રસન્ન મનથી તે સહેવા;
રોગ કષ્ટ પોતાનાં કોઈને, મોં કરમાવી ના કહેવાં.
પોતાની હાનિનાં સંગો, બીજાને ન થવા દેવાં:
આવા વ્રતથી વર્તનાર પ્રભુને નિજ નિષ્ટે આણે છે.-જેથી
સુખના અધિકારી જન જગના, બય-કલેશોથી ના ડરતા,
સૌમાં શુભ જોવાના કૃત નિશ્ચયથી, કહીએ ના ફરતા,
મરણ ઉભું રહે સન્મુખ આવી, પણ તે જોઈ ન થરથરતા,
અનુકૂળ સઘળું વિમુખ થાય પણ, તે સમાહિત ચિત્તે ધરતા;
જીવનને વિજયી કરતા જે, સમવત્ સર્વ પ્રમાણે છે;-જેથી
વિપત્તિ આદિ સહેવું તેને, કંઈક જનો અઘરું સમજે,
કાજે તેના ગર્ભિત શુભનો અંશ જોઈ શકતા નર જે;
તાપત્રયથી પછી ન તપતા, સદા સર્વદા સાવધ જે,
સાવધ ! શુભ ઈચ્છે તો સતત, સર્વ પ્રસંગે વીર થજે;
પ્રભુપાસિનો એજ માર્ગ છે, તેથી શાસ્ત્ર વખાણે છે.-જેથી

શ્રી જીવરામ ખુશાલદાસ ડકર

ભક્તિ અને ભક્તિશૃંગાર

લે. પ્રો. શ્રી. ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા
એમ. એ. બી. ટી.

રસ

શાસ્ત્રાનુસાર ભક્તિને રસમાં ગણુતા નથી, છતાં તે રસ છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય છે શૃંગાર રસ અને ભક્તિરસ ભિન્ન નથી એવું કેટલાક માને છે પરંતુ

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જ્ઞેનાં શૃંગારરસમાં સ્થાયીભાવ સ્નેહ છે. સ્નેહ અથવા પ્રેમ અને ભક્તિ રસનો સ્થાયી-ભાવ સ્નેહ અથવા પ્રેમ અને જૂદા દેખાય છે. જ્યાં જન્મન્તમાંનાં જેવી પ્રેમભાવના વિકારરહિત છે એવા પ્રેમને દિવ્ય પ્રેમ કહી શકાય છે. જેને શૃંગાર-રસ માન્યો છે તે રસમાંની પ્રેમભાવના દેહસંબંધ અપેક્ષા છે જ્યારે દિવ્ય પ્રેમ ભાવનામાં ને સંબંધને ધ્યાન નથી. ભક્તિ પ્રભુની તેમ જ માનવની હોઈ શકે પરંતુ એ શબ્દનો અર્થ આપણે શબ્દોચ્ચાર કરતાં જ પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમભાવની આપણા હૃદયમાં સ્ફૂરણ કરે અથવા તે અર્થની સંભાવના જાગૃત કરે છે. જ્યારે શૃંગારરસનાં નાટકો અને કાવ્યોમાં વિશેષે માનવ પ્રતિ જ પ્રેમભાવના વ્યક્ત થાય છે અને તે દેહસંબંધ, ઇન્દ્રિયસુખ આદિ ધ્વનિત કરે છે. આથી ભક્તિરસને શૃંગારરસથી ભિન્ન માનવો જરૂરેના છે. વત્સલરસ શૃંગારનો એક પ્રકાર કહી શકાય કેમ કે તેમાં પણ ઇન્દ્રિયસુખ સંભવે છે. ભક્તિરસ પ્રભુ-પ્રત્યેની પ્રેમભાવના વ્યક્ત કરતો ઇન્દ્રિયોથી પર છે.

આ ન્યાયે ગૂજરાતી કવિઓનાં કાવ્યો તપાસીએ તો તે કેવળ ભક્તિનાં કાવ્યો છે કે ભક્તિશૃંગારનાં ? એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. ભક્તિનું કાવ્ય હોય તો તેમાંથી

ભક્તિથી થતો નિર્મલ આનંદ નિષ્પન્ન થવો જોઈએ. કેમકે ભક્તિ કદાપિ શુષ્ક નથી. શૃંગારની જે ભાવના હિપર આલેખી તે ધ્યાનમાં લેતા ભક્તિ અને શૃંગારનું મિશ્રણ કેવી રીતે કવિએ કરે છે તે જોવાનું રહ્યું.

આ પ્રકારનાં ભક્તિકાવ્યોમાં પ્રેમાનંદનું સુદા-માચરિત્ર, કાળિદાસનું પ્રહ્લાદાખ્યાન, વિગેરે સળંગ કાવ્યો મૂકી શકાય. મામેરાંને રામનારાયણ પાઠકે મર્મહાસ્યનું કાવ્ય ગણાવ્યું છે. પરંતુ મૂળ પાંચો તો ભક્તિનો જ છે. આથી હાસ્યરસ ભક્તિરસનો એ કાવ્યમાં પોષક માત્ર છે. નરસિંહે પણ સુદામાચરિત્ર લખ્યું છે. તે ભક્તિનું કાવ્ય ખરું પણ કવિ તરીકેની એમાં સદગતા નથી. કેમકે શાસ્ત્રીય રીતે ભક્તિરસ સંપૂર્ણ નિષ્પન્ન થતો નથી. જ્યારે વ્યવહાય કવિનું ગીતગોવિંદ ભક્તિ તથા શૃંગાર અનેની હાયાથી એતપ્રેત હોવાથી તે ભક્તિશૃંગારનું કાવ્ય અને છે. એવી રીતે નરસિંહની ચાતુરી. છત્રીશી ને પોડશી મૂકી શકાય.

હવે નાનકડાં પદો યા કાવ્યો લઈએ. જેમ કે મીરાંઆર્ષનું જાણીતું કાવ્ય:—

મુજ અખળાને મોટી મિરાંત ખાઇ,
શામજો ઘરેણું મારે સાચું રે.
વાળી ઘડાવું વિકૃલવર કેરી,
હાર હરિનો મારે હૃદયે રે;
ચિત માળા ચતુરભુજ ચૂડલો,
શીઠ સોની ઘર જઈએ રે. મુજ
ઝાંઝરીઆં જગજીવન કેરો,
કૃષ્ણજી કલ્લાં ને કાંખી રે,

વિંધુવા ધુધરા રામ નારાયણના,
 આવરણ અંતરબી રે. મુજાં
 x x x
 સાસરવાસો સજિને બેઠી,
 હવે નથી કાંઈ કાચું રે,
 મીરાંબાઈ કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
 હરિને ચરણે બાચું રે. મુજાં

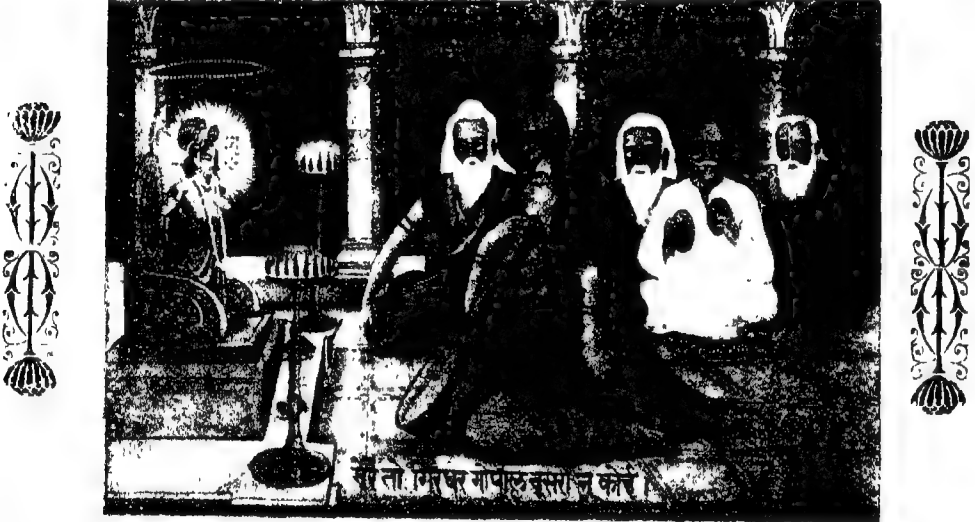
એમ જ—

બોલમાં, બોલમાં, બોલમાં રે,
 રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલમાં.
 સાકર શેરડીનો સ્વાદ તળને,
 કડવા લીમડો ઘાળમાં રે. રાધાં
 x x x

પણ બોલવાની જીભને તે મના કરે છે. એનો બાવાર્થ
 સર્વ દષ્ટિયો રાધાકૃષ્ણમાં મશગુલ બની તે મમ
 બની જાય એ છે. એ અર્થ ધ્વનિત છે. કાવ્યની
 ખૂબી સ્પષ્ટાર્થમાં નથી પણ ધ્વનિમાં છે. જે દષ્ટાંતો
 એક પછી એક આવે છે તે પણ એ જ ધ્વનિનું
 પ્રતિપાદન કરે છે એમાં પણ પાર્થિવપણુંતો ત્યાગ
 કરે છે અને રાધાકૃષ્ણ પરત્વે જ તત્ક્ષીન બનતા
 ધનરત્નદાનદનો અનુભવ કરે છે એ ધ્વનિ કાયમ
 રહે છે.

એવું એનું બીજું કાવ્ય—

હાં રે કોઈ માધવ હ્યો, માધવ હ્યો,
 વેચતી પ્રજનારી રે.

મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,

શરીર આપ્યું સમતોલમાં રે. રાધાં

આ કાવ્યમાં પ્રથમ કાવ્ય વંતમાં મીરાંબાઈનું
 સર્વત્ર શ્રીકૃષ્ણ વિના અન્ય કાંઈ દષ્ટિગોચર થતું
 નથી. પાર્થિવ વસ્તુઓ શ્રીકૃષ્ણ અરૂપ લાગે છે.
 પાર્થિવતામાં લેણ માત્ર પણ એને આનંદ યા મમતા
 નથી. આથી શ્રીપરમાત્માના ચરણની માયના કરતી,
 એના સ્વરૂપમાં તત્ક્ષીન બનતી શ્રી પરમાત્મામય
 બનેલી દષ્ટિવાળી મીરાંબાઈના અંતર આનંદ
 સંપૂર્ણ ધ્વનિત થાય એવું આ લક્ષિતરસનું ધ્વનિત
 કાવ્ય છે.

બીજા કાવ્યમાં પણ રાધાકૃષ્ણ વિના અન્ય કાંઈ

માધવને મદુકીમાં ઘાલી,

ગાપી લટકે મટકે ચાલી રે.

અને એ અર્થનું—નરસિંહનું કાવ્ય—

ભોળી રે ભરવાડણ, હરિને વેચવા ચાલી,
 સાળસહસ્ર ગાપીનો વહાલો.

મદુકીમાં ઘાલી. ભોળીં

અનાથના નાથને વેચે, આહિરની નારી,

શેરીઝ શેરીઝ સાદ પાડે,

હ્યો કોઈ મોરારી. ભોળીં

x x x

વળી મીરાંબાઈનું બીજું કાવ્ય—

રામ રમકડું જડિયું રે રાણાજી,
મને રામ રમકડું જડિયું.

x x x
સૂત શિખરના ઘાટથી ઉપર
અગમ અગાચર નામ પડિયું રે. રાણા
બાહુ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર
મારું મન શામળીઆ શું જડિયું રે.

આ કાવ્યમાં સ્નેહથી થેતો ઉન્માદ છે. એમાં કોઈ પણ પ્રકારની વિષયવાસના કે હિન્દ્રય કાનુપતાની જાંબી પણ નથી. આથી આવાં કાવ્યો ભક્તિ-રસનાં શુદ્ધ કાવ્યો છે. શિવાનંદ કવિયું શ્રી શંકરની ભક્તિના પૂર્ણ આદ્યનાદનાં કેટલાક કાવ્યમાંનું નીચેનું કાવ્ય-પદ એ બે અર્થોની સાથે પૂરે છે.

હાં રે આવાં તો સુદ દેખાડું
અદ્ભૂતરૂપ ત્રિપુરારિ રે.
જૂટ જટામાં ગંગા ઝલકે,
અંગ શેલકુમારી રે. હાં રે

તાતપર્ય કે ઘન ભક્તિથી વિચરેતો આનંદ, ધ્વનિત રહે છે.

હવે ભક્તિ શૃંગારના કાવ્યો-મા-પદો તપાસીએ -
દયારામ કવિનું બાણીનું કાવ્ય. -
શ્યામરંગ સમીપે ન જાવું, મારે આજઘડી,
શ્યામરંગ સમીપે ન જાવું-
જેમાં કાળાશ છે તે તો સહુ સરખું,
સર્વમાં કપટ હશે આવું. મારે

x x x
મરકતમણિ ને મેઘ દષ્ટે ન જાવા,
જા'ણુ વંત્યાક નવ ખાવું.
દયાના પ્રીતમ સાથે મુખે જાપ લીધો.

પણ મન કહે પલક નતિભાવું. મારે
આ કાવ્યમાં રિસામણી રાધાનો ઘનસ્નેહ વ્યંગ્ય છે. જાણવા કાંઈ ઉચ્ચારે છે. દિલ કાંઈ કહે છે. સુંદર ભાષા અને સુંદર ભાવનાથી આ કાવ્ય કાંઈક અનંદ જ ભાસે છે. શબ્દે શબ્દમાં રસ ઝરે છે. મૂળ ભાવ સ્નેહ જ છે. પ્રભુ પ્રત્યે એ સ્નેહ છે માટે તે ભક્તિ-કાવ્ય છે પરંતુ એમાં માનવ સ્ત્રીવ્યતિની મનઃસ્થા, લાગણી, રિસામણીની રીત માનવ રૂપે વ્યક્ત થઈ છે એથી તે માનવ શૃંગારની જાંબી કરાવે છે તેથી તેમાં લૌકિક શૃંગાર છે: માટે આ કાવ્ય ભક્તિ શૃંગારનું છે. રાધાનો પ્રેમ ગાઢ, અવિભક્ત છે. આનંદભર છે પણ છેવટે કવિએ તેને માનુષિક ભાવનાથી રંગ્યો છે.

મીરાંબાઈનું એક કાવ્ય કહ્યું—
લેહ લાગી મને તારી અલ્યાજી,
લેહ લાગી મને તારી
કામકાજ મૂક્યું ને ધામ જ મૂક્યું,
મનમાં ચાહું છું મારારી. અલ્યાજી.
ખભે છે કામળીને હાથમા છે વાંસળી,
ગાકુળમાં ગો ચારી.

સાળ સહસ્ર ગાળીને તમે વરિયા,
તોય તમે બાળાચ્છાચારી. અલ્યાજી.
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
ચરણ કમળ અલિહારી. અલ્યાજી.

આ બે કાવ્યોમાં માનવભાવનાનો એવાપ ક્યા છે ને 'વાં' નથી એ મૂળ વાચકને સમજાવુ સંદેશ છે. નરસિંહનાં બાણીનાં કાવ્યમાં
જસંદા તારાકાનુહાને સાદ કરીને વાર રે
મતિદા...

ગોપાઆળી શ્રીકૃષ્ણનાં મન ન પ્રત્યક્ષદોહાને કરિ-
પાદ છે પણ ધ્વનિ સા છે. હૃદયમાંથી નિર્ગમિતો પ્રેમ અને તેમાં પણ ધ્વનિ. થેતો આનંદ, એ સુંદર ધ્વનિકાવ્ય છે. પણ એમાં વસ્તુત્વ છે. યા તો શૃંગાર ધ્વનિત છે. પ્રભુ બાણીને તે પ્રતિના અલૌકિક હિન્દ્રય પર અનુરાગ જમ શૃંગારમાળાનાં, વસંતનાં વિગેરે અનેક પદોમાં ભક્તિશૃંગાર જ વ્યક્ત થાય છે. ભાણીના પણ કેટલાક મોટે ભાગે આવાં પદોમાં ભક્તિશૃંગાર છે. દયારામે તો ભાણીનાં 'પાપલ્ય' અને ઉર્મિએ એ ભક્તિશૃંગારને અતિમુદર દીપાવ્યા છે. પ્રેમાનંદે પણ દશમરકંધમાં અમુક અમુક સ્થળે એને સ્થાન આપ્યું છે. “કુતારી ભૂમટા-વાળી રે આંબ્યા વિના આંખડી કાળી રે” એ કાવ્ય બાણીનું છે. ભાણી અને દયારામ એ બંનેનું મળાતું આવતું “સગની ક્યાં રમીઆવી” કાવ્ય આ ભક્તિશૃંગારની ખાસ સાક્ષી પૂરે છે. નાતિદાસ આદિ કવિઓએ પણ એ માર્ગ અદણુ કર્યો છે. “જુહાને ક્યાં ઝાલું. જુવોને, સખિ, જુહાને ક્યાં ઝાલું” “કાનુડો કાળજની કોર છે, બેની મારે કાનુડો કાળજની કોર છે.” ઈત્યાદિ કાવ્યો બાણીનાં છે.

આમ બેનાં મીરાંબાઈ, શિવાનંદ વિગેરે કવિ-ઓનાં કાવ્યો, ભક્તિરસનાં છે અને દયારામ, નરસિંહ વિગેરેનાં કાવ્યો ભક્તિશૃંગારનાં છે. સાસ્ત્રીય રીતે આ વિભાગ બંધીને ખૂબ, પરંતુ આ વિભાગ પાડવામાં તથ્ય છે એ સ્પષ્ટ જ છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં અર્જુનને આસુરી સ્વભાવવાળા અસંતોનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે બતાવ્યાં છે:—

(૧) જે કરવા યોગ્ય કામને ન કરવું તથા ન કરવા યોગ્ય કામને તજવા ઈચ્છતો નથી, જે બહાર અને અંદરથી શુદ્ધ નથી, તથા જેમનાં આચરણ સારાં નથી, જે સત્ય નથી બોલતા.

(૨) જે જગતને આશ્રયહીન, અસત્ય, ઇશ્વર વિનાનું, કેવળ સ્ત્રી પુરુષના સંયોગથી જ બનેલું માને છે.

(૩) જે બીજાઓનું અહિંસ કરવા માટે મોટાં મોટાં ઉચ્ચ કર્મ (પાપ) કરે છે, જગતનું અહિંસ કરવું તે જ જેમનું કામ છે.

(૪) જેમનામાં દંભ, માન અને મદ છે, જેમની મનોકામના કદિ પૂરી થતી નથી અને જેઓ મોહ-વશ દુરાગ્રહોને પકડી રહીને ભ્રષ્ટ આચરણ કરે છે.

(૫) જે મૃત્યુકાળ પર્યંત અનેક ચિંતાઓમાં ડૂબેલા રહે છે અને કેવળ વિષયોના સંગ્રહ અને ઉપભોગમાં જ આનંદ માને છે.

(૬) જે મેંકડો આશાની ફાંસીમાં બંધાયેલા છે, કામ-ક્રોધ જ જેમનો આધાર છે, જે કામોપ-ભોગ માટે અન્યાયપૂર્વક ધન આદિ પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવાની ચેષ્ટા કરે છે.

(૭) જે એ જ વિચારોમાં રહે છે કે ‘આજે આ મળ્યું, કાલે તે મળશે; આટલું ધન થયું છે, આટલું બીજું થઈ જશે; ક્ષણે શત્રુને મારી નાખ્યો છે, બાકીના હું હવે પૂરા કરીશ, હું જ તો

ઈશ્વર છું, ઐશ્વર્યો ભોગવનાર છું. સર્વ સિદ્ધિઓનો સ્વામી છું, બળવાન છું, સુખી છું, ધનવાન છું, મોટા વિચારવાળો છું. મારા સમાન બીજો કોણ છે? હું યજ્ઞ કરીશ, દાન કરીશ. બીજા સર્વે મારી સમક્ષ તુચ્છ થઈ જશે. મને ત્યારે જ મહાન સુખ થશે.

(૮) જેમના ચિત્તમાં હલકા પ્રકારના વિચારો ભર્યા છે, જે મોહબળથી ઢંકાયેલાં છે, જે વિષય-ભોગોમાં અત્યંત આસક્ત છે.

(૯) જે પોતાને બહુ જ જિંયા (પ્રેમ) માને છે, ધમંડી છે, ધન અને માનના નશામાં ચક્રવૃત્ત છે. કોઈ શાસ્ત્રવિધિને ન માનતાં કેવળ નામને માટે યજ્ઞાદિ પાપ કરે છે.

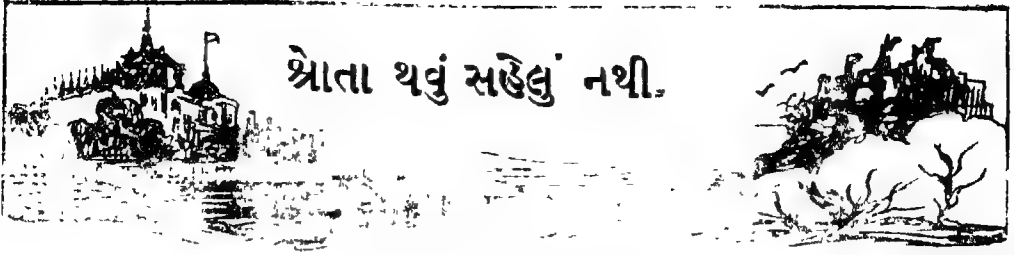
(૧૦) જે અહંકાર, શરીર, ધન કે શાસ્ત્રના બળનો ધમંડ, ગર્વ, કામના અને ક્રોધ પરાયણ છે, બીજાઓની નિંદા કરે છે અને એમને હેરાન કરે છે તે પોતાના અને બીજાઓમાં સ્થિત ભગવાનનો જ દ્વેષ કરે છે.

‘એવા લોકો અશુચિ નરકોમાં પડે છે, હું (ભગવાન) આ દ્વેષ કરવાવાળા, અશુભ કર્મ (પાપ) કરનારા, નિર્દયી નરાધમોને સંસારમાં વારંવાર આસુરી યોગિઓમાં નાંખું છું.’

એ મૂઠ પુરુષો જન્મોજન્મ આસુરી યોગિને પ્રાપ્ત કરે છે. મને (ભગવાનને) પામતા નથી. અને તેથી પણ નીચ ગતિને (ભયંકર નરક) પામે છે.

(શ્રી ભગવદ્ગીતા અ. ૧૬)

સહગત શ્રી વાડીલાલ શાહ

। જુઓ ભાઈ! સાંભળવું એ પણ મોટી કળા છે. હજારમાં એકાદ એ માણસો જ સાંભળનાં શીખ્યા હોય છે, બાકીના બધા બરેરા હોય છે! સાંભળનારો બોલનારની દષ્ટિ સાથે પોતાની દષ્ટિ બેટી જ રાખવી કે જેથી બોલનારનો આશય સાંભળનારમાં ખેંચાઈ આવે. બોલનાર અને સાંભળનારની દુનિયાં તે વખતને માટે બાંધે છે. ભગવાતી જ ધરાવતી નથી એવું એકાંત મનથી જ ઉપગતવું બેઠાએ. એટલું જ નહિ પણ પોતાના બધા ભાવો અને વિચારોને પછી તે ગમે તેવા. સારા, સુંદર કે ઉંચા હોય તો પણ તે વખતને માટે દાખી રાખવા બેઠાએ. પૂર્વાના અનુભવો, શ્રવણો, મનનો, ખ્યાલો પૈકી કોઈને શ્રવણ દરમિયાન અવાજ કરવા માટે કાઢને સ્વતંત્ર રાખવા નહિ.

અને એટલેથી પણ અસ થાય તેમ નથી. શ્રવણ કરાયેલી વાતમાં કોઈ એવી ઘટના કે સિદ્ધાંત કે દલીલ આવે કે જે શ્રોતાની લાગણીને આઘાત પહોંચાડે

તો તેવે વખતે તે લાગણીને પણ દાખી દેવી બેઠાએ. પછી બેસે તેની ચિકિત્સા પાછળથી કરવામાં આવે. અને પોતાને અનુકૂળ ન થઈ શકે તેવું તમામ બંધ

બદાર ધમેકવામાં આવે. આનું નામ છે ખર્ચ શ્રવણ.

શ્રવણ એ મનુષ્યવિદ્યાનું અનિવાર્ય સાધન છે. સ્થિરતા વગરના, તિવ્ર પિપાસા વગરના અલંબાવમાં નાચકુંદ કરનારા, આકર્ષવા, ક્રોધવા અને સંબ્રહવાની તાકાત વગરના લોકો પાસે ઉપદેશ દેવા કે તેનાથી વાતો કરવા કોઈ જ જાણી તૈયાર ન જ થાય, સંબ્રહવા બાદ સંબ્રહાયેલા તત્ત્વની સાથે કુસ્તી કરી. અનુકૂળને હઝમ

અભ્યાસની સદગુરુની ઉત્તમ શ્રોતાઓને મળતી તાલીમ

કરવાનું અને પ્રતિકૂળને ધકેલી કાઢવાનું બેનામાં સામર્થ્ય ખીલ્યું હોય, એવાની પાસે જ જ્ઞાનીઓ તત્ત્વજ્ઞાનની વાત કહે છે. તત્ત્વજ્ઞાન સહેલું નથી, તત્ત્વજ્ઞાન માટે તો ખાસ કાન બેઠાએ.

—“પ્રેમ...પ્રેમ” ના ટાપલાં શું કર્યાં કરે!
છા? પ્રેમ શું છે એ સમજે છે?

x

—‘પ્રેમ’ નું જવતંત દર્શાવે જોઈએ તે
જોઈ લેજો...કદિક દીપક પર આત્મવિદ્યાન આપ-
નાર પતંજને...કે કમળના પૂતમાં સમાઈ જનાર-
એક એકને પ્રેમથી ભેટનાર—અજ્ઞ આત્મકથા સાધ-
નાર ભ્રમર અને કમળને! કેવા પ્રેમથી ભ્રમર તેની
પર બેસે છે? અને કમળ પણ કેવા પ્રેમથી તેને
પોતાનામાં સમેટી લે છે? એ જોઈએ છે! એનું જ
નામ પ્રેમ! નાલક ‘પ્રેમ...પ્રેમ’ ની ખૂંચો પાડી
‘પ્રેમ’ને કલંકિત ન કરેશો.

x

પ્રેમ, એ તો પ્રભુની મહાન પ્રસાદી છે. એ
દિવ્ય અમૃત કાંઈ સામાન્ય માનવીને નથી મળતું.
એને પામવા માટે તો ભવ્ય યત્નિદાનો આપવાં
પડે છે.

તેરી મસ્તીમે મસ્ત બતા, મસ્ત બતા દે:
દિવાના બતા, મુઝકો તેરે પ્રેમમે ફુલો દે.

x

‘પ્રેમ’ પોતે તો હંમેશાં શુદ્ધ જ છે. માત્ર
વાસનાપ્રિય મનુષ્યોએ જ પોતાના ચાળાને ઢાંકવા
માટે પોતાની વાસનાવૃત્તિને ‘પ્રેમ’ કહીને એને
વિકૃત બનાવી દીધો છે.

x

ત્યાં લેશમાત્ર પણ વાસનાની—સ્વાર્થની છાયા
હોય છે, ત્યાં પ્રેમ સંબંધી જ શકતો નથી. પ્રેમ અને
વાસનાને લેશમાત્ર સંબંધ નથી.

x

પ્રેમ...વાસના માટે નથી. વાસના માટે કરવામાં
આવતો પ્રેમ, એ પ્રેમ જ નથી; પ્રેમને માટે જ
પ્રેમ હોવા શકે—થઈ શકે...‘પ્રેમને માટે જ પ્રેમ’...એ
સિદ્ધાંત જ સાચો છે. એમાં જ સાચો પ્રેમ છે.

x

પ્રેમના સંબંધ શરીર સાથે નહિ, પણ આત્મા
સાથે હોય છે. એક આત્માને (જેને શરીરધારી)
ખીન આત્મા પ્રત્યે આવો આત્મપ્રેમ જવડે જ
હોય. શરીરનો સંબંધ નાશવંત છે, પણ આત્માનો
સંબંધ—પ્રેમ નાશવંત નથી.” ભક્તો એક આત્મા
શરીરથી વિમુખ થઈ ગાય—મૃત્યુ પામે—તો પણ એનો
પ્રેમસંબંધ ચાલુ રહી ગયે છે.

નકામો શ્રમ

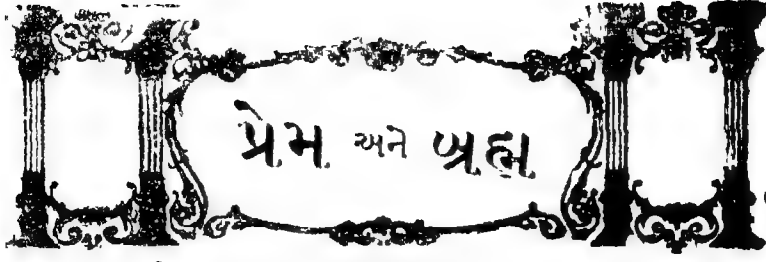
“જહાં કામ આવે સુઈ કયા કરે તલવાર”

મનુષ્યો નકામી મહેનત કરે છે, ત્યાં સોયથી કામ પતી
જતું હોય ત્યાં પણ તલવારનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે, ધન, ધરા,
ધામ વિગેરે માલિક વસ્તુઓ માટે આટલી માથાકૂટ શા માટે?

સર જેમ્સ એવન

મનુષ્યની આયુષ ૧૦૦ વર્ષની ગણાય છે, એમાંનો અર્ધો
ભાગ તો રાત્રીમાં—ઉંઘમાં ચાલ્યો જાય છે, બાકીનો અર્ધો બાલપણ
અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ચાલ્યો જાય છે, બાકી રોગ, બ્યાધિ, વિયોગ,
આદિ દુઃખમાં વીતી જાય છે, આવા મોટા જીવનમાં એક ક્ષણવાર
પણ મનુષ્ય લક્ષિત કરી શકતો નથી.

ઔમહવાગવત.

દ્રે-શ્રી. મણીભાઈ ભૂલાભાઈ પટેલ. ખી. એ. ખી. ડી.

પ્રેમ એટલે?

પ્રેમ એટલે વિશ્વની સનાતન ભાવના, અલૌકિક ચૈતન્યના અંબાર, દેહ અને આત્મા તેમ જ આત્મા અને પરમાત્માની ઐક્યની રસગ્રંથી, ચૈતન્યથી સાંકળ, એના વિના ઐક્ય થયું અશક્ય, અલભ્ય. પ્રેમ એટલે જીવનનો પ્રકાશ ને આત્માનો વિકાસ.

પ્રેમના પ્રકાર

પ્રેમના અનેક પ્રકાર છે જેવા કે માતૃપ્રેમ, પિતૃપ્રેમ, સંતતિપ્રેમ, દમ્પતિપ્રેમ, પરંતુ એ સર્વ પ્રેમમાં પરમપ્રેમ પરચક્ષ્ણો છે. એ પરચક્ષ્ણો પરમ પ્રેમ જ સંસારનો સાર છે ને સન્યસ્તનો આધાર છે. દયા, દાન, ભક્તિ અને જ્ઞાન એ પરમપ્રેમનાં જ સુખ્યાલ સાધન છે. એક રીતે દશ્ય અને અદશ્ય, રચ્ય અને સર્જનનો સમગ્રો પારાવાર એ પ્રેમનો જ પારાવાર છે.

પ્રેમ-વિશ્વનું પરમ-તત્ત્વ

પ્રેમ એ વિશ્વનું પરમતત્ત્વ છે. એમાં જ માવજતનું શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સુખ વસે છે. અમેરીકન તત્ત્વજ્ઞાની વોલ્ટર ટાઈન કહે છે કે Not to love, is not to

live, or it is to live a living death.

પ્રેમ વગરનું જીવન એ જીવન નથી, પણ જીવતું મરણ છે. પ્રેમ એ આલમને અજ્ઞાન મનુષ્ય મંત્રથી આકર્ષનારું અલૌકિક તત્ત્વ છે. મહાનકવિ વડજીવર કહે છે કે:- We live by Admiration, Hope and Love. આપણે પૂજ્યભાવ (અદ્ભૂત) આશા અને પ્રેમથી જીવો છીએ. પ્રેમ એ શ્રદ્ધા અને આશાને દોરવે છે.

પ્રેમ-સઘળા સદ્ગુણોનું મૂળતત્ત્વ

પ્રેમ સઘળા સદ્ગુણોનું મૂળતત્ત્વ છે. પ્રેમ નવ સદ્ગુણોનો ખનડો છે (૧) સદનશીલતા, (૨) દયા,

(૩) ઉદારતા, (૪) નમ્રતા, (૫) વિનય, (૬) નિઃસ્વાર્થતા, (૭) આનંદી સ્વભાવ (૮) ગુણદૃષ્ટિ અને (૯) સત્ય. જેનામાં નવે સદ્ગુણો ભરપૂર બધાં હોય છે તેને સંત કહે છે. સંત સમાગમ નીચેના કિય બનાવે છે, ઈર્ષ્યા ને તુષ્ટિ દાળી માન ને મદનો મેદ છિતારી જીવનને સત્વોથી ભરી દે છે. સંતસમાગમ કર્તવ્ય-પ્રાપ્તવ્યનો સરળ, સાચો અને પરમ સુખદાયક માર્ગ

ખતાવે છે. શ્રી. તુલસીદાસજી સંત સમાગમનો મહીમા ગાય છે કે:—

તનકરિ મનકરિ વચનકરિ, કાહુ દૂષન નાહિ ।
તુલસી પેસે સંતજન, રામરૂપ જગમાંહિ ॥
જાકે મનતે ઊઠિ ગહ, તિલ તિલ તૃપ્તા વાહિ ।
મનસા વાચા કર્મણા, તુલસી વંદત તાહિ ॥
કંચન કાંત્વ દિ સમ ગનૈ, કામિનો કાઠવપાન ।
તુલસી પેસે સંતજન, પૃથિવો બ્રહ્મસમાન ॥

કેવળ પ્રભુમાં જ સર્વ સદ્ગુણો સંપૂર્ણપણે વસે છે, કારણ કે પ્રભુ પ્રેમસ્વરૂપી છે, પ્રભુ પ્રેમ છે અને પ્રેમ તે પ્રભુ છે, જ્યાં પ્રેમ છે ત્યાં પ્રભુ છે—જ્યાં પ્રેમ નથી ત્યાં પ્રભુ પણ નથી.

દ્રેષ-સઘળા દુર્ગુણાનું મૂળતત્ત્વ

જેમ પ્રેમ સઘળા સદ્ગુણોનું મૂળતત્ત્વ છે, તેમ દ્રેષ સઘળા દુર્ગુણોનું મૂળતત્ત્વ છે. તેનાથી સાવધ રહેવાની ખાસ જરૂર છે. દ્રેષનો અવગુણ બીજાની મહત્તા આપણને જેવા દેતો નથી. દ્રેષનો અવગુણ નવ દુર્ગુણો ઉત્પન્ન કરે છે. (૧) ઇર્ષ્યા (૨) ક્રોધ, (૩) અભિમાન, (૪) અનુદારતા, (૫) ધાનકાપાત્રું, (૬) મારા જેવો કોઈ પવિત્ર કે હોંશિયાર નથી એવી લાગણી, (૭) નાની નાની ખાતોમાં લાગી ગય તેવો સ્વભાવ, (૮) હાંડાઈ અને (૯) મજાપાત્રું.

દ્રેષી મનુષ્યનું બાહ્ય રૂપાંતર ચીડીઆપણમાં પરીણમે છે. ચીડીઆ સ્વભાવવાળો પુરુષ હૃદયનો રોગી હોય છે. તેનું હૃદય અંદરખાનેથી સંકેત હોય છે ને પ્રેમ વગરનું હોય છે. ચીડીઆ સ્વભાવથી જીવન ખાઈ થઈ ગય છે. એવા સ્વભાવથી જીવનની મીઠાશ ચાકી ગય છે, સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ શુષ્ક થઈ ગય છે, કુટુંબ અને મૈત્રીના પવિત્ર સંબંધો ઉપર છીછરી મૂંઝાય છે અને જાતિઓ અને સંસ્થાઓ તૂટી ગય છે. ચીડીયા સ્વભાવવાળા મનુષ્યને સ્વર્ગ કદાપિ મળે નહિ. જે તે સ્વર્ગમાં ગય તો તે સ્વર્ગપણ બીજા માણસોને વસવા લાયક રહે નહિ. ચીડીયા સ્વભાવવાળા મનુષ્ય બને દુઃખી થાય છે તેમ પોતાની સાથે સંબંધમાં આવનાર જીવોને પણ દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે કારણ કે સહેજ પણ પ્રતિકૂળ પ્રસંગ જોતાં હૃદયનો ઉભરો મીઠાજ રૂપે બહાર નીકળે છે. ચીડીયા સ્વભાવવાળો મનુષ્ય પારકાના દોષો જ જુએ છે. તે આખા શરીરની

સુંદરતા નહિ જોતાં ચાંદા ઉપર બેસનારી માખી જેવો છે. તેવો મનુષ્ય પારકાના દોષોને હોય તેથી વધારે વધારીને તેમાંથી પોતાનો લાભ મેળવવા મથે છે. તે વસ્તુસ્થિતિને અવળા સ્વરૂપમાં જ જુએ છે તેથી તેને જગત્માં કાંઈ સાફ દેખાતું નથી. દ્રેષનો દુર્ગુણ દૂર કરવો ને પ્રેમનો સદ્ગુણ તેના સ્થળે સ્થાપવો જોઈએ.

પ્રેમની ખીલવણીનો માર્ગ

પ્રેમની ખીલવણીનો માર્ગ સહનશીલતા, સંયમ અને સેવામાં રહેલો છે. અથાગ દુઃખ અને અપાર ચિંતામાં પ્રેમની કસોટી થાય છે. બુદ્ધિ એકાન્તમાં ખીલે છે પણ ચારિત્ર્ય-પ્રેમભર્યું મીઠું ચારિત્ર્ય-જીવનપ્રવાહની મધ્યમાં ખીલે છે. કાષ્ટ મહાત્માએ કહ્યું છે કે “તમારામાં સૌથી મહાન થવા માગતો હોય, તેણે સૌથી વિશેષ સેવા કરવી જોઈએ” સેવા દેવા કરતાં સેવા આપવામાં આત્માની વધારે સમીપ અવાજ છે. પ્રેમ વગર સેવા થઈ શકતી નથી અને સેવા વિના સિદ્ધિ મળી શકતી નથી. ભાવ સિવાય પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો નથી. આશા સિવાય ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી અને શ્રદ્ધા સિવાય આશા ટકતી નથી. શ્રદ્ધા, આશા અને પ્રેમની ત્રિપુટીથી જગત્માં મહાન ફરત્વો થઈ શકે છે. પ્રાર્થના એ પ્રેમનું સ્વરૂપ છે. Lord Tennyson પ્રાર્થનાનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે.—

He prayeth Well, who loveth well
Both men and bird and beast; He
prayeth best, who loveth best Both
things great and small. For the dear
God who loveth us :He made and
loveth all.

પ્રેમનું અમરપણું

પ્રેમ અમર છે, સ્થાયી છે, અધી વસ્તુઓ નાશ પામે તો પણ તે ટકે છે. ધન ચાલ્યું ગય છે, કીર્તિ નાશ પામે છે અને સંયોગો પ્રતિકૂળ બની ગય છે પણ પ્રેમનો પ્રકાશ અદ્ભુત અને સ્થાયી રહે છે. પ્રેમને કાળ સ્પર્શી શકતો નથી. પ્રેમ અનંત છે. પ્રેમ જ પરમાત્મા છે. પરમાત્મા પ્રેમના સાગરરૂપ છે. પ્રેમના સાગરમાં પ્રેમથી ભળવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. પરમાત્માની સાથે એકતાના સંબંધમાં

આવતાની સાથે જ આપણે અન્ય સર્વ પ્રાણી પદાર્થોની સાથે એકતાના સંબંધમાં આવીએ છીએ કારણ કે પરમાત્મા સર્વના મૂળરૂપ છે અને આપણે તેના અંશ છીએ. આથી જ પરમાત્માના મહાન-ભક્તો પ્રેમસક્ષણા ભક્તિથી જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાની આશા રાખે છે.

પ્રેમનું તાન

પ્રેમનું તાન એટલું બધું ગાઢ હોય છે કે તેનાથી તન, મન અને ધનની શુદ્ધિ વિસરી જવાય છે ને સમયનું પણ ભાન રહેતું નથી. પ્રેમ અંકુશ સહન કરી શકતો નથી. રાજમાન્ય કાન્ત તેમના ચક્રવાક મિથુન નામના કાવ્યમાં પ્રેમના તાનનું યથાર્થ વર્ણન કરે છે કે:—

પ્રણયની ગણુ તૃપ્તિ થતી નથી,
પ્રણયની અભિલાષ જતી નથી.
સમયનું લવભાન રહે નહિ
અવધિ અંકુશ સ્નેહ સહે નહિ.

પ્રેમના તાનનો અધિકારી —

પ્રેમના તાનવાળા અધિકારી મળવા દુર્લભ છે. રાજમાન્ય મણીનાથ નમૂનાઈ તેમના અભેદોર્મિ ગ્રંથમાં આવા અધિકારી વિશે આલેખે છે કે:—

પૂરો પ્રેમી અંશ પ્રેમનું જ અંગ,
સદા જીવંતા પ્રીતિતણા તરંગ,
મળે સાથ કરી લાખમાંથી એક,
ગહન પ્રેમ અકત્ર યોજના અભેદ.

પ્રેમનો આનંદ

પ્રેમનો આનંદ અપૂર્વ છે. રાજમાન્ય મણીનાથ નમૂનાઈ તેમના અભેદોર્મિ ગ્રંથમાં તેનું યથાર્થ વર્ણન કરે છે કે:—

શકે અમૃતનણું પાન કર્યું છેક,
શીતલ શેક રોમ રોમમાં અનેક,
અદ્ભુત પ્રીતિ પાનતો કર્યો વિવેક,
ગહન પ્રેમ! તારી યોજના અનેક.

મનુષ્ય માત્ર પોતાના મનને એક સંતના શબ્દોમાં પૂછવું જોઈએ કે:—

મન તું મારા રે, બન તું પ્રેમના પરવાના,
હરિના નામથી કામ ક્રોધાદિક દુર્ગુણ ત્યાગી,
પ્રભુ પ્રેમે બન બનતું રાગી,
એ વિષુ અન્ય ન કામના, હરિના નામના—

પ્રેમની મહત્તા

Giles Fletcher પ્રેમની મહત્તા વર્ણવે છે કે —

Love is the blossom where there
blows Everything that lives or grows
Love doth mare the Heavens to
move, And the sun doth burn is love
Love the strong and the weak doth
yoke And makes the Ivy climb the oak

પ્રજ્ઞ અને પ્રેમ

પ્રજ્ઞ અને પ્રેમનું સર્વ વાતે ઐક્ય પ્રતિપાદન થાય છે. ઉભય સ્વરૂપે એક છે પણ ઉપાધિ વડે અનેક બાંસે છે. ઉભયની પ્રાપ્તિ અભેદ જ્ઞાનથી થાય છે, ઉભયનો આનંદ સમાન છે—ઉભય નિર્લેપ છે—ઉભય પ્રેમ અને પ્રજ્ઞ શબ્દ જ જુદા છે પણ વસ્તુ એક જ છે. ઉભયની કૃતિ, રીતિ, ગતિ જુદી નથી. મનુષ્ય માત્રની દ્રવ્ય તે જ પ્રેમ પ્રજ્ઞને પીછાણી તેની સાથે એક થવાની છે. ઠેક તત્તલ્લ !

સંતોનાં સુવાક્યો

જ્ઞાનગરીબી, હરિભજન, કામલ વચન અદોષ;

તુલસી કબહુ ન છોડીએ ક્ષમા શીલ—સન્તોષ.

અર્થ:—જ્ઞાનમાં ગરીબી (નિરભિમાનીપણું) પ્રભુનું ભજન

મધુરવાણી, દોષ રહિત કર્મ, ક્ષમા, સારો સ્વભાવ અને સન્તોષ આટલા સદ્ગુણોનો કદાપિ ત્યાગ કરવો ન જોઈએ.

—શંત તુલસીદાસજી

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય અને એમનો ભક્તિમાર્ગ

દ્ર. હંગરસી ધરમસી સંપદ

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય આંધ્ર દેશના બાલણશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણભટ્ટજીના પુત્ર હતા. એમની માતૃશ્રીનું નામ પદ્મમાગાઈ હતું. શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટને એક પુત્ર અને બે પુત્રિઓ થઈ હતી. એને વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. કુટુંબને છોડીને એ ગૃહત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યા. શ્રીકાશીમાં પ્રેમાકાર નામે અભિનિષ્ઠ સદ્ગુરુનું શરણ એમણે શોધ્યું દરમ્યાન શ્રીપદ્મમાગાઈ પોતાના શ્વસુર સાથે પતિની શોધમાં નીકળ્યાં. મદાન ગુરુ તરીકે આ કુટુંબ કાળી પ્રેમાકારજીનાં દર્શને ગયાં. પદ્મમાગાઈએ સ્વામિજીનું ભાવપૂર્વક પજન કર્યું. સ્વામીજીએ પ્રસન્ન મુખથી તે પુત્રવતી થા એવો આશિર્વાદ આપ્યો. એટલે સસરાજીએ એના પતિ અને પોતાનો પુત્ર દેશત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવાની વાત કરી. એટલામાં બહાર ગયેલા શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટ આવ્યા. પોતાનું કુટુંબ વેળા આશ્રય પામ્યા. ગુરુના આગ્રહ અને આજ્ઞાથી તેઓ પોતાના કુટુંબ સાથે ઘેર ગયા. ઘાડા મારે પછી શ્રી લક્ષ્મણભટ્ટ સકુટુંબ યાત્રાએ નીકળ્યા, કાશી છોડ્યા પછી પ્રવાસમાં શ્રીવલ્લભનો જન્મ થયો હતો. વલ્લભ એથા સંતાન હતા. તે પછી પણ લક્ષ્મણભટ્ટને ત્યાં જીવન બે સંતાનો જન્મ્યા હતા. શ્રીવલ્લભ સંવત ૧૫૨૫ના વૈશાખમાં જન્મ્યા હતા.

શ્રીવલ્લભનું શિક્ષણ એના પિતાએ આઠમા વર્ષથી શરૂ કર્યું. શ્રીવલ્લભ છુદ્ધિમાન બાળક હતા. અગ્ની-આરમા વર્ષે એમના પિતાશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થયો. તેઓશ્રી કાશીમાં સ્થિરવાસ કરીને રહ્યા હતા. શ્રી વલ્લભનું કુટુંબ લક્ષ્મણભટ્ટના સ્વર્ગવાસ પછી આંધ્ર-દેશમાં રહેવા ગયું. પરંતુ શ્રી વલ્લભે પંદર વરસો સુધી હિંદની ત્રણ પરિક્રમાઓ કરી. વિજયનગરમાં એમનો

કનકાભિષેક થયો એવી વાત પ્રચલિત છે. વિજયનગરમાં એમણે પોતાના જ્ઞાનવિકાસ માટે પ્રયત્નો કર્યા હોય એ સંભવિત છે. સં. ૧૫૫૬ માં એમનો વિવાહ શ્રી દેવદત્તની પુત્રી સાથે થયો. એજ વરસમા એમણે શ્રીગોવર્ધનનાથજીનું મંદિર બંધાવ્યું. અને આ પછી તરત જ એમના હૃદયમાં ભક્તિમાર્ગ સ્થાપવાની પ્રેરણા થઈ તેઓ સિદ્ધાન્તચલન્ય નામના પોતાના ગ્રંથમાં શ્રાવણ સુદ ૧૧ને દિવસે મધ્યરાત્રે શોકોને ભક્તિમાર્ગ તરફ લાવવા એમને અંતરાત્માના આદેશ મળ્યા એમ જણાવે છે. દાંડાદરદાસ દરોયાળી એમના સંપ્રદાયનો પદેતા શિષ્ય હતા. શ્રીવલ્લભે પોતાની પદ્મી નાની પુત્રિકા “સિદ્ધાન્ત દરપ” આ સમયે પ્રકટ કરી હતી.

ત્રણ પ્રદક્ષિણાઓ પુરી કર્યા પછી શ્રીવલ્લભ કાશીમાં થોડો વખત રહ્યા હતા, આ પછી તેઓ આંડેલ ખાતે વીસ વરસો સુધી રહ્યા હતા. એમણે પોતાના સંપ્રદાયનો વિકાસ કર્યો. એમના ૮૪ શિષ્યો થયા. શ્રીવલ્લભે પોતાના સંપ્રદાયનું નામ શુદ્ધદૈત રાખ્યું. શ્રીઆસકૃષ્ણજીની ભક્તિ એ આ સંપ્રદાયનો સિદ્ધાન્ત હતો. શ્રીઉપનિષદો, વ્યાસસૂત્ર અને ગીતાજી આ ત્રણ ઉપરાંત શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી આ સંપ્રદાયે પોતાના સિદ્ધાન્તો બાંધ્યા હતા. તેમાં પણ શ્રીમદ્-ભાગવતને સંપ્રદાયના મુખ્ય આધારગ્રન્થ તરીકે ગણના રાખી હતી શ્રીકૃષ્ણજીની બાળલીલા એ આ સંપ્રદાયની સેવાની વિભૂતિ હતી. ગોકુળની ગોપીઓ એ સંપ્રદાયની આદર્શભક્તિની પ્રતિકો હતી. શ્રીકૃષ્ણજીની રાસલીલા દર્શન એ આ સંપ્રદાયની માન્યતા પ્રમાણે સર્વ ભક્તિ અને રસનું શ્રેષ્ઠ ફલ હતું. શ્રીપરમાત્મા

સાથેની જીવની સંપૂર્ણ એકતા ભક્તિદ્વારા કરવાની પ્રાણી આ સંપ્રદાય દેખાડે છે.

શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરોહિતમ છે. પ્રેમભક્તિદ્વારા પ્રભુને પ્રસન્ન કરાવી શકાય છે. તે માટે ભક્તને પોતાના સર્વસ્વનું પ્રભુચરણે સમર્પણ કરવું જોઈએ. આ સંસારમાંથી મનને વાળી પ્રભુચરણે સર્વે સોંપી દેવું જોઈએ. આત્મસમર્પણ કરી પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાથી પ્રભુ પોતે આ દેવી જીવને પોતાની નજર આકર્ષશે. સંસારી ભાવ મૂળે જીવે શ્રીકૃષ્ણની યાગતીનાઓના અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આ શ્રીકૃષ્ણયાગતીના માંગ સર્વજન, હિંદુ, ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભાવો રહ્યા છે પ્રભુ એ ભાવો ભક્તના હૃદયમાં પ્રેરી અને પોતાનો બનાવે છે. શ્રાવણમ ગૃહસ્થાશ્રમી હતા છતાં ત્યાગીનું જીવન યાગના હતા. એમનું હૃદય અતિ વિશુદ્ધ અને ભક્તિથી ઝલોછત બરેલું હતું. એમનામાં દેવ્યભાવ સંપૂર્ણપણે વિકાસ પામ્યા હતા. શ્રીપ્રભુની સેવા કરતી, એમના ચરણે સર્વે સમર્પી દેવું એ એમના જીવનનું એક જ વ્યવસ્થિત હતું. શ્રીપ્રભુને નેમવાતા માટે શાસ્ત્ર અને જગત્તરી સર્વે વસ્તુઓથી પર થઈ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાની શ્રીવલ્લભ વારંવાર આજ્ઞા આપે છે.

શ્રીપ્રભુને એટલે શ્રી પૂર્ણ પુરોહિતમને ભક્તે એટલે ભક્તના હૃદયમાં ભક્તિરસનો ઝરો પ્રભુ પોતે જ પ્રકટાવશે. શ્રીવલ્લભના ચાર મુખ્ય શિષ્યોમાં સુરદાસ હિંદીના મહાકવિ થયા છે. એક કવિ કહે છે કે

સૂર સૂર, નુતરી શરી. ઉટુગન કેશવદાસ.
ઓર કવિ પદ્ધાંત સમ, પૂરાણ કરન પ્રદાસ.

બીજા શિષ્યોમાં શ્રી. પરમાનંદદાસ, કુંભનદાસ અને કૃષ્ણરાય હતા. શ્રી વલ્લભે પોતાના અંશ મંરકૃત ભાષામાં લખ્યા છે. પાછળથી એમના શિષ્યોએ પ્રજા ભાષાનો ભક્તિસંપ્રદાયના વિકાસવાદન તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો. પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિમાં એમનું ધ્યેય હતું. શ્રી વલ્લભે જ્ઞાનસૂત્ર ઉપર અણુભાષ્ય લખ્યું છે. એમના પુત્ર શ્રી વિક્રમનાથજીએ અધૂરું ભાષ્ય પૂરું કયું છે. શ્રી

વલ્લભે તત્ત્વાર્થનીયનિર્ણય નામે ઉત્તમ પુસ્તક પણ રચ્યું છે. એમાં શ્રીમદ્ભાગવતના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સર્વે શાસ્ત્રોની એકતાકયતા કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. આ સિવાય એમણે સોળ નાની નાની પુસ્તિકાઓ પોડચરત નામે બનાવી છે. પરંતુ સૌથી અગત્યની શ્રીવલ્લભની કૃતિ તે શ્રી ભાગવત ઉપરની સુબોધિની નામે ગીતા છે. એમાં એમણે પોતાના સિદ્ધાંત-પ્રમત્તલણા ભક્તિને સમગ્રવવા પૂર્ણ પાતા કર્યા છે. શ્રીવલ્લભે કુલ ૧૦ પુસ્તકો લખ્યાં હતાં.

શ્રી વલ્લભે ચારે દિશા હતા એમ પોતાનો કાળ સત્તાપ આજ્ઞા દેખાવા. માધવેન્દ્રપુરી નામે મધ્યસંપ્રદાયના સંન્યાસીને પોતાને એમણે બનાવેલી. પોતાનું નામ પૂર્વે રામ્યુ. ત્યાંથી થી કાઢી આવ્યા. હનુમાનચાટ્યપર શ્રી ગંગાજીના નજદિક સાત દિવસ રહ્યા. ગંગાજીમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં એમણે સાડાચાળ પલંગ બનાવ્યા. એ એમના છેલ્લા આદેશને પ્રતિષ્ઠા છે.

“ જો તમે શ્રી કૃષ્ણ વિમુખ થશો તો તમારું મન, શરીર અને બીજી તમાની સર્વે વસ્તુઓ તમને ગ્રાસી જશે. મારી એવી માનતા છે.

પરમાત્મા આ કૃષ્ણ પોતે છે. તેઓ તાકિક નથી. તાકિક વસ્તુઓ એમને પત્તે પાડી પડતી નથી; આપણે માત્ર તીકૃષ્ણે પ્રત્યે દ્રમ રાખવા જોઈએ એ જ આ તાક તથા પરલોકમાં વ્યાપક છે. શ્રી ગોપી-વલ્લભ તીકૃષ્ણને આપણે ખરા હૃદયથી ચરા સમર્પણે જોઈએ. મન વચન, શરીર અને કર્મોવડે આપણે ભગવાનને ભાળ્યા જોઈએ. શ્રી ભગવાન જ આ લોક તેમજ પરલોકમાં આપણે યોગદામ લીધાવશે.

આ પછી શ્રી ભગવાને દોઢ શ્લોક રચ્યાનું કહેવાય છે. તેમાં જળાવ્યું છે કે માનમાં અખંડ શ્રદ્ધા રાખો. ગોપીજન વલ્લભમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી તમે જગત્તરી જાંઝળથી બચી બકશો. તમને શોક નડશે નહિ. ધ્યુ મુકીને મારે શરણુ આવો એટલે ચિરમુક્તિ મળશે.

સંવત ૧૬૫૬માં શ્રીવલ્લભ ગંગાજીના જળમાં લીન થયા. એમને બે પુત્રો હતા. —સંપૂર્ણ,

ભક્ત અને ચમત્કાર

લે. સ્વામી શ્રી રઘુનાથદાસજી

ત્રીતીય ભક્તોના જીવનમાં કંઈ ને કંઈ ચમત્કારનો ઉલ્લેખ હોવો એ એક નિયમિત પ્રથા થઈ ગઈ છે, જે કે:-ભક્તજીવનમાં ચમત્કારોની ઘટના બનવી એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી, જે પરમાત્મા પોતે કર્તુમકર્તુમન્યથાકર્તુ સમર્થ છે, અને ન ઘટવા યોગ્ય ઘટનાઓમાં કુશલ એવી માયા જેના ચરણની દાસી છે, એ પરમાત્માના પ્રિયભક્તો ત્યારે એના નામ પર આત્મસમર્પણ કરી ચૂકે છે ત્યારે એના જીવનમાં પ્રભુનું યત્ન, અસાધારણ અને અપ્રાકૃતિક કાર્યો બની જવાં અશક્ય નથી, અને એથી જ યાત્રક પ્રવ્રજાદનું અગ્નિમાં ન બળવું, વિષપાન કર્યા છતાં પણ જીવિત રહેવું વિગેરે વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય જ વર્ણનો છે, અને એક વાત એ પણ છે કે આપણા જેવા ભક્તિહીન મનુષ્યોને ભક્તોના જીવન-ચરિત્રમાં શંકા કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી. કારણ કે:-આપણી વિષયરસજ્ઞાનુપ અને અનિશ્ચિત બુદ્ધિ ભક્તોના જીવનની અત્યંતિક ઘટના સમજવામાં સમર્થ પણ નથી.

અર્હંકાર, બ્રહ્મ, અને અજ્ઞાન આદિ અવિદ્યાના ત્યાગથી ક્ષત્તભાવમાં સ્થિતિ થવાથી પરમ ભક્તિ દ્વારા જ્યારે સાધક પરમાત્માનાં ચક્રાર્થ સ્વરૂપને ઓળખી જાય છે ત્યારે જ તે પ્રભુના ભક્તોના ચરિત્રને સમજવાનો અધિકારી બને છે.

ભગવાનની માફક ભક્તોનાં કર્મો પણ દિવ્ય જ હોય છે, માટે પૂર્વભક્ત-પ્રવ્રજાદથી લઈને આધુનિક સાચા ભક્તોના જીવનની અત્યંતિક ઘટનાઓ પર કદાપિ સંદેહ કરવો ન જોઈએ. વર્તમાન સમયમાં એવા દૃઢ સંકલ્પયુક્ત અનન્ય ભક્તો જેવામાં

આવતા નથી, અથવા આપણાં ચર્મચક્ષુઓ એવા ભક્તોને ઓળખી શકતાં નથી, તેથી એમ ન માની લેવું જોઈએ કે એ લોકોનાં ચરિત્રો પણ મિથ્યા, કલ્પિત અથવા અત્તંકારથી ભરેલાં હોય છે, આપણે એ ભક્તોનાં જીવન પર અને એના જીવનમાં ઘટી ગયેલી ઘટનાઓ પર શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખવાં જોઈએ.

પરંતુ એ વિચાર કરવો જરૂરી છે કે-શું કોઈ ચમત્કાર અથવા અત્યંતિક ઘટનામાં જ ભક્તોના જીવનની પૂર્ણતા છે? શું ભક્તોના જીવનમાં આવા ચમત્કારો અવશ્ય રહેવા જ જોઈએ? અને ભક્તોની ઓળખાણ ચમત્કારોથી જ થઈ શકે છે?

આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં મારી સમજમાં તો એમ જ આવ્યું છે કે-ભક્તોને માટે ચમત્કાર તો એક સાધારણ વસ્તુ છે, ભક્તોના ચરિત્રોમાં રહેલા ચમત્કારો પર અવિશ્વાસ ન કરતાં હું તો એમ જ કહીશ કે:-ભક્તજીવનની પૂર્ણતા તો એક બાજુએ રહી, પરંતુ ચમત્કારના બ્રહ્મ પર પોતાને ભક્ત કહેવડાવવું એ તો એક સાચીભક્તિનો તિરસ્કાર કરવા બરાબર છે, જે ભક્ત ભગવાનની કૃપાથી અસંભવિતને સંભવિત બનાવી શકે છે એ ભક્તને માટે એક કોઠીના કોઠને દૂર કરી દેવો કે એક મુઠ્ઠાને જીવનું કરી દેવું એ તો એક મામૂલી વાત છે. પરંતુ આવા પ્રકારની વાતો ફેલાવીને ભક્તોએ પોતે જ પોતાનું મૂલ્ય ઓછું અંકાવવું ન જોઈએ. ભક્તોનું જીવન તો એથી પણ અધિક ઉચ્ચ સ્થિતિનું હોવું જરૂરી છે, એની દૃષ્ટિમાં તો વિશ્વનો પ્રત્યેક જીવ પરમાત્મસ્વરૂપ બની જાય છે, આવી દ્રશ્યમાં કોઈનું દુઃખ દૂર કરવાની ભાવના એના મનમાં આવી જ શી રીતે શકે?

જ્યારે આપું' એ જગત્ ઇશ્વર સ્વરૂપ છે, ઇશ્વરથી બિન્ન જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુ નથી ત્યારે એમાં દુઃખની કલ્પના ક્યાંથી થઈ શકે? પરમાત્મા તો નિત્ય આનંદસ્વરૂપ છે, એ આનંદધન પરમાત્મસ્વરૂપમાં દુઃખ આવી જ ક્યાંથી શકે? અને જ્યારે કોઈ દુઃખ જ નથી, ત્યારે એને મટાડવાની ભાવના જ ક્યાંથી આવે? કારણ વિના કાર્યનો સંભવ હોતો જ નથી. આવી અવસ્થામાં કોઈ અમુક જ વ્યક્તિનું દુઃખ દૂર કરવાની વાતો કરવી એ યુક્તિસંગત નથી.

આમ હોવા છતાં ભક્તો ખાસ મંગલમય અને આનંદમય હોય છે, એના દ્વારા સમસ્ત જગત્નું મંગલ-કલ્યાણ થતું જ રહે છે. અમૃતથી બધાનું કલ્યાણ જ થાય છે, કોઈનું નૃત્ય અમૃતથી થતું જ નથી, એ જ પ્રકારે ભક્તના હાથે કોઈનું પણ અનિષ્ઠ થતું નથી કારણ કે-એનું અંતઃકરણ ઇશ્વરી-ગુણસમ્પન્ન હોય છે. એનું શરીર તો અંતઃકરણને અનુસરીને જ ચાલનારું હોય છે, માટે ભક્તનાં કા હમેશાં લોકસેવક જ હોય છે, પરંતુ એ ચમત્કાર માત્રથી નહિ પણ વ્યભાવથી જ.

ચમત્કારી વર્ણનાની અધિક વિપુલતા થઈ જવાના કારણથી આજે સાચા સાધુ-ભક્તોના સ્વરૂપને ઢાંકી દીધું છે, સાચા સાધુ-ભક્તોની-કસોટી ચમત્કારો પર અંકવા લાગી, સીધા સાદા સહૃદયી સન્તલોકોની દુદેશા થવા પામી અને પાખંડી લોકો વિશેષ પ્રકાશમાં આવ્યા છે.

આજે અનેક સિદ્ધ-સાધકની બેડી બનીને અનેક પ્રકારની કપોલકલ્પિત ચમત્કારપૂર્ણ વાતો ફેલાતી

રહે છે, “અમુક બાવાજીએ અમુકના રોગનો નાશ કર્યો, અમુક સાંધ બાવાના મંત્રેણા પાણીથી હળવેરા બતના રોગનો નાશ થાય છે, અમુક મહાત્માના બનાવેલા દોરાથી શેઠને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો, અમુક ભગતના આશીર્વાદ માંડથી જળસાહેબની બુદ્ધિ ફરી ગઈ અને મુકદ્દમો જીતાઈ ગયો, અમુકના હાથમાંથી પ્રસાદીની સાકર નીકળ્યા કરે છે, વિગેરે અનેક કલ્પિત વાતો આજે સાંભળવામાં આવે છે.

કાકતાલીય ન્યાયથી કદાપિ એવી ઘટના બની પણ ગઈ હોય, તો એને ચમત્કારનું રૂપ આપી દેવામાં આવે છે, એનાથી કેટલીકવાર અનર્થો વધી પડે છે. બક્તિના નામ પર પાખંડ અને અસત્ય ફેલાય છે.

ભક્તોની ઓળખાણ કોઈ પણ ચમત્કાર સાંભળીને કરવી ઉચિત નથી કારણ કે-ચમત્કાર તો હાથચાલાકી કે બદ્ધવિગારથી પણ થઈ શકે છે.

વિશેષમાં બળુવા યોગ્ય તો એ છે કે-આજ કાલ ચમત્કારો બતાવનારા જનતાને ખોટા માર્ગે-ચલાવી રહ્યા છે, સાચા ભક્તમાં તો ભગવાનના જેવા દૈવી ગુણો હોવા જોઈએ, ભક્તોનું જીવન તો તો હમેશાં શુદ્ધ, લોક-પરલોકમાં કલ્યાણકારી, શ્વાભાવિક પ્રેમમય અને આદરને પાત્ર હોય છે, ભક્તોને ચમત્કારના વિકાસ માટે પ્રયત્ન કરવાની પણ જરૂર નથી, એનું સાધારણ જીવન દૈવીજીવન બની જાય એ જ એના જીવનનો મોટામાં મોટો ચમત્કાર છે. અસ્તુ.

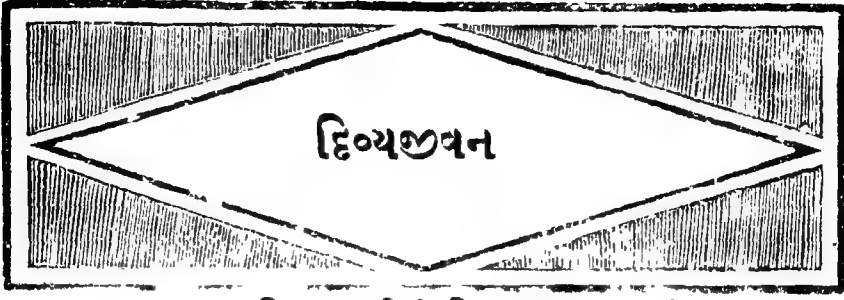

રસનાનો રસ

જીહ્વા તો તળહી ભલી, જપે હરિકા નામ;

નહિં તો કાટ નિકાલિયે, મુખમે ભલો ન ચામ.

અર્થ:-જીભ તો જ્યારે રામનામ-પ્રભુનામ લેતી હોય ત્યારે જ સારી લાગે છે, જો એ પ્રભુસ્મરણ ન કરતી હોય, તો એને કાઢી નાખવી જોઈએ, નકામું ચામડું મોઢામાં રાખવું સાફ નથી-અર્થાત્ પ્રભુનામ એજ રસનાનો રસ છે.

મૂલ લેખક : પૂ. બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામીશ્રી શિવાનંદજી સરસ્વતી ઋષીકેશ.

જીવન શું છે? ખાવું, પીવું, પચાવું, શ્વાસ લેવો વગેરે શરીરમાં નિત્ય થતાં કાર્ય માત્ર જ શું જીવન છે? અથવા શું ધન સમ્પત્તિ કે યશ-પ્રાપ્તિની પ્રાપ્તિ માટે તરફામો અને ઉપાયોનો મસ્તવિચાર કરવો એજ જીવન છે? કે શું સૃષ્ટિ પરંપરા ચલાવવાને માટે ઉત્પત્તિ કરવી એ જીવન છે? અથવા તો શું આ સૌ કાર્યોનો સમૂહ એજ જીવન છે? વૈજ્ઞાનિક લોકો જીવનનો કાંઈક જૂઠ્ઠાજ અર્થ કરે છે અને શ્રી શંકરાચાર્ય સરખા દર્શનીયો તો સાવ જૂઠ્ઠા જ અર્થ કરે છે.

જીવન બે પ્રકારનું હોય છે, એક તો ભૌતિક અને બીજું આધ્યાત્મિક, વૈજ્ઞાનિકોનું કથન છે કે વિચારવું, બાણવું, ઇચ્છા કરવી, ભાગવન કરવું અને એનો પરિપાક કરવો-શ્વાસ લેવો ઇત્યાદિ જે કાર્ય છે એજ જીવન છે, એ જીવન અમર નથી બનતું. એવું જીવન જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ દુઃખ ઇત્યાદિનો શિકાર બને છે, આથી પ્રાચીન મહર્ષિઓ, યોગીઓ અને તપસ્વીઓએ જેમણે પોતાનાં ચિત્ત અને ઈન્દ્રિયોને વશ કરીને સાગ અને તપ, વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ વગેરેના બળવડે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખી લીધું છે. તેમણે નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું છે કે જે આત્મામાં રત છે, તેજ માત્ર સ્થાયી અને અસીમ આત્મન્દ અને અમરત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એમણે મનુષ્યનાં બિન્ન બિન્ન સ્વભાવ યોગ્યતા અને રુચિ અનુસાર આત્મસાક્ષાત્કાર માટે વિભિન્ન નિશ્ચિત માર્ગ બતાવ્યા છે, જે લોકોને એવા મહાત્માઓમાં વેદોમાં અને ગુરુના વચનોમાં અદ્ભૂત શ્રદ્ધા છે તેઓ આધ્યાત્મિક અને સત્યના માર્ગે નિર્ભય થઈને વિચરે છે, એને સ્વતંત્ર, પૂર્ણતા અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ

માનવજીવનનું ધ્યેય અને પરમ ઉદ્દેશ છે. એ જ અંતિમ લક્ષ્ય છે, અને તેનાં નિર્વાણ, પરમગતિ, પરમધામ, અને પ્રાત્નીસ્થિતિ જેવાં અનેક નામ છે. આત્મસાક્ષાત્કારને માટે પ્રયત્ન કરવો એજ મનુષ્યનું પરમકર્તવ્ય છે.

પરંતુ એનું એ તાત્પર્ય નથી કે આપણે ભૌતિક જીવનની ઉપેક્ષા કરવી. ભૌતિક જગત પણ પરમશુભર થા બ્રહ્મનું જ અરૂપ છે જેનું તેણે પોતાની લીલાને માટે સર્જન કર્યું છે. અગ્નિ અને ઉબળુતા, ખરફ અને શીત, પુષ્પ અને સુગંધિની માફક જડ અને ચંચળ અભિન્ન છે. શક્તિ અને શક્ય એકજ છે. બ્રહ્મ અને માયા અભિન્ન છે. બ્રહ્મમય શાશ્વત જીવન પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભૌતિક જીવન એક નિશ્ચિત સાધન છે. સંસાર પોતાનો એક સર્વક્રોધ શિક્ષક છે, પંચતત્ત્વ તેના ગુરુ છે, પ્રકૃતિ તેની માતા અને માર્ગદર્શક છે. તે પોતાની મૂક શિક્ષિકા છે. આ સંસાર દયા, ક્ષમા, સહિષ્ણુતા વિશ્વપ્રેમ ઉદારતા સાહસ ધૈર્ય મહત્ત્વાકાંક્ષા આદિ ગુણોના વિકાસને માટે સર્વથ્રેષ્ઠ વિદ્યામંદિર છે. આ સંસાર આસુરી સ્વભાવ સાથે યુદ્ધ કરવાનો એક અખાડો છે અને પોતામાં સમાયેલી દૈવી શક્તિને પ્રદાનમાં લાવવાને માટે એક દિવ્ય ક્ષેત્ર છે. ગીતા અને યોગવાશિષ્ઠની મુખ્ય શિક્ષા એ જ છે કે મનુષ્યે સંસારમાં રહીને આત્મસાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. જળમાં કમળપંચતી માફક સંસારમાં રહ્યા છતાંય સંસારથી બહાર રહેવું જોઈએ. સ્વાર્થ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ વગેરે નીચ આસુરી સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને, માનસિક ત્યાગ અને આત્મબલિદાનનો દિવ્ય સ્વભાવ ધારણ કરવો જોઈએ.

શું જીવનમાં ખાવા, પીવા અને સૂવા કરતાં અધિક ઉત્તમ અન્ય કોઈ કામ નથી? માનવજીવન પ્રાપ્ત કરવું કઠિન છે માટે આ જીવનમાં આશ્વાત્કાર કરવાની ખૂબ જ ખત રાખવી. કાળ રાગનમયારા-નતઓનાં પણ કોળિયો કરી નય છે આજે યુધિષ્ઠિર, અશોક, વાલ્મીકિ, શેકસપીઅર, નેપોલિયન વગેરે કયાં છે? માટે યૌગિક સાધનોમાં લાગી જાઓ, પછી ત્દમે પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ કરી શકશો. પતાં, સિંતમા અને ધૂનપાનમાં વ્યર્થ સમય વિતાવવામાં શું તમને સાચી શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે? આ સાંસારિક જીવનમાં, ઈન્દ્રિય લોભુપતા અને વિપયવાસનાના ક્ષત્રિય મુખમાં બટકતા રહેવાથી શું તમને સાચા સુખનો અનુભવ થઈ શકે છે? પરસ્પર ક્રોધ, ટંટો કરવામાં કે ફોટા બટકવામાં શું તમને સાચા આનંદ મળી શકે છે?

પાતાના આદર્શ અને ધ્યેય સુધી પહોંચવા માટે સંગ્રામ કરતા રહેવું એ જ જીવન છે. આ સંગ્રામમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ જીવન છે. અનંક પ્રકારની ગતિઓને જ જીવન કહે છે. મન અને ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવો. એજ તમારા ખગ શત્રુ છે. તમારી બાધ અને આંતરિક પ્રકૃતિ પર વિજય મેળવો. ત્દમારી જૂની ખૂટી ટેવો અને ક્રિયાઓને, કુસંસ્કારો અને ક્રાસનાઓને અવરોધ જીવતાં પડશે. એ પશા-ચિક શક્તિઓ સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે અને વિજય પ્રાપ્ત કરવો પડશે. અધ પતનના પન્થે ખેંચી જતારી વાસનાઓ પર પૂર્ણ અધિકાર જમાવવો પડશે.

ત્દમારો જન્મ જ આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાને માટે થયો છે. નિયમિતપણે સંકીર્તન કરો, અને આત્મિક સુખનો અનુભવ કરો. નિષ્કામ કર્મદ્વારા ત્દમારાં મન અને બુદ્ધિને શુદ્ધ કરો ઈન્દ્રિયનિગ્રહદ્વારા ત્દમારો જ સ્વરૂપમાં સ્થિર બનો, જીવનસંગ્રામમાં ત્દમારે તમારા પર આઘાત આવી પડે છે, ત્યારે હોકરો ખાઓ છંદા ત્યારે મન આધ્યાત્મિક માર્ગ તરફ વળે છે અને ત્યારે જ સાંસારિક વિષયો તરફ વિરાગ અને અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે; એ પ્રપંચોમાંથી મુક્તિ મેળવવાની ઉત્કંઠા ન્યૂન થાય છે. વિવેક અને વિરાગ ઉપજે છે. માટે ગંભીર ધ્યાન અને ધારણામાં લાગી જાઓ.

માનવજીવન અસ્પ છે એ સમય તીવ્ર ગતિએ ચાલ્યો જાય છે. સંસાર આખો વિપદોથી બરેલો છે. માટે અવિદ્યાત્રિનિયત કાપીને નિર્વાણ આપનાર આનંદામૃતનું મન બનીને પાન કરો.

આધ્યાત્મિક જીવન એ માત્ર વાત નથી; કેવળ આવેશ માત્ર નથી. એ જ સાચું આત્મસ્વરૂપ જીવન છે, એ વિશુદ્ધ આનંદ અને સુખનો અનુપમ અનુભવ છે. એને પ્રાપ્તિપ્રાપ્ત જીવન કહે છે. એક સ્થિતિ મેળવી હોય છે કે જ્યાં સદા શાશ્વત શાંતિ અને કેવળ અનંત આનંદ જ આનંદ હોય છે. પરમાનંદ હોય છે ત્યાં તો નથી મન્યુ કે નથી વાસનાઓ. નથી ક્રુષ્ક કે નથી દર્દ, નથી બમ કે નહીં શતા. શું તમે આ અટ્ટ આનંદ અને પરમ ગામના અમરપદની પ્રાપ્તિ માટે આતુર નથી? જો આતુર હો તો આવો, ત્દમારાં મન અને ઈન્દ્રિયો પર સંયમ રાખો, સદ્ગુણો ધારણ કરો, આત્માના સાચા વ્યવસ્થાને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરો, આત્મ-તત્ત્વનું નિયમિત રૂપ ધ્યાન ધરો. ત્યારે જ ત્દમે એ અતિ ગંભીર, અસીમ આનંદ અને અમરત્વને પામી શકશો. કેવળ ત્યારે જ ત્દમે અમર પદપર્યંત પહોંચી શકશો. આ ગરીબને જ આત્મા સમજાવેલો એ સૌથી મહાન પાપ છે. એ બ્રહ્માત્મક બાવનો ત્યાગ કરો. સાંસારિક મહત્તામાં ક્ષાઓની પૂર્તિ માટે ઉપાય કરવો, તરફીઓનાં વિચાર કરવો, ખોટા મનસ્સામાં બાંધવા એ સૌનાં લાગ કરો; લાંબા સમયથી પોષેલી માયા-વિની આશાઓને તિલાંશરૂપે આંપો, વાસનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓનું દમન કરીને એના પર વિજય મેળવો. બુદ્ધિથી કામ કરો. ઉપનિષદોનું ગદન અધ્ય-યન કરો, નિત્ય નિયમિત રૂપે ધ્યાન ધારણ કરો. અવિદ્યા અને અજ્ઞાનના ગદન અન્ધકૂપમાંથી બહાર આવો અને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યની જળાદળની નયોતિમાં સ્નાન કરો. આ જ્ઞાનમાં ખીળાઓને પણ ભાગ આપો. અપવિત્ર ઈચ્છાઓ અને અવિદ્યા ત્દમને બહેકાવી મૂકે છે. માટે એ કદાપિ ન જૂલશો કે માનવજીવનનો ઉદ્દેશ અને હેતુ આખરી ધ્યેય આત્મસાક્ષાત્કાર કરવો એ છે. જૂઠા બાલ આડંબરો અને માયાના મિથ્યા પ્રપંચોમાં ફસાશો નહિ. કલ્પ-નાના મિથ્યા સ્વપ્નોમાંથી જાગો અને થોથા, સારહીન પ્રલોભનોની જાળમાં ન ફસાતાં જીવતા જગતા મૂળ

સ્વરૂપને ઝીલે. ત્દમારા આત્મા પર પ્રેમ રાખે. કારણ કે આત્મા જ પરમાત્મા અથવા તો બ્રહ્મ છે; એજ સજીવ મૂર્તિમાન સત્ય છે. આત્મા જ શાશ્વત છે માટે આત્મામાં જ રિશ્તર બનેા, અને “તત્ત્વમસિ” ત્દમે જ બ્રહ્મ હોત્તેને ઝાળખેા. એ જ વાસ્તવિક જીવન છે. કર્મયોગનો અભ્યાસ જિજ્ઞાસુના મનને આત્મજ્ઞાન પ્રદણ કરવાને યોગ્ય બનાવે છે અને તેને વેદાન્તના અભ્યાસ માટે યોગ્ય અધિકારી બનાવે છે. કર્મયોગની પ્રારંભિક શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતાં અગાઉજ મૂઢ માનવ જ્ઞાનયોગના અભ્યાસમાં અઠાણે ફૂટી પડે છે. અને તેથી જ તેઓ સત્યની પ્રાપ્તિ કરવા જતાં નિષ્ફળતા મેળવે છે. એમનું મન અપવિત્ર રહી જાય છે તથા અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ભાવનાઓથી ભરપૂર રહે છે. તેઓ બ્રહ્મની કૃપા વાતોજ કરે છે, તથા વ્યર્થ બકવાદ, શુષ્ક વાદવિવાદ તત્ત્વદીન તર્ક-વિતર્કમાં ફસાયેલા રહે છે. એમનું દાર્શનિક જ્ઞાન તેમની જિજ્ઞાસુતા જ સમાયેલું રહે છે અથવા તો કહીએ કે તેઓ કેવળ મૌખિકવેદાંતી છે. જરૂરિયાત તો એવા વેદાંતની છે કે જેથી સર્વમાં આત્મભાવ રાખતાં દેશ અને માનવ સમાજની અનવરત-સતત નિઃસ્વાર્થ સેવા ક્રિયાત્મક રૂપે બની શકે.

ત્દમારા હૃદયમાં પ્રેમની જ્યોતિ પ્રકટાવેા. સૌને ચાહેા. ત્દમારા પ્રગટ પ્રેમના આદુઆથી પ્રાણી માત્રને આલિંગન કરેા. સર્વવ્યાપક સર્વભોગુષી

વિશુદ્ધ વિશ્વપ્રેમનો વિકાસ કરેા. પ્રેમ એક એવું રહસ્યમય દિવ્યસૂત્ર છે કે જે સર્વ દસ્યોને એકમાં આંધી લ્યે છે. પ્રેમ એ એવી પીડાનાશક સ્વર્ગીય મહોપધિ છે કે જેમાં જાદૂનું સામર્થ્ય છે. ત્દમારા પ્રત્યેક કાર્યને વિશુદ્ધ પ્રેમમય બનાવેા. લોભ, ધૂત્તા, છળ, કપટ, અને સ્વાર્થ પરાયણતાનો નાશ કરેા. સતત દયાળુતાના કાર્યોથી જ અમરતત્વની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પ્રેમમત્ત હૃદયે સતત સેવા કરવાથી ક્રોધ, દ્રોહ, ઇર્ષ્યા આદિ દૂર થાય છે. દયાળુતાથી ભરેલાં કાર્યો કરવાથી ત્દમને અધિક બળ, અધિક આનંદ, અને અધિક સંતોષની પ્રાપ્તિ થશે. સૌ તમારા પ્રત્યે પ્રેમ રાખશે. દયા, દાન અને સેવાથી હૃદય ક્રોમળ અને પવિત્ર બને છે, અને સાધકનું હૃદય-ક્રમળ વિકસિત અને વિધ્વંસુષી બનીને ઈશ્વરીય પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય બનાવે છે.

ઇશ્વર કરે કે આપ સાંસારિક કર્તવ્યોને પૂરાં કરતાં, શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી ઈશ્વરનાં શુભ ગાતાં ત્દમારા આદર્શ દિવ્યજીવનમાં ચિરશાંતિ અને શાશ્વત આનંદનો અનુભવ કરેા.

શાંતિ! શાંતિ! શાંતિ!

x મૂળ લેખક : શ્રી સ્વાર્મા શિવાનન્દજી સરસ્વતી, આનન્દ કુટીર, હપીકેશ.

અનુવાદક-શ્રી નાનુભાઈ ઠાકોર, ધર્મલોકાર.

ભગવાનના સ્વરૂપેા

ભક્તિ ભક્ત ભગવન્ત શુરુ ચતુરનામ વપુ એક
ઈનકે પદ વંદન કિયે નાસત વિધ્ન અનેક.

અર્થ:-ભક્તિ, ભક્ત, ભગવાન અને બ્રહ્મવિદ્યારૂપ જ્ઞાન આપનારા સદ્ગુરુ એનાં માત્ર નામ જ જુદાં છે, વાસ્તવમાં તો તેઓ એક જ છે, તેઓના ચરણમાં વંદન કરવાથી આ લોક-પરલોકનાં વિધ્નોનો નાશ થાય છે.

મરણોન્મુખ જીવ પ્રત્યે.

પ્રભુના પાંચ પ્રશ્નો.

—૧૨૦—

હું પૂછું છું તુજને જગતમાં જીવી શું કર્યું ?—[૨૬૦]

સર્વ હૃદયમાં સૂક્ષ્મપાણીથી, આત્મસ્વરૂપે હું છું રહેલો,

એજ કુરુક્ષેત્રે અર્જુનને મેં પૂર્વે ઉપદેશ કરેલો.

અન્ય હૃદયને દૂભી કારજ ઉલટું તેં કર્યું—હું પૂછું—૧

કામ ક્રોધ ને લોભ તજવા, ત્રણે નરકનાં દ્વાર બનાવ્યાં,

ત્યાં તેં એ સૌના આશ્રયથી, અન્ય જનોનાં હૃદય દૂભાવ્યાં;

આપેલું એ શસ્ત્ર અનૂપમ ઉલટું વાપર્યું—હું પૂછું—૨

માનવદંડ અનૂપમ આપી, સંચિત સર્વે આપ્યાં કાપી,

ત્યાં તો ઉરમાં-તૃપ્તિ વ્યાપી, બન્યા જગતમાં અન્તે પાપી,

રત્ન અમૂલ્ય આપેલું તેં કોડીનું કર્યું. હું પૂછું—૩

‘હું—મારું’ એ કરતાં કરતાં દ્રવ્ય અનીતિનું સંઘરતાં,

નામ ન લીધું હરતાં ફરતાં, દૂર અનિષ્ટ કુકર્મો કરતાં;

જ્ઞાન સમાન ઉદર ભરતાં કહે અન્તે શું વળ્યું ?—હું પૂછું—૪

જ્યાં ધર્મ નહીં, શુભ કર્મ નહીં, સન્માન નહીં સહકાર નહીં,

ત્યાંથી પરમેશ્વર દૂર રહે, એ શાસ્ત્રોમાં છે વાત કહી;

‘મંગલ’ મદમસ્તીમાં જીવનું કાંઈએ ના સર્ચું.—હું પૂછું—૫

‘મંગલ’

લક્ષ્મીભાર્ગી

લક્ષ્મીપથના અંતરાયો

કામ અને ક્રોધ એ બન્ને લક્ષ્મીભાર્ગીના મહાન્ અંતરાયો છે, આ માર્ગમાં ગમન કરનારને જેટલો આ બન્ને કંટકાનો ભય છે, તેટલો અન્ય કંટકાનો ભય નથી, છતાં પરમાત્મપ્રેમી લક્ષ્મી કામ અને ક્રોધ એ બન્નેથી પર રહીને લક્ષ્મીપથમાં પ્રયાણ કરે છે. અને જે મનુષ્ય આ બન્નેના ચક્રરમાં ફસાઈ જાય છે, કદાપિ પ્રભુપ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી.

ભક્તિના ભિન્નભિન્ન માર્ગોનું આ લેખના વિદ્વાન લેખકે વિવેચન કર્યું છે,
ભગવદ્ભક્તિના જ્ઞાસુઓ એમાંથી યોગ્યતત્ત્વ અવસ્ય મેળવશે -

ભક્તિના ભિન્ન માર્ગો

લેખક : રા. પ્ર. શ્રી. ચંદ્રવિદ્યાનંદ શ્રીકૃષ્ણનંદજી પંડ્યા.
બી. એ. સહસ્ત્રભારકર, ધર્મભૂષણ—સૂરત.

સુખ એ જ્ઞાતમાનો સ્વભાવ છે તેથી દરેક જણુ ઇચ્છે છે કે મને સુખ પ્રાપ્ત થાઓ અને દુઃખ નહીં. સૌ કોઈ એક વસ્તુમાં સુખ માનતું નથી. કોઈ ધનમાં, કોઈ સ્ત્રીમાં તો કોઈ પોતાની વાલવાટ કહે-વડાવવામાં સુખ માને છે. વળી જે વસ્તુ કે વિષયમાં આજે સુખ લાગે છે તેમાં આપણને કાલે નુખ લાગશે કે નહીં તે નક્કી કદા શકાય એમ નથી. વળી બાહ્ય વસ્તુ કે વિષયથી પ્રાપ્ત થતું નુખ અસ્થ-જીવી અને ક્ષણભંગુર છે. તે અનંતકાળ નુધી ટકી રહે એવું નથી. તમે કાળના જે સુખ લયાત રહે તેજ જાણું અમર નુખ છે. પરમાત્મા એ પરમ સુખના ભંડાર છે. માટે એ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ

કરવી એ એક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. આત્મકારેએ મનુષ્યનાં કલ્યાણ માટે, જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિએ ત્રણ માર્ગ બતાવ્યા છે. ત્રણમાર્ગ એ સર્વમાં કદિનમાં ઠહિન માર્ગ છે. આ માર્ગના સાધકને તમામ પ્રપંચોથી દૂર રહેવ પડે છે. વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ આદિ સાધન ચતુષ્ટય અને મુમુક્ષત્વ એટલાં સાધનથી સત્ગુરુ થવું પડે છે. અને યોગ્ય પ્રતિનિષ્ઠ ગુરુની પાસે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું પડે છે અને ગુરુની પર્યાપ્તિ થાય ત્યારે જ તેને તત્ત્વમસિંગો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે અને ત્યારે જ સાધકને અધ્યાત્મિકવતુ જ્ઞાન થાય છે, વળી અભ્યારના જમાનામાં કેવળ કર્મ નિરૂપણી છે, કારણ

ભક્તિના બે માર્ગો પરા અને અપરા

भक्तिपथना अंतराया

[illegible]

1145 1146 1147 1148 1149 1150 1151 1152 1153 1154 1155 1156 1157 1158 1159 1160 1161 1162 1163 1164 1165 1166 1167 1168 1169 1170 1171 1172 1173 1174 1175 1176 1177 1178 1179 1180 1181 1182 1183 1184 1185 1186 1187 1188 1189 1190 1191 1192 1193 1194 1195 1196 1197 1198 1199 1200 1201 1202 1203 1204 1205 1206 1207 1208 1209 1210 1211 1212 1213 1214 1215 1216 1217 1218 1219 1220 1221 1222 1223 1224 1225 1226 1227 1228 1229 1230 1231 1232 1233 1234 1235 1236 1237 1238 1239 1240 1241 1242 1243 1244 1245 1246 1247 1248 1249 1250 1251 1252 1253 1254 1255 1256 1257 1258 1259 1260 1261 1262 1263 1264 1265 1266 1267 1268 1269 1270 1271 1272 1273 1274 1275 1276 1277 1278 1279 1280 1281 1282 1283 1284 1285 1286 1287 1288 1289 1290 1291 1292 1293 1294 1295 1296 1297 1298 1299 1300 1301 1302 1303 1304 1305 1306 1307 1308 1309 1310 1311 1312 1313 1314 1315 1316 1317 1318 1319 1320 1321 1322 1323 1324 1325 1326 1327 1328 1329 1330 1331 1332 1333 1334 1335 1336 1337 1338 1339 1340 1341 1342 1343 1344 1345 1346 1347 1348 1349 1350 1351 1352 1353 1354 1355 1356 1357 1358 1359 1360 1361 1362 1363 1364 1365 1366 1367 1368 1369 1370 1371 1372 1373 1374 1375 1376 1377 1378 1379 1380 1381 1382 1383 1384 1385 1386 1387 1388 1389 1390 1391 1392 1393 1394 1395 1396 1397 1398 1399 1400 1401 1402 1403 1404 1405 1406 1407 1408 1409 1410 1411 1412 1413 1414 1415 1416 1417 1418 1419 1420 1421 1422 1423 1424 1425 1426 1427 1428 1429 1430 1431 1432 1433 1434 1435 1436 1437 1438 1439 1440 1441 1442 1443 1444 1445 1446 1447 1448 1449 1450 1451 1452 1453 1454 1455 1456 1457 1458 1459 1460 1461 1462 1463 1464 1465 1466 1467 1468 1469 1470 1471 1472 1473 1474 1475 1476 1477 1478 1479 1480 1481 1482 1483 1484 1485 1486 1487 1488 1489 1490 1491 1492 1493 1494 1495 1496 1497 1498 1499 1500 1501 1502 1503 1504 1505 1506 1507 1508 1509 1510 1511 1512 1513 1514 1515 1516 1517 1518 1519 1520 1521 1522 1523 1524 1525 1526 1527 1528 1529 1530 1531 1532 1533 1534 1535 1536 1537 1538 1539 1540 1541 1542 1543 1544 1545 1546 1547 1548 1549 1550 1551 1552 1553 1554 1555 1556 1557 1558 1559 1560 1561 1562 1563 1564 1565 1566 1567 1568 1569 1570 1571 1572 1573 1574 1575 1576 1577 1578 1579 1580 1581 1582 1583 1584 1585 1586 1587 1588 1589 1590 1591 1592 1593 1594 1595 1596 1597 1598 1599 1600 1601 1602 1603 1604 1605 1606 1607 1608 1609 1610 1611 1612 1613 1614 1615 1616 1617 1618 1619 1620 1621 1622 1623 1624 1625 1626 1627 1628 1629 1630 1631 1632 1633 1634 1635 1636 1637 1638 1639 1640 1641 1642 1643 1644 1645 1646 1647 1648 1649 1650 1651 1652 1653 1654 1655 1656 1657 1658 1659 1660 1661 1662 1663 1664 1665 1666 1667 1668 1669 1670 1671 1672 1673 1674 1675 1676 1677 1678 1679 1680 1681 1682 1683 1684 1685 1686 1687 1688 1689 1690 1691 1692 1693 1694 1695 1696 1697 1698 1699 1700 1701 1702 1703 1704 1705 1706 1707 1708 1709 1710 1711 1712 1713 1714 1715 1716 1717 1718 1719 1720 1721 1722 1723 1724 1725 1726 1727 1728 1729 1730 1731 1732 1733 1734 1735 1736 1737 1738 1739 1740 1741 1742 1743 1744 1745 1746 1747 1748 1749 1750 1751 1752 1753 1754 1755 1756 1757 1758 1759 1760 1761 1762 1763 1764 1765 1766 1767 1768 1769 1770 1771 1772 1773 1774 1775 1776 1777 1778 1779 1780 1781 1782 1783 1784 1785 1786 1787 1788 1789 1790 1791 1792 1793 1794 1795 1796 1797 1798 1799 1800 1801 1802 1803 1804 1805 1806 1807 1808 1809 1810 1811 1812 1813 1814 1815 1816 1817 1818 1819 1820 1821 1822 1823 1824 1825 1826 1827 1828 1829 1830 1831 1832 1833 1834 1835 1836 1837 1838 1839 1840 1841 1842 1843 1844 1845 1846 1847 1848 1849 1850 1851 1852 1853 1854 1855 1856 1857 1858 1859 1860 1861 1862 1863 1864 1865 1866 1867 1868 1869 1870 1871 1872 1873 1874 1875 1876 1877 1878 1879 1880 1881 1882 1883 1884 1885 1886 1887 1888 1889 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1897 1898 1899 1900 1901 1902 1903 1904 1905 1906 1907 1908 1909 1910 1911 1912 1913 1914 1915 1916 1917 1918 1919 1920 1921 1922 1923 1924 1925 1926 1927 1928 1929 1930 1931 1932 1933 1934 1935 1936 1937 1938 1939 1940 1941 1942 1943 1944 1945 1946 1947 1948 1949 1950 1951 1952 1953 1954 1955 1956 1957 1958 1959 1960 1961 1962 1963

काम दोन गोष्टे स्मर्यात भ्रश न होत. तसेच सर्व
 ... .. लयात ॥

यत्न न विनाशाय नृभ्यः ॥ १ ॥
 मङ्गा मङ्गायते काम ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥

क्राधाद् भयान संतो नाना स्मृति विभ्रान् ।
स्मृति अनाद् वां नाना गुण नाना धरणप्रति ।

$\frac{d}{dt} \left(\frac{1}{2} m v^2 + U(r) \right) = \frac{d}{dt} \left(\frac{1}{2} m v^2 \right) + \frac{d}{dt} U(r)$

$= m \mathbf{v} \cdot \frac{d\mathbf{v}}{dt} + \nabla U(r) \cdot \mathbf{r}$

$= m \mathbf{v} \cdot \mathbf{a} + \nabla U(r) \cdot \mathbf{r}$

$= m \mathbf{v} \cdot \frac{\mathbf{F}}{m} + \nabla U(r) \cdot \mathbf{r}$

$= \mathbf{v} \cdot \mathbf{F} + \nabla U(r) \cdot \mathbf{r}$

$= \mathbf{v} \cdot \mathbf{F} - \mathbf{v} \cdot \mathbf{F} = 0$

So the total energy is conserved.

1. 1950년대 초반에 시작된 미국의 원조는 주로 군사적 성격의 원조였으며, 이는 한국전쟁 이후의 냉전 체제와 관련이 있다.

[illegible][illegible][illegible]

આ તો સાચું મુદ્દેના આગું વાવવા થયું. હો
કામ કોષાદિક આંતર નિયમો આવી રીતે વિતરણ
થાય છે. તે જોઈએ.

છે, તેથી તેમનું અનિષ્ઠ પરિણામ તેમને ભોગવવું પડતું નથી.

વિવેક વૈરાગ્યાદિના લાભ માટે સત્સંગાદિનું સેવન કરવું જોઈએ, તથા તે ઉપરાંત આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ માફક કાયમ એવી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે:—

ૐ મદ્રં કર્ણેમિઃ શ્રણુ યામદેવાઃ મદ્રં પદ્યે
માક્ષમિ યંજત્રઃ ।
સ્થિરૈ રંગૈઃ સ્તુષ્ટુવાં સસ્તનુમિઃ વ્યશેમ
દેવહિતં યદાયુ ॥

હે પ્રભુ ! અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે કેવળ શુભ શબ્દોના અમે સાંભળીએ, અમારી નજરે કેવળ કલ્યાણકારી વસ્તુઓ જ ચડે, સુસ્થિર અવયવો દ્વારા અમે તમારી સ્તુતિ કરીએ, અને અમારું આયુષ્ય દેવતાઓને દિનકર રીતે ગાળીએ.

આ પ્રમાણે વર્તવાથી ઇન્દ્રિયોની ચંચળતા દૂર થાય છે. તેથી ભક્ત જિતેન્દ્રિય અને છે, અને તેની ઇન્દ્રિયો તથા શરીરના અવયવો તેના કાજમાં રહે છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને પ્રશ્ન પૂછે છે કે:—ભગવન ! મને કહો તો ખરા કે મનુષ્યો ઇચ્છતા નથી, છતાં પણ કેના પ્રભાવથી પાપકર્મ કરવા મરણ વિરૂદ્ધ ધસડાઈ જાય છે ?

શ્રી ભગવાન જવાબ આપે છે કે:—

કામ યેષ ક્રોધપથ રજોગુણ સમુદ્ભવઃ ।
મહાશનો મહાપાપ્મા ઈવદ્યેન મિહ વૈરિણમ્ ॥
ધૂમેનાડ્વિયતે વન્દિરીયથાડ્વક્ષો મલેન ચઃ ।
યથોલ્લેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ।
આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્ય વૈરિણા ।
કામરુપેણ કૌન્તેય દુષ્પુરેણા નલેન ચ ॥
ઈન્દ્રિયાણી મનોબુદ્ધિ રસ્યાવિષ્ટાનમુચ્યતે ।
ય તૈ વિમોહયત્યેષ જ્ઞાનમાવૃત્ય વેહિનમ્ ॥

અ. ૩ શ્લોક ૩૭ થી ૪૦

રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ એ દુષ્ટ કામ અને ક્રોધ કદી તૃપ્ત થતા નથી, અને મનુષ્યો પાસે પાપાયરણ કરાવે છે. એ બંને મનુષ્યના કાયમના વેરી છે. અને તેના જ્ઞાનને ઢાંકી રાખે છે. ઇન્દ્રિય મન અને બુદ્ધિ એ કામને રહેવાની જગ્યા છે, તેથી તે દ્વારા દેહીઓને તે મોહમાં ફસેલા રાખે છે.

ન જાતુ કામઃ કામાના મુપભોગેન શામ્યતિ ।
હવિષા કૃષ્ણ વર્તમેષ ભૂય પવામિવર્ધતે ॥

ઉપભોગ દ્વારા કદી પણ કામની તૃપ્તિ થતી નથી. અગ્નિમાં ધી નાખવાથી જેમ તેની જાળ વધે છે તેમ ઉપભોગ દ્વારા કામની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે. એટલા માટે,

તસ્મા ત્વમિન્દ્રિયાણ્યારૌ નિયમ્ય ભરતવર્ષમ્ ।
પાપ્માનં જ્ઞજહિ હ્યેનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥

“ હે ભરતકુલ ભૂપણ ! સર્વથી પહેલાં ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને તું જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા આ પાપી કામને હણી નાખ ”

ઇન્દ્રિયોના દમનથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે, અને તે દ્વારા કામદોષાદિનો નાશ થાય છે, એટલે કે તે સાધકના તાપ્યામાં આવે છે.

ગીતાજીના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે, કે પરં દૃષ્ટ્વા નિર્વૃતતે, પરમાત્માના દર્શન થયા પછી જ કામાદિ બીનવૃત્તિઓનો તથા પુનર્જન્માદિનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. જ્યાં સુધી આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી સાધકે બહુજ સાવધાન રહેવું જોઈએ, કેમકે:—

કાજલકા ધરમે જિત્તા ઇયાન હોવે ।
થોરા હુંદ લાગે પર લાગે

કાજળની ડોટડીમાં જઈએ તો ગમે તેટલી સંભાળ રાખવા છતાં થોડા ધણા ઝાઝ લાગે જ લાગે માટે ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે:—

તાતી સર્વાણી સંયમ્ય યુક્ત આસિત મત્પરઃ ।
વશેહિ યસ્યેન્દ્રિયાણી તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને ભક્તે મારામાં ચિત્ત લગાવીને રહેવું, કારણ જેની ઇન્દ્રિયો વશ છે તેની જ પ્રજ્ઞા સુદૃઢ છે. માટે જ:—

વિહાય કામોન્યઃ સર્વાન્ પુમાંશ્વરતિ નિસ્પૃહઃ
નિરમમો નિરહંકારઃ સશાન્તિ મધિગચ્છતિ ॥

કામ દોષાદિ દોષ દૂર કરવા માટે એ પ્રકારના ઉપાયો છે, સાધારણ અને વિશેષ.

સાધારણ ઉપાયો:—

જે દુષ્ટ ભાવો આપોઆપ અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થતા નથી; તે સર્વનું સહેજે નિવારણ થઈ શકે છે; દૃષ્ટાંત તરીકે ડેટલીક વસ્તુઓના સ્પર્શથી અને દર્શન-

નથી, કેટલાક શબ્દોના શ્રવણથી મનમાં દુષ્ટ વાસનાઓનો ઉદય થાય છે આવાં સ્પર્શ અને દર્શનથી દૂર રહીએ તો તે ભાવો ઉત્પન્ન થઇ શકતા નથી.

જે દોષો અંતઃકરણમાં જડ ધાતી બેઠા હોય તેનાથી જડ ધાતી બેઠા હોય તેનાથી થતી ખરાબીનું ચિંતન કર્યા કરવું, આવા દોષોથી બીજાઓના અર્થજ્ઞ હાલ હવાવનો વિચાર કરવો તથા તે દોષોમાંથી બચાવી લેવા માટે ભગવાનની અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરવી, એ પણ એક ઉપાય છે.

કામાદિ દુષ્ટ વાસનાઓની પ્રબળતાથી સ્નાયુ દુર્બળ થાય છે. સ્મૃતિશક્તિ ઘટે છે, શરીરમાંથી ચેતન ઓછું થાય છે. અને મનની પ્રવૃત્તિ નાશ પામે છે; પરિણામે આ લોક તથા પરલોક બંને બગડે છે.

પાપ કરવાની વૃત્તિનો ઉદય થાય એ વખતે જે શ્રુત્યુની સ્મૃતિ આવે, તો પણ પાપમાંથી નિશ્ચય બચી જવાય. દેહની નશ્વરતા સંબંધી વિચાર કરવાથી વૈરાગ્ય વૃત્તિ સફળ બને છે. અને તે વખતે પાપનું પ્રસા-ભન સામે આવે તો તેને સાધક કાષ્ટિની માફક જોરથી કહી શકે છે કે:—

શયતાન ! મારાથી દૂર થા.

જે વખતે પાપિષ્ઠ માર (કામદેવ) ભગવાન બુદ્ધ-દેવની વૃત્તિ ચંચલ કરવા માટે તેમને પ્રસાભન દેખાડવા લાગ્યો, તે વખતે તેઓ સિંહ ગર્જનાથી કહેવા લાગ્યા:—
**મેઠુ પર્વતરાજઃ સ્થાના ચ્ચલેત્ સર્વે જગન્નોભવેત્
સર્વેસ્તારક સંઘ ભૂમિ પતિતઃ સઙ્ગોતિવેન્દ્રો
દિશઃ ॥**

**સર્વે સત્યા ભવેયુરેકમતયઃ શુષ્કે ન્મહાસાગરો
ન ત્વેવ દ્રુમરાજ મુલોપગત આલ્યેત અસ્મદ્
વિઘઃ ॥**

લક્ષિત વિસ્તાર

હે દુષ્ટ માર ! આ તારી સામે દેખાતો પર્વતરાજ મેર તેના સ્થાનથી કદાચ ચલિત થાય, સાઈ જગત શન્યમાં મળી જાય, આકાશમાંથી રવિ ચંદ્ર નક્ષત્રાદિ ટુકડા થઈ જમીન પર પડે, વિશ્વના બધા જીવો એકઠા થઈ મારો વિરોધ કરે, મહાસાગર સુકાઈ જાય તો પણ તેઓ મને વૃક્ષ નીચેથી તલમાત્ર પણ ખસેડી શકશે નહિ; માટે માર ! મારાથી દૂર જા, કારણ મને ચકાયમાન કરવાની તારી બધી ઠોથિય નકામી જશે.

આવા બળવાન પુરુષો જ કામાદિ શત્રુને છતી શકે છે; દુર્બળનું તેમની સામે શાવતું નથી ઉપનિષદ પોકારીને કહે છે કે:—

નાયમાત્મા ચ્ચલહિનેન લભ્યઃ ।

હરિનો મારગ છે શુરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને; પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને. પ્રીતમદાસ.

ભગવાનના સર્વ વ્યાપીપણા, અંતર્યામીપણા વગેરે ઇશ્વરી ગુણોનો વિચાર કરવાથી પણ કામાદિની ઉત્તેજના દ્વારા પાપમાં પ્રેરાતી મતિ અંકુશમાં આવે છે. “હું ભગવાનનો બાળક છું, અતિ પવિત્ર છું, મારામાં આવી દુષ્ટતા, આવી અધમતા સંભવે જ નહિ” —આવી ભાવના કરવાથી પણ અવશ્ય બળનો મંચાર થશે. પ્રભુ સાથેનું માનવકુળનું સગપણ ભક્તને મન કેટલું બધું સાચું છે, તેના અનેક દાખલા આપણા તેમજ અન્ય ધર્મના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

સાધના માર્ગે પ્રયાણ કરનારાઓએ પોતાનું શરીર સુદૃઢ બનાવવું જોઈએ, કારણ નબળે શરીરે સાધના થઈ શકતી નથી. શારીરિક બળની પ્રાપ્તિ માટે શુદ્ધ આહાર કરવો. મરચાં જેવી ગરમ ચીજોનો ત્યાગ કરવો, વિદ્યાસ વૈભવના પદાર્થોનો ત્યાગ કરી શરીરને કસવું, રાત્રે જાગરણ કરવું નહિ, થોડી થોડી સુદૃઢ ઉપવાસ કરી શરીરના રસને ઓછો કરવો તથા નીચમસર ખુલ્લી હવામાં કસરતકરવી:—આ બધાને માફક આવે એવા સાધારણ નિયમો છે.

ચંચળતા એ મનની પ્રકૃતિ છે, તે લાંબો વખત સ્થિર રહી શકતું નથી, માટે તેને જપ, ધ્યાનાદિ સુકાર્યમાં નિયુક્ત રાખવું જે મનને કંઈ કાર્ય સોંપવામાં ન આવે તો તે જુતની માફક પોતાના ધણીનો નાશ કરે છે. પણ જે તેને સત્કાર્યની અંદર રોકવામાં આવે તો સ્વામીની બધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે છે.

“શુદ્ધોઽહમ્. બુદ્ધોઽહમ્, પવિત્રોઽહમ્,”

આવા શબ્દોના રટણથી પણ વાસનાની સામે થઈ શકાય એવા બળનો સંચાર થાય છે.

બીજા ધર્મોના ગ્રંથોમાંથી પણ આ જાતની સૂચનાઓ મળી આવે છે,

(કામાદિ શત્રુઓ રૂપી) શયતાનની સામે થવાને

ખરા મર્દાની માફક કમર કસ. તારી સર્વ વાસના-
ઓને રોકતાં શીખ અને એમ કરવાથી તું ઇન્દ્રિયોની
પ્રવૃત્તિઓને રોકી શકાશ. કદી પણ કંઈને કંઈ
કામ સિવાય રહેતો નહિ કંઈ વાંચવું, અગર કંઈ
લખવું, પ્રાર્થના કરવી અથવા ધ્યાન ધરવું, કિંવા
જનસમાજના કલ્યાણ માટે કંઈ કામ કર્યું કરવું.

ઇમિટેશન ઓફ કાઇસ્ટ

સંત પોતે પણ કહે છે કે:—

આપણે બધાં ઇશ્વરનાં મંદિરરૂપ છીએ અને
પરમાત્મા આપણા સર્વના હૃદય મંદિરમાં વસે છે.
આ જાતની ભાવના સતત કર્યા કરવી.

તેજ મહાત્મા બીજી જગ્યાએ કહે છે કે:—

આપણે બધાં અમૃત-જ્યોતિના અંશરૂપ છીએ;
અચાન જનની માયાનાં સંતાનો નથી માટે આપણે
ઇતર જનો માફક તેની બૂઝ બૂઝામણીમાં ફસાવું
નહિ, પણ સદા જાગૃત રહેવું.

જો કદાચ દુષ્ટ ભાવનાનો ઉદય થાય અને
આપણી પાસે કોઇ હોય નહિ, તો ઉચ્ચ સ્વરે
ભગવાનનું કાર્તન કરવું અથવા કોઇ સગજન પાસે
જઈને શાસ્ત્રાદિકની ચર્ચા કરવી. જેથી મન શાંત થશે.

રામકૃષ્ણ દેવ કહેતા કે:—કામ ક્રોધાદિક રિપુઓનાં
સંપૂર્ણ નાશ થઈ શકતો નથી પણ એમની દિશા
ફેરવી શકાય છે. ઇશ્વરને મેળવવાની કામના કરો.
સચ્ચિદાનંદની સાથે રમણ કરો; ક્રોધ ન ખસે તો
ભક્તિનું તમ લાવો. ભક્તિનું તમ એટલે શું ? “હું
દુર્ગાનું નામ લઉં છું, શું મારો ઉદ્ધાર થશે નહિ ?
હવે મારામાં પાપક્રંકાંથી હોય ? બંધન શું હોય ?
આ જગતની ભાવના ત્યાર પછી ઇશ્વર સાક્ષાત્કારનો
લોભ રાખવો, ઇશ્વરના રૂપમાં મુગ્ધ થવું. ‘હા
ઇશ્વરનો દાસ છું, પુત્ર છું, જો અહંકાર કરવો હોય
તો આવો અહંકાર કરવો. આ રીતે છયે શત્રુઓનાં
મેઢાં ફેરવી નાખવાં.”

ગીતાર્થ ચંદિકામાં પણ કહ્યું છે કે:—

ન મય્યાલેશિત ધિયાં કામઃ કામાય કલપતે ।
મર્જિતઃ ક્ષયિતો ધાનઃ પ્રાયો લીલાય નેષ્યતે ॥
તેમજ

કામં ક્રોધં મયં સ્નેહ મૈત્ર્યં સૌહૃદ મેઘ ચ
નિત્યં હરૌ ચિદ્ધતો યતિ તન્મયતાં હિતે ॥

ન લેલં વિસ્મયઃ કાર્યઃ ભવતા ભગવત્યર્જે ।

લોભેઝ્ઞેઝ્ઞેઝ્ઞેઝ્ઞે યત્ત યત્ત વિલુપ્યતે ॥

કામવૃત્તિનું દમન

કામના પ્રયત્ન આવેગ વખતે જો કેડ નીચેના
શરીરના અધી ભાગને ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરાવ્યું
હોય તો તેનો આવેગ ઘણો ઓછો થઈ જાય છે.

તે વખતે પોતાની માતાનું ચિતન કરવું એ
ઉપાય પણ લાભકારક છે કારણ બાળક અને માતાનો
સંબંધ અતિ પવિત્ર છે, અતિ મધુર છે. એ પાવન-
કારી ભાવનાનો ઉદય થવાથી બીજી બધી ભાવના
દૂર થશે. એજ રીતે પ્રભુનું પણ માતૃરૂપે ધ્યાન
ધરવાથી એ દુષ્ટ ભાવ ભક્તને સતતી શકશે નહિ,
કેમકે તેને મન બધી સ્ત્રી મર્તિયા પરમેશ્વરની પ્રતિ-
રૂતિ રૂપ બની જશે.

ઘણાઓની એવી માન્યતા છે, કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં
સંયમનું પાલન કરવું સંભવિત નથી. આવી ભ્રમ
મૂલક ધારણાનું કારણ આપણા જીવનની અવ્યવસ્થા
છે. પૂર્વ કાળમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમની વ્યવસ્થા હતી. તે
અવસ્થામાં વિદ્યાભ્યાસ તથા ગુરુસેવાની સાથે યમ-
દમ્ભાદિ નિયમોનું પાલન કરવું પડતું. આનું પરિણામ
એ આવતું, કે પહેલેથી જ ઇન્દ્રિયા પર અંકુશ આવી
જતો અને મન સફેળે ભક્તિભાવથી ભરેલું રહેતું.
આજે તે વ્યવસ્થાની ખામીને લઈને ગૃહસ્થ તરીકે
સંયમી જીવન ગાળવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે
આગળના વખતના ઋષિ મુનિઓ માનતા કે પુત્રાર્થે
કિયતે માર્યા ન તુ કામાર્થે ॥ પુત્રની ઇચ્છાથી
ગૃહસ્થાશ્રમનો અંગીકાર કરવો, નહિ કે વાસનાની
તૃપ્તિ માટે. આવી ઉચ્ચ ભાવનાથી ભોગવેલા ગૃહ-
સ્થાશ્રમના ફળરૂપ સંતાનો પણ અતિ પવિત્ર સ્વ-
ભાવવાળાં અને તેજસ્વી થતાં.

ક્રોધ

મહાભારતના વનપર્વમાં યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીને કહે
છે કે:—

ક્રોધમૂલો વિનાશોદિ પ્રજાના મિહ હૃદયતે

ક્રુદ્ધઃ પાપં નરઃકુર્યાત્ ક્રુદ્ધોહન્યાત્ ગુહનપિ ॥

ક્રુદ્ધઃ પરુષયા વાચા શ્રેયસોપ્ય ચ મન્વતે ।

વાચ્યા વાચ્યેદિ કુપિતોન પ્રજાનાતિ કદિચિત્ ॥

ના કાર્યમસ્તો ક્રુદ્ધસ્ય ના વાચ્યં ચિચતે તથા ।

દિસ્યાત્ ક્રોધાવધન્યાંસ્તુ બધ્યાન્ સંપૂજયેત ચ ॥

આત્માન મપિ ચ ક્રુદ્ધઃ પ્રેશયેત્ યમસાવનમ્ ।

ક્રુદ્ધો દિ કાર્યં શુભ્રોણ ન વધાવત્ પ્રપદ્યતિ ॥

ન કાર્યં ન ચ મર્યાદાં નરઃ ક્રુદ્ધોઽશુપદ્યતિ ॥

આ લોકમાં ક્રોધ જીવોના વિનાશનું મૂળ છે, કેમકે ક્રોધને વશ મનુષ્ય પાપ કરે છે, અને ગુસ્સો પણ વધ કરી નાખે છે. ક્રોધના આવેશમાં માણસ કઠોર વચનો વાપરી બહું કરનારનું પણ અપમાન કરી એસે છે ક્રોધને વશ માણસ ને શું ખોલવું અને શું ન ખોલવું તેનું પણ બાન રહેતું નથી. ક્રોધી માણસ ન કરે એવું એકે કામ નથી, અને ન ખોલે એવો એકે શબ્દ નથી. અવધ્યનો પણ ક્રોધાવેશમાં વધ કરે છે અને વધ કરવા લાયકને પૂજે છે, તથા ક્રોધથી પોતાને પણ પાળુ યમસદનમાં પડેલાં છે ક્રોધી પુરુષ કાર્ય કેવી રીતે કરવું તે પણ સમજી શકતો નથી, અને તેને મર્યાદાની તથા કાર્યની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે.

મનુસ્મૃતિમાં ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા આઠ દોષો ગણાવ્યા છે:-

પૈશુન્યં સાહસંદ્રોહ ईर्ष्या सूर्यार्थं दूषणम् ।

वाग्वंऽजं च पातुष्यं क्रोधजोऽपि गुणोऽष्टकः ॥

ક્રોધ ચંડાળ છે. તેના પ્રભાવથી મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ નષ્ટ થાય છે, અને નાના પ્રકારના રોગ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, જેવાં કે ગાંડપણ મૂઝાઈ હૃદયની કમજોરી; અને કેટલીક વખત તો મૃત્યુ પણ થાય છે. **ક્રોધદમન:-**

૧. ક્રોધ ઉપર વિનય મેળવવાનો એક ઉપાય એ છે, કે મન સાથે વારંવાર નિશ્ચય કરવો કે હું કદી ગુસ્સે થઈશ નહિ. ક્રોધના આવેશ વખતે આ વાત યાદ આવવાથી તેનો ગુસ્સો નરમ પડી જાય છે.

૨. જે મનુષ્ય અથવા વિષયના સંસર્ગથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો હોય તેનાથી દૂર રહેવું. બાહ્યવસ્તુમાં કહ્યું છે કે:-

જો કદાચ ગુસ્સો આવ્યો હોય તો સૂર્યાસ્ત પહેલાં તેને કાણુમાં આણી દેવો. બાહ્યવસ્તુમાં બીજી જગ્યાએ કહ્યું છે કે:-

જસસ કાષ્ટટ કહે છે કે:-“ પરમેશ્વરની પૂજના સ્થાનમાં નૈવેદ્ય લઈને જાઓ, અને તમને યાદ આવે, કે તમારા બંધુમાંથી કેઈ તમારા ઉપર અપ્રસન્ન છે, તો તમારું નૈવેદ્ય ત્યાં જ રહેવા દઈ પાછા જાઓ, અને પહેલાં તમારા બંધુ સાથે સલાહસંપ કરી યજ્ઞ પ્રજુને નૈવેદ્ય અર્પણ કરો.”

જ્યાં સુધી હૃદયમાં ક્રોધ રૂપી, મહિનતાનો વાસ હોય છે, ત્યાં સુધી શુદ્ધ બાવે પ્રભુની પૂજા શક્ય શકતી નથી, માટે એ વખતે આવી મહિનતા જરૂર કાઢી નાખવી પડે. ક્રોધથી મન ચંચળ બને છે અને ચંચળ મને ભગવાનની ભક્તિ કેવી રીતે થાય? આવી અવસ્થામાં કરેલી પૂજા ભગવાન પ્રાપ્ત કરતા નથી, માટે સંપૂર્ણ શાંત ટુત્તિનું અવલંબન કરીનેજ ઉપાસના શરૂ કરવી. ખંગાળમાં દશરોને દિવસે અરરપરસના આગલા દોઢા બૂઝી જઈ ક્ષમા યાચી એક બીજાને ભેટવાનો રિવાજ છે; જેન લોકોમાં પણ પગૂસણને હૃદય દિવસે ક્ષમા માંગવાને આવે છે આમ કરવાથી હૃદય ઉપર ક્રોધને લઈને થયેલું દુષણ દૂર થાય છે.

જે માણસ ઉપર ક્રોધ આવેલો હોય, તેની પાસે ક્રોધ શાંત થયા પછી જઈને આત્મ દોષ કબૂલ કરવાથી, ક્રોધનું દમન થશે. એમ કરવાથી, પોતાના આવા સ્વભાવ ઉપર ધિક્કાર ઉત્પન્ન થશે, અને ફરીથી ગુસ્સો ચડવાનો સંભવ ઓછો થશે,

ક્રોધને લઈને પોતાનાથી થયેલ દોષોને યાદ આપનારાં વાક્યો લખીને ઘરની બીંત ઉપર ચોડી રાખ્યાં હોય, તો તેથી પણ ક્રોધને વશ કરવામાં મદદ મળશે. ક્રોધનો આવેશ આવે તે વખતે નિર્જન સ્થાનમાં જઈ ચૂપ ચાપ બેસવાથી પણ ક્રોધની અસર ચાલી જશે.

એક મહાત્માને ક્રોધનો આવેશ આવવાથી એકદમ એકાંત જગ્યામાં જઈ તેઓ ચૂપચાપ બેઠા. તેવામાં તેમના જૂના સાથી-એક સાધુ-તેમને મળવા આવ્યા. એ સાધુએ તેમને બે ત્રણ વખત બોલાવ્યા પણ તેમણે જવાબ આપ્યા નહિ. આવનાર સાધુને માફ લાગ્યું, અને તેઓ બીજા ચોરડામાં જઈ બેઠા. થોડી વારે જ્યારે તે મહાત્મા ક્રોધની અસરને તફાન દબાવી શક્યા, ત્યારે પોતાના સાથી પાસે જઈ માફી માગી કહેવા લાગ્યા, કે તમને માફું તો લાગ્યું હશે, પણ તમે મને બોલાવ્યો તે વખતે ક્રોધરૂપી ચંડાળે મારામાં પ્રવેશ કર્યો હતો, અને હું તેને બહાર કાઢવાની મહેનત કરી રહ્યો હતો. તે ચંડાળ દૂર થવાથી હવે હું પવિત્ર બન્યો છું.

ક્રોધનાં કારણોની ઉપેક્ષા કરવાથી પણ ક્રોધને વશ કરી શકાય છે કેમકે મારી નિન્દા કરી હોય તો,

તેથી મને શું નુકશાન થઇ જવાનું છે? આવા વિચાર કરી તેના તરફ ધ્યાન નહિ દેવાથી અથવા તેના તરફ કરુણાના ભાવે જોવાથી ગુસ્સો ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. તે ઉપરાંત ખરેખર પોતાનાથી કંઈ દોષ થયો છે કે નહિ. તે તપાસવા માટે આત્મ પરિક્ષણ કરવું, અને એ તપાસને અંતે જો પોતાનો દોષ થાવું પડે તો તે કાઢી નાખવા માટે પ્રેર પ્રયત્ન કરવો.

જો માણસને દૃઢ વિશ્વાસ છે, કે **સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્** તે માણસ કદિ પણ પોતાની ખોટી નિન્દા સાંભળી વિચલિત થશે નહિ. અર્થાત્ તેમજ વિદેશમાં સ્વામી વિવેકાનંદ વિશ્વ કુત્સિત પ્રવાહ ફેલાવતાં ક્રિશ્ચિયન મિશનરીઓએ જરા પણ કયાશ રાખી ન હતી, છતાં પણ કદિ સ્વામીજી કોઈને વશ થઈ તેમને સામે જવાબ આપવામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરતા નહિ. એક વખત તેમના એક મિત્રે જવાબ આપવાનું સૂચવતાં તેમણે કહ્યું, કે સત્યનો જ જય થાય છે એવો જો આપણો દૃઢ વિશ્વાસ હોય, તો પછી આવાં બૂઠાણાંનો જવાબ આપવાની જરૂર જ રહેતી નથી; વળી આ રીતે શક્તિ ખરચી નાખવા કરતાં કોઈ સારા કામમાં તેનો ઉપયોગ કરવો એ જ ઇષ્ટ છે.

કોઈના આવેગ વખતે મસ્તક પર ડા પાણીની-ધાર કરવાથી પણ ફાયદો થાય છે.

જેના ઉપર કોઈ ઉપજો છે તેને પણ કોઈથી નુકશાન થાય છે. બાળકોના તથા શિષ્યોના અયોગ્ય વર્તન માટે ધણાં માત્રાપો તથા ગુરુઓ તેમના પર ગુસ્સે થઈ શારીરિક શિક્ષા કરે છે તેથી ફાયદો થવાને બદલે ઉલટું નુકશાન થાય છે. બાળક તથા શિષ્યોનો પ્રેમ ઓછો થઈ જાય છે, અને તેને બદલે તેમનામાં કઠોરતા આવે છે; માટે આવા પ્રસંગોમાં તેમની સાથે નરમાશ તથા પ્રેમપૂર્વક કામ લેવામાં આવે તો બનને ફાયદો થાય છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીઓને કેટલીક વખત ગુસ્સે થવાની ફરજ પડે છે; તેવે વખતે અંતઃકરણમાં ગુસ્સો નહિ રાખતાં, બાહ્ય વર્તનમાં તેનો દેખાવ માત્ર કરવો. આ સંબંધમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ સર્પનું દષ્ટાંત આપતા તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

એક ખેતરમાં રાક્ષડાની અંદર એક સર્પ રહેતો હતો તે એવો ક્રોધી હતો, કે તે રસ્તે થઈને જ કોઈ જવું તેને કરડ્યા વિના રહેતો જ નહિ એક વખત એક બ્રહ્મચારી તે રસ્તે થઈને નીકળ્યા, સર્પ તેને ડસવા માટે દોડ્યો, પણ તે બ્રહ્મચારી સર્પમંત્ર જાણતા હતા તેથી સાપનું કંઈ ફાવ્યું નહિ, અને તેમની પાસે શાંત થઈ તેને ઉભું રહેવું પડ્યું. બ્રહ્મચારીએ તેને વિના કારણ બીજાને હાનિ ન કરવાનો બોધ આપ્યો અને કહ્યું, કે આવાં પાપકર્મો માટે તારે પાછળથી સખત સળ ભોગવવી પડશે. સર્પને પણ પોતાની જૂલ સમજણી, અને આ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય એવો માર્ગ બતાવવા તેણે બ્રહ્મચારીને વિનંતિ કરી. તે બ્રહ્મચારીએ તેને એક મંત્ર શિખવ્યો, અને કહ્યું, કે આ મંત્રનો જપ કરવાથી તારાં પાપોનો નાશ થશે; હવેથી કોઈને કરડતો નહિ; જા, તારૂં કંડ્યાણુ થશે.

બ્રહ્મચારી આમ કહી પોતાને રસ્તે ચાલ્યા અને સર્પ પણ ત્યારથી તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો સર્પ કરડતો નથી એમ માન્ય પડવાથી ખેડૂતો તે રસ્તે થઈને આવજા કરવા લાગ્યા, અને એક દિવસ તો લાકડી વતી ખૂબ માર મારીને તેને મરણ-તોલ કરી નાખ્યો. તે મરી ગયો છે એમ સમજી તેને ફેંકીને બધા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. થોડીવારે સર્પને કળ ઉતરી. અને મહા મુશ્કેલીએ તે પોતાના રાક્ષડામાં પહોંચ્યો. ત્યારપછીથી બધોનો માર્યો તે માત્ર રાતના જ બહાર નીકળી ફલમૂલાદિનો આહાર કરતો અને દિવસના ભાગમાં રાક્ષડામાં જ પડ્યો રહેતો ઘણે દિવસે પંજા બ્રહ્મચારી ફરીથી તે જ રસ્તે થઈ નીકળ્યા અને સર્પને બહાર જોયો નહિ, તેથી રાક્ષડાની પાસે જઈ મોટે અવાજે તેને બોલાવ્યો. સર્પે બહીતાં બહીતાં બહાર આવી. પોતાના ગુસ્સે નમસ્કાર કર્યો. બ્રહ્મચારીએ તેને મડદાલ જેવો જોઈ તેમ થવાનું કારણ પૂછ્યું; એટલે તેણે જવાબ આપ્યો, કે આપના ઉપદેશ પ્રમાણે હું કોઈને ડસતો નથી તેથી બધા મને હેરાન કરે છે, જેને પરિણામે મારી આવી કુદંશા થઈ છે, પેલા બ્રહ્મચારીએ કહ્યું, કે મેં તને કરડવાની ના કહી છે એ સાચું, પણ કુંદાડો મારવાની ના કહી નથી. જો તે કુંદાડો માર્યો હોત તો તારા આવા હાલ થાત નહિ.

ગૃહસ્થાને પણ આ ઉપદેશ લાગુ પડે છે. કોઈ કોઈ વખત સંસારમાં આ જાતના કુંદાડા મારવાની જરૂર પડે છે, માટે તેમ કરવામાં કોઈ પણ જાતનો બાધ નથી, પરંતુ અંતઃકરણની અંદર દ્રેષ-ભાવને સ્થાન હોવું જોઈએ નહિ.

લોભ

કામક્રોધની માફક લોભ પણ મનુષ્યોનો પરમ શત્રુ છે. લોભને લઈને પણ કામક્રોધાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે; કારણ લોભને લઈને વસ્તુ પ્રાપ્તિની કામના અને તે મેળવવામાં વિધન આવે એટલે ક્રોધ જન્મે છે. આ ઉપરથી માલુમ પડશે. કે કામ ક્રોધાદિ માનવ-શત્રુઓ અસ્પર્શ સંબંધ રાખવાવાળા છે. “લોભથી પાપ અને પાપથી મૃત્યુ થાય છે.” થોડો વિચાર કરવાથી આ વાક્યની સત્યતા સમજાશે.

હિતોપદેશમાં કહ્યું છે કે:—

**લોભાત્ક્રોધઃ પ્રભવન્તિ લોભાત્કામઃ પ્રજાયતે ।
લોભાન્મોહશ્ચ નાશશ્ચ લોભઃ પાપસ્ય કારણમ્ ॥**

લોભને લઈને માણસ સારાસારનું ભાન જૂલી જાય છે, અને મોહાય થઈને પોતાનો નાશ કરે છે. માનાદિકનો લોભ તેમજ જીમનો સ્વાદ માણસનું અનિષ્ઠ કરે છે, ધનના લોભથી માણસને મેળવવા ખાતર અનેક પ્રકારના અસત્ ઉપાયોનું અવલંબન કરે છે; પોતાના ભાઈ અથવા માનપિતાનો પણ તે માટે નાશ કરતાં અચકાતો નથી, પોતાનામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખનાર મિત્રને પણ દગો દે છે, અને અનાથ બાલક તથા વિધવાની સંપત્તિ પણ હજમ કરી જાય છે.

લોભથી પ્રજાનો પણ નાશ થાય છે, પ્રજાના નાશથી લગ્નનો નાશ અને લગ્નના નાશથી ધર્મનો નાશ થાય છે. ધર્મના નાશથી જે કોઈ કડ્યાણુપદ હોય તે બધું નષ્ટ થાય છે. લોભથી બુદ્ધિ વિચલિત થતાં અસત્ વિષયો માટે તૃણા જાગી, તે ઇલેલોક અને પરલોક બન્નેમાં દુઃખજ ભોગવાવે છે. આવા ભયંકર શત્રુનો નાશ કરવા બધાએ કટિબદ્ધ થવું જોઈએ.

જીમનો સ્વાદિષ્ઠ પદાર્થ ખાવાનો લોભ પણ અતિ હાનિકારક છે. જૂરીજૂરી જાતના સ્વાદિષ્ઠ પદાર્થો વધારે ખાવાથી હજમ કરવાની શક્તિ યાત્રી જાય છે, અને તેથી શરીર કુર્બળ તથા વ્યાધિગ્રસ્ત થાય છે. કુર્બળ શરીરમાં કામક્રોધાદિ શત્રુઓનું બળ

વધારે ફાવે છે, અને મન પણ વિશેષ ચંચળ બને છે. આવાં મનુષ્યો તેનો વેગ રોકી શકતાં નથી, અને એ પ્રવાહમાં ઘસડાઈ અનેક જાતનાં પાપ કર્મ કરે છે. ભાગવતમાં કહ્યું છે, કે જે જિજ્ઞાસે વશ કરે છે તેણે અર્ધાં અર્ધાં ઇન્દ્રિય ગણુને વશ કર્યો છે.

વિષય ભોગવવાની લાલસા મનુષ્યને બંધનમાં નાખે છે. હાથી જેવું મદા બળવાન પ્રાણી પણ આ લાલસાને વશ થઈને જ મનુષ્યના કબજામાં આવે છે. જે જે લાલસા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થાય તે તે પ્રત્યે ધિજ્ઞાર ઉપગમવા માટે કોશીલ કરવાથી અનિષ્ઠ પરિણામમાંથી બચી જવાય છે. સાંમારિક વિષયા અનિત્ય છે. દુઃખકર છે, આવી ભાવનાથી તેમાં અપ્રીતિ જન્મે છે. હંમેશાં વિષયની અનિત્યતાનો વિચાર કર્યા કરવાથી લોભના સકંજભ્રમથી છૂટી જવાય છે.

કેટલીક વખત યશાદિનો લોભ માણસ પાસે સારાં કાંચો કરાવે છે, પરંતુ એ જાતની લાલસા પણ તેને બંધનમાં નાખે છે. યશોભી મનુષ્ય યશાદિની પાછળ દોડતો દોવાથી સારાસારના વિચારથી રૂઝવે અને છે, અને જેમાંથી યશની પ્રાપ્તિ ન થાય એવાં સત્કર્મો કરવાથી દૂર રહે છે. યશની ઇચ્છાથી કરેલાં કાયામાંથી જે કદી યશ મળતો નથી, તો તેને ક્રોધ ચઢે છે, અને તે અનિષ્ઠ કરવા સૂઝાં તૈયાર થઈ જાય છે. કેટલીક વખત તો લોભથી મનુષ્ય એવો અંધ થઈ જાય છે કે દેશદોહી બની જાતીય મદાન આકાંક્ષાઓ ફળીજૂત થવામાં પણ વિધન નાખતાં તે અચકાતો નથી, અને સ્વધર્મનો પણ ત્યાગ કરે છે.

અનેકવિધ અધર્મના મૂળ સ્વરૂપ, બહુ પ્રકાર અનિષ્ઠ પ્રવૃત્તિઓના જનકરૂપ આ લોભને સર્વદા પોતાનાથી દૂર રાખવાનો દરેકે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મોહ

મોહ અજ્ઞાનનું એક રૂપ છે: અનાત્મમાં આત્મ-બુદ્ધિને શાસ્ત્રમાં મોહ રૂપે વર્ણવી છે. શરીરાદિ અનિત્ય વસ્તુઓમાં નિત્ય જ્ઞાન થવાથી, ‘આ બધી વસ્તુ મારી છે, અને તેનો કદાપિ નાશ થશે નહિ,’ એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી જૂલ ભરેલી ધારણાથી વિષયો પ્રત્યે ઉત્પન્ન થતી માદ પ્રીતિનું નામ મોહ છે. આવાં મોહમાંથી ઘણાંઘણાં પાપો

જન્મે છે; અને છેવટે અનેક દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. મોહથી જ વસ્તુ માટે લોભ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી તેમાંથી તે પ્રાપ્તિ માટે કામ એટલે ઇચ્છા જાગે છે; એ ઇચ્છા બધા અનર્થનું મૂળ છે.

આ મારી મા, આ મારા બાપ, આ મારી સ્ત્રી, આ મારાં બાળકો, આ મારી સંપત્તિ આ જાતની મમત્વ બુદ્ધિજન મોહરૂપ છે. અને આવા મોહમાં સાચેસાે મનુષ્ય કદિ પણ ખરૂં સુખ ભોગવી શકતો થી. જેમાં મમત્વ બુદ્ધિ બંધાણી છે, એવા પદાર્થોના નાશથી કેટલું બધું દુઃખ થાય છે, એ તો આપણે બધા જાણીએ છીએ, માટે આ મમત્વ જેમ અને તેમ આજીવું કરવું. વિષયની અનિત્યતાનું ચિંતન મોહમાંથી બચવાનો સરળ ઉપાય છે.

ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય કહે છે કે:—

કાતલ કાન્તા કસ્તે પુત્ર:

સંસારોડય મતિવ ચિચિત્ર: ।

કસ્યત્વં વા કુત આયાત

સ્તત્ત્વં ચિન્તયતદિદં બ્રાત: ॥

“ત્હારી સ્ત્રી કોણ? ત્હારો પુત્ર કોણ? આ સંસાર ધણેજ વિચિત્ર છે. તું કોનો છે? ક્યાંથી આવ્યો છે? હે બાપ! એ તત્ત્વનો તું વિચાર કર.”

આવા વિચારોથી વિષય પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને વૈરાગ્ય દ્વારા સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થઈ પરમાત્મા પ્રત્યે ભક્તિ જન્મે છે.

અનિત્ય પદાર્થોની વાસનાનો ક્ષય થવાથી ચિત્ત વિકાર નાશ પામે છે, અને તેથી સંસાર મોહરૂપી ઝાકળ ઉઠી જાય છે. તે મોહ ઝાકળનો નાશ થવાથી શરદ્ઋતુના આકાશ માફક હૃદય નિર્મળ બને છે, અને તેમાં અદિતિય પ્રભનો પ્રકાશ પડે છે.

મનુષ્ય ગમે ત્યાં જાય, પણ તેને વિષયોની વચ્ચેજ રહેવું પડે છે તેથી કેવી રીતે વર્તવાથી વિષયોનો મોહ અસર કરી શકતો નથી, તે સમજાવતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:—

તસ્માદસક: સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસકો હ્યાચરન્ કર્મ પર માપ્નોતિ પૂરુષ: ।

તેટલા માટે હે અર્જુન! આસક્તિ રહિત થઈને તું બધાં કર્મો કર, કારણ કે આસક્તિ વિના કર્મ કરવાથી મનુષ્ય પરમ પદને મેળવે છે.

યોગ વાસિષ્ઠમાં પણ કહ્યું છે કે:—

ત્યક્ત્વા હંકૃતિ રાશ્વસ્તમતિરાકાશ શોભન: ।

અગૃહિત કલંલોકો લોકે વિહર રાઘવ ॥

“હે રાઘવ! હું કર્મ છું એ અભિમાન છોડીને તથા કળાકળ સંબંધમાં ઉદાસીન થઈને શાંતચિત્તે અને જેમ આકાશ સર્વત્ર શોભા પામે છે, અને કોઈ કલંક દ્વારા કલંકિત થતું નથી, તે પ્રમાણે તું સંસારમાં બધાં કામ કર.”

જનકાદિ જીવન મુક્તોએ પણ અનાસક્ત રહી સંસારમાં લોક કલ્યાણ માટે કર્મ કર્યાં હતાં, તેથી જ્ઞાની પુરૂષે પણ ઉત્તમ કર્મોનું આચરણ કરી સર્વ સાધારણને દર્શાવે રૂપ થવું જોઈએ.

ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિ માસ્થિતા જનકાદય: ।

લોક સંગ્રહ મેવાપિ સંપદયન્ કર્તુ મર્હસિ ॥

જનક વગેરે મહાપુરૂષોએ કર્મ દ્વારાજ પરમ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરી હતી. તે પ્રમાણે હે અર્જુન! લોકસંગ્રહ માટે, એટલે કે લોકોને ધર્મ પથ પર ચલાવવા માટે તારે પણ કર્મ કરવાંજ જોઈએ; કારણ કે શ્રેષ્ઠ પુરૂષોનું આચરણ સાધારણ વર્ગને દર્શાવે રૂપ થાય છે.

નમે પાર્યાન્તિ કર્તવ્યં ત્રિષૂ લોકેષુ કિંચન ।

ના નવાપ્તવ્ય મવાત્તર્થ વર્તે યવ ચ કર્મણિ ॥

ભગવાન કહે છે કે:—હે પાર્થ! મારે ત્રણ લોકમાં કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી, કોઈ અપ્રાપ્ત વસ્તુ મેળવવાની નથી. છતાં પણ હું કર્મ કર્યાં કરું છું, કેમકે જો હું કર્મ ન કરું તો બધાં મનુષ્યો એ માર્ગનું અનુસરણ કરે, અને તેમ થવાથી બધાંનો નાશ થાય.”

સંસારમાં આસક્ત થયા વિના કેવી રીતે રહી શકાય એ સમજાવતાં શ્રી રામકૃષ્ણ દેવે કહ્યું છે કે:—

“ધનવાન પુરૂષના ઘરમાં જેવી રીતે દાસી રહે છે, તેવી રીતે આપણે બધાંએ સંસારમાં રહેવું. જ્યાં સુધી શેઠની નોકરી કરતી હોય છે ત્યાં સુધી એ દાસી શેઠનાં બધાં છોકરાંને “મારો રામ મારો હરિ” એમ કહીને બોલાવે છે. પણ તેનું દિલ તો તેનાં પોતાનાં છોકરાં ઉપરજ ચોટીલું હોય છે. તેવીજ રીતે સંસારના બધાં કર્મો કરતાં છતાં પોતાનું દિલ તો ભગવાનના ચરણમાં રાખવું.”

વસિષ્ઠ ભગવાન પણ રામચંદ્રજીને આજ બાવે સંસારમાં રહેવાની શીખામણ આપે છે.

અન્તઃ સત્યકસર્વાંશો લીતરાગો વિવાસનઃ ।

બહિઃ સર્વ સમાચારો લોકે વિહર રાઘવ ॥

હે રાઘવ ! સર્વ આશા, આસક્તિ અને વાસના રહિત થઈને બહારનાં બધાં કામો કર, એટલે કે બગવાનમાં ચિત્ત જોડીને સંસારમાં વિચરણ કર.

સાધારણ જનસમાજ પ્રેમ અને મોહનો બેદ સમજી શકતો નથી; તે તો મોહને પ્રેમરૂપે ઓળખે છે. પણ મોહમાં જે સંકુચિત ભાવ છે, તે પ્રેમમાં નથી. પ્રેમ તો અતિ વિશાળ અને પવિત્ર છે. મોહમાં મલિનતા ભરી છે; પ્રેમ સુખકારક છે, મોહ દુઃખનું મૂળ છે; પ્રેમ નુક્રિતનું કારણ છે, મોહ બંધનમાં નાખનાર છે.

પોતાનાં સગાં સંબંધી અને સંપત્તિ પ્રત્યે સ્વાથ્યુક્ત પ્રેમને મોહ કહે છે. માતાનો પોતાના બાળક પ્રત્યે પ્રેમ એ મોહ છે. પરંતુ જે તેવો જ ભાવ બીજાનાં સંતાનો પ્રત્યે પણ હોય તો તે પ્રેમરૂપ થાય છે. માતાપિતા પોતાનાં સંતાનોમાં મારાપણના ભાવથી જે આસક્તિ રાખે છે, તે મોહરૂપ જ છે, અને તેમાંથી દુઃખ જન્મે છે. પણ જે ઉદાર ભાવથી વિશ્વનાં બધાં બાળકો પ્રત્યે તેવાજ પ્રેમ થાય તો એ મમતા પ્રેમસ્વરૂપ અને છે, અને તેથી પરમસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

अयं बन्धु रयं नेति गणना लघु चेतसाम् ।

उदार चरितानां तु बन्धुवैव कुटुम्बकम् ॥

“આ મારો બન્ધુ, તે મારો બન્ધુ નથી,” હકકાં મનવાળાં મનુષ્યો જ આ જાતની ભાવના રાખે છે. ઉદાર પ્રકૃતિવાળાં માણસો તો દુનિયાનાં બધાં માનવોને પોતાનાં કુટુંબીઓ જ ગણે છે, અને તે પ્રમાણે વ્યવહાર પણ કરે છે.”

ઉપરના ઉપદેશનું પાલન કરનાર ખરેખર મહાત્મા જ ગણાય. કદાચ એવી થંકા ઉત્પન્ન થાય. કે દુષ્ટ અને અનીતિ પરાયણ વ્યક્તિઓને પણ પોતાના બંધુ તરીકે ગણવી ? તેનો જવાબ એ છે, કે સત્ય, ધર્મ, અને નીતિની પ્રતિષ્ઠા માટે તેમની વિરૂદ્ધ આચરણ કરવું, પણ અંતરમાં તેમના પ્રત્યે કોઈપણ જાતનો દ્વેષભાવ રાખવો નહિ. આપણો વિરોધ દુર્યોધ સાથે જ છે, વ્યક્તિ સાથે નથી. માટે એ વ્યક્તિ પોતાનો દુષ્ટ સ્વભાવ છોડે કે તરત જ પોતાના બંધુ માર્દક તેની સાથે વ્યવહાર રાખવો.

ઉપરોક્ત ભાવ સાધવાથી મોહ દૂર થઈ સર્વ-જનિક પ્રેમનો ઉદય થાય છે. બગવાન બુદ્ધે સંસાર ત્યાગ કર્યો ત્યારે પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રોનો મોહ છોડતી વખતે જે ભાવનું અવગ્રહન કર્યું હતું, તેનો વિચાર કરવાથી ખરા પ્રેમનું સ્વરૂપ સમજાશે:—

“જાત્યાંમાં વસતા સમસ્ત જીવો પર મને આટલો બધો પ્રેમ હોતો. તેથીજ હું તને અત્યંત પ્રેમથી ચાહી શક્યો છું.”

જે વખતે સારથી મનકે બુદ્ધદેવને કહ્યું, કે તમે તો વિશ્વપ્રેમ ખાતર તમારાં સ્ત્રી, પુત્ર, પંથુ, બાંધવ, રાજ્ય સંપત્તિ આદિનો ત્યાગ કરીને જાઓ છો, પણ તમારા જવાથી તે બધાંને કેટલું કष्ट થશે તેનો કંઈ વિચાર કર્યો ? તેમને આતું કष्ट આપવું એ શું તમારા પ્રેમની નિશાની છે ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં બુદ્ધદેવ કહે છે કે:— “ભાઈ ! જે પ્રેમ પોતાની સુખ લાઝસાની તૃપ્તિ માટે પોતાના પ્રેમારપદને વળગી રહે છે. તે પ્રેમ ખરા પ્રેમ નથી. હું તો મારાં કુટુંબીઓને મારા પોતાના સુખ કરતા, અરે ! એટલું જ નહિ, પણ તેમના સુખ કરતાં પણ વધારે ચાહું છું, માટે જ તે બધાંને અને જગતના બીજા જીવોને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા માટે હું જાઉં છું, જે પ્રેમની પરાકાષ્ટા દ્વારા તંમ થઈ શકતું હોય તો.”

આવી રીતે વિશ્વપ્રેમી બુદ્ધે પોતાના શુદ્ધ સંસારમાં પોતાનો વિશ્વપ્રેમ બનાવી દીધો. આવા મહાત્માઓને પગલે ચાલનારનું કલ્યાણ જ થાય એમાં સંદેહ નથી. આવા પ્રેમના સંસાર માટે પ્રેમસ્વરૂપ પરમાત્માની નિરંતર પ્રાર્થના કર્યા કરવી, કે “પ્રભુ ! મારો મોહાંધકાર દૂર કરીને મારા હૃદયમાં તારી નિર્મળ ન્યાતને પૂર્ણ જ્ઞેતમાં પ્રકાશવા દે.”

મહ

मन्मोहादशदोषः स्यात् पुरायः प्रकीर्तितः ।

लोकद्वेष्यं प्रतिकूलय मन्थयत्या मृषावचः ॥

कामक्रोधौ पारतंत्र्यं परिधादोऽथ पैशुनम् ।

अर्थहानिर्विवादश्च मात्सर्यं प्राणि पीडनम् ॥

ईर्ष्या मोहोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽव्यसृयिता ।

तस्मात्પ્રાણો ન જા યેત સદાહોતદ્વિર્ગદિતમ્ ॥

(મહાભારત)

(ઉદ્ધોગપર્વ-શનક, સુગત-અને ધૃતરાષ્ટ્ર સંવાદ)

મદમાં અહાર પ્રકારના દોષ રહેલા છે. મદાંધ મનુષ્ય લોકોના વિદેષનું કારણ થઈ પડે છે. અભિમાન વશ થઈ નાના પ્રકારની કલ્પના કરી તે બીજાઓને ન ગમે તેવું આચરણ કરે છે, બીજાના ગુણની પ્રશંસા સાંભળી શકતો નથી, પોતાની શ્રેષ્ઠતા ખતાવવા માટે બીજાઓ સંબંધી ખોટા પ્રવાદો ફેલાવે છે, જે વસ્તુ સંબંધી પોતાનો અહંકાર હોય છે, તે વસ્તુમાં તેને ઘણી આસક્તિ રહે છે, અને જો તેમાં કંઈ પણ વિરોધ આવે તો એકદમ ગુસ્સે થઈ જાય છે, બીજાની નિન્દા કરવા તેની જીભ લલચાય છે, કુડ કપટ કરવાની તેને જરૂર પડે છે, પોતાના અહંકારની તૃપ્તિ માટે તે ઘણા પૈસા ખર્ચે છે, બીજાની સાથે વાદવિવાદ કર્યા કરે છે, બીજાની લક્ષ્મી જોઈ અંત કરણમાં બળી જાય છે, પ્રાણીઓને પીડવામાં તેને આનંદ આવે છે, ધર્મ તેના પ્રાણમાં ધર કરી બેસે છે, ચિત્ત મોહગ્રસ્ત થાય છે, અને અહંકારવશાત્ લોકમર્યાદા ઓળંગી જઈને વાક્ય પ્રયોગ કર્યા કરે છે, સદસહજાનનો લોપ થઈ જાય છે, અને બીજાનો દ્રોહ કરવાની તેને ટેવ પડે છે. ડાહ્યા પુરૂષોએ કદી અહંકાર કરવો નહિ. કારણ તે અતિ હાનિકારક છે.

“નિરહંકારી નત્રાત્માઓને ધન્ય છે, કારણ સ્વર્ગનું રાજ્ય તેમને માટે જ છે”

અહંકાર જન્મ મૃત્યુના કારણ રૂપ હોવાથી તેના પર જરૂર વિનય મેળવવો જોઈએ. અહંકારની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનમાંથી થાય છે. ધન, માન, બુદ્ધિનો અહંકાર-એ બધું દુઝી બુદ્ધિનું પરિણામ છે. જો આપણે આપણાથી વધારે યશસ્વી, ધનાઢ્ય અને બુદ્ધિમાન વ્યક્તિનો વિચાર કરીએ તો આ પ્રકારનો અહંકાર આપોઆપ ગળી જાય છે. ભગવાનના સામર્થ્યનો વિચાર કરવાથી પણ અહંકાર ટકી શકતો નથી. ભગવાનની મહાશક્તિનો પાર નથી, તેની પાસે આપણું શું ગબ્બું? જીસસ ક્રીસ્ટ કહેતા, કે એક કાળા વાળને પણ ઘોળો કરવાનું આપણામાં બળ નથી, તો પછી અહંકાર શાનો?

ઉપનિષદમાં પણ આ વિષય વાતો દ્વારા સમજાવ્યો છે.

એક વખત દેવતા અને અસુરો વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં દેવતાઓ જીત્યા, દેવતાઓ કુલાવા લાગ્યા કે પોતાનાજ બળથી તેઓ જય પામ્યા છે. તેઓ ભૂલી ગયા કે પરમેશ્વરની કૃપાથી જ તેમની જીત થઈ હતી. અંતર્યામી પરમાત્માએ તેમનું આ વૃથાભિમાન જોઈ તે દૂર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, તેઓએક અદ્ભુત રૂપ ધારણ કરી દેવો સમક્ષ ઉભા રહ્યા. દેવો તેમને ઓળખી શક્યા નહિ, તેથી બધાએ મળી અગ્નિદેવને કહ્યું કે, “હે જ્ઞાતવેદ! આપણી સમક્ષ ઉભી રહેલી આ પૂજ્ય વ્યક્તિ કોણ છે? તેની તમે તપાસ કરો.”

અગ્નિ તેમની પાસે ગયા, એટલે તે વ્યક્તિએ અગ્નિને પૂછ્યું કે, “તમે કોણ છો?”

અગ્નિએ જવાબ આપ્યો કે “હું અગ્નિ છું, જ્ઞાતવેદ છું.”

તે વ્યક્તિએ ફરી પૂછ્યું કે, “તમારામાં શી શક્તિ છે?”

અગ્નિએ કહ્યું કે, “હું પૃથ્વીની બધી વસ્તુઓને બાળી શકું.”

આ સાંભળી તે વ્યક્તિએ તેની સામે એક તણખલું મૂક્યું, અને અગ્નિને કહ્યું કે, “સર્વને બાળનાર અગ્નિ! જરા આને તો બાળો.” પરંતુ અગ્નિ પોતાની બંધી શક્તિનો ઉપયોગ કરતાં છતાં પણ તેને બાળી શક્યા નહિ. તે પાછા ફર્યા અને દેવતાની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા કે, “હું એ વ્યક્તિને ઓળખી શકતો નથી.”

પછી વાયુ ગયા, તે પણ તે તણખલાને ઉડાડી શક્યા નહિ, તેય નાસીપાસ થઈ પાછા આવ્યા. દેવતાઓએ ભેગા મળી ઈંદ્રને તપાસ કરવા મોકલ્યા, પણ તેને આવતા જોઈ તે મૂર્તિ અંતર્ધાન થઈ ગઈ. અને તેની જગ્યાએ વિદ્યારૂપીણી ઉમાદેવી ઉપસ્થિત થયાં. તેમને જોઈ ઈંદ્રે વિનય સહિત પૂછ્યું કે, “હમણાં અંતર્ધાન થઈ ગયા તે મહા પુરૂષ કોણ હતા?”

ઉમાદેવીએ જવાબ આપ્યો :—

સા બ્રહ્મેતિ દોવાચ, બ્રહ્મણો વા યતદ્ વિજયે ।
મહીયન્વમિતિ તતોર્હવ ચિવાંબકાર બ્રહ્મેતિ ॥

(કેનાપનિષદ)

“તે બ્રહ્મ હતા, તેનાજ બળથી તમે જીત્યો છો.”

અધને મહિમાવાન થયા છે. ” આ ઉપરથી ઈર્ષને ખબર પડી કે તે બ્રહ્મ હતા.

દેવોનો બધો અહંકાર મળી ગયો, અને તેમને સમજાયું કે તેમનો વિજય તેમની શક્તિને લઈને થયો ન હતો, પણ તે તો પરમેશ્વરની કૃપાનુજ પરિણામ હતું.

અહંકારી પુરુષ ધારે છે કે, તેના વિના માનને પાત્ર બીજો કેાઈ નથી. સાધારણ વાતમાં પણ તેને અપમાન લાગી જાય છે, બીજાઓ પણ તેનો આ સ્વભાવ જાણી જઈ ચીડવવા ખાતર તેને માન આપતા નથી, અને આમ પોતાનો અહંકાર તેને મહાદુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. બીજાને માન પામતા જોઈને પણ તેના દિલમાં દાહ થાય છે, તે ઈર્ષાને લઈને તેમની સાથે નિષ્કારણ વેર બાંધે છે. કેાઈ સભામાં તે હાજર હોય તો તેનું ચિત્ત પોતાને કેાલ માન આપે છે ને કેાલ નથી આપતું, તેના ઉપરજ લાગ્યું રહે છે અને ઘણી વખત તો ખોટી કલ્પનાઓ કરીને પણ સુખ દુઃખ ભોગવે છે.

જેનું મન ઈશ્વર તરફ વળેલું છે, તે સાંસારિક માનાપમાનથી ચત્રાયમાન થતો નથી. બીજી વ્યક્તિઓના ગુણ તરફ નજર રાખવાથી અને પોતાના દોષોના વિચાર કરવાથી પણ અહંકાર ઓછો થાય છે; જે મનુષ્યો પોતાના દોષ જુએ છે, તેને બીજાના અવગુણોના વિચાર કરવાનો વખતજ મળતો નથી. અને તેથી નમ્રતા, સુજનતા આદિગુણો તે વ્યક્તિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ વાસ કરે છે,

અહંકારના વિષયોના વિનાશીપણાના વિચાર કરવાથી પણ આપણું તે વિષયો માટેનું અભિમાન મોળું પડે છે.

અહંકારથી છૂટવા માટે નિરંતર પ્રાર્થના કરવી કે, “ અંતર્યામી ! મારા અંતઃકરણનો અહંકાર દૂર કરી તેને ઉદારતા, વિનય, પ્રેમ આદિ ઉચ્ચ, કેાટિના સદ્ગુણોનું નિવાસસ્થાન બનાવો.”

માત્સર્ય.

બીજાની લક્ષ્મી, સૌંદર્ય, સદ્ગુણાદિ જોઈને તેની ઈર્ષા કરવી એનું નામ માત્સર્ય.

સંપૂર્ણ બુદ્ધિજ્ઞ માત્સર્યનું પ્રધાન કારણ છે. બીજાને સુખ સંપત્તિ ભોગવતાં જોઈને “ મને એ કેમ નહિ ” અથવા “ મને છે પણ તેને કેમ ? ”

આવી બુદ્ધિથી માત્સર્યવાળો માણસ તેના તરફ ઈર્ષાભાવ ખતાવે છે.

બીજાનાં દોષદર્શન તથા દોષકીર્તન એ માત્સર્યના સહચર છે. જેના હૃદયમાં આવી જાતની અદેખાઈનો વાસ છે તે કદાપિ સુખી થા’ શકતો નથી; તેના મનમાં કાયમ અસંતોષ રહે છે, અને તેની તબીયત પણ સારી રહેતી નથી. ઈર્ષાથી જેનું ચિત્ત બળ્યા કરે છે. તેને અજપચાવ સારી રીતે થતો નથી, અને તેની મુખમુદ્રા હિંસક પશુના જેવી થઈ જાય છે. આવા મદાશત્રુને દમવો, એ દરેક મનુષ્યની ફરજ છે.

જે માણસની ધન સંપત્તિ આદિ જોઈને અદેખાઈ ઉત્પન્ન થતી હોય તેના તરફ પ્રેમ બુદ્ધિ કરવી અને એમ વિચારવું કે, “ બીજાની પાસે ધનસંપત્તિ છે એ બધું સાઈ છે, હજી પણ તેમની ધનસંપત્તિમાં વધારો થાય એમ હું ઇચ્છું છું, મારાથી પણ તે વધારે સુખી થાય એમ હું ચાહું છું.”

બીજાનાં દોષદર્શન અને દોષ કીર્તનને બદલે તેમના સદ્ગુણો તરફ ધ્યાન આપવાથી અને તેમની પ્રશંસા કરવાથી વિરોધી ભાવ દૂર થશે. “ દરેક માણસમાં દોષ અને ગુણ બંને છે, કેાઈનામાં દોષ વધારે હોય, તો કેાઈનામાં ગુણ વધારે હોય, પણ એ બધું કંઈ કાયમ ટકી રહેતું નથી. સ્વાભાવિક રીતે બધામાં કંઈને કંઈ દોષ રહેલા છે, મારામાં પણ થોડા દોષ હોવા જ નંઈએ. ” આવા વિચારોથી પણ ઈર્ષા બુદ્ધિનો લોપ થાય છે.

જે સૌંદર્ય, ઐશ્વર્યોદિ જોઈને બીજાઓને આનંદ થાય છે, તેજ વિષય ઈર્ષાપરાયણ વ્યક્તિને દુઃખરૂપ થાય છે. તેથી તે તે વિષયોમાં બીજાઓના આનંદમાં ભાગ લઈ, તેઓનું સુખ તે પોતાનું જ સુખ છે, એવો ઉદારભાવ મહણ કરવાથી ઈર્ષાભાવ આપો-આપ સરી પડશે, અને તેને બદલે પ્રેમ અને પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થશે.

મન અને તનની દુર્બળતા પણ ઈર્ષાભાવનું કારણ છે. સારીરિક દુર્બળતા કસરત કરવાથી દૂર થાય છે, તથા ઉચ્ચ વિચારોના મેવનથી અને ઉચ્ચ માનસિક અજવાળા વ્યક્તિઓના સંસર્ગ, તેમજ તેઓનું સતત ચિંતન કરવાથી મનની નિર્બળતા દૂર થાય છે.

પોતાનામાં ઈર્ષાભાવ છે, અને તે અતિ અભિજ્ઞ

કરે છે, એમ સમજી તે દૂર થાય એટલા માટે ભગવાનની દયા યાચના કરવી એ પણ સરળ અને ઉત્તમ ઉપાય છે.

ઉછાંછળાપણું

મન નિયમવશ ન હોય તો ઉછાંછળતા જન્મે છે. ઉછાંછળતા દૂર કરવા માટે બધાં કામ નિયમસર કરવાં. નિયમ પ્રમાણે ખાવાથી, પીવાથી, કસરત કરવાથી, પ્રાર્થના કરવાથી ઉછાંછળાપણું ચાલ્યું જાય છે. કપડાં જ્યાં ત્યાં ફેંકવાં, ઘરની બધી ચીજો અવ્યવસ્થિત રાખવી, ઉંઘવા તથા ઉઠવાના વખતમાં અનિયમિત રહેવું, કોઈ સાથે વાત કરવા બેઠા તો પારજ ન આપ્યું, એટલે કે જેને કર્તવ્યાકર્તવ્ય બોધ નથી—આ બધી અનિયમિતતા, ઉછાંછળતાની નિશાની છે. જેમ સેનાપતિ પોતાની સેનાને શૂંખલા-બદ્ધ ન રાખે, સર્વ સૈનિકોને પોતપોતાના કામમાં નિયોજિત ન કરે, અને તેમના અયોગ્ય વર્તનને સહન કરી લે, તો સૈનિકો ઉપર તેનો દાખ નહિ હોવાથી એકસ તેની હાર થાય છે; તેવી જ રીતે મનુષ્ય જે ઇન્દ્રિય ગણુને વશ ન રાખે, તેમના દોષો પ્રતિ દુર્લક્ષ કરે, અને મનને કબજામાં રાખે નહિ તો જીવન સંગ્રામમાં અવશ્ય તેનો પરાજય થાય છે પ્રકૃતિના રાજ્યમાં પણ સઘળા પદાર્થો—સૂર્યચંદ્રાદિ ગ્રહો, તારાઓ નિયમને અધિન જ વર્તે છે, અને તેથીજ જગતના વ્યવહારમાં કોઈ પણ જાતની અડચણ આવતી નથી; પણ જે તેમાં કોઈ કારણથી ફેરફાર થઈ જાય તો દુનિયાનો નાશ થાય. કઠોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે:—

મયાદસ્થામિસ્તપતિ મયાત્તપતિસ્ત્યઃ ॥

મયાદિન્દ્રિય વાયુચ્ચ મૃત્યુચ્ચિતિપંચમઃ ॥

ઈન્દ્રિયના બયથીજ અગ્નિ, સૂર્ય, ઇંદ્ર વાયુ અને મૃત્યુ આદિ દેવો નિયમપૂર્વક પોતપોતાનાં કામો કરી રહ્યા છે, અને તેથીજ સંસારના બધા વ્યવહારો સારી રીતે ચાલે મનુષ્યોએ પણ ઇન્દ્રિયોના ડર રાખી નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ. જે દુઃખ જીવનમાં અલભ્ય લાભ સાધી લેવો હોય તો અવશ્ય એ જીવનને નિયમવશ રાખવું, જેથી ઉછાંછળતાને લઇને ઉત્પન્ન થતી બધી અનિયમિતતા દૂર થઈ કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિને માટે પૂરતો સમય મળે, કારણ ભગવાન કર્મોનુસારજ ફળ આપે છે.

જે સ્વાદિષ્ટ રસોઈ ખનાવવી હોય તો પહેલેથીજ બધી સામગ્રી એકઠી કરી રાખવી જોઈએ, રસોઈ કરવા બેઠા પછી બધી ચીજો લેવા દોડાદોડ કરે તો રસોઈ જરૂર બગડે છે, એટલું જ નહિ પણ વખતસર તૈયાર પણ થતી નથી; તેવીજ રીતે જે જીવનની લગામ ઉછાંછળતાના હાથમાં સોંપી તો એકે કાર્ય યોગ્ય રીતે કે ધારેલે વખતે થઈ શકતું નથી, અને પછી દોડાદોડ કરી ચૂકવાથી કંઈ પણ ફાયદો થતો નથી. માટે પહેલેથીજ આપણું હિંદેશ્ય મુકરર કરી તેને પહોંચી વળવા માટે સર્વ સાધનોને થથાથોગ્ય એકત્ર કરવાં જોઈએ, તો અવશ્ય લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી શકાશે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે, યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્—અર્થ યોગ શબ્દથી ચિત્તની એકાગ્રતાજ લક્ષ્ય કરી છે, એટલે કે જે વખતે જે કર્મનું અનુશાન કરવું હોય તે વખતે તેમાં સંપૂર્ણ મન પરોવવું, જેથી તે કર્મ સુંદર રીતે સંપન્ન થાય છે; અને જો તે કાર્યમાં કંઈ વિધન આવી પડે તો તે ઓળંગવાની શક્તિ પણ આપણામાં આવે છે. એકાગ્રતાપૂર્વક કર્મ કરવું એજ કર્મ કરવાનું કૌશલ છે.

નકામી સાંસારિક ચિંતાઓ

સંસારમાં ધનનો અભાવ, અજ્ઞનો અભાવ, રોગાદિ આપત્તિઓ ચિન્તાનાં કારણ થઈ પડે છે. જે આ અભાવો તરફ ધ્યાન આપ્યા વિના ઉદાસીન વૃત્તિથી સંસારમાં રહી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં આવે તો દુઃખ ઘણું ઓછું થઈ જાય છે. નિર્ધન જે ધનવાન તરફ લક્ષ્ય કરે તો તેને ધનના અભાવનું દુઃખ વધારે લાગે છે. પરંતુ પોતાનાથી પણ વધારે નિર્ધન તરફ દૃષ્ટિ રાખે તો એ દુઃખ સહેલાઈથી સહન કરી શકાય છે.

એક માણસ એટલો ગરીબ હતો કે પગમાં પહેરવાને પગરખાં પણ ન હતાં. અને તેનું તેને બહુ દુઃખ થતું; પણ જ્યારે તેણે બે પગ વિનાના એક માણસને જોયો, ત્યારે તેનું દુઃખ ઘણું મોળું પડી ગયું.

એક વખત શિયાળાની ઠંડકડતી ઠંડીમાં એક માણસ જંગલમાં આવી ચડ્યો, તેના શરીર પર વસ્ત્ર ન હતું, અને ઠંડી એટલી બધી લાગતી હતી કે આખું અંગ ઢળી પડતું હતું. એક ગાય નીચે

એસી તે મોટે અવાજે રડવા અને પોતાના બાળ્યને ધિક્કારવા લાગ્યો. તે ઝાઝી પાછળ એક કુવો હતો તેમાં એક આંધળો પડી ગયો હતો, તે આ અવાજ સાંભળી બોલ્યો:—

“બાઈ, મારી સ્થિતિનો તો વિચાર કર. એક તો હું આંધળો છું, તેમાં વળી આવી ઠંડીમાં આ કુવામાં પડી ગયો છું અને ગળા સમાણ પાણીમાં કુણું કુણું થઈ છું. મહા મહેનતે હાથ ટેકવી ઉભો છું. મારા આવા બૂરાહાલ સાથે સરખામણીમાં તારું કુઃખ ધણું જ ઓછું છે.”

આ સાંભળી તે માણસને ધીરજ આવી અને તેણે તે આંધળાને કુવામાંથી બહાર કાઢ્યો. આ પ્રમાણે પોતાનાથી વધારે નયણી સ્થિતિવાળા માણસોનો વિચાર કરવાથી આપણને આશ્વાસન મળે છે. અને કુઃખ સહન કરવાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે.

જેઓને દહ વિશ્વાસ થઈ ગયા છે, કે પરમાત્માને કોઈના પ્રત્યે દ્રેષ, તેમજ કોઈના પ્રત્યે ખાસ પ્રેમ નથી. તેમની નજરમાં તો બધાંયે સરખા છે, અને સંસારનાં સુખકુઃખ પોતપોતાનાં કર્મનેજ આભારી છે, તે પોતાની અવસ્થા માટે કોઈને દોષ નહિ આપતાં પોતાનાં કર્મો પર જ લક્ષ્ય આપશે, અને તે દ્વારાજ પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરશે; ખાલી અફસોસ કરી માથે હાથ દઈ બેઠા રહેશે નહિ.

પોતાની અથવા પોતાનાં સ્વજનોની બિમારીમાં પણ કુદરતના નિયમોનો બંગ એજ તેનું કારણ છે, એમ સમજી તે દૂર કરવા કોશીષ કરવી, પરંતુ નકામી હાથવેલ કરવી નહિ. દેહની સાથે રોગ લાગેલાજ છે, તે સહન કર્યા વિના છૂટકો જ નથી, તેથી, તેથી તે માટે ચિંતા કરી વધારે કુઃખી થવું ફીક નથી.

વેપારી બુદ્ધિ

કેટલાક મનુષ્યો ઈશ્વર તથા ધર્મના વિષયમાં પણ વેપારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા લગ્નયાય છે, એ લોકો ધારે છે, કે આ જાતની ચતુરાઈ વાપરવાથી ધર્મલાભ થઈ શકે છે અને ઈશ્વરને પણ ભોગવી શકાય છે. આ જાતની બુદ્ધિથી સંસારનો વ્યવહાર કદાચ ફીક ચાલે, પણ ઈશ્વરની સાથે એમ વર્તવાથી

પાપ કરી પછી થોડું ધણું દાન પુણ્ય કપું કે, થોડા બ્રાહ્મણો જમાડયા અથવા તીર્થબ્રમણ કે દેવ-દર્શન કરી આવ્યા તેથી રાપનો ક્ષય થતો નથી. જ્યાં સુધી કરેલાં પાપકર્મો માટે ખરેખરો ખેદ થતો નથી, ત્યાં સુધી પાપ ખસતું નથી. એક વખત કોઈ બકતે પરમહંસ દેવ રામકૃષ્ણને સવાસ પૂછ્યો, કે ગંગાજીમાં સ્નાન કરવાથી પાપ ધોવાઈ જાય છે, એ ખરું કે નહિ ?

પરમહંસ દેવે હસીને જવાબ આપ્યો કે:—“જ્યારે ગંગાજીના પવિત્ર જળમાં માણસ સ્નાન કરે છે ત્યારે તો પાપ ખસી જાય છે, પણ કાંઠા પરના કોઈ ઝાડ પર તે વાટ જતાં એસે છે. જેવાં તે માણસ મંગા સ્નાન કરી પાછો બહાર આવે છે કે તરતજ તેના કિપર ફીટી પડી તેને કાણુમાં લે છે” તિર્થમાં સ્નાન કરનાર મનુષ્યો પાપી વિચારોને માત્ર ધડીબરજ પોતાનાથી દૂર રાખે છે, જેવા બહાર આવ્યા કે તરતજ અસહ્ય સ્વભાવ પ્રમાણે પાપકર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે; આવાં તિર્થ સ્થાન કંઈ ફાયદો કરી શકતાં નથી; અંતઃકરણ પૂર્વક પાપનો ત્યાગ કરવો એજ ખરું તિર્થ સ્નાન છે.

ઉદારબુદ્ધિ મહાપુરુષોના જીવન પ્રસંગોની આ-લોચના તથા ચિંતન કરવાથી ધર્મના વિષયમાં આવી હિસાબી બુદ્ધિ રાખવાની ટેવ દૂર થશે. જેમ પારસ-મણિના સ્પર્શથી લોડું ધણું કાંચન થાય છે, તેમ મદાત્માઓના પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સંબંધથી આવી બુદ્ધિ આપનિષ્ટ બને છે અને મનુષ્ય પવિત્ર તથા શુદ્ધ થાય છે.

કુતર્કની ટેવ.

કુતર્ક કરવાની ટેવ પણ ધણી હાનિકારક છે. શંકાના સમાધાન અથવા તત્ત્વના અનુસંધાન માટે તર્ક નહિ, પણ કેવળ તર્ક ખાતર તર્ક કર્યા કરવા તેનું નામ કુતર્ક છે. નાયમાત્મા પ્રવચ્ચનેજ સ્વચ્ચ: તર્ક કર્યા કરવાથી ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર થતો નથી. તેઓ તો તર્કથી બહુ દૂર છે. નૈવાતર્કજનમતિરાપ-જેવા કુતર્ક જળમાં ફસાઈ જવાથી માણસો બુદ્ધિ બ્રહ્મ થાય છે, અને સત્ય તત્ત્વનું ગ્રહણ સરળ રીતે કરી શકતા નથી; હરેક વસ્તુ ઉપર દિષ્ટિએ જેવાથી તેમની સમજણ પણ ઉલટ પાલટ થઈ જાય છે.

વિચારની જરૂર છે, સાધારણ સત્ય સમજવા માટે પણ એજ રીતિનું અવલંબન કરવું જોઈએ; પણ કુર્તક કરવાથી કંઈ ફાયદો નથી.

નારદ ભક્તિ સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે, કે ધર્મના વિષયમાં ખોટો વાદવિવાદ ન કરવો. સદ્વિષયોની આશોચના તથા સત્પને સરળ અને ઉદારભાવે પ્રહણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી વૃથા વાદવિવાદ કરવાની ઇચ્છા દૂર થાય છે.

ધર્મોપર.

ધર્મ માર્ગે પ્રયાણ કરવામાં આડંબર, ડોળ, અથવા ઢોંગમહાવિધન રૂપ છે. એ અર્થાં અવંકારનાં સ્વરૂપ છે. એક આના જેટલી સાધના કરી માણસો સોળ આના જેટલો આડંબર કરે છે. અંતરમાં ધર્મભાવ હોય કે ન હોય, પણ બહારથી ઘણા માણસો ટીકાં ટપકાં તાણી, પીતાંબર પહેરી, હાથમાં માળા લઇ પોતાની ધાર્મિકતાના આડંબરથી દુનિયાને આંજી દેવા ખૂબ મહેનત કરે છે. જે ખરેખરો ધાર્મિક છે, તે કદી આવો ડોળ કરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ પોતે જે સાધના કરતો હોય છે, તેની ખીજને જરા પણ કળ પડવા દેતો નથી. રામકૃષ્ણ પરમહંસ પણ કહેતા કે ધ્યાન ધરવું હોય તો 'મને, વતે, કોણે' મનમાં, વનમાં કે ઘરના ખૂણામાં (નિરાળી જગ્યામાં) ધરવું. જે કંઈ સાધન ભજન કરવું તેની દાંડી પીટાવવી નહિ.

જીસસ ક્રિસ્ટ પણ કહે છે કે:—

"અને જ્યારે તું પ્રાર્થના કરે ત્યારે ધર્મઢોંગી-ઓ માફક વર્તતો નહિ; એ લોકો તો મંદિરોની અંદર અને રસ્તા ઉપર અર્ધાંના દેખતાં પ્રાર્થના કરવાનું પસંદ કરે છે, એવી ઇચ્છાથી કે અર્ધાં તેમને પ્રાર્થના કરતાં જીવે, અને તેમને દુર્ધાર્મિક ગણી માન આવે. ચોક્કસ તેમને તેમની ભક્તિ અનુરૂપ ફળ મળે છે."

"પણ જ્યારે તું પ્રાર્થના કરે, ત્યારે તારા ધરની અંદર એસીને તેનું આરણ્ય બંધ કરી તારા અલક્ષ્ય પિતાની પ્રાર્થના કરજે. અને તે પિતા જે છૂપી રીતે બધું જીવે છે, તે તને ખૂલ્લી રીતે તેનો અહસો આપશે."

જિહ્વી મંપ્રાપ્તના ભક્તકવિ અક્ષાનંદ કરે છે કે:—

મુખ મેં એક અલ્પ બનાય કહે,

નિજ અંતરમાંહી વિકાર બરે હૈ;

જ્યું કમ ગોખર કુંખી બરી,

ઉપરિ ધૃત દોઉક સેર ધરે હૈ.

જ્યું કોઈ ખ્યાજસે પાતબરા,

ચિથરા કપૂરકોઠાંકી ધરે હૈ,

અલ્પમુનિ કહે યા જગોકે,

અલ્પમાની હુંસે મન માર ડરે હૈ,

બીતર બરી અસંતતા, બાહર જેસે સંત;

કહત તેહી દૃષ્ટાંત કરી, મમજ લેહ બુદ્ધિવંત,

સમજ લેહ બુદ્ધિવંત, દેખી અંતરકો આસે;

હોત વિષેકો જોગ, તમે તેહિરૂપ પ્રકાસે.

દાખત અક્ષાનંદ, નમે જેહિ ચોર રૂધીતર,

બાહર જેસે સંત, કૃટિલતા બરી હે બીતર.

એસે સાધુ જગતમે, ફિરત હો બેખ બનાય;

ઉદર ભરનકે કામદો લોકનકું બરમાય.

લોકનકું બરમાય, નહિ જાનત હરિ લેસા;

પરધન પરત્રિયકાજ, કરત રહે જાત હમેસા.

દાખત અક્ષાનંદ, ધ્યાન ધરે બગર્જસે;

ફિરત હે બેખ બનાય, જગમેં સાધુ એસે.

(અક્ષાનંદ કાવ્ય)

આ ઉપરથી એમ નથી ધારવાનું કે અર્ધા સાધુ સંતો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પાખંડી હોય છે, પણ બહારના વેશથી અથવા તો વાક્યાતુર્યથી 'ભોળવાઈ' ન જતાં સાધુઓની પુરી પરિક્ષા કર્યા પછી જ તેમના પર વિશ્વાસ મૂકવો. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ પણ કહેતા કે સાધુને દિવસે પણ જોવો અને રાત્રે પણ જોવો. જો રહેણી કરણી એક જોવામાં આવે નહિ, તો એવા સાધુને નમસ્કાર કરવામાંજ લાભ છે.

ખરા સંત કેવા હોય તેનું વર્ણન કરતા અક્ષાનંદસ્વામિ કહે છે કે:—

પ્રભુપદ બાહે પ્રીત, ચિત્ત વિષયન તે છૂટે;

દેશ-ગેહ-અરહેહ, નેહ સખહુસે તૂટે.

હૃદય શુદ્ધ હો જાય, બુદ્ધિ નિરમલતા પાવે;

બ્રમે ન કાહુ ઠોર, અચલ મનકુ લહરાવે,

ગુન ચરિત નવલ ગોવિંદકે, સુંદર વચન સુનાવહિ;

કહે અલ્પમુનિ સંગ સંતકો, પુન્યવાન નર પાવહિ.

એવો સંત અલ્પમુનિ કહે હોઈ પાવે કે રે.

જ્યું પારસ મનિ પાપ, કલ્પના સર્વ ગૈ હૈ.
પરાપાર પરબ્રહ્મ, અગમ સોષ્ટ સુગમ બતાવે.
શીતલતા કરી શાંત, સખાલિ મન બ્રાંત મિટાવે.
જગ ઉદધિ અમાર વિકાર, જલ દેખાવન પારકે;
કરે બ્રહ્મમુનિ વચન કસ, સંત નાવ સંસારકે.

લોકનિંદાનો ડર

ભક્તિ પંથના ચાત્રાણુએ લોક નિંદાનો ડર પણ દૂર કરવો જોઈએ. ધણી વખત એવું બને છે, કે લોક નિંદાથી ડરી જઈ ભગવાનનું ભજન કીર્તન કરતાં આપણે અટકી પડીએ છીએ. પ્રભુ ભજન વખતે તો તન અને મન બન્ને એકતાન થઈ જવાં જોઈએ; પણ એ વખતે “લોકો શું કહેશે?” એવા ખ્યાલથી આપણે તેમાં તસ્લીન થઈ શકતાં નથી. સત્કર્મ કરવામાં અને ભગવાન ભજવામાં આ જાતની લોકલગ્નને તિત્તાંગલી આપવી ધણી જરૂરની છે, નહિ તો ભક્તિપથે અગ્રેસર થઈ શકાતું નથી. શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા. કે જ્યાં સુધી લગ્ન, ઘણા અને બધ રહે ત્યાં સુધી પ્રકૃત ભક્તિનો ઉદય થતા નથી.

જે માણસ સત્કર્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે લંબેશાં દુનિયાની ટીકાનો ભોગ થઈ પડે છે; ભક્તોના જીવનકાળમાં દુનિયાએ તો તેમને કોસથી, કે અગ્નિ ચિતાઓથી જ સત્કાર્યા છે, અથવા તો તેમની ગણતરી

ગાંડાઓમાંજ કરી છે. જસસ કાઈસ્ટ, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, આદિ ભક્તોને લોકોએ સતાવવામાં જરાપણ બાકી રાખી નથી; છતાં ભક્તો તો એમજ ગાય છે. કે:—

“એવા રે અમો એવા રે એવા,
તમે કહો છો વળી તેવા રે;
ભક્તિ કરતાં જો બ્રજ કહેશો તો,
કરશું દામોદરની સેવા રે.”

ભગવાનનો ખરા ભક્ત મોતને શરણ થાય છે, પણ ભગવાનભક્તિ છોડતા નથી; જસસ કાઈસ્ટે દસને માંએ કોસનો શિવકાર કર્યો પણ અસત્ય વાદ કબૂલ કરી નહિ.

લાલના સમયમાં કેળવતા તા માણસો કેટલીક વખત પોતે આધુનિક કેળવણી લીધી છે, એમ બતાવવાને માટે કેટલીક ખુરાઈઓનો અંગીકાર કરે છે. જે દુ આમ નહિ કરે તા સુધરેલા સમાજ માટે માટે કેવા લગ્નકા વિચાર બાંધશે! આ બંને કેટલાય માણસો અધ:પતનને માર્ગે આગળ વધે છે. આવી દુર્મળતાનો ત્યાગ કરી ધર્મ અને સત્યની ખાતર પ્રાણની પણ આકૃતિ આપવા માટે સાધકે તત્પર રહેવું જોઈએ, તથા મનમાં એવો દઢ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે—
યતો ધર્મસ્તનો જય । સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્ ॥

(સંપૂર્ણ)

સંતોનાં સુવાક્યો

શુદ્ધ ખીજનાં જ ઉત્તમ ફળો થાય છે.

ભગવાન ઉંચ-નીચને જોતા નથી, જ્યાં ભક્તિ જુએ, ત્યાંજ નિવાસ કરવા લાગી જાય છે. ભક્તોને ત્યાં તે પોતાના શરીર વટે કામ કરે છે.

નિરાશ ન થાઓ; મેં પાપ કર્યું છે, માટે મને તરવાનો કોઈ માર્ગ નથી એમ ન માનો; પાપી લોકોને તરવા માટે સુંદર નાવ છે, એનું નામ છે ‘હરિકીર્તન’—હું એજ નાવથી તરી ગયો.

અનન્ય ભક્તિ

લે. શ્રી બાલકવિ સાહિત્યમનીષિ-ભ્રમનગર

પ્રથમ બિન્દુ-પ્રારંભ

વંદે વંદારૂ મંદારં વૃંદાવન વિનોવિનમ્ ।
વૃંદાવન કલાનાથં પુરુષોત્તમમદ્ભુતમ્ ॥

કલ્પવૃક્ષોની પેઠે ભક્તના મનોરથોને પૂરનારા, વૃંદાવનમાં વિનોદ કરનારા, વૃંદાવનમાં થતી રાસક્રીડા વગેરે કલાના નાથ, એવા અદ્ભુત ચરિત્રવાળા શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રભુને પ્રણામ હો.

પુણ્ય પવિત્રા ભાગીરથી જેની વામ્બદિશામાંથી ભ્રમણ કરતી વહે છે, જેના ઓવારાઓ ઉપર લાખો પાતરીઓ સ્નાનથી પવિત્ર થાય છે, ગંગાપુત્ર અને તીર્થંગોરોની જે એક નિત્યના કાર્યક્રમરૂપે એની જ ઉપજીવિકા છે, એવી મૃત્યુકોની ભારતભૂમિ માંડેની સ્વર્ગરૂપ કાશીની મદત્તા અકથ્ય છે.

એ તો સૃષ્ટિના સ્વાભાવિક નિયમ જ છે કે- “શિખરે પહોંચેલ પાછું પતિત થાય છે કેમકે તેને પછી ઉર્ધ્વગતિ રહેતી નથી.” એ ન્યાય પૂર્ણ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચેલ ભારતના વેદકાળ ઉપર યૌદ્ધ, મ્લેચ્છ આદિ અન્ય ધર્મીઓની પ્રખર દષ્ટિ થઇ અને તેઓના જુદા જુદા મત મતાંતરે અને પંથો દષ્ટિ-ગોચર થતાં, કાત્રના વહનની દિશા આર્થ સંતાનોને અજ્ઞાનમાં દોરવા તરફ ફરી, સંસ્કૃત વેદવાણી ઢંકાવા લાગી. આવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનની શિથિલતાના અંગે ‘પ્રભુ સર્વવ્યાપક છે.’ એ તત્ત્વ ઉપર વિદ્વાન મહર્ષિ અને આચાર્યોએ સળંગ ભૂતિઓનો પ્રચાર નિપજાવી, ઇશ્વરના અસ્તિત્વનું તેમાં ક્ષેપન કર્યું, કે જેથી અજ્ઞાનવર્ગ કે જે માનસિક ભક્તિમાં પછાત રહેતો, તે તેજ આગળ અનુપમભૂતિ પ્રત્યક્ષ થતાં, તેના ધ્યાનમાં તદ્દલીન રહેવા લાગ્યો અને આલ્લવિભૂતિઓ રૂપે ભક્તિમાં પ્રચલિત થવા લાગ્યો. કેટલાએક

ભક્તિમાર્ગના આદ્યાર્યો અદ્ભુત અને વિદ્વાન થતાં એ માર્ગો વિશેષ આગળ પડતા દેખાવા લાગ્યા. અને તેમાં પણ કાળે કરી પાછા ઘણા બેદો થઈને પેટા શાખાઓ પ્રચલિત થઈ.

આપણી આ નાનકડી ભક્તિપ્રદ નવલિકાના સ્થળ અને કાળનું ઉપર પ્રમાણે નિદર્શન કરી હવે મૂળ કથાના ભાગ તરફ દષ્ટિ કરીએ.

દ્વિતીયબિન્દુ-શિવદાસ

ઉપરોક્ત પૂર્ણ પવિત્ર વારાણસીમાં શિવદાસ નામે જ્ઞાત્રાણુ સદકુટુંબ પરમાત્માના સ્મરણમાં મગ્ન રહી સંસારનું ગાડું ચલાવ્યા કરતો હતો. શિવદાસને વિષ્ણુદાસ અને કૃષ્ણદાસ નામે બે પુત્ર અને શારદા નામે એક કન્યા એ રીતે ગંતનિ હતી. શિવદાસ લેખકના ઉદ્યોગ કરતો હતો. કેમકે એ કાળે છાપવાની કળા નહોતી. તેથી હસ્તલિખિત પ્રત ઉપર માણસોનો આધાર અને ભાવ વિશેષ હતો. પ્રાચીન ધર્મીઓ પુસ્તકોનો મોટો સંગ્રહ કરીને તેનું મનન બહુ કરતા. તેથી તેમના શિષ્યવર્ગ, શ્રીમાન્ મૃદસ્થો તરફથી દ્રવ્યની રકમને બદલે એવા કોઈઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રતિ આચાર્યશ્રી આગળ બેટ મૂકીને તેઓ પોતાની ભક્તિ પ્રકટ કરતા. અને આચાર્યો પણ તેનાથી વિશેષ સંતુષ્ટ થતા. આથી શિવદાસને પોતાના લેખન વ્યવસાય ઉપર સારી પ્રાપ્તિ થતી.

વેદવાણી (સંસ્કૃત) ગંભીર હોઇ, વ્યાકરણાદિ નિયમ હ્રસ્વ, દીર્ઘ કે શુદ્ધ વર્ણુ વિચારનું જ્ઞાન ન હોય, તો અર્થનો અનર્થ થાય છે. શિવદાસનું તેમ નહોતું. તેણે યોગ્ય જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. છાપખાનાના અભાવે આજકાલની જેમ સાંસારિક કે રાજ-પ્રપંચાદિ મનોરંજક શુષ્ક પુસ્તકો એ સમયે ઉપરની પેઠે ઉભરાઇ નીકળતાં નહોતાં! પણ ધાર્મિક અને

સાહિત્ય જ્ઞાનનાં પુસ્તકોજ વિશેષ અગત્યનાં, પ્રસિદ્ધ થવા લાયક જ લખાઈને પ્રકટ થતાં. કેમકે જે પુસ્તક લોક સમાજની દષ્ટિ આગળ રજુ થવાનું, તે બહુજ પરિશ્રમે તૈયાર કરી શકાતું. તે પૈસાની શેર પસ્તીમાં ચંચડો-ગાંઠિયા આંધવામાં વપરાવા ન જતું! તેથી વિશેષ આવશ્યકતાવાળાંજ પુસ્તકો હસ્તી ધરાવતાં. ધર્મની ઉચ્ચ લાગણી સરખી ઉત્તમ વસ્તુ સૃષ્ટિમાં ખીજ કોઇ નથી અને તેથી એવાં ધાર્મિક પુસ્તકોજ શિવદાસ પાસે લખાવા આવતાં, તે પણ સદાચદાર, સ્વચ્છ અને નિયમિત સમયમાં લખી તૈયાર કરતા. કોઈ પુસ્તક લખવા આવે, ત્યારે તે વંચાય એટલે એ વિષે વિચાર કરવાની કંઈ જુદી તો રકુરે જ, પણ દક્ષિણા લઈ બાકુતી ફરી કે લક્ષ્મીસુક્રતાના આવર્તન કરી આવનાર દોઢતરામ પંડ્યાને ખીજ અર્થવિવેચન કે મનનની શી અગત્ય? તેમ શિવદાસ પણ એ મંથના વિષય સંબંધ કરી વિચાર કરતા નહિ. કરાવેલ લખામણીની રકમ લઈ લખી દેતા!!

ભાવે કબાવે, સમજીને કે વિના સમજે, પ્રભુનું નામ લેવાય તો પણ તે જુદા જતું નથી. સાકર અંધારે ખવાય તો પણ ગળી લાગેજ. તેમ પ્રભુનામની પ્રભાવ પ્રતીત થાય જ. તે પ્રમાણે શિવદાસની ભક્તિમાર્ગ તરફ ધીરેધીરે શ્રદ્ધા વધવા માંડી- “પ્રીણાતિ યઃ સુચરિતૈઃ પિતરં સુપુત્રો” એ પ્રમાણે તેનો મોટો પુત્ર વિષ્ણુદાસ પોતે યાગ્ય વયનો થતાં જરૂર પૂરતો વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરી, પોતાના પિતાને લેખનકાર્યમાં મદદ આપવા લાગ્યા. પોતાના પિતાની જુદાવરથાને લઈ કાર્યભાર તેમને એાંઠા વહેવો પડે, એ રીતે પોતે સંસાર વ્યવહાર તરફ પણ ધ્યાન આપવા લાગ્યા,

તૃતીય ખિંદુ-પાણિ મહાજી

પોતાના પિતા અને વડીલ બંધુ ન્યારે ઉદર-નિર્વાહના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હતા, સારે નહોતો કૃષ્ણદાસ યોગ્ય વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરી, પ્રભુ પૂજનમાં જ દિવસ વ્યતીત કરવા લાગ્યા. કેમકે એ શિરછત્ર હોવાથી નિર્વાહ કાર્યની ઉપાધીનો બોળે તેના માથે હજી આવી પડ્યો નહોતો. કૃષ્ણદાસ સમજણે યથોત્તર-થીજ તે અઘીકીક જ્ઞાન અને દીપ્તિવાળો જણાતો હતો. ગુરુજી જે, ગુરુની સેવામાં તત્પર રહેવું,

તેમનો સદ્બોધ મહાજી કરવો અને નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કમોમાં ખંડ ન પડવા દેતા, એકલુક્ત વ્રતસ્થ રહેવું એ તેનો કાર્યક્રમજ થઈ પડ્યો હતો. તેની આવી રહેણીને લઈ સર્વત્ર ‘ભક્તરાજ’ એવી તેની જનતામાં સજ્જડ છાપ પડે હતી.

શિવદાસની માન પ્રતિષ્ઠા સારી હતી. તેથી વિષ્ણુદાસનું એક ચંડિકાદેવી નામની બ્રાહ્મણ કન્યા સાથે લગ્ન થયું. વિષ્ણુદાસ ગૃહસ્થાશ્રમી બન્યા. તેથી વધુરાવરથા ભોગવતા શિવદાસનું ઘર સ્ત્રીચર્ય બનેલ હતું, તે સ્ત્રીયુક્ત થયું. કૃષ્ણદાસનો વ્યાસંગ પ્રભુ-ભક્તિ એજ હતો, એટલે તે સંસાર તરફ ખિન્નકુલ લક્ષ્ય આપતો નહોતો.

“યથા નામ સ્તથા ગુણઃ” આ વાક્ય ગુરુમુખથી તેના કાને આવતાં પોતે વિચાર્યું કે મારું નામ ‘કૃષ્ણદાસ’, ત્યારે મારે કૃષ્ણનો દાસજ રહેવું જોઈએ. મારો પ્રભુ એટલે કૃષ્ણપ્રભુ. ભગવાન; તેથી પરમાત્માની અન્ય વિભૂતિઓનું સ્મરણ ભજન મારે અત્યાવશ્યક નથી, પણ પુરુષોત્તમનું પોતે જે ધ્યાન કરે છે, તે યથાર્થ છે એમ સમજી પોતે તેમાં તક્ષીન રહેવા લાગ્યા.

સારી યા નરસી વાત પ્રસરવામાં વખત લાગતો નથી. તે એકદમ ચોમેર ફરી વળે છે ‘ગતાનુગતિક્કે લોકઃ’ એ ન્યાયે એકની વાત સાંભળી, તેમાં સારો યા નરસો ઉમેરો કરી માણસ નમારે ખીજીને કહે છે, ત્યારે તેને શાંતિ થાય છે. આ જન સ્વભાવ પ્રમાણે કૃષ્ણદાસની ઉગ્ગલ ભક્તિકીર્તિ સધળે થોડા સમયમાં પ્રસરી.

શ્રી કૃષ્ણના ગુણગુવાદનો મહિમા તો અદ્ભૂતજ છે. એથી ઘણી કન્યાનાં કૃષ્ણદાસના લગ્ન માટે કંડેણુ આગ્યાં. પણ સંસાર વ્યવહારથી અજાત અને વિરક્ત સ્થિતિને પ્રિય માનનારા કૃષ્ણદાસે લગ્નની ના કહી. પણ તેનું માને કોણ! કુટુંબી વડીલ માણસોના આગ્રહથી તેમના વિચારને તાબે ભક્તરાજને થવું પડ્યું! એક પવિત્ર બ્રાહ્મણની સુશિક્ષિતા સાધારણ રૂપવતી લક્ષ્મી નામની કન્યા સાથે લગ્નનો નિશ્ચય થયો. બ્રાહ્મણવર્ગને શોભીતી લગ્નની સર્વ તૈયારી થઈ અને વધુ વરનું સાસ્ત્રવિધિ અનુસાર પાણી-મહાજી થયું.

વધૂવરે અન્યોઅન્યની પ્રતિજ્ઞાસૂચક સપ્તપદી પૂર્ણ કરી. ભક્ત શિરામણી કૃષ્ણદાસે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ એ માત્ર જનતાની દૃષ્ટિએ હતો. કૃષ્ણદાસના હૃદયમાં પ્રકટેલ ભક્તિભાવ યુક્ત થઈ, તુરતમાં સંસારમાં મગ્ન અને એ અસંભવિતજ હતું. લક્ષ્મી પિતાના ઘેરથી હવે શ્વશુરગૃહે આવી, પતિ શુશ્રૂષા અને વ્યવહારિક કાર્યોમાં જોડાઈ લક્ષ્મી હવે ગૃહિણી બની.

અનુર્થ બિન્દુ—અસૂયા

માનવીના પૃથકર્મ પ્રમાણે બુદ્ધિ થતાં, તેવીજ તેની ઈચ્છાઓ સતેજ થાય છે. કેમકે ‘બુદ્ધિ:—કર્મ-નુસારિણિ’ એ પ્રમાણે તેનું વર્તન હોય છે. વિષ્ણુદાસ રાજ્યની સ્વભાવનો હતો. સંસાર વૈભવમાં પોતાની ઉન્નતિ શી રીતે થાય? એજ વિચાર અહોનિશ તેના અંતઃકરણમાં રમ્યા કરતા હતા. તેની સ્ત્રી ચંડીકાદેવી પણ નામ પ્રમાણેજ તીખા સ્વભાવની હતી તેને સાક્ષાત્ કાલિનો અવતાર કહેવામાં આવે તો તેમાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. કૃષ્ણદાસની ભક્તરાજ તરીકેની પ્રસરેલી કીર્તિ તેનાથી સાંભળી સહન કરી શકાતી નહોતી.

જૂદ શિવદાસ આ અસાદ સંસારનો ભાગ કરી પરલોકવાસી થયા. તેથી વડીલ ગૃહદેવી તરીકે માતૃ-પદે ચંડિકાદેવીજ સ્થિત થયાં હતાં. કૃષ્ણદાસ પોતાના પતિના કમાયેલા પૈસા ઉપર તાગડધિન્ના કરે છે, અને ભજન પૂજનનો ખોટો ડોળ ઘાલી એકો રહે છે; આ વાત તેના હૃદયમાં શસ્ત્રરૂપે ખૂંચવા લાગી. પરંતુ પોતાના પતિને—અધુ પ્રેમીને—કહી શકે એટલે દરજગે તે સ્વતંત્રતાના શિખરે આજના જમાના પ્રમાણે હજુ પહોંચી નહોતી. પરંતુ પોતાની દેરાણી લક્ષ્મી ઘરમાં આવતાં અને ઘરના સવળાં માણસો તેના ઉપર ખુશ રહે છે, એમ તેના જોવામાં આવતાં તેને નખ શિખાન્ત ક્રોધ વ્યાપ્યો.

કૃષ્ણદાસ ભગવદ્ ભજનમાં તસ્લીન રહેતો. અરણોદય વખતે ઉડી, શૌચ દંતધાવનાદિ આટોપી, ન્હાઈ, શુચિભૂત થઈ, પ્રભુ પૂજનમાં બેસતો. અને મધ્યાન્હ કર્મ આટોપી પૂજનમાંથી બહાર નીકળતો. પાછો ત્રીજે પહોરે કરી ન્હાઈને પૂજનમાં નિમગ્ન બનતો તે બે ઘડી રાત્રી અતિત થયે પરવારતો.

નૂતન પરિણીતા બિચારી લક્ષ્મી ઘણી લાલસાથી પોતાના પતિ પાસે ગૃહસોખ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાએ તેમની રાહ જોતી બેસતી. પણ આખર સજલ નેત્ર નિદ્રાધીન થયા સિવાય તેની અન્ય ગતિ ન થતી ! આજકાલની કહેવાતી ભણેલી જેવી તે સ્વચ્છંદી ન હતી. તે આ વાતને બહાર આવવા દેતી નહોતી.

તેની જેઠાણીને તેના સ્વભાવ પ્રમાણે કાંઈપણ છિદ્ર જાણવાની ઈચ્છા હતી. તે લક્ષ્મીની થતી જતી દુર્બળતા જોઈને પૂછતી કે:—“લક્ષ્મી! શું થાય છે તને? કરમાતી જાય છે તે!” સુશીલા લક્ષ્મી કહેતી—“બા! કાંઈ નહી” એમ કહી વાત ઉડાવી દેતી. પણ એ ચિત્તજાળ ચંડિકા, ક્ષત્રીના ઉત્તરથી સંતોષ માતી બેસે એવી નહોતી. લક્ષ્મી તરફથી કૃષ્ણદાસની કાંઈ વાત ન મળી એટલે તેણે એ જોડાના વર્તન ઉપર આરીક દૃષ્ટિ રાખવી ગર કરી. ટુંક મુદતમાં ક્ષત્રીની સ્થિતિનું કારણ તેણે જાણી લીધું.

કચ્છપપુત્ર બાનુરાજ પાતાલભૂવનને પ્રકાશિત કરવા ને તરફ ગમન કરવા લાગ્યા. તૃતીયાહન થવાથી પશુપક્ષીઓ ભ્રમણ કરવા લાગ્યાં માનવીઓ પણ પોતાના પ્રાપ્તવ્યવહારમાં જોડાવા લાગ્યા. આ વખતે કૃષ્ણદાસ પોતાનું મધ્યાન્હ કર્મ આટોપી, પોતાનો લેખન વ્યવસાય ચલાવતા હતા, ત્યાં આવી એકો. પોતાના વડીલ બધુતી આમન્યા પાળવામાં તે બહુ વિચારશીલ હતા. અને વચ્ચે અચાનક સ્નેહ હતો. પોતાના લઘુ બંધુને કેટલાયે દિવસે નિવૃત્તિ પરાયણ જોઈ વિષ્ણુદાસે સ્નેહથી પૂછ્યું.—“કેમ કૃષ્ણદાસ ! આજે વ્યવસાય રહિત છો?”

“હા. મોટાભાઈ! આજે જરા પૂજન વહેલું પૂરું થયું. એટલે અવકાશ છે. એટલે કહ્યું, મોટાભાઈ પાસે બેસી, કોઈ ઉત્તમ ગ્રંથ લખતા હશે તેનું અવંશહન કરું. આપે મને સાંસારિક ઉપાધિથી મુક્ત રાખ્યો છે, એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ સિવાય મારે બીજું શું ઉદ્ધોગ?”

“હા ભાઈ! આજે સર્વજ્ઞ ચૂડામણી ભગવાન વેદન્યાસ પ્રણિત ભગવદ્ગીતા ટીકા સહિત લખવા માટે આવી છે, જે પેલી તરફ રહી. બાકી વેદાન્ત-પ્રબોધિની તો લખાઈ રહેવાથી તે આપી આવ્યો,

ભક્તસીદામૃત કાલે લઈ આવવાનો છું.” વિષ્ણુદાસે પોતાના લેખન ઉદ્દેશનું દિગ્દર્શન કરાવતાં કહ્યું.

કૃષ્ણદાસ ભગવદ્ગીતા લઈ વાંચવા લાગ્યો. મંરકારી જીવ અને ભગવદ્ગીતા સરખા મણિસ્વરૂપ પુસ્તકનું અવગતન ! તે તેમાં તદાકાર બની ગયા.

આ વખતે આંગણાની અંદર બાંધેલ ગાય-વાછરડાને પાણી પાવા માટે ચંડિકાદેવી આતી હતી. લાલનપાત્રન થતી શ્વાન ગતિ પોતાના માલીકને ખુશ કરવા પોતાની પૂછડી હજાવશે. બિલાટી પગ ચાટશે ને ‘મ્યાંવ-મ્યાંવ’ શબ્દ કરતી માલીકના શરીરે પોતે લપેટાયા કરશે, તેમ પણ જનનવર પણ પોતાનું માથું પોતાના માલીકના અંગ સાથે ઘમી કૃતજતા દર્શાવશે. એજ રીતે એક ગાયના માલિકા વાછડાએ ચંડિકાના ઘુંટણને માથું ઘસવા માંડ્યું. પોતાના પતિને નીચું ધારી વખતો બેઠેલા અને કૃષ્ણદાસ ગીતા વાંચવામાં ફેગટ વખત યુગારનાં જોઈ, હજાવડ કસિથી વ્યાપ્ત ચંડિકાથી ન રહેવાયું. તેણે અન્યોક્તિથી ચીડવવાની તક જઈ પેલા વાછરડા તરફ જઈ, કહ્યું—“ ઓ માલિકા ! આમ જ્યાં ત્યાં માથું શું ભરાવ્યા કરે છે ? મહેનત મળુરી કે ધંધો કર્યા વિના તને કોણ ખાવા દેશે ? હમણું તો ડીક. પણ તારા જવા આગસુતા પનારે પડેલી બિચારી બેરીઓના શા ભાગ ? બિચારીઓએ ભગતાણી થઈ ભજીતિ યોગની ? કાંઈક ધંધા કરતાં શીખ-કે ભવિષ્યમાં વાંધા ન આવે, ચરે ! આટલું કહું છું તોય સમજતો નથી ? હવે માથું અમથું ધસાવજ કરે છે ? કેવો મૂર્ખ છે ? ” આટલું કહી તે ચાલી ગઈ.

વિષ્ણુદાસ આ શબ્દો સાંભળી ચકિત થયો. પણ તે કાંઈ બોલ્યો નહિ, કેમકે કાંઈક બોલત તો કંકાસ-કલેશ વધત. ભક્ત કૃષ્ણદાસ તો ઉઝટો હતો પડ્યો-કેમકે—

“ક્ષમા શસ્ત્ર હોતાં હોયે,
કરે દુષ્ટ શું ત્યાંય ?
ધાસ વિનાની ભૂ પરે,
અગિર પડી આલાય—”

પોતાનો પતિ કથું એ બોલ્યો નહિ અને કૃષ્ણદાસ ઉઝટો હતો પડ્યો એથી ચંડિકાપાઈના કોષનું

ખોયતર ઉઠ્યા ઉઠ્યું અને ‘બૂલ્યો ધા એરણપર’ એ કહેણી અનુસાર બિચારી લક્ષ્મી ઉપર તેણે ઝાટ-કણી શરૂ કરી !!!

પંચમ ખિંડ. સંસાર ધૂંસરી.

એક માનવી પણ પોતાના આશ્રિતની હાંસી સહન ન કરી શકે, તો ત્રિજીવનના પતિ, દયાસિંધુ, ભક્ત વત્સલ ભગવાન પોતાના ભક્તની હાંસી થતી કેમજ નોંધ શકે ?

પ્રભુએ કૃષ્ણદાસને રાત્રિએ સ્વપ્નાભાસમાં જ ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનું મથાથ ભાન કરાવ્યું. એટલે પોતાની ભાભીના માર્મિક શબ્દોનાં સત્યાથ અણ્યુ કરી તેણે ઉપકાર માન્યો. તેણે એકવાર મુરુમુખેથી પણ સાંભળેલ હતું કે ગૃહસ્થાશ્રમ સરખા અન્ય આશ્રમના પોષક બીજે એકે આશ્રમ નથી. એ ઉભય કારણે ભક્ત કૃષ્ણદાસ પોતાની સ્ત્રી સાથે સંપૂર્ણ સદાનુભૂતિ ખતાવવા લાગ્યો. તો પણ તેની શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યેની લગતી વરાપણુ કમી થવા પામી નહોતી. બંનેકે ભગવદ્ગીતાના પાક ઉપર એવું ચિત્ત ચોટ્યું હતું. કે ઘર સંસાર તરફ ને વક્ષ આપતા જ, તો તે જેમ કોઈ બધારનો પરાણો વરમાં ઉતરેલ હોય, તે પ્રમાણે ઉપર ટપકેથી અને અક્ષિપણે વર્તતો. કૃષ્ણદાસના હવેના આ વર્તનથી તેની ભાભીને બહુજ સંતાપ થવા લાગ્યો. “ સ્વાર્થ સાધુ હોંગી હુનારાએ હવે પરાયર તળ બીઠાવી છે. ખાવાપીવામાં અને વિજ્ઞાસ ભાગવવામાં બિચારાના ભક્તિ કર્યાં સંતાઈ નય છે કોણ તને ? અને કમાવા ધમાવા, મહેનત કરવામાં ભક્તિ આડે આવી નડે છે !! ”

આ વાત તેણે પોતાના પતિને કહી. વિષ્ણુદાસે આ વાત પોતાના ભાઈને કહેવા વિચાર કર્યો, પણ કૃષ્ણદાસની પવિત્રતા, એકનિષ્ઠ ભક્તિ, તેમ શુદ્ધ સ્તેહ ભરી સાધુતાના પ્રભાવે તે તેને કહી શકતો નહોતો. પ્રભુ કૃપાની મદના આરજ છે. ભક્તિના પ્રભાવની અસર રંકથી રાય સુધી આગાધવદ્ધ સર્વના પર સ્પેટ થાય છે.

સંસાર તરફ ઉપકક દષ્ટિથી જોતા કૃષ્ણદાસને ત્રણ વર્ષ પૂર્ણ થયાં. એટલી મુદતમાં એક પુત્ર રત્ન પ્રાપ્ત થયું. અચૂષાથી પ્રજાળી રહેલા ભાભીશ્રીના કેપની તો હવે અવધિ થઈ !

બિચારી સુશીલ સ્વભાવની લક્ષ્મીની તો બહુ દયાળનક સ્થિતિ થઈ હતી. તેને પોતાનું હૈયું ખાલી કરવાને એકે સ્થળ નહોતું. ચંડિકાખાઈ ચંડિકાશ્વે હંમેશાં ધુધવાતાં રહેતાં. તેમ ભક્ત કૃષ્ણદાસને મનની વાત કહેવા જતાં તેમના મનને કલેશ થાય એમ જણાતું હતું! જેથી એ પતિપરાયણ સાધ્વીને એ રુચતું ન હતું, ચિંતા એ મૃતને બાળે છે જ્યારે ચિંતા એ જીવંતને બાળે છે. આ રીતે લક્ષ્મીની ચિંતા વધતાં, તે દિવસે દિવસે કૃશ થતી ચાલી. લક્ષ્મી સુશિક્ષિતા હતી. એટલે સતીધર્મ શું? એ ખરાખર જાણતી હતી. તે પણ વખત મળતાં પ્રભુ સ્મરણ કરવાને બૂલતી નહોતી.

ભક્તારાજની કસોટી કરવાને હવે સંકટોની પર-પરા શરૂ થઈ! તેના મોઝાભાઈ કાયતી વ્યાધિથી રીખાતા એક વર્ષમાં પ્રાણમુક્ત થયા! હવે ઘરની સઘળી ઉપાધી ભક્ત કૃષ્ણદાસ ઉપર આવી પડી! ચંડિકાને પતિવિયોગનું દુઃખ પડતાં તેણે ગરીબાઈ ધારણ કરવી જોઈએ, પણ તેના બદલે તે ઉત્તરી વધારે ચીડીયાં સ્વભાવની બની, તેણે લક્ષ્મીને કહ્યું—“હવે ભક્તારાજને કહો કે ટોકરી વાગવા બરાખર મહાપ્રસાદ આવેતો, એ ખંડીયાભાઈ મરી મરી મહેનત કરીને કાયર થઈ દુનિયા ઉપરથી સિધાવી ગયા! તમે હવે કાંઈ નહિં કમાઓ, તો આટલાં માણસો ખાશે શું?”

ચંડિકાએ ઉપરા ઉપરી આ વાત કહેતાં લક્ષ્મીએ એકવાર પતિને કહી. ભક્તારાજ બોલ્યા:—“દેવિ! બાળકના જન્મ પહેલાં જ માતાના સ્તનમાં જેણે પચ નિર્માણ કર્યું છે, તે મારો વહાલો વળવિહારી કોઈને પણ ભૂખ્યા નહિં રાખે. માટે શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરો.”

સ્ત્રી બિચારી વધારે શું કહે? તો પણ પતિની અપકીર્તિ અટકાવવા લક્ષ્મી પોતાના પીયરથી જે કાંઈ હાથખર્ચો માટે લાવી હતી, તેમાંથી થોડું થોડું જોડાણીને આપવા લાગી. જોડાણીએ ઘરમાંની કેટલીક ચીજો વેચીને પણ ઘરખર્ચનું રગસીયું ગાડું ચલાવ્યું! પણ ન્યાં આકાશ ત્રૂટે ત્યાં થીગડું શાનું દેવાય? છેવટે ચંડિકાખાઈ પણ પોતાના કુટુંબ સ્વભાવનો કડવો અનુભવ પરખાવી જગત જંગળને છોડી ચાલ્યાં ગયાં. હવે તો બિચારી લક્ષ્મીને માથે જ ઘરનો

તમામ ખટરાગ આવી પડ્યો! પોતાનો પુત્ર, જોડાણીના ત્રણ છોકરાં અને પતિ પત્ની પોતે. આવી રીતે છ જણાનું ગુજરાન શી રીતે ચલાવવું? એ તેને અત્યંત વિચાર થઈ પડ્યો. તે કાંઈ વાતજ કરી શકતી નહિ? કેમકે દુઃખના દયાણથી તેની છાતી ભરાઈ આવતી! બાળકો ભૂખ્યાં ટળવળતાં—ખાવાનું માંગતાં. પણ બિચારી ખાવા આપે શું? આંખમાંથી ચાંધાર આંસુ સાંધાં કરતી. બાળકો શું સમજી શકે? પાછા થોડા દિવસો ઘરમાંની ચીજો વેચીને ચલાવ્યું, પણ આવક વિના એમ ક્યાં સુધી ચાલે?

લક્ષ્મી નિઃપાયે એક દિવસ પોતાના પતિ પાસે આવી. અને તેણે વિનંતી કરી કે. “નાથ! હવે ઘરમાંથી સાધના ખૂટ્યાં છે. અને, આપ તો નિત્યકર્મ અને શ્રીકૃષ્ણપૂજનમાંથી પરવારતા નથી. આપને કલેશ નહિં થવા ખાતર આજસુધી ઘરમાંની નાની મોટી ચીજો વેચી, થોડું ઘણું પરાયું કામ મળે તે કરી, ચલાવ્યું. પણ હવે ચીજો ખૂટી અને કાંઈ તેણું કામ પણ મળતું નથી, હવે મારા કાંઈ ઉપાસ રહ્યો નથી. આપ કહેશે કે લગ્ન વખતની સપ્તપદીની પ્રતિજ્ઞા ભૂલી? તો તેમ નથી. આપણું તો ઠીક. પણ આ છોકરાંઓનું કેમ ચાલે? તેથી લાચારીથી વિનંતી કરું છું કે હવે કેમ કરવું?”

ભક્તારાજ કૃષ્ણદાસ ભગવદ્ગીતાને જ પરમ દેવત અને સાક્ષાત્ કૃષ્ણ પરમાત્માના શ્રી મુખના વચન હોવાથી ઈષ્ટ માનતા હતા. તેથી તેમનો શ્લોક બોલ્યા—

“અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તૈષાં નિત્યામિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્” ॥

અર્થાત્—જે અનન્યભાવથી માંહે ચિંતવન કરે છે, અને જે મારી પરમ ઉપાસના કરે છે, એટલે સર્વકાળ તે મારાં કાર્યમાં જ ચાલેલો રહેવાથી તેનો યોગક્ષેમ હું જ ચલાવું છું.

“માટે પ્રિય દેવી! તું ચિંતા વ્યર્થ કરે છે. આપણને ચિંતા કરવાને કાંઈ પ્રયોજન નથી.”

પતિની આજ્ઞાને શિરસાવંન કરી સાધ્વી લક્ષ્મી ગૃહકાર્યમાં આવી જોડાઈ અને બીજાનું દળણું પાણી વગેરે વધારે કામ કરીને સંસાર ચલાવવા લાગી આ રીતે ત્રણ વર્ષ આગળ વીત્યાં. ત્યાંસુધી ફરી

પોતાના પ્રિય પતિને ઉદરપોષણના સમયે દુખાવવા તે ગર્ધ નહિ. ધન્ય ! સહનશીલા પતિ પરાયણ આર્ય મહિલાને ! !

મેહનો વેગ બહુ જળ્પર હોય છે. ભક્તરાજને વિચાર થવા માંડ્યો કે—“ શું ગીતાજી ખોટાં હશે ? શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માના શ્રીમુખની એ વાણી નહિં

પોતે ઓને શાન્તિ આપી, અઠવાડીયામાં કાંઈક પરિશ્રમ કરી અનાજ મેળવી લઈ આવવાનું કહી, પ્રભુ રમરણ કરી ઉઘમ માટે ઘેરથી ચાલી નીકળ્યો.

ઉલ્લોગ શું? કેમ થાય? ક્યા રથળે? એનું આટલી ઉમર મુધી ભક્તરાજને પ્રિય કૃષ્ણ જ્ઞાન નહોતું, તે તો માત્ર ગીતા-પદન અને અને કૃષ્ણ ભજન-પૂજન

ભક્તના ભગવાન ભક્તના યોગક્ષેમ (ચંદ્રભાર)નું વહન કરે છે.

હોય ? કે કલ્પીયુગમાં દેવ ખોટા થતા હશે ?” કૃષ્ણદાસના મનમાં અનેક તર્ક વિતર્ક થવા લાગ્યા. હવે તે એ નિર્ણય પર આવ્યા કે—“ગીતાજી ખોટાં નહિ. પણ એકજ સ્ત્રોક પાછળથી કોઈ એ અંધ શ્રદ્ધા બેસાડવા સાથે તેમાં લખી માર્યો હશે !” તે એકદમ ઉઠ્યો અને તુરત હરતાળ લઈ એ સ્ત્રોકથી ખીજે કોઈ ખોટી રીતે બૂલથાપ ખાધ નહીં. તે માટે તે ઓછી નાંખ્યો.

એમાંજ ઇતિકર્તવ્યતા માનતા હતા. તે ઉલ્લોગ શું કરી શકે ! ઘેરથી નીકળી સિદ્ધા જંગલમાં ચાલતા થયા. ફરતાં ફરતાં છ દિવસ બૂખના તડાકા સાથે વ્યતીત કર્યા. “ હવે બે દિવસમાં ક્યાં એને શું ઉલ્લોગ મળે? અને શું પેદા થશે? બચ્યાં અને ઓ ની પ્રભુએ શી સ્થિતિ કરી હશે ? હે પ્રભુ ! કૃષ્ણ ભગવાન ! આપ કરુણાસિંધુ.—દીનોદારક થઈ અમારા

ઉપર આપ કાં રૂઠ થાઓ છો? અમારા અપરાધોની આપ ક્ષમા નહિં આપો તો કોણ આપશે?”

આવી રીતે અતન્યભાવે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનું રટણ કરતા એક પીપળાના ઝાડ નીચે આવીને બેઠા અને નિદ્રાવશ થયા.

ભક્ત વત્સલ, કરુણાસાગર, પરમાત્માને ભક્તની દયા આવી. સર્વશક્તિમાન ત્રિલોકના તાતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા એક વળુજારા બનીને ભક્તરાજ કૃષ્ણદાસનું ઘર પૂછતા પૂછતા ચાલ્યા ને ખડકી પાસે આવી ઊભા રહ્યા.

“આ વળી મેમાન કોણુ દશે? અને હવે શું કરવું? હે પ્રભુ! પતિને ગયાને સાત દહાડા થયા પણ હવે ન આવ્યા, હાય! હું કેવી પાપણી? અરે દેવ!” આવો ઉદ્ગાર કાઢતી લક્ષ્મી આગળ આવી. પેલા વળુજારાએ એક બળદ ઉપરથી બે ગુણી નીચે ઉતારી અને કહ્યું કે—“ભાભી! આ મારા ભાઈએ થોડુંક અનાજ અને કાંઈક ખરચી મોકલી છે તો સંભાળી લ્યો. મારે જવાની ઉતાવળ છે.”

“ભંજે ભાઈ, પણ જરા બેસો. પાણી પીવા આપું? તમારા ભાઈ ક્યારે આવશે? કાંઈ કાગળ પત્ર આપ્યો છે કે? તેમ આપનાથી આ ઘરથી પ્રભુનો પ્રસાદ લીધા પીના નહિ જવાય.” લક્ષ્મીએ ગૃહસ્થાશ્રમનો વિવેક દર્શાવતાં કહ્યું.

“ના. ઉતાવળમાં પત્ર તો નથી આપી શક્યા, તેમ મારાથી રોકાઈ શકાય તેમ પણ નથી. માટે હું જમશે.”

“પણ ભાઈ! ત્યારે આપનું નામ શું? આપની ઓળખાણ આપના ભાઈને હું ગી આપું?”

“તેમને કહેવું કે મારું નામ ત્રિકમ શેઠ અને જેના શબ્દ ઉપરથી તમારો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો હતો, તેમ જેના વાક્ય ઉપર તમોએ લેપ ચોડી દીધો તે.”

આટલું બોલતા બોલતા તે બહાર જઈ અદસ્ય થઈ ગયા! લક્ષ્મી વિચારમાં પડી કે તેણે પોતાની ખરી ઓળખાણ આપી નથી. માટે આપેલ અનાજ અને ખરચી લેવી કે નહિ? પણ અઠવાડીયાથી છોકરાં અનાજ વિના દુઃખી છે માટે તેમને તો રાંધીને ખવરાવું.

લક્ષ્મીએ આજકોને જમાડ્યાં પણ પતિને જમાડ્યા

વિના નહિ જમવાના નિયમવાળી લક્ષ્મી જમી નહિ. કેમકે પતિ તો આજે પાછા આવવાનો વાપરો હતો. હવે કોને બોલાવવા ક્યાં મોકલવો? શું કરવું એ વિચારમાં તે બાવરી બની ગઈ.

x x x

ભક્તશિરોમણી કૃષ્ણદાસ વચનભંગ થવાના ભયથી ઘર તરફ પાછો ફર્યો. રસ્તે આવતાં એક પ્રકારના ઘાસ ઉપર ઝીણું ઝીણું દાણું (વેકરીયો) જેવામાં આવ્યો. પ્રભુનો પાડ માનતાં તે ખડકીમાં દાખલ થયા, ત્યાં એને એ વિચાર થયો કે હવે સ્ત્રીને શું કહેવું? તે ઓસરીમાં આવ્યા અને પેલી ખડ-ધાન્યની પોટલી સ્ત્રી આગળ મૂકી પણ એટલામાં દસતે મુખે લક્ષ્મી આગળ આવી અને તેણે પગ ધોવા પાણી આપી બેસવા સાદી નાખી દઈ દૂધનો વાટકો આગળ ધર્યો.

ભક્ત કૃષ્ણદાસ એ જોતાં ચકિત થયા! કે જ્યાં અનાજના સાંસા ત્યાં આ દૂધ ક્યાંથી? સતીને તેણે પૂછ્યું—“આ દૂધ ક્યાંથી? હું તો ખટું ફર્યો પણ મને તો શ્રીકૃષ્ણનામ સિવાય બીજા કોઈ ઉદ્યોગજ હાથ ન લાગ્યો; મુદત પૂરી થવા આવી એટલે રસ્તે આવતાં આ ખડધાન્ય દાઉં તે લઈ ઘેર આવ્યો.”

લક્ષ્મી જરા મર્મમાં બોલી—“વાહ! ભક્તરાજ થઈને શું આપ આવી રીતે આ દાસીની મસ્કરી કરો છો? પેલા ત્રિકમ શેઠ વળુજારાને આપે અનાજ અને ખરચી આપવા કાંઈ નહોતા મોકલ્યા કે? અને આજે જૂલી ગયા?”

“અરે! આ તું શું કહે છે? કોણ ત્રિકમ શેઠ વળુજારો?—કોણે મોકલ્યો? હું તો નથી ઓળખતો. અને મને એવો ઉદાર મિત્ર મળે પણ કોણ? શું તું ખરું કહે છે? તેણે બીજી કાંઈ ઓળખાણ આપી છે?”

“હા નાથ! હું તદન સાચુંજ કહું છું. આપની પાસે કોઈ દિવસ પણ ખાટું બોલી છું? વધારે નિશાની તો એણે એ આપી છે કે ‘જેના શબ્દ ઉપર તમે લેપ લગાડ્યો છે તે.’

લક્ષ્મીના છેલ્લા શબ્દથી ભક્તરાજના મન ઉપર ઊંડી અસર થઈ. તેને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે ભગવદ્ગીતાના નવમા અધ્યાયના બાવીશમા શ્લોક ઉપર જે અશ્રદ્ધાની નજરે પોતે હરતાળ જૂંસી છે,

તે બહુજ ખોટું ક્યું છે. હવે એ દીનદયાળ કૃષ્ણ-પ્રભુની ક્ષમા માગવા સિવાય શાન્તિનો ખીજો માર્ગ નથી. તે તુરત ન્હાઈને પૂજન-મંદિરમાં ગયા. પ્રભુ પાસે આંસુ ટપકાવતા પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા, લક્ષ્મીએ જમવાનું પૂછતાં પોતેપોતાના હૃદયને કૃતકર્મનો ક્ષમા-સૂચક ખુલાસો ન મળે ત્યાં સુધી અન્ન નહિ લેવાનો નિશ્ચય કહી બતાવ્યો. સ્ત્રી લક્ષ્મી પણ પતિ ન જમે, ત્યાં સુધી પોતે નહિ જમવાનો નિયમ લઈ બેસી!

એ દીવસો વીત્યા. પ્રથમ આઠ આઠ દીવસના તડાઠા થયા હતા. ખીજા ત્રણ દીવસ જતાં અગ્યાર દીવસના દંપતિને ઉપવાસ થયા! પણ તે ઉભય દંપતી જરાએ ડગ્યાં નહિ.

સાચા ભક્ત ઉપર અત્યંત કરુણા કરનારા લીલાવિહાર પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ, ભક્ત કૃષ્ણ-દાસની નિશા બેઠી પ્રસન્ન થયા. ‘મેં જે અનાજ તેમના પોષણ માટે આપ્યું છે, તેનો તો કશો ઉપયોગ થતો નથી. માટે તેને શાન્તિ આપવી જોઈએ.’ જેથી પ્રભુએ સાકારલીલાવિહારી મોરમુકુટ-પીતાંગરધારી કૃષ્ણચંદ્રએ દર્શન આપ્યાં. દંપતિના આનંદની સીમા ન રહી, તે ગૂંઘૂ થતાં આનંદથી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરવા લાગ્યાં. પ્રભુએ ઇચ્છિત માગવા કહેતાં, ભક્તરાજે પોતાની ભૂલ માટે ક્ષમા પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું-હૈ દેવાધિદેવ! સ્વામી! મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. ગીતાજી ઉપર મને અવિશ્વાસ નહોતો. પણ એ શ્લોક તેમાં કોઈએ પાછળથી ઉમેર્યો હશે, એવી મારી સમજાણુ થતાં મેં તેમ ક્યું એ માટે મને ક્ષમા આપો.”

પ્રભુએ ભક્તરાજને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપતાં કહ્યું-“ભક્ત શિરોમણી કૃષ્ણદાસ! તું દિલગીર ન થા. તારી સર્વ ઈન્દ્રિયો ભજન, પૂજન સ્મરણ, દર્શનવડે મારામાં જ લીન થઈ ગઈ છે, તે તેમજ રાખજે. સંસાર એ એક મારી માયાલીલા છે. તો ‘નિબળન’દે હું મેશાંબાલ મસ્તીમાં મગ્ન લેજે.’ આટલું કહેતાં પરમાત્મા અંતર્ધાન થયા.

લક્ષ્મી તથા બાળકો પણ પરમાત્માના દર્શનની વાન કારીમાં સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ લોકના થોડે થોડા ભક્ત શિરોમણી કૃષ્ણદાસના પાસે દર્શનાર્થે આવવા લાગ્યા.

પોતાના ભગવદ્ભજનમાં ભંગ થતો જોઈ ભક્તરાજને ઠીક ન લાગ્યું તેમજે પુનઃ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુને પ્રાર્થના કરતાં, સ્વપ્નાભાસમાં સૂચના મળ્યા પ્રમાણે તે હરિહાર ધામમાં જઈને વરવા. ત્યાં કુટુંબ સાથે નિરંતર પ્રેમભક્તિમાં તદ્લીન રહેતા, છંવટે શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપમાં ભક્તશિરોમણી કૃષ્ણદાસ તદાકાર થઈ ગયા!

પ્રિય પાઠક! આ ભક્તિપ્રદ કથાનું મનન કરી તારી વૃત્તિ પણ તેવી જ બનાવશે તો-

જગ લય નાશક છે પ્રભુ
ભક્ત લીડ હરનાર;
નિષ્ઠા નિરખી ભક્તની,
સહાય સદા કરનાર—

બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર અને તેના શ્રીમુખવચન ભગવતી ગીતામાતાની જય! જય! અનુ!!

== પ્રભુની પધરામણી ==

પ્રભુનાં જ્ઞાનમાં હું આનંદે ગણેકતી;

અંતરમાં અમૃતના એધ રે.....

પ્રભુ પધારે અમ આંગણે... ૧

ખીટ્યું એ ફૂલ ને, ખીલ્યો એ બાગ જેમ-

જીવનના તેમજ પુલકાટ રે....

પ્રભુ પધારે અમ આંગણે.... ૨

અંતરના તેજથી, આંગણાં અજવાળું;

ભાવનાનાં તોરણ બંધાવું રે....

પ્રભુ પધારે અમ આંગણે... ૩

આવો ભગવાન હો, આવો અમ આંગણે....

પ્રગટયાં : છે જીવનનાં પુણ્ય રે....

પ્રભુ પધારે અમ આંગણે... ૪

—મોરારજી (રાહા)

જગતના ઇતિ-
હાસને જોતાં અને ભક્તિ
શાસ્ત્રનું અવલોકન કરતાં
નિશ્ચય થાય છે કે-જ્ઞાન
અને વૈરાગ્ય એ પાણી
ભક્તિનાં અંગ છે
અથવા ભક્તિને ઉંચા
દરજાની બનાવવા માટે
જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ
બંને સીડીઓ છે. જંમ
સીડીથી ચડ્યા સિવાય
મનુષ્ય ઉચ્ચ પહોંચી
શકતો નથી તેમજ
જ્ઞાન-વૈરાગ્યની ભાવના
સિવાય આપણું ભક્તિની
ઉચ્ચ કક્ષાને પ્રાપ્ત થઈ
શકીએ નહીં. જે કે-

‘ઋતેજ્ઞાનાન્ન મુક્તિ’ ઇતિહાસ જુલિયા જ્ઞાનને
મોક્ષનો સાક્ષાત્ દેવું બતાવે છે. પરંતુ ભક્તિનું એવ
જ્ઞાનને આટલું બધું મહત્ત્વ આપવાને તૈયાર નથી.
કારણકે જ્ઞાનથી જેમ વસ્તુનો પનો જાગે છે, એના
સ્વરૂપનો પરિચય મળે છે એ સત્ય છે પરંતુ કોઈ
વસ્તુને જાણી લીધાથી તેની પ્રાપ્તિ થઈ દોષ એવું
કોઈ દિવસ જોયું નથી. દાખલા તરીકે બદનરમાં
કોઈ નર્વાન વસ્તુ આવેલી છે. આપણે તેને જોળાવતા
નથી પરંતુ કોઈ જોળાવતા માણસ દાગ તેના
સ્વરૂપને તો સમજી શકાય છે પરંતુ ત્યાં સુધી
આપણે તેનું મૂલ્ય આપીને તેને ખરીદતા નથી
ત્યાં સુધી તે વસ્તુ આપણને મળવાની નથી એ વાત
પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે માટે માનવું પડશે કે-જ્ઞાન પોતે
મોક્ષ આપી શકતું નથી પરંતુ મોક્ષમાર્ગની સત્યતા
તથા તેના સ્વરૂપને અવસ્થા બતાવી શકે છે.

ભક્તિ કયારે દદ થઈ શકે છે? અથવા કોઈના
પ્રત્યે મનુષ્યનું આકર્ષણ કયારે વધે છે? કે જ્યારે
તે તેના સ્વરૂપને જોળાવી શકે, શુણ-દોષના જ્ઞાન
સિવાય તથા સ્વરૂપપરિચય સિવાય રાગ-દ્વેષ કે પ્રેમ
કાંઈ પાણી ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી માટે માનવું
જોઈએ કે-જંમ આપણે ભક્તિદારા પ્રભુપ્રાપ્તિ કરવી હોય

તો જ્ઞાનદારા પ્રથમથી
જ ભક્તિ અને પ્રભુના
સ્વરૂપને જોળાવવાં
પડશે. જે સ્વરૂપજ્ઞાન
સિવાય ભક્તિ કરવામાં
આવે તો તે ભક્તિ
અધભક્તિ અથવા જ્ઞાન-
હીન ભક્તિ કહેવાશે.
માટે નિશ્ચય થાય છે
કે-જ્ઞાન એ કોઈ ભિન્ન
પદાર્થ નથી પરંતુ એક
પ્રકારે ભક્તિનું અંગજ
છે. જે પ્રકારે પ્રત્યેક
વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં તે
વસ્તુનું જ્ઞાન મદદ સ્વરૂપ
છે તે જ પ્રકારે પ્રભુ-
પ્રાપ્તિના સાધન સ્વરૂપ

ભક્તિમાં જ્ઞાન સદાસ્વરૂપ છે. જેના વિના કાર્ય
પ્રાર્થકપથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી તેને પાણી સાધન
કે અંગ કહેવું જોઈએ. એ પ્રકારે જ્ઞાન એ ભક્તિનું
એક અંગ જ છે.

આપણું જોઈએ છીએ કે-પ્રત્યેક પ્રાણી જ્ઞાન-
પૂર્વક જ પ્રવર્તન અને નિવૃત્તિની તરફ આગળ વધે
છે. ત્યાં સુધી પરમાત્માના સ્વરૂપનું તેમની દીન-
અંધતા તથા તેઓની સર્વ પ્રતિપાતકતા આદિનું
મનુષ્યને જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી તે પરમાત્મભક્તિ
કરી શકતો નથી પરંતુ જ્યારે મનુષ્યને પૂર્ણ વિશ્વાસ
થઈ જાય છે કે-એક પરમાત્મા જ મારી લૌકિક-
અલૌકિક કામનાઓને પૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન છે
તે સિવાય અન્ય કોઈ સમર્થ નથી. ત્યારે જ તે
તે પરમાત્માને શરણે જાય છે, આ ઉપરથી સાખીત
થાય છે કે-ભક્તિમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં પ્રભુનું જ્ઞાન
આપણને મદદસ્વરૂપ છે. માટે તેને ભક્તિનું અંગ માનવું
જોઈએ. જ્યારે ભક્તિને જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે
ત્યારે જ તે જ્ઞાનભક્તિ ગણાય છે.

જ્યારે બ્રહ્મનું વસ્તુતઃ જ્ઞાન થઈ જાય છે ત્યારે
જ યથાર્થ ભક્તિ ગણાય છે, ભક્તિનાં પ્રાણ વિશ્વાસ છે.

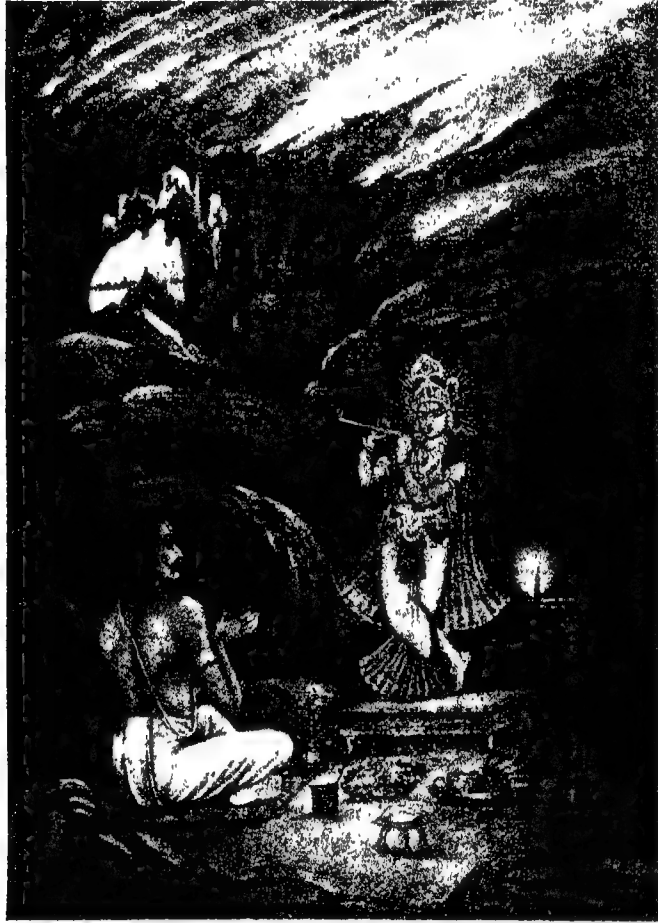
જ્ઞાન વિના વિશ્વાસ અને વિશ્વાસ વિના પૂર્ણ પ્રીતિ થઈ શકતી નથી, મારે સાક્ષાત્ નહીં તો પરંપરાથી પણ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ એક બોળનાં અંગો છે. જે જેનું અંગ છે તે તેને મદદરૂપ બ ગણાય છે. આ પ્રકારે પણ જ્ઞાન એ ભક્તિનું અંગ છે.

ઉત્પન્ન થઈ ગય છે, એ વાત પ્રત્યક્ષ છે.

કોઈ કવિએ સત્યજ્ઞ કવ્યું છે:-

**‘પ્રેમ લગ્યો જવ પરમેશ્વર તે
મૂલિ મયો સવરો ઘરનારો’**

અર્થાત્ જેની ગામી લગ્ન પરમાત્માથી લાગી હોય તેને દુનિયાં આગ જેવી લાગે છે. સ્વામી

વૈરાગ્ય તો ભક્તિ વિના રહી શકતો ન તથા. પછી તે ભક્તિ ગમે તે પ્રકારની કેમ ન હોય ! જ્યારે કોઈ પદાર્થ સાથે આપણી આસક્તિ વધી ગય છે, ત્યારે તે પદાર્થ સિવાયના અન્ય પદાર્થો સાથે આપણી વૈરાગ્યભાવના થઈ ગય છે. જેનું ચિત્ત ચિદ્ધન પરમાત્મામાં તલ્લીન થાય છે જેમાં જન્મતથી, અને કુલ-કલત્ર પુત્રાદિથી વૈરાગ્ય

શ્રી પ્રાણનાથજી પણ લખે છે:-

**“જ્યારે દીવ ટાળ્યો સુન મુહાગ
ત્યારે પતંગ પામ્યો વૈરાગ્ય”**

જેનો મુહાગ પરમાત્મા છે, જે મનુષ્ય પરમાત્માને વરી ચૂક્યો છે, પ્રભુના તનુવરૂપ બની ચૂક્યો છે, પોતાને મનમોહનને હાથ વેચી ચૂક્યો છે તેને જગત્ વિદ્વંસ થઈ ગય છે. જે પ્રકારે અધિકાર સ્વરૂપ

સુહાગના દૂર થવાથીજ પતંગ વ્યાકૂળ થઇ જાય છે તેજ પ્રકારે પરમાત્માના અનન્યભક્તોના હૃદયમાં અને ભાવમાં કેવલ શ્રીકૃષ્ણની મોહિનીમૂર્તિ વસી રહે છે તેના પ્રેમમાં—ભક્તિરસમાં વિશ્વરૂપ પ્રપંચ વિધ્નરૂપ બની જાય છે માટેજ તેવા પ્રેમી ભક્તને જગત્થી વૈરાગ્ય લેવો પડે છે અથવા ભક્તની તન્મયતાને કારણે વૈભવવિલાસોથી સ્વતઃ વૈરાગ્ય આવી જાય છે, એમ સમજવામાં કાંઈ ખામ નથી. જેના હૃદયમાં બ્રહ્માનંદલીલાનો રંગ લાગ્યો છે, જે સાંવરા સલ્લુનો આશક—શ્રીકૃષ્ણનો ઉપાસક બની ગયો છે, તેના વૈરાગ્યની વાત જ શી પૂછવી ? જે સર્વ છોડીને પ્રભુપ્રેમમાં ગરક થઈ ગયો છે તેને સ્વપ્નમાં પણ વિશ્વવૈભવમાં પ્રીતિ થતી નથી તે તો વૈરાગ્ય ધારણ કર્યા વિના પણ વૈરાગ્ય ધારણ કરી શકે છે. જે મનુષ્ય એક પ્રિયતમ પરમાત્મા સિવાય અન્યને જાણતોજ નથી તે રાગ કરે તો કોનાથી કરે ? તેને તો સર્વથી વૈરાગ્ય આવી જાય છે કોઈએ ઠીકજ કહ્યું છે કે:—

મુહુર્બતકે જો કૈવી હૈં કહાં કરિયાદ કરતે હૈં ?
તફૂફતે હૈં સિસકતે હૈં उसीको याद करते हૈं

એશક, પ્રેમીને માટે તો જગત્ નથી તો તે રાગ કોની સાથે કરે ? તેની ફરીયાદ જ કેવી ? આપે જોયું હશે કે સંસારમાં કોઈ વ્યક્તિ કોઈની સાથે અધિક પ્રેમ રાખે છે, એક બીજાથી અનુરક્તિ રાખે છે, તો લોકો કહે છે કે—તેણે તો અમુકના ઉપર વૈરાગ્ય લઈ લીધો છે ! બ્યારે સાધારણ લોકોની પણ આ દશા છે ત્યારે પરમાત્માના પરમ ભક્ત પોતાના પ્રાણનાથ—પ્રભુના પ્રેમમાં મસ્ત બની જઈને જગત્ને ત્યાગી દે કે વિશ્વની વાસનાઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા—વૈરાગ્યભાવ બતાવે તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ?

પ્રેમી પાકણ ! આપણે ચાહે તે પ્રકારે જોઈએ પરન્તુ અન્તમાં વૈરાગ્યને પણ ભક્તિનું એક અંગ કહ્યા સિવાય છુટકો જ નથી. અને ભક્તિ પણ કોઈપણ રીતે વૈરાગ્ય સિવાય રહી શકતી નથી. જે મનુષ્ય શૃલસંસારમાં ત્યાગ કરીને પ્રભુ ભજન કરે

છે, તે પણ એ પ્રકારે ભક્તરાજ છે, તેને ત્યાગી કહો કે ભક્ત કહો. બન્ને સમાન જ છે.

આચાર્ય માધવે પણ પોતાના સર્વદર્શનસંગ્રહમાં વૈરાગ્ય તથા તસન્યાસાદિને ભક્તિના અન્તર્ગતજ માન્યાં છે જેમકે:—

“ ક્રિયાફલસંન્યાસોऽपि भक्तिविशेषापरपर्यायं
प्रणिधानमेव ”

અર્થાત્ ક્રિયાનો ત્યાગ પણ ભક્તિવિશેષ રૂપે એક પ્રકારે ધ્વજ પ્રાણિધાન જ છે. ઇત્યાદિ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે—જ્ઞાન કહો કે વૈરાગ્ય કહો, સર્વે ભક્તિનાં અંગભૂત જ છે ઘણાએક સર્વેને પૃથક્ ન માનતાં એક ભક્તિનું અંગજ માને છે માટેજ આપણે જ્ઞાન—વૈરાગ્યને ભક્તિથી અલગ માની શકીએ નહીં. છે પણ સસજ ! ત્યાંસુધી ભક્તિમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય નથી ત્યાંસુધી ભક્તિની પૂર્ણતા પણ માની શકાય તેમ નથી. માટે ભક્તિના અન્તર્ગતજ જ્ઞાન વૈરાગ્ય પણ છે એમ માનવું જોઈએ—

કોઈ મહાત્માનું વચન પણ છે. કે:—

जो नर चाहत भक्ति रस,
तजि वैराग्य विवेक. ।

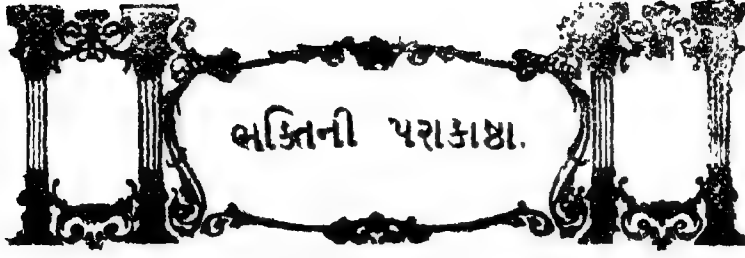
जैसे ब्रजजन लवण चिन,
पूर्ण स्वाद नहि देत, ” ॥

बिन वैराग्य विवेक न होई,

भक्ति ज्ञान चिन सुलभ न सोई. ।

વૈરાગ્ય અને વિવેકને બાબુએ મૂકી દઈને ભક્તિ-રસનું આસ્વાદન કરવા જાય છે. તેને—મીઠા વિનાના વ્યંજનની જેમ—ભક્તિ પૂર્ણ રસ આપતી નથી. કારણ કે વૈરાગ્ય ધારણ કર્યા વગર જ્ઞાન થતું નથી અને જ્ઞાન વિનાની ભક્તિ પણ અધૂરી હોવાથી પૂર્ણ બ્રહ્માનંદરસ આપવા સમર્થ નથી, માટે માનવું પડે છે કે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય જુદા પદાર્થ નથી કિન્તુ એક જાતનાં ભક્તિનાં અંગો જ છે. અંગ સહિત ભક્તિ કરવા ધારીએ તોજ સાંજ અને સહ્ય ભક્તિ કહેવાય. માટે જ્ઞાનભક્તિ અને વૈરાગ્ય-ભક્તિને નામે ઝોળખાતી એ પણ ભક્તિ જ છે એમજ માનવું જોઈએ.

—ઈતિહાસ

લેખક:—પં. મંગલજી ઉદ્ધવજી શાસ્ત્રી, સદ્વિદ્યાલંકાર

અન્ય સાધનોની દુષ્કરતા.

શા. સ્ત્રી પુરાણો, અને ભગવદ્ભક્તોના વચનામૃતોમાં પરમાત્મપ્રાપ્તિ અને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક ઉપાયો અત્યાવશ્યકમાં આવ્યા છે. અવશ્ય તે ઉપાયોથી ક્રમશઃ—હિત-રોત્તર ચડતાં ચડતાં કાન્તાનરે ભગવતપ્રાપ્તિ નો થાય છે, પરંતુ એક ગામથી અમુક શહેરમાં જવા માટે જેમ પાંચ દશ રસ્તાઓ હોય છતાં તેમાંના બધા રસ્તાઓ સરલ અને સીધા હોય શકતા નથી, કેઈ માર્ગમાં કાંટા કાંકરાઓનો, કેઈમાં નદી નાળાઓનો, કેઈમાં ચોરાદિનો ભય તો કેઈ માર્ગ ઉજડ હોવાથી અનેક ભયવાળો હોય છે. એમ એક જ શહેરમાં જવાના માર્ગોમાં ઉપર અતાવેલા ભયથી રહિત એવો સીધો અને નિર્ભય માર્ગ તો એક જ હોય છે તેથી જ રીતે મર, દાન, તપ, વ્રત, વિગેરે પરમાત્મપ્રાપ્તિના માર્ગો અનેક વિધોવાળા હોય છે તે માર્ગથી ભગવતપ્રાપ્તિ ઇચ્છનાર મનુષ્ય ભાગ્યે જ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એટલું જ નહીં પણ કેઈ વખત તો તે તે માર્ગ-ગામી મનુષ્યોને મહાન સંકટમાં પડી જવાનો સમય આવી જાય છે.

તવષ્ટા મુનીએ પોતાના પુત્ર વિશ્વરૂપને મારનારા ઇન્દ્ર ઉપર પોતાનું વેર વાળવા માટે યજ્ઞ કર્યો હતો પરંતુ તે યજ્ઞની પૂર્ણાકૃતિમાં એક જ મંત્ર અવળો બોલાર્હ જવાથી તેના બીજા પુત્રનું પણ ઇન્દ્રના હાથે મૃત્યુ થયું અને યજ્ઞનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ ગયો હતો.

રાવણના ભાઈ કુંભકર્ણે હજારો વર્ષની તપશ્ચર્યા કર્યા બાદ જ્યારે વરદાન માગવાનો સમય આવ્યો ત્યારે હિંદ્રાસનને બદલે નિંદ્રાસન માગીને પોતે કરેલા દુષ્કર તપને નષ્ટ કર્યું હતું.

બીજી રાજ્યએ અનેક પ્રકારે દાન આપ્યા બાદ ૧૦૦ મા અશ્વમેધ યજ્ઞ સમયે વામનજીને દાન આપીને ઇષ્ટસિદ્ધિથી ઘણું જ દૂર—સુતલ પાતાલમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

કરચપ મુનિનાં સ્ત્રી અતિદિન પ્રસવન નામનું વ્રત કર્યો છતાં વ્રતભંગહોવાનું જુદા યાત્રુઓને જન્મ આવ્યો હતો અને તે બધા પોતાના પુત્રા હોવા છતાં શત્રુ પક્ષમાં વર્તીને મળ્યા હતા, વિગેરે અનેક દૃષ્ટાન્તો શાસ્ત્ર જ્ઞાનુનારાઓથી અજ્ઞાત નથી.

તે સિવાય વ્રતાદિમાં અમુક આવશ્યક નિયમોનો ભંગ થવાથી રોગાદિના આક્રમણનો પણ ભય રહે છે.

કદાચ ધડીભર માની લાઠીએ કે ઉપર અતાવેલાં ઇતર સાધનો સંપૂર્ણ થઈ જવાથી પ્રભુપ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, પરંતુ એવું માનવામાં પણ થોડો બાધ આવે છે કારણ કે તે તે કર્મોના ફલ સ્વરૂપ સ્વર્ગાદિ પ્રલોભનો તેના સન્નિપ્ત તૈયાર હોય છે વળી તે સુખો નાશવંત હોવાથી “ક્ષોભે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશ્વમ્” શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના એ સદ્વાક્યાનુસાર તેને પુનઃ મૃત્યુલોકમાં અવતરવું પડે છે. અને મૃત્યુ-લોકમાં અવતર્યા બાદ ગંગાદાપના કારણથી માયાના બંધનમાં પડી જઈને જીવને જન્મ મરણાદિની ચાતના તથા નરકાદિ દુઃખોના બોક્ષા બનવું પડે છે.

ઉપર અતાવેલાં કારણો, કષ્ટો તથા કઠિનાઈઓને પ્રસક્ત દષ્ટિગોચર કર્યા બાદ આપણા ઋષિ-મુનિઓ તથા પૂર્વીચાર્યોએ ભગવતપ્રાપ્તિ માટે અસત્ સરલ અને હિતમ માર્ગ નિર્દેષ કર્યો છે અને તેને જ ભક્તિમાર્ગના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

ભક્તિની વાસ્તવિકતા

‘મજ્ઞ સેવાયામ્’ સેવાના અર્થમાં મજ્ઞ ધાતુ ઉપરથી ભક્તિ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. ભક્તિ શબ્દનો સાધારણ અર્થ ‘સેવા કરવી’ એટલો જ થાય છે.

અત્રે સેવા કરવી એટલા અર્થમાં જ નો ભક્તિ શબ્દની યોજના કરીએ તો પત્ની સાધારણ મનુષ્યોની જીવનંતુની, માતાની, પિતાની અથવા કોઈ પણ પ્રાણીની સેવા કરવી એનું નામ જ ભક્તિ કરી ગણાય અને ઉપર બતાવેલ મનુષ્યાદિની સેવા કરનારને ભક્તિનું સંપૂર્ણ ફળ મળી જાય.

પરંતુ વસ્તુતઃ એમ નથી, પુત્ર સ્ત્રી તથા અન્ય સાંસારિક સેવા વાસનાયુક્ત હોવાથી તેને યથાર્થ ભક્તિ કહી શકાય નહીં ભક્તિમાર્ગના આચાર્ય નારદજી પોતાના ભક્તિસૂત્રમાં બતાવે છે કે “સા પરાઽનુરક્તિરીશ્વરે” અર્થાત્ તે પરમ પુરુષ પરમાત્મા પ્રત્યેની આસક્તિ એ જ સત્ય અને પરાભક્તિ છે.

ભક્તિમાર્ગના નિર્દેશક અનેક ઋષિ-મુનિઓએ ભક્તિના પણ અનેક ભેદો બતાવ્યા છે તેમાં પણ સગુણા, નિગુણા અને પરા એ ત્રણ પ્રકારો મુખ્ય છે, જે કે:-અધિકાર ભેદ વડે ભક્તિ એ ત્રણે ભક્તિ વડે ઇષ્ટપ્રાપ્તિ કરી શકે છે છતાં પણ અનન્ય પરા ભક્તિવડે સહેલાઈથી પરમાત્મપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

‘અનન્ય’ શબ્દોનો અર્થ એકતાના ભાવમાં વપરાય છે એટલે પરમાત્માથી પોતાના આત્માને જોડી દેવો, અર્થાત્ પરમાત્મામય બની જઈને ભક્તિ કરવી એનું નામ જ અનન્ય ભક્તિ છે, અનન્ય ભાવ માટે સાંસારિક ઉદાહરણમાં પતિ-પતિનું દષ્ટાંત સમજવું આવશ્યક છે, માતા, પિતા, ભાઈ, પુત્ર વિગેરે સંબંધી જનો પરસ્પર સેવા તો કરી શકે છે પરંતુ જે પ્રકારે સ્ત્રી પોતાના પતિની સેવા કરી શકે છે તે પ્રકારે નિઃસંકોચ પ્રેમભાવવડે અન્ય સંબંધી જનો સેવા કરી શકતાં નથી. તેવા અનન્ય-મહાભાવ હોતુ બનીને જે ભક્તિ કરાય છે તેનું જ નામ અનન્ય ભક્તિ છે.

ભક્તિમાં વિશેષતા તો એ છે કે:-ભક્તિ કરવાનો સ્ત્રીઓ, શક્તો, તથા અતિશક્તો-ચાંગાલાદિ સર્વેને એક સરખો જ અધિકાર છે. ભક્ત રોહિદાસ તથા સધન કસાઇ વિગેરે અન્યજ્ઞે, મીરાં શવરી આદિ સ્ત્રીઓ, તથા ભક્ત રસખાન, કબીર સાહેબ વિગેરે મુસ્લિમ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોવા છતાં પરમાત્મભક્તિવડે અમરપ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયેલા છે.

ભક્તિ કરનાર મનુષ્ય આચાર-વિચારની આવશ્યકતાને અધિક મહત્ત્વ આપતો નથી એ વિષયમાં ગોસ્વામી તુલસીદાસજી કહે છે કે:-

ચતુરાઈ ચૂલ્હે પરી દૂરે પયોં આચાર:

તુલસી પ્રમુકો ભક્તિ બિન ચારોં વર્ણં ચમાર ॥

પરંતુ આ ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે-ભક્તિમાર્ગમાં ગમન કરનાર મનુષ્યને આચાર વિચાર કે વર્ણવ્યવસ્થાનું પાલન ન જ કરવું, કિન્તુ ઉપરના ઉપદેશનો ગર્ભિત ભાવ એ જ છે કે-યથાર્થ જાનવાન ભક્ત આચાર-વિચાર અને વર્ણવ્યવસ્થાનેજ માત્ર પોતાના ઉદ્ધારનું મુખ્ય કારણ માની લેતો નથી પરંતુ એ સર્વને ગોણું માનીને પરમાત્મભક્તિને જ મુખ્ય મળે છે.

ભક્તોની ભાવના

પરાભક્તિની વ્યાખ્યા નારદસૂત્રમાં “સા તુ અનિર્વચનીય પ્રેમસ્વરૂપા” અર્થાત્ એ ભક્તિ અનિર્વચનીય અને પરમ પ્રેમસ્વરૂપ છે, એમ બતાવેલી છે; અર્થાત્ પરમાત્મા પ્રત્યે શુદ્ધ નિષ્કપટ અને અખંડ પ્રેમ હોય તે જ પરાભક્તિ છે, આવી ભક્તિને પ્રેમજ્ઞાનુભક્તિ પણ કહેવામાં આવે છે આવી પ્રેમજ્ઞાનુભક્તિ કરનારોમાં ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતા, પ્રેમપાંગિની મીરાં અને અનન્યભક્ત શ્રીસુરદાસજી તથા ગો. શ્રી તુલસીદાસજીનાં નામે અગ્રસ્થાને આવે છે. જેઓનાં અનુસરણ માત્રથી સંસાર તરી શકાય છે. વળતાં ગોપીજનોનાં તો આ ભક્તિનાં મુખ્ય પાત્ર માનવામાં આવ્યાં છે.

ભક્તિસૂત્રમાં ભક્તિને ‘અમૃતસ્વરૂપા’ કહેલી છે, પરમાત્મા પ્રત્યેના અત્યંત પ્રેમ એજ સૌથી મધુર-અમૃતસ્વરૂપ છે. તેનું પાન કરીને ભક્ત અમર બની જાય છે, અનન્ય ભક્તના હૃદયમાં ભગવત્ પ્રેમની છાંયો સિવાય અન્ય વાસનાની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી, આવો ભક્ત આ લોકમાં હોવા છતાં તે પરમાત્મસાત્તિમાં જ છે તેમજ પરમધામ નિવાસી પરમાત્મા અગોચર અને દુષપ્રાપ્ય હોવા છતાં તેના દષ્ટિપથમાં સુલભ બની જાય છે. એટલા માટે જ ભક્તજનો અન્યસિદ્ધિઓની ઇચ્છા કરતા નથી ભલા અમૃતનો આહાર કયા બાદ મનુષ્યને સામાન્ય આહારની શી અપેક્ષા હોઇ શકે? ભક્તિસૂત્રમાં પણ એજ બતાવ્યું છે:-

“યલ્લબ્ધ્વા પુમાન્ સિદ્ધો ભવન્તિ, અમૃતો ભવન્તિ, તૃપ્તો ભવન્તિ ।”

અર્થાત્ જે અમૃત સ્વરૂપા ભક્તિને પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્ય સિદ્ધ, અમર અને તૃપ્ત બની જાય છે. આવી

સુખદ અમૃતસ્વરૂપા ભકિતને પ્રાપ્ત કર્યા બાદ ભક્તને અન્ય સુખની ઇચ્છા શા માટે થાય? શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહે છે કે:-

ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રધિષ્ણ્યં,

ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ્ ।

ન યોગસિદ્ધિરપુનર્ભવં વા,

મર્યાપિતાત્મેચ્છતિ મહિનાડન્યત્ ॥

[શ્રોમદ્ભા. ૧૧-૧૪-૧૪]

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહે છે કે મારે

પરમાત્માનેા અનન્મભક્ત ઉપર બતાવેલાં સુખોની ઇચ્છા એટલા મારે કરતો નથી કે તેને કોઈ વસ્તુનો અભાવ લાગતો જ નથી, અર્થાત્ તેની સમગ્ર કામનાઓ કેવળ પરમાત્મામાં જ લીન થઈ જાય છે, જ્યાં સુધી મનુષ્ય પૂર્ણકામ થતો નથી ત્યાં સુધી જ તેને જન્મ મરણના ચક્રમાં વારંવાર ફસાવું પડે છે. પૂર્ણકામ ભક્ત સુખ-દુઃખ; દાનિ-લાભ, જીવન અને મરણ આદિ દંડોને પણ પ્રભુની લીલા જ સમજે છે તેને જો દંડો દુઃખપ્રાપ્તિ પ્રતીત થતાં જ નથી

ભક્તોદ્ધારક ભગવાન

વિષે ચિત્તને જોડનારો ભક્ત મને છોડીને અભાનું પદ, ઇન્દ્રિય પદ, ચક્રવર્તિ રાજ્ય, અન્યલોકનું સામ્રાજ્ય કે યોગની સિદ્ધિઓ અને મોક્ષની પણ ઇચ્છા કરતો નથી.

ભક્તની તો એ જ માન્યતા હોવી જોઈએ કારણ કે:-

મુક્તિ-મુક્તિસ્પૃહા યાવત્ પિશાચી હૃદિ વર્તતે ।
તાવન્મુક્તિ સુખસ્યાત્ કથમભ્યુદયો ભવેત્ ॥

અર્થાત્ જ્યાં સુધી વિષયભોગ અને મુક્તિની આશા સ્વરૂપી પિશાચિની હૃદયમાં નિવાસ કરે છે ત્યાં સુધી ભક્તિનું સુખ તેને કયાંથી મળી શકે ?

એટલું જ નહીં, પરંતુ પરમાત્માના પ્યારા ભક્તો તો સંકટમાં આવી પડવાથી અધિક પ્રસન્ન રહે છે.

ભક્ત નરસિંહમંદતાની સ્ત્રી અને યુવાન પુત્ર મૃત્યુ પામ્યાના ખબર મળતા જ તેઓ આનંદથી નાચવા લાગ્યા હતા અને સ્ત્રી-પુત્રાદિના વિયોગમાં દુઃખ ન પામતાં તેના મુખમાંથી આ પદ નીકળ્યું હતું:-

“ ભલું થયું ભાંગી ઝંઝાળ,

સુખે ભજ્યું શ્રી ગોપાળ ”

આનું નામ જ પરભક્તિની અવધી ગણાય !

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પછી પાંડવોને રાજ્યાસન સમર્પાને

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા તરફ પધારવાના હતા. સૌએ પરમાત્માને પ્રણામ કરીને તેઓનું નમ્રભાવે સ્તવન કયું. કુંતાજીએ પણ સ્તુતિ કરીને આ પ્રમાણે યાચના કરી:-

વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વત્તત્રતત્ર જગદ્ગુરૌ ।

ભવતો દર્શનં યત્સ્યાદપુનર્ભવદર્શનમ્ ॥

અર્થાત્ હે ભગવાન! અમેને આપ સદા સર્વદા વિપત્તિ જ આપો, કારણ કે-આપત્તિમાં જ આપનું દર્શન અને રમરણ સારી રીતે થઈ શકે છે.

વાત પણ સત્ય છે, આપત્તિ આવી પડે ત્યારે જ મનુષ્ય પરમાત્માને યાદ કરે છે, કહેવત પણ છે કે,

“સુખમાં સોનું ને દુઃખમાં રામ.”

પાંડવોનાં માતા કુંતાજી બાર બાર વર્ષો સુધી વનવાસનાં કષ્ટો વેડી વેડીને હસ્તિનાપુરની રાજ્ય ગાદીપર પોતાના પુત્રોને બેઠેલા જોયા છતાં આખાથે કુટુંબના માટે કષ્ટની માગણી કરે છે, તે શું એટલી વાત છે? શું આનું નામ પરમાત્મભક્તિની પરાકાષ્ટા ન કહી શકાય?

આડંબરની અનાવશ્યકતા

પરમાત્માનાં પ્યારા ભક્તો ભક્તિનાં બાજી ચિદ્દેશમાં વિશેષ ન માનનાં તેઓના પ્રેમમાં જ મસ્ત રહે છે, કેટલાંએક અપૂર્ણ ભક્તો કેવળ તિલક-માલા ધારણ કરવાં, શૃંગારનો ત્યાગ કરવો, અને તપસ્વીના જેવા વેષભૂષણ બનાવવાં એને જ ભક્તિ માની લે છે પરંતુ તેઓએ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે વાસ્તવિક ભક્તિ આવા કેવલ બાહ્યાંબરથી ધણી દૂર છે એ સમજવા માટે નીચેનું દર્શાવેલું આવશ્યક છે:-

“વનસતાઓ વડે પ્રકુલ્લ બનેલા નિકુળમાં ગોપી-જનો શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની ચર્ચા કરતાં કરતાં પુષ્પ-હાર ગુંથી રહ્યાં હતાં, બધી ગોપી પ્રિયતમના પ્રેમમાં મસ્ત હતી, એટલામાં ત્યાંથી કોઈ એક દિગંબર વેષધારી તપસ્વી મહાત્મા નીકળ્યા, સખીજનોએ મહાત્માજીને પ્રણામ કરીને હસતાં હસતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“સ્વામીજી! અમારા પ્રાણુધાર શ્રી કૃષ્ણ કોઈ જગેએ છૂપાઈ ગયા છે. અમે સર્વે તેઓને આટલામાં શોધીએ છીએ, આપ મહાત્મા છો, અમેને બતાવશો, કે તેઓ...ક્યાં ગયા છે?

મહાત્માજીએ ગોપીજનો પ્રત્યે હાસ્ય કરીને કહ્યું.

“અરે! તમે તો પાગલ બની મર્ધ જણાઓ છો. કાંઈ એમ નિકુળમાં બેઠાં બેઠાં ફૂલ ગુંથવાથી શ્રી કૃષ્ણપ્રભુ થોડા જ મળી શકે તેમ છે?, જો તમારે અવશ્ય પરમાત્માને મળવું હોય તો આ તમારા શૃંગારિક વેશભૂષણને તજી દઈને તપસ્વીની બનાવ, વૈષ્ણવોનાં બંધન છોડી દો, મત ઉપવાસાદિ કરીને કામ ક્રોધાદિનો નિગ્રહ કરો-શરીરને કષ્ટ આપો, અને લાંબી મુદત સુધી ધ્યાન અને તપ કરો. એમ સહજમાં પરમાત્મપ્રાપ્તિ થતી નથી.”

મહાત્માજીની વાત સાંભળીને ગોપી જનો ખડ-ખડ હસી પડી!!! અનંતે એક ગોપી કહેવા લાગી: “સ્વામીજી! આપનો ઉપદેશ આ વનવાસી વૃક્ષો, લતાઓ, પર્વતો અને પશુઓને આપો, અમે તો આવા જ ભાવથી-શરીરને બિલકુલ કષ્ટ આપ્યા સિવાય પ્રિયતમને પામી શકીએ એવો ઉપાય પૃથ્વીએ, છીએ ઉપવાસાદિ મતો કરીને શરીરને કૃશ કરવાથી, વિભૂતિ ચોળીને દિગંબર બનવાથી કે અન્ય શારીરિક કષ્ટો ભોગવવાથી અમારા કૃષ્ણને તો બહુ જ દુઃખ લાગે છે, જે અમે વચ્ચે ધારણ ન કરીએ, તો અમારી અનુ-ધારાવડે ધાવાયેલા પ્રિયતમના ચરણકમલને કષ્ટ ચીજથી લૂંટી શકીએ? શારીરિક કષ્ટો ભોગવી ભોગવીને અશક્ત થઈ જઈએ તો પછી ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની કાયિક, વાયિક અને માનસિક સેવા શી રીતે કરી શકીએ?, બાવાજી! આપનો એ યોગ તો આપના પાસે જ રાખો. કારણ કે:-

એ કીંદા સરીખા યોગને,

શું પાથરીએ કે ઓઢીએ, ?

પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી,

શિદ પત્થરથી શિર ફાડીએ. ?

(ભક્ત કવિ દયારામ.)

માટે મહારાજ! અમારા કૃષ્ણ તો આવી સ્થિતિમાં સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તમારા કૃષ્ણ કેવા છે? અને તમને શી રીતે મળે છે? એ તો જરા બતાવો, ?

બાવાજી ખડખડ હસીને કહેવા લાગ્યા:-

“અરે બાવરીઓ! શું કૃષ્ણ તે એ ચાર હશે? એ તો એક જ, સર્વવ્યાપક, સર્વેશ્વર અને સર્વ-નિયંતા છે. ન્યામી અને દંડધારી પણ છે. તેઓની

પ્રસન્નતાથી શાશ્વત સુખ અને અપ્રસન્નતાથી જન્મ-મરણ-નરકાદિનું ચિરદુઃખ ભોગવવું પડે છે. કેટલાએ જન્મ-માન્તરે સુધી એમને મેળવવા માટે કષ્ટ ઉઠાવ્યા છતાં પણ એ મળવા દુર્લભ છે.”

‘મહાત્માજીનાં આ વાક્યો સાંભળીને ગોપીએ પરસ્પર તાળી દબને કહેવા લાગી:—

“વાહ વાહ!! ઠીક કહ્યું—હવે તો જરૂર તમારા કૃષ્ણ જુદા છે—”

વિસ્મય પામીને મહાત્માજીએ પ્રશ્ન કર્યો:—

“ઠીક ત્યારે, તમારા કૃષ્ણ કેવા છે, એ બતાવશો?”

એક પ્રેમમુગ્ધા ગોપી કહેવા લાગી:—

“સાધુ મહારાજ! તમારી વાત સાંભળીને તો અમારા પ્રાણ નીકળી ગયા હતા! પરંતુ તમારા પાછળના વ્યાખ્યાનથી ચિત્તને કાંઈક શાંતિ થઈ ગઈ, તમોએ જે શ્રીકૃષ્ણ માટે આ બધું વ્યાખ્યાન કર્યું તે ચાહે તે હોય, પરંતુ અમારા પ્રાણનાથ તો નથી જ. અમારા પ્રાણેશ્વર તો ભક્ત મનોરંજક અને સ્વામસુંદર છે, તે જ અમારી ઇન્દ્રિયો સહિત મન અને પ્રાણના પતિ છે, તેઓ એવા તો દયાળુ છે કે:—કોઈને દંડ તો કદાપિ દેતા જ નથી, વળી જે કાંઈ અમારા પાસે છે તે તેઓનું જ છે અને તેઓની સર્વે વસ્તુઓ પર અમારો અધિકાર છે. પછી તેઓ અમોને દંડ શી રીતે આપે?”

ભક્ત તપસ્વીજી! આપણા જ ખાનપાનાદિ વ્યવહારોની ભૂલને અંગે થયેલા રોગો માટે સંબંધી-જનો કડવી અને કસાયેલી દવાઓ ખવરાવે, શારીરિક મલાદિ દૂર કરવા માટે જીવાઓ આપે અથવા શરીરમાં થયેલા ગુમડાંઓને ફાડવાનો વૈદ્ય પ્રયત્ન કરે તે દંડ કહેવાય ખરે? એ તો તેઓની પરમ કૃપા માનવી જોઈએ.

ખીજ વાત એ છે કે:—તમે પુરુષ છો સ્વયં પોતાની વસ્તુઓ પર પોતાનો અધિકાર રાખીને રાજસભામાં જઈ શકો છો રાજનો દંડ અને ધનાઓ મેળવી શકો છો પરંતુ અમોએ તો અમાઈ સર્વ-સ્વ તેઓને જ સમર્પિત કરેલું હોઈને અમારા ઉપર આવેલા દંડ તો તેઓને જ ભરવાનો રહ્યો: કહો, અમારે એ દંડ અને કૃપા એ બન્નેથી શું પ્રયોજન?

આપે કામ-ક્રોધાદિનો પ્રિય કરવાથી જ પર-

માત્મા મળી શકે છે એમ બતાવ્યું, પરંતુ મહારાજ! આપે શું પેલા ભગવતપ્રેમમાં પાગલ બનેલા કવિ-રાજનું પદ નથી સાંભળ્યું!

‘કામ જીત્યો ત્યારે વધ્યો એક વ્યંડળ,

ક્રોધ જીત્યો વધ્યો વૃક્ષ રે;

લોભ જીત્યો ત્યારે વધ્યો એક અજગર;

જો હરિભાવ નથી રે—નથી રે.....”

જ્યાં સુધી મનુષ્યના હૃદયમાં પરમાત્મભાવ પુષ્ટ થતો નથી ત્યાં સુધી કેવળ કામ જીતવાથી સંસારમાં એક વ્યંડળની વૃદ્ધિ થાય છે, ક્રોધ જીતવાથી એક વૃક્ષની વૃદ્ધિ થાય છે અને લોભ જીતવાથી એક અજગરની વૃદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ પરમાત્મમય બન્યા સિવાય આપે કહેલાં સાધનો માત્ર બાહ્યાં પર માટે જ શ્રદ્ધા જાય છે.

માટે મહારાજ! અમારા પ્રિયતમ તો કયાંક આ નિકુંજમાં વિહરતા દશે, હવે અમારો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે કે અમોએ આપનો માર્ગ ચાલતા રોકીને વૃથા પરિશ્રમ આપ્યો છે, આપ અમારા પ્રાણાધારને ઓળખતા જ નથી,”

ગોપીજનોનું આવું ઉંડું તત્ત્વજ્ઞાન જોઈને મહાત્માજીનું હૃદય દ્રવીભૂત થઈ ગયું! તેઓ પ્રેમમગ્ન બનીને નાચવા લાગ્યા!

પ્રેમી પાઠકો! ઉપરનાં દર્શાવેલી કેવળ પ્રેમની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલા અધિકારી ભક્તજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, આ દર્શાવેલી ક્રોધ એમ ન સમજીએ કે:—ભક્તિ કરનારને કામ-ક્રોધાદિનો પરિત્યાગ કરવો આવશ્યક નથી. અવશ્ય, કામ-ક્રોધાદિનો નિગ્રહ ન રાખતાં ઉન્મત્ત બનેલાથી પરમાત્મા સંકેડો યોજન દૂર ચાલ્યા જાય છે અને સંસારમાં ઉલટી અનર્થ પરંપરા વધી પડે છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતાજીમાં આજ્ઞા આપે છે:—

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા,

અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્ત કામા:—

ઋદ્ધૈર્વિમુક્તાઃ સુખ-દુઃસ્વસંજે—

ર્ગચ્છન્ત્યમૃદાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥ગીતા॥

અર્થાત્ જેઓ માન તથા મોહથી રહિત, સંસારની આસક્તિના દોષોને જીતનારા, સદા પરમાત્માના સ્વરૂપને વિચારવામાં તત્પર, જેમની કામનાઓ શાન્ત

થઈ ગઈ છે તેવા, તથા સુખ દુઃખ સંગ્રહ હર્ષશોકના દ્વંદ્વોથી મુક્ત થઈ ગયેલા અને મોહ રહિત પુરુષો જ તે પરમ અવિનાશી પદને પામે છે

હિપરનાં દષ્ટાંતનું તાત્પર્ય એ છે કે:—

ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ કરનાર મનુષ્યને કામ-ક્રોધાદિનો

નિગ્રહ કરવો પડતો નથી પરંતુ જેમ સૂર્યના આગ-મનથી અંધકારનો એની મેળે જ નાશ થઈ જાય છે તેમ ભક્તિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા પ્રેમી ભક્ત કામ-ક્રોધાદિ વિષય વિકારોથી સ્વતઃ અલિપ્ત થઈ જાય છે અને તેથી જ તેને શાશ્વત શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. **इतिशम**

ભગવાન અને ભક્ત

(ગત્રણ)

- પ્રભુના પ્રેમી ભક્તોથી, નથી ભગવાન કંઈ જુદા. અને સંતો વિરક્તોથી, નથી ભગવાન તો જુદા. (૧)
- પ્રભુ તો જ્ઞાની ભક્તોથી, જરીએ દૂર ના રહેતો. હૃદયના દિવ્ય સિંહાસન, વિરાજી “નાથ” એ રહેતો (૨)
- સરસ લાગ્યું પ્રભુને તો, અનેરૂં સ્થાન રમવાનું. હૃદય મંદિર ભક્તોનું, ગમે નહીં ત્યાંથી ખસવાનું. (૩)
- પ્રભુ તો પ્રેમના સૂત્રે, સદા બંધાયેલા રહે છે. અજબ એ પ્રેમના મંત્રે, સદા આધીન થઈ રહે છે. (૪)
- કદી ભક્ત અને ભગવાન, વિખુટા ના જરા પડતા. પ્રબલ એ પ્રેમની ગાંઠે, સદાએ સાથમાં ફરતા. (૫)
- સ્મરે તેની સમીપે એ, નિરંતર “નાથ” એ રહે છે. દીસે એ ભાવનો ભૂખરો, પ્રસન્ન તેથી થઈ રહે છે. (૬)
- હૃદયથી ચ્હાય જે તેને, પ્રભુ! પણ તેહને ચ્હાતો. રહેતો પાસેનો પાસે, કદી અળગો નહીં થાતો. (૭)
- પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર, વળી સર્વજ્ઞ સર્વેશ્વર, દયાનિધિ, જેહ વિશ્વંભર, નથી એ ભક્તથી જુદો. (૮)
- વસ્યો જે જડ-ચેતનમાં, વળી જળ સ્થળ અને વનમાં ઉંચે ગાજે ગગનમાં જે, નથી એ ભક્તથી જુદો. (૯)
- નિયંતા જગ વિભુવર જે, વળી અમૃતનો સાગર જે. અગર્ય ને અગોચર છે, છતાં ના ભક્તથી જુદો. (૧૦)
- પ્રભુ ઘટ ઘટ વ્યાપી છે, નથી એ કોઈથી ન્યારો. છતાં ભક્તિ વિના જનથી, રહે એ ન્યારો ને ન્યારો. (૧૧)

લેખક: દોશી મણીલાલ જેયંદલાસ, નડિઆદ

ભક્ત રોહિદાસજી

: લેખક :

સદ્ગર્ભભાસ્કર પં. મંગલજી ઉદ્ધવજી શાસ્ત્રી.

સદ્વિદ્યાલંકાર, સાહિત્યભૂષણ.

[૧]

ઓ ભણી ભણીને તૈયાર થયેલા વિદ્વાનો પણ કેટલીકવાર ભક્તોની કૃતિઓમાં જૂઝ ખાઇ જાય છે, ભક્તોની કૃતિઓને પણ તેઓ ઘણી વાર જૂઝ માની બેસે છે, ખરેખર ! ભક્ત અને ભગવાનની લીલાઓ વિશ્વને વ્યાપેલ ઉપગવનારી હોવા છતાં દેશ, કાલ અને પાત્રને અનુસરનારી હોય છે.

કેટલીકવાર મનુષ્યનું બાહ્યસ્વરૂપ અને અંદરનું સ્વરૂપ જૂડું હોય છે, બહારથી ભક્ત જણાતા લોકો ઘણીવાર ભક્ત હોતા નથી, તેમજ બહારથી અશ્રદ્ધાવાળા કે બાહ્ય આડંબર વિનાના મનુષ્યો કેટલીકવાર શુદ્ધ ભક્તિતત્ત્વને સમજનારા અને આચરણમાં ઉતારનારા હોય છે.

વામ મુદર ચટાપટાવાળો હોવા છતાં દૂર હોય છે, અને તેવીજ રીતે બગસો મહાન યોગી દેખાતો હોવા છતાં એનું લક્ષ્ય માત્ર માછલાઓમાં જ ફરતું હોય છે.

ભગવાનની જેના પર પરમ કૃપા થાય તે જ ભક્તિના તત્ત્વને ગ્રહણ કરી શકે છે બીજાઓ એ અમરતત્ત્વને પચાવી શકતા નથી.

આજે જે ભક્તરાજની પુનિતગાથાનો યત્નિયત અંશ પ્રેમી પાઠકોના કરકમલમાં મૂકીને હું મારી લેખિનીને કૃતકૃત્ય બનાવું છું એ બાવયુક્ત ભક્તરાજનું નામ ચર્મકાર રોહિદાસજી હતું. કેટલીકવાર ભક્ત અને ભગવાન સ્વચરિતાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે જાતિ અને યોગિનું પણ અતિક્રમણ કરીને અવતરે છે. અને જગત્પત્ની માયિક દષ્ટિએ તો એ સાધારણ જેવા જ દેખાતા હોવા છતાં એમની કૃતિમાં અત્રૌષ્ટિકતાઓ બહેલી રે... જે જે...

અનંક અત્રૌષ્ટિકતાઓ ભક્ત રોહિદાસજીમાં વિષ્માન હતી.

કાશી નિવાસી સ્વામી શ્રી રામાનંદજીના અનેક શિષ્યોમાં એક વિશુદ્ધ હૃદયવાળો અભ્યાસી શિષ્ય હતો, બાવી મંકેતાનુસાર એક સમય ગુરુએ શિષ્યને ભગવાનનું નૈવેદ્ય ધરાવવા માટે સીધું લેવા માટે મોકલ્યા; અને ચાતલી વખતે આજ્ઞા કરી કે:- “વત્સ ! દેવના નૈવેદ્યની સામગ્રી કોઇ યોગ્ય પાત્રના ઘરની હોવી જનંદઅ.”

દૈવીશુણ્યસમ્પન્ન ગુરુનો આ વિચક્ષણ શિષ્ય ગુરુના શબ્દપર અસાધાગણ વિશ્વાસ ધરાવતો હતો. પ્રાણાન્તે પણ ગુરુઆજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે તે તૈયાર ન હતો. આજના ઉદ્ધત શિષ્યોની માફક સ્વેચ્છાચાર, સ્વચ્છન્દી જીવન અને અમર્યાદિત વર્તન તેનામાં ન હતું, એની નિર્મલ શુદ્ધિમાં એનું અરુપ-સિત અભ્યર્થ અને એની અડગ શ્રદ્ધા એ બંને મૂલ કારણભૂત હતાં.

ચામાસાની ઝડપ હતી, ધોધમાર વરસાદ ચાલુ હતો. આવવા જવાના માર્ગો પણ પાણીથી ભરાઈ ગયા હતા, છતાં ગુરુઆજ્ઞાને શિરસાવંધ ગણીને એ આજ્ઞાંકિત શિષ્ય કાશીશહેરમાં ચાલ્યો જતો હતો.

ઘણા પરિશ્રમ બાદ તે શહેરની બગીચામાં આવી પહોંચ્યો. પરંતુ ગંગાનું પાણી ચોતરફ ફરી વળવાના કારણથી બગીચા બંધ પડી ગઈ હતી, ગુરુજીના આશ્રમમાં આજે ભોજનસામગ્રી ખોટકૂલ ન હતી એટલે કોઇપણ સ્થળેથી ભોજન સામગ્રી મેળવ્યા વિના છૂટકો પણ ન હતો, હવે શું કરવું ? એ વિચારમાં ને...

અચાનક જ એક સુંદર વસ્ત્રોથી સજ્જ થયેલી અને હાથમાં ભોજનસામગ્રીનો થાળ લઈને ઉભેલી સ્ત્રી એના બેવામાં આવી, એનાં સુસજ્જિત વસ્ત્રો, યુવાવસ્થા અને સુદૃઢ-સુદૃઢ શરીર વિગેરેથી શિષ્યને જણાયું કે આ કોઈ સારા કુટુંબની સ્ત્રી છે, આજે આવા આપત્કાળમાં અનાપાસે સામગ્રી મળતી જોઈતે તેણે પ્રભુનીકૃપા માની, અને પોતાની ઝોળી આગળ ધરી.

પરંતુ એજ સમયે તેને ગુરુજીનો આદેશ યાદ આવ્યો, તેણે ઝોળી ખેંચી લીધી. અને પ્રશ્ન કર્યો:-

“તમે કોણુ?”

“હું?” ઘંટડીના રણુકાર જેવો અવાજ કરીને તેણે જવાબ આપ્યો:-“બાવાજી! મને આપ ઓળખતા નથી? જંને શહેર આખું ઓળખે છે, હું અહીંની રાજગણિકા-મધુરી, માફ તૃત્ય જોયા વિના રાગને એન પડતું નથી. મારા કટાક્ષો પર કવિઓ કાવ્ય લખવા આતુર રહે છે, મારો આદર સત્કાર કરવામાં પડિતો પોતાની પંડિતાઈ માને છે. આ સામેની મારી હવેલી; આપે મને ન ઓળખી મહારાજ!”

“માઈ! આપને હું ક્યાંથી ઓળખી શકું? હું શહેરની આ દિશામાં પ્રથમ જ આવ્યો છું; આપ ગણિકા છો એટલે આપની ભિક્ષા મારાથી નહિ લેવાય;” શિષ્યે નીચું જોઈને પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“કારણુ?” ગણિકાના સવાલમાં આશ્ચર્ય હતું.

“ગુરુજીનો આદેશ” શિષ્યે સમાધાન કર્યું.

“મહારાજ! આપ વેશ્યાનું અન્ન નિષિદ્ધ બક્ષે માને; હું તો માત્ર બાવાવાળી છું. આપત્કાળે માફ અન્ન લેવાનો ગુરુજી ઇન્કાર ન કરે. મારા અન્નથી અસહગતિ થતી નથી શું પેલું અન્તે મતિ: સા મતિ: એ શાસ્ત્રવાક્ય આપ જૂતી ગયા?” ગણિકાએ ફરીવાર વિનંતિ કરી.

“નહિ—” કહીને બાવાજી ચાલતા થયા.

“મહારાજ! પસ્તાશો, આજે શહેરમાં પ્રલય પ્રવર્તી રહ્યો છે, વરસાદ અટકતો નથી, ક્યાંક મારાથીએ લલકી જાતિની ભિક્ષા...”

સાંભળવાની દરકાર પણ કર્યા વિના બાવાજીએ માર્ગ પકડ્યો, આખા શહેરમાં ફર્યા, છતાં કોઈએ

બાવાજીને ભિક્ષા આપવા માટે દાર ન ખોલ્યું.

બાજરની એક બાજુએ એક ચર્મકાર (ચમાર) નું ઘર હતું. પેલો શિષ્ય ચાલતાં ચાલતાં ત્યાં આવીને અટકી ગયો. આગળના માર્ગમાં પાણી ખૂબ જ ભરાઈ ગયેલું હોવાથી જઈ શકાય તેમ ન હતું; એટલામાં જ ચર્મકારની દષ્ટિ એ ઉદાસ મુખવાળા શિષ્ય ઉપર પડી! જાતનો એ ચર્મકાર હતો, છતાં એ રાજમહેલનો પહેરેગીર પણ હતો અને સાથે સમય મળ્યે પોતાનો ધંધો પણ ચલાવતો હતો. એને ત્યાં પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું. પરંતુ પુત્ર ન હતો, એથી તે નિત્ય ઉદાસ રહેતો હતો.

નજર પડતાં જ તેણે મહાત્મા શ્રી રામાનંદજીના શિષ્યને ઓળખી લીધો! તેણે પાસે આવીને નમન કર્યું, અને તેની ઉદાસીનું કારણ પૂછ્યું, શિષ્યે નિઃસંકોચ ભાવવડે તમામ હકીકત કહી. ચર્મકારે આપહૃદયનું વર્ણન કરીને તેને પોતાના ઘરની સામગ્રી સ્વીકારવાનો આગ્રહ કર્યો.

બીજો કોઈ ઉપાય ન હોવાથી ગમે તે ભોગે ભગવાનને નૈવેદ્ય તો ધરાવવું જ જોઈએ? એમ જાણીને તેણે ચર્મકારની સામગ્રીનો સ્વીકાર કર્યો, અને ગુરુજીની સમક્ષ સામગ્રી મૂકીને તેણે પ્રણામ કર્યા.

સામગ્રીને જોઈને જ દિવ્ય દષ્ટિવાળા મહાત્મા શ્રી રામાનંદજીએ જાણી લીધું; અને એકદમ રકત-નેત્રા કરીને કહ્યું:-

“અલ્યા ચર્મકાર! તને સામગ્રી પણ ચર્મ-કારના ઘરની જ મળી?”

ગુરુજીના શબ્દો સાંભળીને શિષ્ય ક્રૂણ ઉઠ્યો! તેણે દંડવત્ પ્રણામ કરી તમામ હકીકતનું નિવેદન કર્યું, અને અપરાધની ક્ષમા માગી.

થોડીવારે શાંત થયા બાદ ગુરુજીએ કહ્યું:-

વત્સ! બાવીને વશવર્તી આ વિષમાત્ર છે. તો પછી આપણે કોણુ માત્ર? ભગવાનની ઇચ્છાથી બોલાયેલાં મારાં વાક્યને સત્ય કરવા માટે તારે એ જ ચમારને ત્યાં જન્મ લેવો પડશે! છતાં તારા પર પ્રભુનો પૂર્ણ અનુક્રમ રહેશે. પ્રત્યેક સ્થિતિને પ્રભુલીલાના રૂપમાં જોનાર અલ્યાસીને દુઃસ્થિતિ પણ દુઃખકારક બનેલી નથી.

શિષ્યે ગુરુશાપને મરતક પર ચઢાવી લીધો, અને સમયાન્તરે એ શરીરનો પરિત્યાગ કરીને તે એ જ ચર્મકારને ત્યાં પુત્રરૂપે જન્મ્યો. ગુરુકૃપા વડે ચર્મકારને ત્યાં જન્મ્યા છતાં તેની પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ કાયમ રહી. એ જ આપણા કથાનાયક ભક્તપ્રવર રેહિદાસજી.

[૨]

વૃદ્ધ ચર્મકારને ત્યાં આજે આનંદનો અવધિ હતો, પરંતુ થોડા જ સમયમાં એ આનંદ શોકમાં પલટાવા લાગ્યો, પુત્રજન્મ અને તે પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં થયેલા તેજસ્વી પુત્રના પ્રાકટ્યથી ચમાર પોતાને ધન્ય માનતો હતો, પરંતુ બીજી જ પળે તેને ખબર પડી કે બાલક સ્તનપાન કરતો નથી, સેંકડો ઉપાયો અજમાવ્યા, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ ડોશી-શાસ્ત્રના દુયકાઓ કરી જોયા પરંતુ બંધાયે વ્યર્થ; માલક સ્તનપાનવિનાનો કયાં સુધી જીવી શકશે? એ ચિંતાએ વૃદ્ધ ચમારને ચિંતાતુર બનાવી દીધો!

એક, બે, ત્રણ—ચાર કરતાં કરતાં સાત દિવસ વ્વતીત થયા, સાત દિવસ સુધી સ્તનપાન ન કરનાર છતાં પ્રારબ્ધકર્મનો ઉપભોગ માનનાર બાલક એવો ને એવો તેજસ્વી જણાતો હતો. પૂર્વની તપશ્ચર્યા જાણે તેની આ જન્મની તપશ્ચર્યામાં સદાય કરી રહી હતી!

સાત દિવસમાં તો ચમારે અનેક જ્યોતિષીઓ, બૃગ્મો અને જ્ઞતિઓની સેવા કરી જોઈ, દોરો ધાગ્યાઓ અને બારીફો અદૃષ્ટ જણાયાં, આખરે ચર્મકાર નિરાશ થવા લાગ્યો.

શહેરમાં આ વાત વાયુવેગે પ્રસરી ગઈ, પેઢી ચતુર ગણિકાએ આ બાલકને જોવાની ઇચ્છા કરી, તેણે પોતાની એક દાસીને સાથે લીધી અને ચમારને ત્યાં આવી પહોંચી.

ગણિકાએ એકાન્તના ઓરડામાં જઈને બાલકને ખોળામાં લીધો, ચતુર ગણિકાએ પૂર્વના આગતુક બિહુને પ્રારબ્ધ લીધો, બાલક પણ જાણે ગણિકાને ઓળખતો હોય તેમ ખિલખિલાટ હસી પડ્યો!

ગણિકાએ સંસ્કૃત બાષામાં જ એ બાલકની સાથે વાર્તાલાપ શરૂ કર્યો:—

ગણિકા:—“કસ્ત્યં બાલક !” હે બાલક ! તું કોણ છે ?

ગણિકાની વાત સાંભળીને બાલકની વાચા ખુશી ગઈ! તેણે ગણિકાનો પ્રત્યુત્તર પણ સંસ્કૃતમાં જ આપવો શરૂ કર્યો.

બાલક:—“બાલકે ! યતિરદમ્” હે બાલિકા ! હું (તારે ત્યાં બીક્ષા ન લેનારે) યતિ—સાધુ છું.

ગણિકા:—“કસ્માત્સવૈશ ગતિઃ ?” (શુદ્ધ ધરતી. બીક્ષા લેનારા સાધુચરિત્ર) સાધુની આવી ગતિ કેમ થઈ ?

બાલક:—“પૂર્વોર્પાજિતપાપપુંજજતુષા લબ્ધં મયાડસદ્વપુઃ” ।

અર્થાત્ પૂર્વના કરેલા પાપસમૂહના ફલરૂપે મને આપું અશુદ્ધ શરીર મળ્યું છે.

ગણિકા:—“કસ્માત્પ્રાપ્તમિદં તવાધમવપુઃ ?” તમારા એવા કયા પાપના ફલરૂપે આ અધમ શરીર મળ્યું ?

બાલક:—“બાલે ! કુભિક્ષાવશાત્” હે બાલિકા ! આ ચમારના ધરતી નિઝ બિહા લેવાના પાપથી મને આ શરીર મળ્યું.

ગણિકાએ શિષ્યને બરાબર ઓળખી લીધો; તેણે છેવટના શબ્દોની વારી આપતાં કહ્યું:—

ગણિકા:—“મયાડપિ કથિતં જ્ઞાન્તે મતિઃ સા ગતિઃ” હે યોગીરાજ ! મેં તો પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે:—અંતકાલ સમયે જેની ખુદ્દિ હોય તેવી જ ગતિ થાય છે. માટે હે બાલકોગી ! હઠ છોડી દો, જન્મ મળ્યા છે, તેને મથાર્થ નિભાવો, આપ તો પૂર્વના સાધુપુરુષ છે. અને હું ગણિકા છું. છતાં આપને યાદી અપાવું છું કે:—

અવશ્યમેવ ભોક્તવ્યં કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્ ।

સુખં વુ સ્વં જાતિમેદ સ્તદ્દૈ કર્મસ્ય કારણમ્ ॥

અર્થાત્ હે બાલક ! પોતાના હાથથી કરાયેલું શુભ કે અશુભ કર્મ અવશ્ય બોગવવું પડે છે; સુખ, દુઃખ પણ કર્મ પ્રમાણે મળે છે અને ઉચ્ચનીચ જ્ઞતિમાં જન્મ થવો એ પણ કર્મનું જ કારણ છે.”

યજ્ઞાતમસ્તુ તજ્ઞાતં શોકં ત્યક્ત્વા સ્તનં પિબ ।

ન ચેત્કૃતં પયઃપાનં ભવિષ્યત્યાત્મઘાતકમ્ ॥

“હે બાલક ! જે કાંઈ સંયોગવશાત્ થયું તે ભલે થયું; હવે શોકનો ત્યાગ કરીને સ્તનપાન કર: અને જો તું સ્તનપાન નહિ કરે તો તને આત્મહત્યાનું મહાન પાપ લાગશે.”

દૈવાનન્ત જન્મેષુ હ્યર્જિતં પાપસંચયમ્ ।

જ્ઞાનિનોડપિ ન જાનન્તિ કર્મણો ગદ્ધભાગતિઃ ॥

હે બાલક ! ભલે હજારો જન્મો વડે પણ કરેલા પાપનું ફળ અહીં જ ભોગવવું પડે છે; આ વસ્તુને જાની પુરુષો પણ જાણી શકતા નથી, કારણ કે:- કર્મની ગતિ અતિ ગહન છે.”

ચમારને ત્યાં જન્મેસો આગક પણ પૂર્વના સત્સંગ પ્રભાવથી દૃઢ જાની હતો, ગણિકાનું આહુ સુંદર જ્ઞાન સાંભળીને તે કહેવા લાગ્યો:-

“માતા! આપની વાત સત્ય છે; કરેલું પાપકર્મ ભોગવવા માટે તો મને આ મનુષ્યદેહ મળ્યો છે પરંતુ સંસારના શત્રુઓની વચમાં ઝૂમીને મારે મારાં કર્મો કંવી રીતે ભોગવવાં? સંસારમાં જ્યાં જોડે છું ત્યાં મને બધા સ્વાર્થાન્ધ શત્રુઓ જ જોવામાં આવે છે આ રજા એ શત્રુઓ.—

સુખે ભવત્યસન્તુષ્ટઃ કષ્ટેડપિ મર્મઘાતકૃન્ ।

પ્રત્યક્ષત્રે મેદ્વુદ્ધિત્વાક્ષાતઃ પ્રત્યક્ષ શત્રુવત્ ॥

સુખ વખતે અસંતોષ રાખે છે અને દુઃખ વખતે ન કહેવાના શબ્દો વડે મર્મસ્થળોમાં વાણીફી પ્રકાર કરે છે પુત્રો જૂદા રહેતા હોય ત્યારે “આ ભાઈ સારો અને આ ભાઈ લુચ્ચો” એવી એવી પોતાના જ પુત્રો પ્રત્યે ભેદબુદ્ધિ રાખે છે માટે પિતા એ સંસારનો પ્રત્યક્ષ શત્રુ છે.

બન્ધનં કુરુતે ગર્ભાજન્મતઃ કુરુતે વ્યથામ્ ।

પશ્ચાત્ સંસારમારેણ જનની શત્રુવદ્ ભવેત્ ॥

ગર્ભ ધારણ કરતાંની સાથે જ બંધન કરે છે, જન્મ આપની વખતે સંકોડો વીંછીની વેદના કરાવે છે અને પછીથી સ્ત્રી પરણાવવા રૂપ અને વ્યવહારરૂપ સંસારનો મહાન બાર પુત્રના ઉપર મૂકીને પોતાનો બાર ઓછો કરે છે. આ માતા પણ શત્રુસમાન કાર્ય કરે છે.

દર્શનાદ્ધરતે ચિત્તં સ્પર્શનાદ્ધરતે બલમ્ ।

સંભોગાદ્ધરતે સત્ત્વં નારી પ્રત્યક્ષ નાગિની ॥

દર્શન થવા માત્રથી ચિત્તનું હરણ કરે છે, સ્પર્શ કરવાથી બળનો નાશ કરે છે અને સંભોગવડે શરીરના સત્ત્વનો વિનાશ કરે છે આમ સ્ત્રી પણ પ્રત્યક્ષ સર્પિણી-માનવજાતની શત્રુ છે.

ગર્ભસ્થઃ કુરુતે રોગં જન્મતો દુઃખમાહરેત્ ।

યુવાણાં સ્પર્શયા સમ્યક્ માનેન ચ દુઃક્રિમિઃ ॥

વ્યવહારેડપિ સંઘર્ષ કુરુતેડતન્યભાવતઃ

પશ્ચાદ્નવિમાગેન નાસ્તિ આતા સમો રિપુઃ ॥

જ્યારે ગર્ભમાં હોય ત્યારથી જ આગળ જન્મ પામેલા મોટાભાઈના શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, જન્મ પામ્યા બાદ મોટાભાઈનો સ્તનપાનનો હક્ક છીનવી લે છે, યુવાવસ્થામાં સન્માન, ધન અને અધિકારમાં ઈર્ષ્યા અને હરિદાષ કરે છે તથા કંઠોર વચનવડે ચિત્તને બાળે છે. વ્યવહારમાં પણ પોતાનો બનીને ભેદ પડાવે છે અને જૂદા થી વખતે ધન-સમૃદ્ધિના વિભાગવડે ભાગીદાર બને છે માટે ભાઈ સમાન અન્ય એકેય શત્રુ નથી.

જાયમાનો હરેદ્ માર્યો વર્ધમાનો હરેદ્નમ્ ।

રોગે-દુઃખે ચ દુઃખત્વાદ્ધરેત્પુત્રોડપિ શત્રુવત્ ॥

જન્મ પામતાની સાથે જાપિતાના સ્ત્રી સુખનું હરણ કરે છે.-અવસ્થા વધવાની સાથે ધનનો ખર્ચ કરાવે છે, પુત્ર રોગી હોય કે દુઃખી હોય તો પિતાને દુઃખ કરાવે છે; માટે પુત્ર પણ પિતાના શત્રુ સમાન છે.

બાળકના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપતાં ગણિકા કહેવા લાગી:-

શત્રવઃ પ્રબલાઃ સન્તિ સંસારસમરાંગણે ।

જયસ્વ સ્થિતપ્રજ્ઞત્વાત્કુલ દેહસ્ય સાર્થકમ્ ॥

“હે બાળક! તારી વાત સાચી છે; આ સંસાર ફી પુદ્ગલોમાં તે બતાવેલા તથા એ સિવાયના પણ અનેક શત્રુઓ છે; છતાં તારી સ્થિર-સ્થિતપ્રજ્ઞા વડે એ બધા શત્રુઓને જીતી લઈને તારાનું શરીરનું સાર્થક કર-અથવા એ શત્રુઓને મિત્ર સમાન ગણી વળી નવમાસ સુધી જે માતાના ગર્ભમાં એના ઉચ્છિષ્ટ અન્ન તથા સ્પર્શાદિનું પાન કરતાં તને સંકોચ ન થયો તો પછી હવે એ માતાનું સ્તનપાન કરવામાં આદરો સંકોચ શા માટે કરે છે?”

પરમ ભાગવત ધર્માચાર્ય શ્રી. રામાનંદજીના પૂર્વ સદુપદેશવડે પાવન થયેલ બાલકે તે જ સમયથી માતાનું સ્તનપાન ચાલુ કર્યું! ગણિકા પણ એ યોગ-બ્રહ્મ યોગીને પ્રણામ કરીને સ્વસ્થાને ચાલી ગઈ.

બાળકને સ્તનપાન કરતો જોઈને વૃદ્ધ માતા પિતા અત્યન્ત પ્રસન્ન થયાં, અને એ બાળકનું રેહિદાસ* નામ પાડ્યું.

* મૂલ નામ ‘રવિદાસ’ ઉપરથી અપભ્રંશ-

[૩]

દશ વર્ષની અવસ્થા થતાં સુધીમાં રોહિદાસે પોતાના પિતાના ધંધામાં કાંઈ મદદ ન આપી, પિતા એને ઘણું સમજવતા પરંતુ રોહિદાસ એક શબ્દ પણ ન બોલતાં નીચું નોંઘને બેસી રહેતો, એકના એક પુત્રપર ઘડીબર રોષ ઠાકવીને પિતા પ્રેમ કરવા લાગી જતા.

સંયોગવશાત્ એક દિવસ ગુરુ રામાનંદજી ત્યાંથી નિકળ્યા, વૃદ્ધ ચમારે દૂરથી પ્રણામ કર્યો અને માર્ગની વચમાં જ ઉભો રહીને કહ્યું:—“ મહારાજ કૃપા કરો.”

“ શું છે ? ” રામાનંદજીએ ચમારની સામે જોયું.

“ મહારાજ ! મારો દશ વર્ષનો પુત્ર ધરકામમાં દિલ લગાવતો નથી, મારી અવસ્થા હવે વૃદ્ધ થઇ છે. હું હવે થોડા દિવસનો મહેમાન છું. આપ જ્ઞાની છો, વર્ણાશ્રમધર્મના ઉપદેશક છો, આપ મારા રોહિદાસને ધરકામ કરવા માટે યોગ્ય ઉપદેશ આપતા બન્યો.” ચમારે પ્રાર્થના કરી.

સામે જ રોહિદાસ બેઠો હતો, ગુરુએ તેને પાસે બોલાવ્યો, એની મુખમુદ્રાપર પૂર્વોપાર્જિત તપનું ઓજસ અમકતું હતું. એના ભાવમાં ભગવદ્ ભક્તિના અક્ષરો અંકિત થયેલા મહાયોગી રામાનંદજીથી છાના કેમ રહી શકે ? તેઓએ તત્કાલ જાણી લીધું કે આ મારો પૂર્વનો શાપિત શિષ્ય છે.

આવતાં વારજ બાલક રોહિદાસે ભરતક નમાવીને પ્રણામ કર્યો, એના ભરતક પર હાથ મૂકીને પૂછ્યું:—

“ તારું નામ શું ? ”

“ રોહિદાસ ”

“ શું ભણે છે બેટા ? ” ગુરુજીએ વિશેષ જાણવાના ભાવથી પૂછ્યું.

“ રામનું નામ ” રોહિદાસે સીધોજ જવાબ આપ્યો.

“ અને કામ શું કરે છે ? ” ગુરુજીએ ફરીવાર પ્રશ્ન કર્યો.

“ હજી તો માત્ર જીવવાનું કામ કરું છું; હવે પછીથી આપની જે આજ્ઞા હશે તે કરવા તૈયાર છું. ગુરુજી ! ” રોહિદાસે પણ પોતાના પૂર્વના ગુરુદેવને પારખી લીધા હતા ! ”

“ જે બેટા ! જે ભતિમાં જન્મ લીધો હોય એ

ભતિનું કર્મ કરવાથી સિદ્ધિ મળે છે. ગીતાનો પણ એજ ઉપદેશ છે કે:—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

માટે આજથી મારી આજ્ઞા છે કે તારા આ વૃદ્ધ પિતા તને જે આજ્ઞા આપે એ કાર્ય તારે કરવું.” રામાનંદજીએ આજ્ઞા કરી.

“ અને રામનું નામ ? ” રોહિદાસે પ્રશ્ન કર્યો.

“ **करमें काम और मुखमें राम** ” સમજ્યો બેટા ? ” રામાનંદજીએ સમાધાન કર્યું.

“ સમજ્યો ગુરુજી ! આપનો ઉપદેશ ન માનવાથી તો આ ન બચ્ચવા યોગ્ય અવતાર ભોગવી રહ્યો છું અને હવે.....”

રોહિદાસને આગળ બોલતો અટકાવવા રામાનંદજીએ નાકપર આંગળી મૂકી અને કહ્યું:—

“—યૂપ, ગુરુની આજ્ઞા એ રામની આજ્ઞા, સમજ્યો બેટા ! ” કહીને રામાનંદજી ચાલતા થયા.

ખીજે જ દિવસે વૃદ્ધ ચમારને રોહિદાસ બદલી ગયેલા જોવામાં આવ્યો. સવારમાં ઉઠીને તરતજ એણે પોતાનાં ઓજારો હાથમાં લઈ લીધાં. અને પિતાની સાથે ઉત્સાહથી કામ કરવા લાગી ગયો, આ હલકું કામ કરવાની એને આજે ધૂણા ન હતી, એના હૃદયમાં ગુરુઆજ્ઞા હતી, ને મુખમાં હતું શ્રી રામનું સુમધુર નામ.

આગળ કહેવાઈ ચૂક્યું છે કે:—રોહિદાસના પિતા રાજમહેલના બહારના ભાગમાં પહેરેગીર તરીકે પણ કામ કરતા હતા.

એક વખત પિતાએ રોહિદાસને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું:—

“ બેટા ! હું હવે વૃદ્ધ થયો છું, શરીર ચાલતું નથી, વળી આજે મારા શરીરમાં ઠીક પણ નથી, મારે બદલે આજની રાત્રી તું પહેરો ન દઇ આવે ? ”

“ પિતાજી આપ કહેતા હો તો હું ખુશીથી જાઈશ ”

રોહિદાસના આ જવાબ પિતાને સન્તોષ થયો, રોહિદાસે પિતાની લાકડી પોતાના હાથમાં લીધી અને રાત્રીના વખતમાં ચોક્કસ કરવા નિકળ્યો.

જગત જ્યારે મીઠી ઉંઘમાં સૂઈ રહ્યું હતું ત્યારે આપણા ભક્ત રોહિદાસ જાગતા હતા. ખરેખર જન્મતની રાત્રી એ ભક્તનો દિવસ છે, પરંતુ સૂતેલા

જગત્ને જોઈને રોહિદાસને દયા આવી, તેઓએ ઉંચા સ્વરથી નીચેના શ્લોકો લલકારવા શરૂ કર્યા?x

અહંતાં મમતાં ત્યજ્ત્વા શ્રીહરિઃ શરણં કુરુ ।

ન કદાપિ પુનર્યેન ઘોરાં પ્રાપ્સ્યસિ સંસ્કૃતિમ્ ॥

હે જગતના જીવો! અહંકાર અને મમતાનો ત્યાગ કરીને શ્રીહરિને શરણે આવો, કે નેનાથી જન્મ મરણના ધોર દુઃખને ફરીવાર પ્રાપ્ત થવું પડે નહિ. ૧ કામક્રોધાદયો હ્યેને વેદે તિષ્ઠન્તિ તસ્કરાઃ ।

ભક્તિરત્નં દુરન્યેવ તસ્માજ્ઞાપ્રત જાપ્રત ॥૨॥

હે જીવો! તમારા શરીરમાં કામક્રોધાદિ છ ચોર લોભો પ્રવેશ કરીને તમારા ભક્તિરૂપી રત્નને હરી લે છે માટે જાપ્રત થાઓ જાપ્રત થાઓ. ૨ જન્મદુઃખં જરાદુઃખં દુઃખં યૌવનસમ્ભવમ્ ।

મરણે શતઘા દુઃખં તસ્માજ્ઞાપ્રત જાપ્રત ॥૩॥

આ સંસારમાં જન્મ પામવું એ દુઃખ છે, યુવાવસ્થામાં (મસ્તીની અધિકતાનો આવેશ વધવાના કારણથી) દુઃખનો સંભવ છે, વૃદ્ધાવસ્થા તો દુઃખ રૂપ છે જ અને એ બધાં દુઃખોથી સો ગણું દુઃખ મરણ સમયે આવવાનું જ છે માટે જાપ્રત થાઓ જાપ્રત થાઓ. ૩

માતા પિતા ચ પુત્રશ્ચ, સ્ત્રી સહોદરભાન્ધવાઃ ।

સ્વાર્થસમ્બન્ધિનઃ સર્વે તસ્માજ્ઞાપ્રત જાપ્રત ॥૪॥

માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, ભાઈઓ વિગેરે તો માત્ર સ્વાર્થ પૂરતાં જ સંબંધ ધરાવનારાં છે, માટે જાપ્રત થાઓ જાપ્રત થાઓ,

શયનાચ્છિન્નઘાદુઃખં જાગૃતિઃ સુખકારકા ।

તેનૈવ સંસ્કૃતિ પ્રાપ્તસ્તસ્માજ્ઞાપ્રત જાપ્રત ॥૫॥

હે જીવો! સૂતા રહેવાથી સો ગણું દુઃખ છે, અને જાગતા રહેવાથી અનંત સુખ મળી શકે છે, (અન્ય જીવ-જંતુઓના જન્મ વખતે) તમે સૂતા રહ્યા તેથી જ તમોને આ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે માટે જાપ્રત થાઓ જાપ્રત થાઓ.

રાજમહેશ્વરમાં સૂતેલા રાગને કાને આ અવાજ પહોંચ્યો, અને રાગના અંગરક્ષકોએ વિના પૂછ્યે રોહિદાસને પકડીને રાજ પાસે ઉભો કરી દીધો, અને કહ્યું કે:—“ મહારાજ! આજે આ પડેરેદારે

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પડેરેગીરો આવા પ્રકારનું કંઈક બોલતાં બોલતાં જ પડેરો દે છે. — લેખક

આપની નિદ્રાનો ભંગ કરાવ્યો છે, માટે એને ઉચિત દંડ કરો.

રોહિદાસને જોતાં જ રાગનો ક્રોધ ઉતરી ગયો, એણે રોહિદાસના મુખથી એ શ્લોકો ફરીવાર સાંભળવાની ઇચ્છા બતાવી, રોહિદાસે એ બધા શ્લોકો પ્રેમથી ગાઈ બતાવ્યા, અને એના ગંભીર અર્થોનું પણ વર્ણન કરી બતાવ્યું.

રાજ પ્રસન્ન થઈને રોહિદાસના પગમાં પડી ગયો, અને તે જ દિવસથી રાગએ એને પડેરેગીરની નોકરીમાંથી મુક્ત કરીને એક હળ્લર સોના મહોરો ઈનામમાં આપી.

રોહિદાસે ઘેર આવીને પિતાની આગળ બધી વાત કરી, અને રાગની આપેલી સોના મહોરો આપી દીધી, એ દિવસથી તેને સાધુઓ ઉપર પ્રીતિ વધવા લાગી તથા પ્રભુભજન અને સાધુસેવાની સાથે સાથે તે વ્યવહારિક કાર્યોમાં કુશલ રહેવા લાગ્યો.

પ્રભુકૃપાથી રોહિદાસની પત્ની પણ સાધ્વી જ મળી હતી. પરંતુ રોહિદાસને મળેલી સોનામહોરોનો વ્યય સાધુસેવા, દરિદ્રોને ભોજન, વસ્ત્રદાન વિગેરેમાં વપરાઈ જવા લાગી! ભગત આગળ માયા ક્યાં સુધી ટકી શકે? માયાને અને ભક્તિને તો આદિ-અનાદિથી વેર જ ચાહ્યું આવે છે ને? આમ રોહિદાસનો શુદ્ધસંસાર ચાલવા લાગ્યો.

થોડા વખતમાં જ રોહિદાસના પિતાનું મૃત્યુ થયું, એટલે પોતાના ધંધાપર પણ એને લક્ષ્ય રાખવું પડતું; એનો આપદાદાનો ધંધો હતો ચમારનો; એટલે શૂંવેલાં ઢોરનાં ચામડાં કાઢી લાવીને તેને વેચવાનું કામ રોહિદાસજી કરવા લાગ્યા અને પોતાની ઝૂંપડીમાં રહેવા લાગ્યા. “કરમેં કામેં ઔર મુકમેં રામ”નો મહામંત્ર તેઓ બૂલ્યા ન હતા.

[૫]

અરીખી અને શુદ્ધચાત્રમ એ બંનેને એક સાથે ચલાવવાં એ બહુ જ દુષ્કર છે, અને તેમાં પંજી ‘અરીખી’-‘શુદ્ધચાત્રમ’ અને ‘અરીખ-નિર્વાજ-પ્રભુ’ એ ત્રણેને ન બૂલવાં એ વળી એથી બહુ દુષ્કર કાર્ય છે, રોહિદાસનો શુદ્ધસંસાર તો ચાલ્યો જતો હતો, પરંતુ બહુ જ તંગી હાલતમાં એને રહેવું પડતું, કામ-કામવાર એની સ્ત્રી એને ઇચ્છા

શરીરની ચાર અવસ્થા

મનુષ્યના જન્મ વખતે, વ્યાધિ ઉત્પન્ન થતી વખતે, વૃદ્ધાવસ્થા વખતે તેમજ મૃત્યુ વખતે અનેકગણી વેદના થાય છે, શરીર ધારણ કરનારને આ ચારે અવસ્થામાંથી પસાર થવાનું જ છે, એટલા માટે મહાત્મા પુરુષોએ શરીરને જ દુઃખરૂપ ગણ્યું છે. જીવિમાન મનુષ્યે આવા ઉપાધિ-મૂલક શરીરનું કદાપિ ચ્છિન્નમાન કરવું ન જોઈએ, અને આ દુઃખમય દેહ ફરીવાર પ્રાપ્ત ન થાય, અને અખંડ આનંદ પ્રાપ્ત થાય એ માટે પરમાત્મ-ભક્તિ અવશ્ય કરવી જોઈએ.

1998-1999

The first of these is the fact that the
 second of these is the fact that the
 third of these is the fact that the
 fourth of these is the fact that the
 fifth of these is the fact that the
 sixth of these is the fact that the
 seventh of these is the fact that the
 eighth of these is the fact that the
 ninth of these is the fact that the
 tenth of these is the fact that the

A dark, textured background with a dense, grainy pattern, resembling a close-up of a rough surface or a high-contrast, noisy image. The texture is composed of numerous small, light-colored specks and fibers against a dark, almost black, background, creating a complex, organic-looking surface.

મૂલ ન જનાં

(રાગ-રૂપ ન જના હે ચાંદ રૂપ ન જના.)

હે રામ ! મૂલ ન જના. છ ભરકે યુન ગાઈ;
હંસહંસકે દો નયનમેં, આવો પ્રભુ બસાઈ, હે રામ !
ચોરાસી લાખ ફીર લે, ઈન્સાન બનકે આયા;
અપના નહિ થા કુછ ફિર, માયાસે આ ફસાયા;
પાપેં કા ઢેર લે કર. તેરી શરન મેં આઈ. હે રામ !
જપતે મરા' મરા'કો પાતાલ તક મયે યે;
વાદમીકિ જૈસે નેરકો, પુદ આપહી મીલે યે
તેરે નામ કી ચેહ મહિમા. જગ બરકો મૈ સુનાઉં હે રામ !
સુન લો પૂકાર મેરી, પ્રહલાદકી સુની થી;
અગ્નિ કે સ્થંભ પે નીલી, ચીટિયાં રહી બની થી;
ચીરકી ધીરી મહી હૈ, ફીર કયોં ન તુમકો પાઉં ? હે રામ !

મી. 'અશાન્ત'

૮ કે ૨ !

ભક્તિથી સર્વે સજ યાઓને સંસારીયો રે,
સંસારીયો રે, નરને નારિયો રે,—ભક્તિ-૧
આજ કરીશ અને કાલ કરીશ, એ ખ્યાલ ધરીશ ના ચિત્ત;
શોકડીયો વેપાર વિબુનો, ઉધારની નહિં રીત.—ભક્તિ-૨
ટપટપ કરતાં તક સહુ જાશે, ટપાટપીનો ખેલ;
હાથે તે સાથે લેવાશે રહેશે ના આદેશ.—ભક્તિ-૩
જાગ સુસાદર વાગ્યો પાવો, લે સામાન સંઘાત;
પાંચ મિનીટ ગાડી કેરે છે, મડીચોટની વાત.—ભક્તિ-૪
ચંચળ રહેજો પલ પલ પ્રાણી, આતુર પડશે હાંક;
અરણ્ય મરણ્ય નહિં ચાલે ત્યાં, જમ ખમશે ન જરાક.—ભક્તિ-૫
ટચકી સાથે ડચકી લેજો, વચકી જાશે પ્રાણ;
સુકૃત બચકી ખાંધી લેજો, નહિં તો વળશે માણ.—ભક્તિ-૬

મી. કાલિદાસ. મી. સમ્ભા.

પણ આપતી કે:-“તમે આવો ને આવો જ રહો; કાંઈ દિવસ સુધારા નહિ!”

એ બીયારી સ્ત્રીને ક્યાંથી ખબર પડે કે પોતાનો પતિ પૂર્વજન્મનો સુધરેલ છે. આજના સુધારાવાદી-એને પણ આવો ‘સુ-ધારો’ ક્યાંથી પસંદ પડે? “બગડેલી દુનિયાં, ભક્તિની રીત ન બાણે, —માને પોતાની પ્રમાણે રે...”

—પરંતુ ભક્તવત્સલ ભગવાન ભક્તના દુઃખને જોઈ શક્યા નહિ, એ વિશ્વંબર ભક્તે વંકુઠ, ગોલોક, પરમધામ કે ગમે તે ધામમાં વસતો હોય, એના વાદમાં ઉતરવાનું આપણે પ્રયોજન નથી, એટલું તો જરૂર જ છે કે:-જ્યારે જ્યારે ભક્તોને બીડ પડે છે, ત્યારે ત્યારે ભગવાન પોતે જ ભક્તની બીડ બાંગી નાંખે છે, ભગવાનને પણ પોતાના ભક્તની બીડ બાંગવા માટે અને સાથે સાથે એની પરીક્ષા પણ હેવા માટે સાધુ જેવા વેપ ધારણ કરવો પડ્યો. અને એ જ સ્વરૂપે તેઓ રોહિદાસને ત્યાં પધાર્યા.

કાંઈપણ સાધુને જોઈને રોહિદાસ પગમાં પડી જતા, એટલે આ આવેલા સાધુને જોઈને પણ રોહિદાસે પ્રણામ કર્યાં, બેસવા માટે આસન આપ્યું અને બે હાથ જોડીને પૂછ્યું:-

“કહો મહારાજ! મને શી આજ્ઞા છે?”

“કંઈ નહિ ભગતજી! હું તો સદજ આપ્યો છું, અહિંથી દારિકાની યાત્રામાં જવાનો મારો વિચાર છે.” સાધુએ કહ્યું.

“—તો પ્રભુ, આમ ઉઘાડા પગે કેમ જવાશે? આપ કહો, તો સારીથી મોજડીઓ...”

રોહિદાસનું વાક્ય અધૂરું રાખીને મહાત્મા બોલ્યા:-“નહિ નહિ ભગત, તમારા જેવાને ત્યાં તો હું ઉઘાડે પગે જ આવવામાં રાજી રહું છું અને ...અને...દારિકા તો મારું ઘર છે.”

“સાઈ મહારાજ! મારા વતી દારકાવાળા દેવને પ્રણામ કરજો અને મારાવતી પ્રાર્થના કરજો કે એક ગરીબ ભગતને આપનું આંગણું જેવા આવવાની ઇચ્છા છે, માટે કૃપા કરજો” રોહિદાસે પોતાની અભિલાષા વ્યક્ત કરી.

“તો ભગત, ચાલો મારી સાથે; ખર્ચના પૈસા હું...”

મહાત્માને વચમાંજ અટકાવીને રોહિદાસે કહ્યું:-

“ના મહારાજ, પારકે પૈસે પરમાનંદ કરવાની મારી

ઇચ્છા નથી. એતો દારકાવાળો દેવ દેશે, ત્યારે એની યાત્રા કરીશું, હાલ તો અહીં બેઠાં એનું ભજન ચાલે છે તે ઠીક છે.”

ભગતનાં વાક્યાં ભગવાનને અમૃત સમાન લાગતાં હતાં, તેઓ ભાવયુક્ત શબ્દો સાંભળીને મંદમંદ હસી ને કહેવા લાગ્યા,

“ભગત! મારા પાસે આ પારસમણિ છે, કાંઈ એક સાધુએ મને આપી છે, એમાં એવો ગુણ છે કે જો લોકોને એનો સ્પર્શ થાય તે સોનું બની જાય, હું તમારે ત્યાં આને મૂકી જઈ છું હું યાત્રા કરીને પાછો ન વળું ત્યાં સુધીમાં તમારા પાસે જેટલું લોકો હોય એટલાને આ મણિનો સ્પર્શ કરાવજો, એટલું સોનું તમે રાખશો તો તમારી યાત્રા પણ થઈ જશે, અને મારે આ જોખમ સાચવવાની મુશ્કેલી પણ ટળી જશે,” કહીને મહાત્માજી પોતાની ઝોળીમાંથી પારસમણિ આપવા લાગ્યા.

“મહારાજ! આપને સાચવવાની મુશ્કેલી હોય, તો આપ ખુશીથી મૂકી જાઓ, પણ મારા માટે આપ શીકર ન કરો, હું તો આપ જેવા સાધુ મહાત્માનો દાસ છું; આપની ચીજ મને ન પડે, યાત્રા તો થવાની હશે તો થશે, નહિંતર “મન ચંગા તો કાથરાટમાં ગંગા” ભગતે મુદ્દાની વાત કરી દીધી.

“ભગત! એમાં કાંઈ દરકત નહિ, હું આપુ છું ને તમારે લેવું છે ને? વળી રસ્તામાં ચાર-ડાઢ્યોનો બહ જ ત્રાસ છે, મારી સાથે આવી કિંમતી ચીજ રાખી શકાય નહિ. તમે એનો સુખેથી ઉપયોગ કરજો.” મહાત્માજીએ ખુલાસો કર્યો.

“સાઈ મહારાજ! બહુ બીડ પડશે તો વિચાર કરીશ, હાલમાં તો મારા હાથ પણ ચામડાવાળા અશુદ્ધ છે, માટે આપના એ પારસમણિને કપડાંમાં વીટીને આ ઝૂંપડીની છતની અંદર મૂકી રાખો.”

ભગવાનને પણ આ નવું કૌતુક જેવા મન્યું હતું, ભક્તના મસ્તક ઉપર પોતાનો દિવ્ય હાથ મૂકીને તેને આશીર્વાદ આપ્યો અને પારસમણિની ચીથરી છતમાં મૂકીને ત્યાંથી સાધુ વેશે ચાલતા થયા,

સાધુને ગયે બાર વર્ષો થઈ ગયાં, પરંતુ ભક્ત રોહિદાસે કાંઈ દિવસ પોતાની છતમાંના પારસમણિને ચાદ સુદ્ધાં કર્યો નહિ, બાર વર્ષો પૂરાં થઈ ગયા બાદ એક દિવસ એજ સાધુ મહાત્મા રોહિદાસને

ત્યાં પાછા પધાર્યાં. મહાત્માજીને જોઇને બગતે પ્રભુમ
મ્મી,

“હેમ બગત ! પારસમણિનો કંઈ ઉપયોગ જ ન
કર્યો, બસા માણસ ! આ જૂંપડીમાં બેઠા કરતાં થોડું
સોલું બનાવીને એકાદ બંગલો, સારાં વસ્ત્રો, અને
સુખ સામગ્રી તો વસાવી લેવી હતી ?” મહાત્માજીએ
હસતાં હસતાં કહ્યું.

દેહમાં છે, હું તે આપના આપેલા. પારસમણિની
ફીકર કું ? કે પ્રભુના આપેલા આ અમુલ્ય પારસમણિ-
અનુષ્ઠ શરીરની ફીકર કરું ? આપનો પારસમણિ
આપ પાછો લઇ જાઓ, હું તો આજ જેવા સંતોની
કૃપાથી સુખી જ છું.” બગતે નિરપહતા બતાવી.

બગવાને જ્યાં આજથી બાર વર્ષ પહેલાં
પારસમણિ મૂક્યો હતો ત્યાં ને ત્યાંથી પાછો લઈ

સકાતા મરતકપર બગવાનનો હાથેશાં હાથ હોય છે.

“મહારાજ ! હું તો જો કે કંઈ જાણતો નથી.
પણ આપના જેવા મહાત્માઓના મુખથી સાંભળ્યું
છે કે ઇન્દ્રિયોનાં સુખ તો ૮૪ લાખ યોનિમાં-
કામદા-કૃતરાની યોનિમાં પણ ભોગવ્યાં જ છે, એમાં
તે શું વિશેષતા હતી ? અરી વિશેષતા તો માનવ

લીધો અને મનમાં ને મનમાં ચોતાતા ભક્તની
સમલોછાદમકાંચનઃ જેવી શ્રુતિ જોઈ પ્રસન્ન
થયા અને એક શાલીગ્રામની મૂર્તિ આપીને બેઠ્યા:-

“બગત ! હું પ્રસન્ન થઈને આ શાલીગ્રામની
મૂર્તિ આપું છું, રોજ આહું પૂજન કરજો, અને

પૂજન ક્યો બાદ રોજ એકેક સોના મહોર તમને મળતી રહેશે, એનો અનાદર કરશો નહિ, આ તો ભગવાનની આપેલી પ્રસાદી છે, ભક્ત લોકો પ્રસાદીનો અનાદર કરતા નથી.”

“જેવી આપની આજ્ઞા” કહીને રોહિદાસે શાલીગ્રામની મૂર્તિ લઈ લીધી. મહાત્માજી ત્યાંથી થોડે દૂર જઈને અંતર્યામિ થઈ ગયા.

નિયમ પ્રમાણે રોહિદાસજી નિત્ય શાલીગ્રામની પૂજા કરતા, અને એમાંથી એક સોનામહોર નિકળે એનું અન્ન-વસ્ત્રાદિ લઈને સાધુસંતોને આપી દેતા, આ વાતની શહેરના રાજાને ખબર પડી કે રોહિદાસ આટલા બધા દ્રવ્યોનો ખાટો વ્યય કરતો રહે છે, એ બધું ક્યાંથી લાવે છે ?

એણે રોહિદાસની જૂંપડીની તપાસ કરવા સીપા-ઈઓ મોકલ્યા, તપાસ કરતાં એક કોથળીમાંથી શાલીગ્રામ અને સોનામહોર નિકળી આવ્યાં, સીપા-ઈઓએ એ શાલીગ્રામ સહિત સોનામહોરોની કોથળી રાજાને સુમ્રદ કરી દીધી.

પરંતુ ભક્તની પાસેથી ભગવાન દૂર કેવી રીતે જાય ? એને ક્યાં રાજસુખની ઇચ્છા હતી ? ખીજે દિવસે એજ કોથળી રોહિદાસને ત્યાંથી મળી આવી.

રાજાએ બે ત્રણ વાર શાલીગ્રામ જૂંટવી લીધા, પરંતુ પહેલાંની જેમ ખીજે દિવસે રોહિદાસને ત્યાં પહેાંચી જતા, આથી રાજાએ રોહિદાસને સાચા ભક્ત માની લીધા, અને રોહિદાસને ત્યાં આવીને રાજા પોતે ભક્તને પગે પડ્યા.

[૬]

રોહિદાસનો નિવાસ કયા ગામમાં હતો અને કયા સંવત્માં એનો જન્મ થયો હતો. એ તો અત્યાર સુધી સારા ઇતિહાસ-વેત્તાઓ પણ જાણી શક્યા નથી પરંતુ એનાં ભજનનાં પ્રકાશિત પુસ્તકો પરથી અને સંસાધકોના સંશોધન ઉપરથી એટલો નિશ્ચય થાય છે કે-તેઓ કાશીથી થોડા દૂરના ભાગમાં જ રહેલા હતા, અને તેઓ તુલસીદાસજીના સમકાલીન હતા, ભક્તપુરુષોનાં ચરિત્રો જ અનુકરણીય હોય છે, એના જન્મ સંવત્ અને સમયના વાદમાં હિતરવાથી કંઈજ લાભ મળતો નથી. અસ્તુ.

એક દિવસ સાંજના સમયે રોહિદાસ ગામથી બહારના મંદિરથી દર્શન કરીને પાછા વળતા હતા,

હાથમાં પૂજા કરવા માટેનાં પુષ્પો હતાં, એટલામાં એક બ્રાહ્મણે રોહિદાસને કાશીનો માર્ગ પૂછ્યો. રોહિદાસે રસ્તો બતાવીને કહ્યું:-“મહારાજ ! આપ ગંગાસ્નાન માટે જાઓ છો ?”

“હા, હું યાત્રાએ નીકળ્યો છું. અને અત્યારે કાશી જઈ રહ્યો છું.” બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો.

પોતાના હાથમાંનાં ફૂલોમાંથી થોડાં ફૂલો આપતાં રોહિદાસે કહ્યું:-“ત્યારે આપ કૃપા કરીને મારો આ પૂજાપો ગંગા-ત્રિપાનો ચડાવજો અને મારા વતી સ્નાન કરજો.”

બ્રાહ્મણે રોહિદાસનાં આપેલાં પુષ્પો લઈ લીધાં, અને ગંગાજીમાં જઈને સ્નાન કયું, રોહિદાસના આપેલાં પુષ્પો ગંગાજીમાં પધરાવીને રોહિદાસના વતી સ્નાન કર્યું. ગંગાજીએ રોહિદાસ પર કૃપા બતાવવા માટે પ્રવાહમાંથી પોતાનો એક હાથ કાઢીને બ્રાહ્મણને એક અમૃત્ય રત્નકંઠણ આપ્યું. પરંતુ આવું અમૃત્ય રત્નકંઠણ જોઈને બ્રાહ્મણની બુદ્ધિ બદલી ગઈ ! કંચન અને કામિનીથી ઠોતું ચિત્ત અચળ બનતું નથી ?

યાત્રા કરીને ઘેર આવ્યા બાદ બ્રાહ્મણની ખર્મી ખૂટવા લાગી એટલે એણે એ કંઠણ વેચવાની ઇચ્છા કરી, આખા શહેરમાં ફર્યા છતાં આવું અમૃત્ય કંઠણ કોણ ખરીદી શકે ? આખરે રાજદરબારમાં જઈને બ્રાહ્મણે એ કંઠણ વેચી નાખ્યું !

રાજાએ એ કંઠણ પોતાની પુત્રીને આપ્યું. પુત્રીને એ કંઠણ બહુજ ગમી જવાથી ગમે તેટલી કિંમત આપીને પણ એની જોડીનું કંઠણ મંઝાવી આપવા માટે રાજા પાસે હાં કરી, પુત્રીની ઇચ્છા-પૂર્ણ કરવા માટે રાજાએ, પેલા બ્રાહ્મણને બોલાવ્યો, અને એની જ જોડીનું ખીજું કંઠણ લાવી આપવાનો હુકમ કર્યો, બ્રાહ્મણે જે સત્ય ખીના હતી તે કહી સંમળાવી, પરંતુ રાજાએ એ વાત માની નહિ અને આજ્ઞા કરી કે “પંદર દિવસમાં જો આવું કંઠણ નહીં લાવી આપે તો તારો શિરચ્છેદ કરીશ.”

બ્રાહ્મણ ગબરાયો, રોહિદાસની પાસે જઈને તે પગમાં પડી ગયો અને બધી હકીકત કહીને કહ્યું કે : આપના કંઠણને પચાવી પાડવા જતાં મારી આ દશા થઈ છે છતાં હવે મારા પ્રાણ બચાવવા એ

આપના હાથની વાત છે આપ મારા પર કૃપા કરીને ગમે તે રીતે પણ એવું જ બીજું કંઈ પણ મેળવી આપો.

સંતપુરુષોના હૃદયમાં ક્ષમાનો અદ્વિતીય ગુણ હોય છે. એટલે તો ગૌ. શ્રી તુલસીદાસજીએ સંતપુરુષોના હૃદયને માખણની સાથે સરખાવ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ માખણ તો પોતાના તાપથી પીગળે છે, પરંતુ ભગવદ્ભક્તો-સંતપુરુષો તો બીજાના તાપથી-દુઃખથી પણ પીગળી જાય છે. રોહિદાસને બ્રાહ્મણ ઉપર દયા આવી, એણે બ્રાહ્મણને સાન્તવન આપીને કહ્યું:-

“બ્રહ્મદેવ ! ગભરાઓ નહિ, ગંગાજી તો અહીંથી દૂર થાય છે, એટલે થોડા દિવસમાં ત્યાં જઈને આપણે પાછા ફરી ન શકીએ પરંતુ ગંગાજીના એ સ્વયં-સ્વરૂપથી આપણે શું પ્રયોજન છે? એ ભગવતી ભાગીરથીનું સૂક્ષ્મસ્વરૂપ તો સર્વવ્યાપી છે, એ જરૂર આપણા પર કૃપા કરશે.” કહીને રોહિદાસે એક લાકડાની કાથરોટ મંગાવી, અને એમાં પાણી ભરીને ગંગાજીની પ્રાર્થના કરતા તેઓ બોલ્યા:- **મન યંગા તો કાથરોટમે ગંગા** ”

ભક્તની પ્રાર્થના ભગવતી ભાગીરથી ન સાંભળે એ કેમ અને? પતિત અનેલા મહાકવિ-જગન્નાથની સ્તુતિથી આવન સીડી ચડીને પણ પાવન કરનાર એ ગંગાજીએ ભક્તની પ્રાર્થના સાંભળીને કાથરોટના પાણીમાંથી પોતાનો હાથ બહાર કાઢીને એક કંકણ રોહિદાસના હાથમાં આપ્યું, રોહિદાસે ગંગામૈમાને પ્રેમથી નમસ્કાર કર્યો, અને કંકણ બ્રાહ્મણને આપીને બ્રાહ્મણનો પ્રાણ બચાવ્યો.

કહે છે કે:-ગંગાજીએ તે દિવસથી એ કાથરોટને ઠેકાણે એક ઝરણું બનાવી દીધું, આજ દિવસ સુધી માત્ર પૃથ્વી ઉપર વહેતું એ ગંગા-ઝરણું ભક્ત રોહિદાસની પ્રેમ ભક્તિના પ્રવાહના પ્રતીક રૂપે વહ્યા કરે છે.

આ અસૌકીક ઘટના બન્યા પછી રોહિદાસની કાર્તિ ચારે દિશામાં ફેલાવા લાગી, રાજદરબારમાં પણ તેનો યશ ફેલાઈ ગયો, ચારે દિશામાંથી સંત પુરુષો રોહિદાસજીનાં દર્શન-સત્સંગ કરવા માટે આવવા લાગ્યાં.

રોહિદાસે પોતાની વાણીમાં અસંખ્ય ભજનો બનાવ્યાં, એમની સાખીઓ અઘાપિ ભક્તલોકો ભજનમાં ગાય છે, અને એમાંથી ઝરતાં અખંડ

ભક્તિઝરણુંથી સુગંધનોની બાજ અને આબ્યંતર મલીનતા દૂર થઈ જાય છે.

ભક્તનું હૃદય ભક્ત તરફ આકર્ષીય છે, અને કુચ્છંદી મનુષ્યનું વલણ કુચ્છંદી તરફ જ વળે છે, એ ન્યાય મુજબ ભક્ત રોહિદાસની પ્રખ્યાતિ એ સમયના મહાન રામભક્ત ગોસ્વામી શ્રી તુલસીદાસજીના કાનસુધી પહોંચી, રોહિદાસની ભક્તિ કઈ હતી? તે ઈશ્વરી સંકેત અનુસાર તુલસીદાસજીને ખબર પડી ન હતી, પરંતુ તુલસીદાસજીના દિલમાં રોહિદાસને મળવાની ઉત્કંઠા થઈ આવી, અને પોતાના શિષ્યમંડલ સહિત તેઓ રોહિદાસને મળવા માટે ચાલી નિકળ્યા.

રોહિદાસના ગામની બાજોળે આવીને તુલસીદાસજીએ પોતાનો સુકામ કર્યો, એ ગામમાં એક બ્રાહ્મણ તુલસીદાસજીનો પરમ ભક્ત હતો, તેને બોલાવીને તેઓએ પૂછ્યું કે-“અહીં રોહિદાસ નામના કોઈ ભક્ત રહે છે?”

બ્રાહ્મણે હાથ જોડીને કહ્યું:-“મહારાજ ! અહીં કોઈ રોહિદાસ નામના મહાત્મા કે બ્રાહ્મણ રહેતા નથી, હા, એક રોહિદાસ નામનો શદ્ર ચમાર રહે છે, એ શાલીગ્રામની પૂજા કરે છે, એની થોડી ઘણી પ્રખ્યાતિ પણ છે, પરંતુ આપ જેવા મહાત્માએ એને ત્યાં જવું થોડું નથી, એ ચમાર ગમે તેટલો શુદ્ધ હોય તો પણ કંઈ આપ જેવા મહાત્માની બરાબર તો નથી જ.”

રોહિદાસજી ચમાર ભક્તિના છે, એ જાણીને તુલસીદાસજીને ઘણું જ લાગી આવ્યું, પણ આટલે દૂર રોહિદાસજીને જ મળવા આવ્યા પછી એને મળ્યા વિના કેમ જવાય? એટલા માટે બધા શિષ્યોને સાથે નહિ લઈ જતાં માત્ર એક જ શિષ્યને સાથે લઈ ને જવાનું ગોસ્વામીજીને ઉચિત લાગ્યું. એટલે એક અલ્પબુદ્ધિના હરિદાસ નામના સાધુને સાથે લઈને તેઓ રોહિદાસજીની પહોંચી તરફ જવા નીકળ્યા.

આ ઘટનામાં ગમે તે ઈશ્વરી સંકેત હોય, પરંતુ બરાબર તુલસીદાસજીને મળવા આવવાનો સમય હતો, અને એ જ સમયે ભક્ત રોહિદાસજી પોતાના આંગણમાં પડેલા એક મરેલા બળદનું ચામડું ઉતારી રજા હતા! પૂર્વજન્મના સદ્ગુણની આગ્રાનુસાર એ તો એનો નિત્યનો ધંધો જ હતો, **કરમે કામ ઔર મુક્તમે રામ** એ ગુરુ આગ્રામુજબ એ પોતાના નિત્ય કાર્યમાં મશગૂલ બન્યા હતા, એના હાથ સોહાથી ખરડાયેલા હતા, અને મુખમાં રામનું નામ હતું.

પોતાનું નામ પૂછતા ગોસ્વામીજી ચાલ્યા આવતા હતા, રોહિદાસે દૂરથી જ તેઓને ઓળખી લીધા, રોહિદાસજીને પણ તુલસીદાસજી પ્રત્યે ખૂબ જ માન હતું, આને અનાયાસે પોતાને ત્યાં તેઓ પધારતા હોવાથી, પ્રેમના આવેશમાં તેઓ શું કરી રહ્યા છે, એનું એને બાન ન રહ્યું ! અને બળદને ચીરવાનું કામ પડતું મૂકીને તેઓ એકદમ સામે દોડ્યા ! આવી દશામાં આવતા રોહિદાસજી તેઓને ભેટવા માટે પાસે આવી પહોંચ્યા કે તરતજ ગોસ્વામીજી બે ચાર ડગલાં પાછાં હટી ગયા ! આથી ભેટવાને બદલે રોહિદાસજી તેઓના ચરણોમાં પડી ગયા.

રોહિદાસજી પણ ગો. શ્રી તુલસીદાસજીનો આ સંકાય સમજી ગયા હતા, તેઓને પોતાની આવી દશા માટે જરા ખેદ પણ થયો, છતાં હવે શું થઈ શકે તેમ હતું ? પરસ્પર બન્ને ધડીભર મૌન રહ્યા, અને બન્નેએ પોત પોતાની મેળે સમાધાન કરી લીધું.

રોહિદાસજી બ્યારે ભેટવા માટે પાસે આવ્યા, ત્યારે ગો. શ્રી તુલસીદાસજી થોડા દૂર તો હટી ગયા હતા, છતાં લોહીથી ખરડાયેલા રોહિદાસના હાથના બે ચાર ઊંટાઓ તેઓના વસ્ત્ર પર પડી ગયા હતા.

ચિત્તવૃત્તિના સંકાયને અંગે ગોસ્વામીજીના ચિત્તની વૃત્તિ જરા અપ્રસન્ન બની ગઈ હતી, છતાં યોગ્ય વાર્તાલાપ કરીને તેઓએ રાજ માગી, હંડવત્ પ્રણામ કરીને રોહિદાસજીએ ક્ષમા માગી અને ગોસ્વામીજીને વિદાય આપી.

પોતાના શિષ્યને લઈને ગોસ્વામીજી પાછા ક્યાં અને માર્ગમાં જ તળાવ ઉપર જઈને તેઓએ સ્નાન કર્યું, અને વસ્ત્ર બદલી નાખ્યું, પહેરેલા વસ્ત્રમાં ભોહીના જે ડાઘાઓ પડી ગયા હતા, તેને કાઢવા માટે ગોસ્વામીજીએ ધણે જ યત્ન કર્યો, પરંતુ જેમ જેમ એ વસ્ત્રને ધોતા ગયા, તેમ તેમ એ ડાઘાઓ વધારે ખુલ્લા થવા લાગ્યા ! આથી કંટાળીને તેઓએ એ વસ્ત્ર પોતાના બુદ્ધિહીન શિષ્ય હરિદાસને ધોઈ નાખવાની આજ્ઞા કરી અને પોતે પોતાને ઉતારે આવ્યા.

આ બાબુ પેસો બુદ્ધિહીન શિષ્ય ગોસ્વામીજીનું વસ્ત્ર ધોવા લાગ્યો, ધણેજ પરિશ્રમ કર્યો છતાં એ ડાઘાઓ તો જેમના તેમ રહી ગયા, આથી શિષ્ય ધણે જ ગભરાઈ ગયો, અને ગુસ્સી સેવને જ સાચી

સેવા માનનારા એ ભક્ત શિષ્યો એ ડાઘાઓને મોઢાંથી ચૂસીને દૂર કરવાનો પ્રયાસ અજમાવી નેયો ! ગુસ્સી આજ્ઞાપાલન કરવામાં તેને ધર્મધર્મનો ભેદ સૂઝ્યો નહિ !.

હરિદાસ નામનો ગોસ્વામીજીનો આ શિષ્ય સૌથી બુદ્ધિહીન હતો, પરંતુ આ વસ્ત્રના ડાઘાઓને જેમ જેમ ચૂસતો ગયો, તેમ તેમ તેનામાં અસૌકીક જ્ઞાન સ્ફૂરવા લાગ્યું, એની અનુપમ દિવ્યદષ્ટિ થઈ ગઈ અને બીજી બાબુ લોહીના ડાઘાઓ પણ અદૃશ્ય થઈ ગયા !.

શિષ્યે આવીને ગોસ્વામીજીને પ્રણામ કર્યો, અને ધોયેલું વસ્ત્ર આપી લીધું, આ ગુણમેદની ગોસ્વામીજીને પણ ખચર ન પડી ! ત્યાંથી શિષ્યો સહિત તેઓ પોતાના નિવાસસ્થાન-કાશીમાં આવી પહોંચ્યા.

x x x

સંધ્યાનો સમય હતો, હજારો માનવસમુદાયની વચમાં ગો. શ્રી. તુલસીદાસદાસજી રામાયણની કથા વાંચી રહ્યા હતા, તેઓનો આ સત્સંગ નિત્યનો હોવા છતાં દૂર-દૂરના શ્રાતાઓ ગોસ્વામીજીની કથા સાંભળવા માટે ત્યાં આવતા હતા..

રોહિદાસજીને મળીને આવ્યા બાદ પહેલે જ દિવસે ગોસ્વામીજી સત્સંગ કરાવી રહ્યા હતા, વનવાસમાંથી અયોધ્યામાં આવ્યા બાદ સીતાજી બધા વાનરોને વસ્ત્રાલંકારની ભેટો અને સુંદર ભોજનો આપતાં હતાં એ પ્રસંગ ચાલી રહ્યો હતો.

પ્રસંગમાં આગળ ચાલતાં “સીતાજીએ હતુ-માનજીને પોતાનો અમૂલ્ય મણિકાર ભેટમાં આપ્યો, અને હતુમાનજી હારમાંના એકેક મણીને પોતાના મુખ વડે તોડી પાડવા લાગ્યા, આથી સમાના દરેક મનુષ્યો વિચાર કરવા લાગ્યા. કે-હતુમાનજી ગમે તેમ પણ વાનર જાતિના હોવાથી આવા અમૂલ્ય હારની તેને કિંમત ક્યાંથી સમજાય ?”,

અહીં સુધીના પ્રવચન બાદ ગોસ્વામીજીને રોહિદાસજીનો તાજેજ દાખલો પાદ આવી ગયો ! અને જાતિ-સ્વભાવપર કંઈક વિશેષ વિવેચન કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી ! તેઓ આગળ બોલવા જતા જ હતા, ત્યાં હાથ નેડીને જ તેમનો શિષ્ય હરિદાસ ઉભો રહ્યો અને વિનયથી કહ્યું.

“ ગુરુદેવ! આગળનું વિવેચન કૃપા કરીને કરશો નહિ ”

શિષ્યને સામે ઉભેલા જોડને તુલસીદાસજીએ સહજ આવેશથી કહ્યું:-

“ કેમ ? ”

“ —ગુરુદેવ! આપ જે કંઈ કહેવાના છો તે હું જાણું છું ” હરિદાસે વિરમિત કરી.

“ તું શું જાણે છે ? ” ગોસ્વામીજીને આશ્ચર્ય થયું.

“ —પ્રભો! આપ ગઈ કાલે બની ગયેલી ભક્તરાજ રોહિદાસની જાતિ સંબંધી વિવેચન કરવા ઇચ્છો છો, એ વિવેચનમાં ભક્તિની નિંદા અને જાતિની સ્તુતિ આવશે, અને એ પ્રમાણે થવું યોગ્ય નથી ” શિષ્યે રડરડતો રડીટ કર્યો.

હરિદાસનું વચન સાંભળીને ગોસ્વામીજી આશ્ચર્ય-મુગ્ધ બની ગયા! પોતાના મનમાં ધારેલી વાત પોતાના જીહ્વિહીન શિષ્યે કેવી રીતે કહી દીધી એ વસ્તુ જ તેઓના સમજવામાં ન આવી! આથી તેઓએ પૂછ્યું:-

“ બેટા! મારા અંતરની વાત તં કેવી રીતે જાણી ? ”

ગુરુ મહારાજ! આપની જ કૃપાથી, આપનું ગાથાવાણું વસ્ત્ર ચૂસવાથી મને દિવ્યદષ્ટિવાણું જ્ઞાન થતું છે ” શિષ્યે સમાધાન કર્યું.

શિષ્યની આ વાત સાંભળીને ગોસ્વામીજીનું આવરણ દૂર થઈ ગયું, રોહિદાસજી પ્રત્યેની જાતીય ધૂણાને બદલે તેઓને તેમના ભક્તિભાવ અને આત્મભાવ ઉપર ખૂબ જ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. તેજ દિવસના પ્રવચનમાં તેઓએ કહ્યું:-

જનુરુદાઈ જુલહે પડી દુરે પયોં માન્નાર ।

જુલસી હરિકી ભક્તિ ચિન ચારોં વર્ણ જમાર ॥

પ્રવચન પૂર્ણ થયું, પરંતુ હવે પૂર્ણપ્રેમથી રોહિદાસજીને ભેટવા માટે ગોસ્વામીજીને તાકાવેલી લાગી

હતી, રોહિદાસજીનું તેઓએ જાણે અપમાન કર્યું હતું આ બધા વિચારો તેઓના મનમાં વિદ્યુત્તરે આબ્યા અને ચાલ્યા ગયા !

મહાત્માઓના નિશ્ચયો અડગ હોય છે, નિશ્ચય થઈ ગયા પછી તેઓ સમયને ગુમાવતા નથી પોતાના બધા શિષ્યોને લઈને તેઓ રોહિદાસજીને મળવા માટે ચાલી નિકળ્યા, આ વખતે પણ રોહિદાસજી તેઓની સામે દોડીને આવ્યા, પરંતુ બ્યારે ગોસ્વામીજી ભેટવા માટે આતુર હતા, ત્યારે રોહિદાસે દૂરથી જ હંડવત પ્રણામ કર્યા, અને બીજે જ દિવસે પાછા પધારવાનું કારણ પૂછ્યું.

ગો. શ્રી. તુલસીદાસજીએ બધું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું અને પોતાની ભેટવા માટેની વૃત્તિ પણ જણાવી દીધી.

રોહિદાસજીએ હાથ જોડીને કહ્યું:- “ પ્રભો! પ્રથમ મીઠન વખતે મને જે પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે પ્રેમાવેશ હવે મારામાં રહ્યો નથી, તે વખતે જે ભાવ મારામાં આવ્યો હતો, એ ભાવ તો નૈઃસર્ગિક હતો, આજે હું આપને જે ભાવથી ભેટીશ એ ભાવ કૃત્રિમ હશે, પછી તો જેવી આપની ઇચ્છા. ”

ત્યારબાદ તુલસીદાસજીએ અનેક રીતથી સત્સંજ વાર્તાવાપ કર્યો, તુલસીદાસજીના પ્રિય શિષ્ય હરિદાસે તુલસીદાસજીની અખંડ રામભક્તિનું પ્રેમમયી વાણીથી વર્ણન કર્યું. અને એ વર્ણન સાંભળીને રોહિદાસજીના હૃદયમાં પ્રેમાવેશનો ઉભરો આવી ગયો. રોહિદાસજી એકદમ પ્રેમાવેશમાં ઉભા થયા. અને ગોસ્વામીજીને ભેટી પડ્યા!

ભક્ત ભક્તને ભેટ; એમાં પછી અંતર શું રહે?

આપણે આપણા એ અભિન્ન ભક્તરત્નને ભેટતા જ રાખીને એના જેવો પરમ પ્રેમ કેળવવા પ્રયત્ન કરીએ તો ?

સંપૂર્ણ.

લેખક: ભક્ત પુ'શ્વરામજી, માણસા ઉ. ગુ.

પ્રેમ...એ શબ્દનું પ્રગટ સ્વરૂપ સમજવા માટે જ કરોડો સંતો અને ગ્રંથોનો ગોળો ધ્વનિ થઈ રહ્યો છે, છતાં તેનું મૂલ્યપ્રાય જડ સ્વરૂપ જડબુદ્ધિની જડમાં એવું તો મળ્યુંત જડાર્થ ગયું છે કે દેશો-દેશમાં, ગામે ગામમાં કમનસીબ કુટુંબોમાં, અને ધરોધરમાં રોષ ભરી આંખો પાપનાં રક્ત હજી વરસાવે છે. ત્યાં દીન, અને દીનખંધુ સામે દષ્ટિ કરવાનો તો અવકાશ જ ક્યાંથી?

સૌને વહાલો તો પ્રેમ જ છે. વૈર તો ડોહને ગમતું જ નથી. છતાં શા માટે સૌ ડોહ દેખના વરસાદ વરસાવે છે? તેના ઉત્તરમાં બાપક સંદેશો શ્રી હરિનો એવો આવે છે કે તેઓ ખીચારાઓને ખબર જ નથી કે:-અમારો વરસાવેલો દેખનો અગ્નિ પ્રથમ તો અમને પોતાને જ બાળતો હશે.

હજારો સમસ્યાઓ થઈ ચૂકી. હજારો ઇસારા થઈ ચૂક્યા. છતાં જો તું આત્મપ્રેમ ના કમાયો! તો આખું જીવન ફના જ કર્યું છે. હજી સમય ખચતો હોય તો આજે જ ચેતન થા. આત્મવત્ થન.

પકાડો અને પર્વતો. નદીઓ અને નાળાંઓ. વૃક્ષો અને વેલીયો, સાતે સમુદ્રો અને સામદ્રીયો, અરે અનંત બ્રહ્માંડોના અણુ-અણુઓ પુષ્પ લઇને તારી રાહ નેહ રહ્યાં છે, છતાં ઓ કુલ્મના કંબુસ માયાવી મનવા! વિશાળતાને વજીસાવીને સંકુચિત પામર કેમ બને છે?

વરસતા વરસાદને પૂછી જો કે આટલા બધા ઉમંગથી નાચરંગ કરતો તું વરસી રહ્યો છે તેમાં તારો કયો પ્રેમ; કેના ઉપર, કેવો અને કેટલા પ્રસાદમાં છે? તેનો ઉત્તર લેવા અંતરગુહામાં ઉતરી જ.

પ્રસરી રહેલા પ્રખ્યાત પવનને પૂછી જો કે તારા તાન્ડવમાં તું કેના ઉપર રાગદ્રેષ કરે છે? તારો પ્રેમ એવો તે કેવો મરતાનો છે કે તું રૈતીના કણેકણ સાથે રમવામાં આટલો મહાન છતાં શરમાતો નથી.

ઝાડનું પાન પ્રેમનાજ હિંડોળે હોંઘી રહ્યું છે. વિશ્વભરની અનંત સંપત્તિ પોતાના ઇષ્ટ પ્રિયતમના પુનર્મિલનના પવિત્ર આશાએ પોતાના સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તત્પર છે. પણ તે ઇષ્ટ શું? તે બાળ્યે જ ડોહ વૃત્તિઓ બાળીને તેને વરી શકે છે.

પુષ્પની પાખંડીઓ અવતારને સફળ કરવા ઇષ્ટ આત્માની આશાએ પ્રેમના પરાગ પ્રસારી રહી છે. પૃથ્વી ઇષ્ટ વર્ષાની આશાએ પ્રેમનાં અમીપાન કરતી ઘોર તપશ્ચર્યા કરી રહી છે. અહા, બન્ય છે. તારી વિશાળતાને! તું આટલી મહાન છતાં પ્રેમ-દેવની આગળ તું પણ દીનતા અને ક્ષમાભાવ ધારણ કરતાં લેશ પણ લજ્જતી નથી.

છતાં કાઢવના કીટક જેવાં જીવનધારી માનવો પોતાની મોટાઇમાં ચેતન છતાં આત્મપ્રેમ-પરમાત્મને પ્રેમ સ્વીકારતાં લજ્જત થાય છે.

પ્રેમ, પ્રત્યક્ષ, પ્રગટ અને ચેતનદેવ છે. માટે તે પરિચિત અને પ્રગટ ચેતનને જ વરી શકે. અને તેમ ન બને ત્યાં સુધી “પ્રેમ” એ નામની નકલ થાય છે પિશાચણી તેના પાલકની ત્રાસિકા બને છે.

વિશુ વિશ્વરૂપ છે. વિશુ ચેતન છે. વિશાળ છે. માટે સંકુચિત ભાવનો આજે જ ત્યાગ કરો. કારણ કે તારી અજ્ઞાતતાથી તારો વિશ્વવ્યાપી વારસો તારા દેહમાં રહેલા દેવોના કબજામાંથી સદાને માટે

દૂર થઈ દેવના દરીયામાં ડૂબી જાય છે. ઓ...બહાણા...કનેયા ! તારી સોનાની દ્વારિકાં સમુદ્રમાં સમાય છે.

ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, મીરાં, નરસૈયો, નામદેવ ગાનદેવ આદિ ભગવદ્ભક્તો; જનક વશિષ્ઠ આદિ બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષો, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી રામતીર્થ, સ્વામી વિવેકાનંદ, ભર્તૃહરિ, જોષીચંદ આદિયોગીઓ, વિશ્વ-પ્રેમના પ્રગટ પ્રત્યક્ષ મોંઘા મંત્રોના પાઠ ભણાવી ગયા છે, છતાં હજુ અમાગણી જીમડી આશિર્વાદ વરસાવતાં અચકાય છે, તો હજુ આખાય દેવ બ્રહ્માન્ડમાં દુર્યોધન રૂપી અવંકાર, ધર્મ સ્વરૂપ યુધિષ્ઠિરની ચક્રવર્તી ગારી જરૂર પડતી જ બેઠો છે એમ જ ગણાશે; તું પ્રપંચના જુગારમાં સર્વસ્વ મુકિતરૂપી

દ્રૌપદી સહિત ગુમાવી બેઠો છે. એમ નક્કી જાય. છતાં.....

દેહરૂપી રથપર ઇન્દ્રિયોના ઘોડાઓને ચલાવવામાં અંતઃકરણોના આસન પર સુધડ સારથી રૂપ શ્રી કૃષ્ણ (બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ)ને સત્વરે પધરાવી તત્ત્વમસિની પ્રત્યંચા નિશ્ચયના ધનુષ્ય ઉપર ચડાવી ષડ્રીપુનો સંહાર કરી શિવોહંતું સ્વરાજ્ય સ્વાધીન કર.

પણ... બહાણા ! એટલું જ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે શ્રીકૃષ્ણ વિશ્વરૂપ છે. માટે વિશ્વમાંના એક આત્મી પ્રેમ ચૂકીશ તો તારો વિજય કદી નથી. ઈ શાન્ત થા. સુખી થા.

સાચો ભક્ત

જેનો આત્મા સાકરની પેઠે મધુર છે, તેને ખીબની ખાશાની શી પરવા છે ? જેનો આત્મા એ પરમાત્માનાં દર્શન કરે છે, તેને આકાશના કોધનો શો ડર છે ? આકાશની ઉપર રહેલ ચંદ્રમા તરફ દૂતરો ભસતો રહે તો પણ તે પોતાની મધુર ચાંદની ફેલાવતો અને હસતો જ રહે છે. જલ ઉપર ગમે તેટલો કચરો પડતો રહે છતાં તે પોતાની નિર્મળતા છોડતું નથી તેવી જ રીતે તું તારી નિર્મળતામાં જ રહીશ તો તું સાચો ભક્ત જ છે.

જેને ભગવાન સિવાય ખીબું કાંઈ જોઈતું નથી, તે અંધારામાં આધડતો નથી, એ ખરો ભક્ત કોઈ દિવસ અશાન્ત થતો નથી, જગતમાં જે કાંઈ બને છે, તેની કિમ્મત બહુ અલ્પ છે, આખા જગતનું રાજ્ય મળે તેના કરતાં એક સારો વિચાર મળે તેની કિમ્મત અનેક ગણી વધારે છે, સાચો ભક્ત દૈહિક સુખ કરતાં સારા વિચારો મેળવવા માટે વિશેષ આતુર રહે છે.

યુવાનીનું સૌન્દર્ય વિજળીના ચમકારા જેવું છે, વ્યવહારમાં જે વસ્તુ ન મળતી હોય તે વસ્તુ મળ્યા પછી તેની કિમ્મત ઓછી થવા લાગે છે, કારણ કે એ બધાં ક્ષણિક સુખો છે, જે સુખનો અંત દુઃખમાં આવે તેને સુખ કહેવું એ સુખની હાંસી કરવા બરાબર છે.

ભક્તોના ધ્યાનગમ્ય ભગવાન્

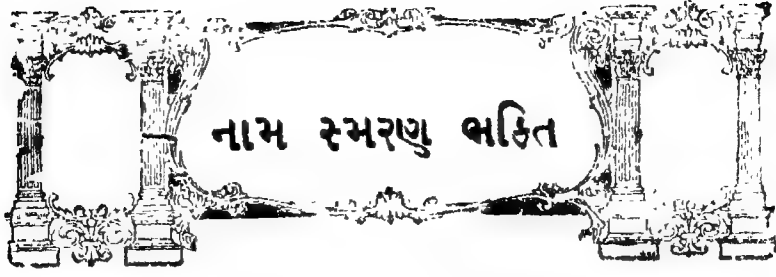
અર્થઃ-ભગવાન પોને સ્વરૂપના લાભથી જ પૂર્ણ છે, તે આજ્ઞાતી મનુષ્યો પાસે પોતાની પૂજા કરાવવા પ્રવૃત્તતા નથી, પરંતુ તેઓ દ્વાર્ય દેવાથી પૂજા કરનારને ફલ આપે છે, જે લોભા ધન વિગેર પદાર્થોથી પ્રભુને માન આપે છે, તે પદાર્થ પોતાને માટે થાય છે, જેમ મુખ ઉપર જેટલી શોભા કરીએ તે બધી અરીસામાં નહીં પ્રતિબિમ્બને મળે છે. તેમજ ભગવાનની પૂજા જેણે કરેલ હોય, તેનું ફલ પૂજા કરનારને મળે છે.

ભક્તિભાગ

ભકતોના ભગવાન

ધન્ય પ્યારા આપને ભક્તિસુધા ભરનાર છે,
વીણા વગાડી વિશ્વને વૈકુંઠવત કરનાર છે;
કીર્તનાચાપ શ્રી સીતારામજી સર્માં.

લે:—કીર્તનાચાર્ય મહાત્મા શ્રી સીતારામજી શર્મા.

કળાદેવતા સામ્રાજ્યમાં અને આધુનિક જમાનાના વિષમ વમળમાં આજની દુનીયા અવગે માર્ગે દોરાઈ રહી છે મનુષ્યજીવનની સાચી કમાણી શ્રી હરિનું નામસ્મરણુ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. એ સ્મરણુમાં આજની દુનીયામાં શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને વિશ્વાસ રહ્યો નથી. અને જેથી એ માર્ગના ખીલકુલ અજ્ઞાત માણસો છે. તેઓ એમ યોલે છે કે કેવળ પોપટની માફક. “રામ-રામ” અને “કૃષ્ણ કૃષ્ણ” કરવાથી શા અર્થ સરે? પણ એ ભાઈઓની સમજમાં ફેર છે. દૃષ્ટાંત તરીકે રસ્તામાં એક અગ્નિનો તણખો પડ્યો હોય અને એક અગ્નિવા માણસનો જૂલથી એના ઉપર પગ પડી જાય તો પણ તે દાઝે છે. તેમ પૂર્વના પ્રાતઃ સ્મરણીય કૌપિમુનિઓનું મંતવ્ય છે. કે “રામનું નામ” અગ્નિજ્વલેવાથી પણ એ પાપોના પુનઃ જન્મે આગી શકે છે. એક કવિ કહે છે કે

“રઘુપતિ રાઘવ રાજરામ,
પતિત પાવન સીતારામ.”

“સીતારામ” નું નામ પતિતપાવન છે અને એ નામ પાપીઓને પાવન કરતાઈ છે. જો એમાં એ શક્તિ ન હોત તો “પતિત પાવન સીતારામ ને બદલે” ભક્ત ઉદ્ધારણુ સીતારામ “લખાયું હોત. અને જો ભક્તોનો જ ઉદ્ધાર કરે તો એને સમદર્શી ન કહેવાય, ન્યાયી ન કહેવાય. એટલા માટે ખીજો એક કવિ કહે છે કે.

“સમદર્શી હૈ નામ તિહારૈ.

આહો તો પાર કરે.

હે પ્રજા! મેરે અવગુન ચિત ન ધરે.”

એટલાજ માટે ભક્ત શિરોમણિ પ્રાતઃ સ્મરણીય તુલસીદાસે કહ્યું છે કે

“કલજુગ કેવલ નામ આધાર,
સુમિર સુમિર ભવ ઉતરહિ પાર.”

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, કલિયુગમાં કલ્યાણનો માર્ગ અને ભવસાગર તરવાનો માર્ગ એકજ છે અને તે કેવળ સ્મરણુ પછી મંત્ર જેવો જે મંત્રિ હોય તે. લઈ શકે છે. અમુકજ મંત્ર કરવા એવું કંઈ નથી છતાં પણ મારા માનવા પમાણે રામનામ જપના કરતાં અને પ્રણવ ઝૂંકા ના કરતાં બધાજ મંત્રો મોટા છે. એટલે મોટા મંત્રોની માળાઓ કરતાં. માણસને એમ થાય છે. કે. કંઈજ ન થયું ન્યારે રામનામની માળા ઘણી સહેલાઈથી અને વધુ પ્રમાણમાં થઈ શકે છે. એથી શરૂઆતમાં માળા કરનાર ભાઈને એ મંત્રની માળાઓ ઉત્સાહી બનાવે છે કારણ એ કાર્ય ઝડપથી થઈ શકે છે.

આજની દુનીયામાં કેટલાક માણસો એમ પણ યોચે છે કે. ભગવાનના આપણે કંઈ સાડાપાર દોકડા કાઢ્યા છે કે—એમ એને જપીએ? અને કેટલાકનું ધારવું એમ છે કે પાપ કરતા હોઈએ તો તો જપીએ એ એમની સમજમાં ફેર છે. દાખલા તરીકે એક અત્યંત નિર્ધન કોઈ ધનપતિ પાસે યાચનાએ જાય અને કાકલુદી ભરી વાણીથી પોતાનું દારિદ્ર્ય દેડવા વિનંતિ કરે, ઉદાર ધનપતિ એની ગરીબાઈને લક્ષમાં લઈ બે પાંચ હજાર જેવી રકમ એને દાનમાં આપે તો હવે હું જવાળા માણું છું કે દાન લીધા પછી યાચક આશીષ આપશે કે શ્રાપ? આશીષ જ આપશે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બે પાંચ હજાર જેવી રકમ માટે દરિદ્રનારાયણુ જીવે ત્યાં સુધી હૃદયથી આશીષ આપે છે કે હે ધનપતિ! તં માત્ર દારિદ્ર્ય નષ્ટ કર્યું તો પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા તમારું કલ્યાણ કરે. હવે અનુમાન કરો કે બે પાંચ હજારના ઉપકાર બદલ માનવી આભારને વશ થાય છે. તો જે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ આપણા ઉપર અનવધી ઉપકારો કર્યા છે એને

ચાવીસ કલાકમાં એક પણ પણ ચાલ ન કરીએ યા એનો આભાર ન માનીએ તો શું એ માનવને માનવ કહી શકાય ? આ વાત માનવી યા ન માનવી એ દરેકની પાત્રતા ઉપર અવલંબે છે. પરંતુ સત્ય એ છે કે 'આપણા' હું અને તમે સર્વ, અરે સારીએ સૃષ્ટિ ત્યારે પોતાની માતાના ગર્ભરૂપી નર્કમાં સડતી હતી ત્યારે એણે પ્રભુને કોલ દીધો છે કે હે પ્રભુ ! મને તું આ ગર્ભરૂપી નર્કમાંથી બહાર કાઢ. મારાથી આ નર્કયાતના હવે સંદેવાતી નથી અને બહાર પડ્યા પછી હું મારાં પ્રત્યેક ડગલાં અચ્યુત (જ્યાં ગયા પછી પુનઃ આ ભવાટવીમાં પાછું ફરવું પડતું નથી.) ધામમાં આવતા માટે ભરીશ. આવો આપણે ગર્ભમાં કોવ કર્યો છે. છતાં આપણે કૃષ્ણના નામને બૂલીએ તો એવા બૂલણ માનવને માનવ કેમ કહેવાય ? એક કવિ કહે છે કે—

“આવ્યા અવસરે આણેભાલ રે,
હરિ રસ પીવા

કારણકે.—

ગર્ભે દીધો તેં તો કોલરે, હરિ રસ પીવા ”
અને બીજો કહે છે કે—

“પ્રભુને કોલ દીધો તો કરીશ સત્કર્મ સંસારે”
ત્યારે ત્રીજો પણ કહે છે કે—

“સત્કર્મ કરે કાળે. જન્મેના તું ભારતીમાં”
વળી આપણે ગાંધેશ્વરી પણ જાણીએ છીએ કે

“આ ગયા હૈ કર્મયુગ,
કુછ કર્મ કરનાં શીખ લેા.”

બાકી આત્મીય બદ્ધમાં, આટલા દાખલા પરથી સંદેહે સમાપ્તમાં આવતું હશે કે—ના—ના—અમરણ તો જરૂર કરવું જોઈએ. અને જો અમરણ ન કરીએ તો.

“આહાર નિદ્રાભયમૈથુનં ચ,

સામાન્ય મેતન્ પશુભિર્નગણામ ”

જો કેવળ પેટ ભરીને મરી જવું હોય, આહાર નિદ્રા અને ભયમાં પ્રવૃત્તિ રહેવું હોય અને મરી જવું હોય તો તે બીયારા વાચારલિત પશુ પક્ષીઓ પણ પેટ ભરીને મરી જઈ શકે છે. તો આપ ! મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી એ પશુપક્ષીઓ કરતાં વધારે તે શું કર્યું ? કારણ—

॥ કુલંભો માનુષો દેહો, દેહિનાં ક્ષણમંગુરઃ ॥

મનુષ્યત્વ મોં અને તમને સૌને મહાન ભગી-રથ પ્રવર્તે પ્રાપ્ત થયું છે. પણ તે કેવું છે ક્ષણ-ભંગુર ? એક કવિ કહે છે.

“અલ્પ સમય આ સમ અહિંનો

અલ્પ સમય આરામ.

કાયમનો આ વાસ નથી,

આ કાયમ નથી મુકામ.”

તદનુસાર મનુષ્યત્વના અમરણરૂપી સત્કર્મને આદરી દરેક સંગતને, પોતાના મનુષ્યત્વનો સહક્રિયોગ કરવો એજ મુખ્ય માનવધર્મ છે. જે માનવે મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, કૃષ્ણ નામ સંકીર્તનમાં પ્રેમ આણ્યો નથી. એવા માનવને માનવ કેમ કહેવાય !

“માનવ જીવન મનુષ્ય” આ

બહુ પુણ્યના પ્રભાવે. (૨)

તોયે ભજ્યા નહિ તેં,

શ્રી નાથજીને ભાવે. (૨)

અર ગુસાંધજી પણ કહે છે કે:—

“માનુષ તન હૈ દુર્લભ ભાઈ,

ભજન પ્રિતા ખીરધા ચલ ભાઈ”

મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જેમણે ભગવત અમરણ કર્યું નથી. તે મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ સદા તિર-સ્ક છે. માટે આવો આપના ! એક વખત પ્રેમપૂર્વક ભગા બેસો ભગવાનના નામની જળનાદ કરીએ.

“શ્રી રામચંદ્ર દેવ કી જય.”

“શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર દેવ કી જય.”

હરિના નામની રે આવો તો ધુન મચાવીએ. મચાવીએ, મચાવીએ, મચાવીએ રે. હરિ.

બીજો ભક્ત કહે છે કે—

અમે ભજ્યે છીએ ભગવાન

આવો અમારી પાસે રે.

તેમાં બંસે નહિ કંઈ દામ

આવો અમારી પાસે રે.

આવો ભાગમાં કરીએ વેપાર

આવો અમારી પાસે રે.

જેમાં ખોટ નહિ તલભાર

આવો અમારી પાસે રે.

—અપૂર્ણ.

શ્રી નારદ ભક્તિસૂત્ર

[ભક્તિમાર્ગનાં મુક્તિના સમગ્રવતારો એ સૂત્રગ્રન્થો છે, એક એ “શ્રી નારદ ભક્તિસૂત્ર” અને બીજો આના પછીનો “શાંકર ભક્તિસૂત્ર”. દેવધિ નારદ અને મનુષ્ય ત્યાગિય એ બન્ને ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો છે, આ બન્ને ગ્રન્થો મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં સ્વતઃ સંગે હોરાથી એ બે ગુરુનાં શ્રદ્ધા અને શ્રદ્ધા સંદિન આપવામાં આવે છે. આરા છે કે - ભક્તિશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીને એ બે પસંદ પડે, સંપાદક]

૧ અથાતો ભક્તિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥

હવે અમે ભક્તિની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ.

૨ સા ત્વસ્મિન્ પરમપ્રેમરૂપા ॥૨॥

ભગવાનમાં પરમ પ્રેમ એ ભક્તિનું સ્વરૂપ છે.

૩ અમૃતસ્વરૂપા ચ ॥૩॥

તે અમૃતસ્વરૂપ પણ છે.

૪ ચલ્લન્નવા પુમાન્ સિદ્ધો ભવતિ, અમૃતો ભવતિ, તૃપ્તો ભવતિ ॥૪॥

જે મેળવીને મનુષ્ય સિદ્ધ થાય છે, અમર થાય છે અને તૃપ્ત થાય છે.

૫ યત્પ્રાપ્ય ન કિંચિદ્વાચ્છતિ ન શોચતિ ન દ્વેષ્ટિ ન રમતે નોત્સાદી ભવતિ ॥૫॥

તે મળ્યા પછી મનુષ્યને કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા રહેતી નથી, તેને શોક થતો નથી. તે દ્વેષ કરતો નથી, કોઈ વસ્તુમાં આસક્ત થતો નથી અને તેને વિષયભોગ માટે ઉત્સાહ રહેતો નથી.

૬ યજ્ઞાત્વા મત્તો ભવતિ સ્તબ્ધો ભવતિ આત્મારામો ભવતિ ॥૬॥

તે પરમ પ્રેમરૂપ ભક્તિને પ્રાપ્તિ મનુષ્ય ઉન્નત થઈ જાય છે, શાન્ત થઈ જાય છે. આત્મામાં રમણ કરવાવાળો થાય છે.

પ્રેમમાં અનન્યતા

૭ સા ન કામયમાના નિરોધરૂપન્વાત્ ॥૭॥

ભક્તિ સંસારી વાસના સાથે રહી શકતી નથી કારણ કે તે વાસનાનો નિરોધ કરે છે,

૮ નિરોધસ્તુ લોકવેદવ્યાપારન્યાસઃ ॥૮॥

લૌકિક અને વૈદિક સમસ્ત કર્મોના ત્યાગને નિરોધ કહે છે.

ભક્તિમાર્ગના આચાર્ય: શ્રી નારદજી

૯ તસ્મિન્નન્યતા તદ્વિરોધિવૃદ્ધામીનતા ચ ॥૯॥

એ પિયતમ ભગવાનમાં અનન્યતા અને તેથી પ્રતિકુળ વિષયમાં ઉદાગીનતા રાખવી તેને પણ નિરોધ કહે છે.

૧૦ અન્યાશ્રયાણાં ત્યાગોડનન્યતા ॥૧૦॥

પોતાના પિયતમ ભગવાન સિવાય બીજા આશ્રયના ત્યાગને અનન્યતા કહે છે.

૧૧ લોકે : શ્રેષ્ઠેષુ તદનુકૂલાચરણં તદ્વિરોધિ-
ષ્ટદાસીનતા ॥૧૧॥

લૌકિક અને વૈદિક કર્મોમાં ભગવાનને અનુકૂળ
કર્મ કરવું અને તેને પ્રતિકૂળ વિષયમાં ઉદાસીનતા
રાખવી.

૧૨ ભવતુ નિશ્ચયદાદર્યાદુર્ધ્વે શાસ્ત્રરક્ષણમ્ ॥૧૨॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયા પછી
શાસ્ત્રનું રક્ષણ કરવું એટલે ભગવત્ અનુકૂળ શાસ્ત્રોક્ત
કર્મ કરવાં.

૧૩ અન્યથા પાતિત્યાશઙ્કયા ॥૧૩॥

નહિ તો પડી જવાની શંકા રહેશે.

૧૪ લોકોડપિ તાવદેવ કિન્તુ ભોજનાદિવ્યાપા-
સ્ત્વાશરીરધારણાવધિ ॥૧૪॥

લૌકિક કર્મ બાહ્યજ્ઞાન રહે ત્યાં સુધી વિધિ-
પૂર્વક કરવાં, ભોજન વિગેરેની ક્રિયા શરીરના રક્ષણ
પૂરતી શરીર રહેશે ત્યાં સુધી થયા કરશે.

પ્રેમરૂપ ભક્તિનું લક્ષણ અને ઉદાહરણ

૧૫ તલ્લક્ષણાનિ વાચ્યન્તે નાનામતમેવાત્ ॥૧૫॥

વિભિન્ન આચાર્યોના મત અનુસાર હવે ભક્તિનાં
લક્ષણ બતાવવામાં આવે છે.

૧૬ પૂજાદિષ્વનુરાગ ઇતિ પારાશર્યઃ ॥૧૬॥

પારાશરમુનિ ભગવાનની પૂજા વગેરેમાં અનુ-
રાગને ભક્તિ કહે છે.

૧૭ કથાદિષ્વિતિ ગર્ગઃ ॥૧૭॥

ભગવાનની કથામાં પ્રીતિ તેને ગર્ગમુનિ ભક્તિ
કહે છે.

૧૮ આત્મરત્યવિરોધેનેતિ શાણ્ડિલ્યઃ ॥૧૮॥

શાંડિલ્ય મુનિ એમ કહે છે કે આત્મરતિના
અવિરોધિ વિષયમાં અનુરાગ રહે તે ભક્તિ છે.

૧૯ નારદસ્તુ તદ્દર્પિતાશ્વિલાહારિતા તદ્વિસ્મરણે
પરમ ધ્યાકુલતેતિ ॥૧૯॥

દેવર્ષિ નારદના મતમાં બધી ક્રિયા ભગવાનને
અર્પણ કરી દેવી અને ભગવાનનું થોડું પણ વિસ્મર-
ણ થાય તો બહુ વ્યાકૂળતા ઉપજે તેને ભક્તિ
કહે છે.

૨૦ અસ્ત્યેષમેવમ્ ॥૨૦॥

ભક્તિ ખરેખર એવી જ છે.

૨૧ યથા વ્રજગોપિકાનામ્ ॥૨૧॥

વ્રજની ગોપીઓમાં તેવી ભક્તિ હતી.

૨૨ તન્નાપિ ન માહાત્મ્યજ્ઞાનચિસ્મૃત્યપવાદઃ ॥૨૨॥

તેમને તે વખતે પણ ભગવાનના મહાત્મ્ય જ્ઞાનનું
વિસ્મરણ થયું નહોતું.

૨૩ તદ્વિહીનં જારાણામિવ ॥૨૩॥

જ્ઞાન વગરનો પ્રેમ એ જરના પ્રેમ જેવો છે.

૨૪ નાસ્ત્યેવ તસ્મિન્સ્તત્સુખસુખિત્વમ્ ॥૨૪॥

જ્ઞાનરહિત પ્રેમમાં પ્રેમ રાખનાર પ્રેમીના સુખે
સુખી થતો નથી, પરંતુ પોતાના સુખ માટે જ
પ્રેમ કરે છે.

પ્રેમરૂપ ભક્તિ રૂપ છે.

૨૫ સા તુ કર્મજ્ઞાનયોગેભ્યોડવ્યધિકતરા ॥૨૫॥

એ પ્રેમરૂપ ભક્તિ તો કર્મ, જ્ઞાન અને યોગથી
પણ શ્રેષ્ઠતર છે.

૨૬ ફલરૂપત્વાત્ ॥૨૬॥

કારણ એવી ભક્તિ રૂપ છે.

૨૭ ईश्वरस्याप्यभिमानद्वेषित्वाद् દૈન્યમિયત્વા-
ચ્ચ ॥૨૭॥

ઈશ્વરને પણ અભિમાની ઉપર દેષ ભાવ છે
અને દીન ઉપર પ્રિયભાવ છે.

૨૮ તસ્યા જ્ઞાનમેવ સાધનમિત્યેકે ॥૨૮॥

ભક્તિનું સાધન જ્ઞાન જ છે એવો કોઈ આચાર્ય-
ઓના મત છે.

૨૯ અન્યોન્યાશ્રયત્વમિત્યન્યે ॥૨૯॥

બીજા કોઈ આચાર્યોના મત એવો છે કે ભક્તિ
અને જ્ઞાન બન્ને એક બીજાનાં આશ્રિત છે.

૩૦ સ્વયં ફલરૂપેતિ બ્રહ્મકુમારાઃ ॥૩૦॥

બ્રહ્મકુમાર એટલે સનતકુમારના મતમાં ભક્તિ
સ્વયં રૂપ છે.

૩૧ રાજગૃહભોજનાદિપુ તથૈવ દૃષ્ટત્વાત્ ॥૩૧॥

રાજગૃહમાં અને ભોજન વિગેરેમાં ભક્તિની
દૃષ્ટપતા નજરે આવે છે.

૩૨ ન તેન રાજપરિતોષઃ ક્ષુધાશાન્તિર્વા ॥૩૨॥

રાજમહેલનું વર્ણન સાંભળવાથી શાંતિ થતી નથી
તેમ ભોજનના જ્ઞાન માત્રથી ક્ષુધા નિવૃત્તિ થતી નથી.

૩૩ તસ્માત્સૈવ ગ્રાહ્યા મુમુક્ષુમિઃ ॥૩૩॥

માટે મુમુક્ષુઓએ પ્રેમરૂપ ભક્તિજ મહત્ત્વ કરવી.

પ્રેમરૂપ ભક્તિનું સાધન અને સત્સંગનો મહિમા.

૩૪ તસ્યા: સાધનાનિ ગાયત્યાચાર્યા: ॥૩૪॥

આચાર્યો પ્રેમરૂપ ભક્તિનાં સાધન બતાવે છે.

૩૫ તત્તુ વિષયત્યાગાત્ સજ્જત્યાગાચ્ચ ॥૩૫॥

વિષયનો ત્યાગ કરવાથી અને સંગનો ત્યાગ કરવાથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૬ અધ્યાવૃત્તમજનાત્ ॥૩૬॥

સતત ભગ્ન કરવાથી પણ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૭ લોકેડપિ ભગવદ્ગુણભવનકીર્તનાત્ ॥૩૭॥

લોકસમાજમાં પણ ભગવાનના ગુણનું શ્રવણ અને કીર્તન કરવાથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

૩૮ મુલ્યતસ્તુ ગ્રહત્કૃપયૈવ ભગવત્કૃપાલેશાઘ્વા ॥૩૮॥

પરંતુ પ્રેમ ભક્તિનું મુખ્ય સાધન તો મહાપુરુષોની કૃપા છે; અથવા ભગવાનની થોડીક કૃપાથી પણ કામ થઈ જાય છે.

૩૯ મહત્સજ્જસ્તુ દુર્લભોડમોઘઘ ॥૩૯॥

પરંતુ એવા મહાપુરુષોનો સંગ મેળવવો દુર્લભ છે, મળે તો તેની દશા સમગ્રની મુશ્કેલ છે. તેનો સંગ અવશ્ય ફલદાયી છે.

૪૦ લભ્યતે તત્કૃપયૈવ ॥૪૦॥

ભગવાનની કૃપાથી એવા મહાપુરુષોનો સંગ મળે છે.

૪૧ તસ્મિન્સત્તજ્જને મેદામાવાત્ ॥૪૧॥

કારણ કે ભગવાનમાં તથા તેના ભક્તમાં ભેદનો અભાવ છે.

૪૨ તદેવ સાધ્યતાં તદેવ સાધ્યતામ્ ॥૪૨॥

માટે મહાપુરુષોના સંગની સાધના કરો, તે મળે તેવી શ્રદ્ધાસા સતત રાખો.

પ્રેમભક્તિનું મુખ્ય વિધન કુસંગ છે.

૪૩ દુ:સજ્જ: સર્વધૈવ ત્યાગ્ય: ॥૪૩॥

દુ:સંગનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૪૪ કામક્રોધમોહસ્મૃતિભ્રંશબુદ્ધિનાશસર્વનાશ-કારણત્વાત્ ॥૪૪॥

કારણ કે દુ:સંગથી કામ, તેનાથી ક્રોધ, મોહ, સ્મૃતિભ્રંશ અને બુદ્ધિનાશ છે તેથી તે સર્વનાશનું કારણ છે.

૪૫ તત્ક્રાયિતા અપીમે સજ્જાત્સમુદાયન્તિ ॥૪૫॥

પહેલાં કામ, ક્રોધ તરંગની માફક નાના રૂપમાં આવે છે, પછી દુ:સંગથી તે સમુદ્ર જેવું રૂપ ધારણ કરી લે છે.

માયા કોણ તરી શકે છે?

૪૬ કસ્તરતિ કસ્તરતિ માયામ્ ? ય: સજ્જા-સ્ત્યજતિ યો મહાનુભાવં સેવતે, નિર્મમો ભવતિ ॥૪૬॥

પ્રશ્ન-કોણ તરે છે? કોણ માયા છોડે છે?

ઉત્તર-જે સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કરે છે અને મહાપુરુષોની સેવા કરે છે, અને જે મમતા રહિત થાય છે તે માયાને તરી શકે છે.

૪૭ યો વિવિક્તસ્થાનં સેવતે, યો લોકબન્ધુ-ન્મૂલયતિ, નિઃસૃગુણ્યો ભવતિ, યોગક્ષેમ ન્યજતિ ॥૪૭॥

જે નિર્ગૂન સ્થાનમાં નિવાસ કરે છે, જે લૌકિક બંધન તોડી નાંખે છે, જે ત્રણ ગુણોથી પર થઈ જાય છે, જે યોગક્ષેમની ચિંતા પણ છોડી દે છે તે માયાને તરી જાય છે.

૪૮ ય: કર્મફલં ત્યજતિ, કર્માંણિ સંન્યસ્યતિ, તતો નિર્ઘ્નઘો ભવતિ ॥૪૮॥

જે કર્મ ફળનો ત્યાગ કરે છે, કર્મોનો પણ ત્યાગ કરે છે, જે બધું ત્યાગી નિર્ઘ્ન થઈ જાય છે તે માયાને તરે છે.

૪૯ વેદાનપિ સંન્યસ્યતિ, કેવલમવિચ્છિન્નાલુ-રાગં લભતે ॥૪૯॥

જે વેદોનો પણ ત્યાગ કરે છે અને અખંડ અસીમ ભગવત્પ્રેમ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

૫૦ સ તરતિ સ તરતિ સ લોકાંસ્તારયતિ ॥૫૦॥

તે તરે છે, તે તરે છે. તે લોકોને પણ તારે છે.

પ્રેમરૂપભક્તિ અને ગૌણીભક્તિનું સ્વરૂપ

૫૧ અનિર્વચનીયં પ્રેમસ્વરૂપમ્ ॥૫૧॥

પ્રેમનું ખરૂં સ્વરૂપ વર્ણવી શકાય તેવું નથી.

૫૨ મૂકાસ્વાદમવત્ ॥૫૨॥

મુંગો સાકર ખાઈને તેના સ્વાદને કહી શકતો નથી તેના જેવું છે.

૫૩ પ્રકાશતે કાપિ પાત્રે ॥૫૩॥

કોઈ વિરત્ત ચામ પાત્રમાં (એટલે પ્રેમી ભક્તમાં) એવા પ્રેમ પ્રગટ થાય છે.

૫૪ ગુણરહિતં કામનારહિતં પ્રતિક્ષણવર્ધમાન-
મવિચ્છિન્નં સૂક્ષ્મતરમનુભવરૂપમ્ ॥૨૬॥

એવો પ્રેમ ગુણરહિત છે, કામનારહિત છે, પ્રતિક્ષણ વધતો રહે છે, બેદ રહિત છે, સૂક્ષ્મથી વધારે સૂક્ષ્મ છે અને અનુભવરૂપ છે.

૫૫ તત્પ્રાપ્યં તદેવાલોકયતિ તદેવ શ્રુણોતિ
તદેવ ભાષયતિ તદેવ ચિન્તયતિ ॥૨૬॥

એવો પ્રેમ મેળવી પ્રેમી એવો પ્રેમ જુએ છે, એને જ સાંભળે છે, એવા પ્રેમનું વર્ણન કરે છે અને એનું જ ચિન્તન કરે છે.

૫૬ ગૌણી ત્રિધા ગુણમેદાદાતાંદિમેદાદા ॥૨૬॥

ગૌણી ભક્તિ ગુણ બેદથી અને સુખ દુઃખના બેદથી ત્રણ પ્રકારની હોય છે.*

૫૭ ઉત્તરસ્માદુત્તરસ્માન્પૂર્વપૂર્વા શ્રયાય ભવતિ ॥૨૭॥

ઉત્તર ઉત્તર ક્રમથી પૂર્વ પૂર્વ ક્રમની ભક્તિ કલ્યાણકારી થાય છે.

ભક્તિની સુલભતા અને મહત્તા

૫૮ અન્યસ્માત્ સૌભગ્યં ભક્તૌ ॥૨૮॥

અન્ય સર્વ સાધનની અપેક્ષાથી ભક્તિ સુઝભ છે.

૫૯ પ્રમાણાન્તરસ્યાનપેક્ષત્વાત્ સ્વયં પ્રમાણત્વાત્ ॥૨૯॥

કારણ કે ભક્તિ સ્વયં પ્રમાણરૂપ છે તેથી તેને માટે બીજા પ્રમાણની અપેક્ષા રહેતી નથી.

૬૦ શાન્તિરૂપાત્પરમાનન્દરૂપાત્ ॥૩૦॥

ભક્તિ શાંતિરૂપ છે અને પરમ આનંદરૂપ છે.

ભક્તિનું સાધન અને અંતરાય

૬૧ લોકહાનો વિન્તા ન કાર્યા નિવેદિતાત્મ-
લોક વેદત્વાત્ ॥૩૧॥

લોકહાનિની ચિંતા ન રાખતી, કારણ કે ખરે ભક્ત ખદાં લૌકિક અને વૈદિક કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરીને ભક્તિ કરે છે.

૬૨ ન તત્સિદ્ધૌ લોકવ્યવહારો હેયઃ કિન્નુ

*સર્વ કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરવાં એ સા-
ત્વિકી ભક્તિ છે. યશ અને ઐશ્વર્યની ઇચ્છાવાળી બેદદષ્ટિપૂર્વક જે ભક્તિ થાય છે તે રાજસી છે અને જેમાં ક્રોધ, હિંસા, દંભ વિગેરે હોય તે તામસી ભક્તિ કહેવાય છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ૩-૨૬-૮, ૯ ૧૦

ફલત્યાગસ્તત્ સાધનં ચ કાર્યમેવ ॥૩૨॥

ભક્તિની સિદ્ધિ માટે લોક વ્યવહાર તજવો નહિ પણ તેના ફળનો ત્યાગ કરવો, શરીરના રક્ષણ પૂરતો વ્યવહાર કરવાથી ભક્તિનું સાધન સિદ્ધ થાય છે.

૬૩ શ્વાધનનાસ્તિકવૈરિચરિત્રં ન શ્રવણોયમ્ ॥૩૩॥

લોક વ્યવહારમાં પણ સ્ત્રી, ધન, નાસ્તિક અને વૈરીનું ચરિત્ર સાંભળવાથી ખાસ અચવું જોઈએ.

૬૪ અભિમાનદમ્ભાદિકં ત્યાજ્યમ્ ॥૩૪॥

અભિમાન દંભ વગેરેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૬૫ તદર્પિતાખિલાચારઃ સત્ કામક્રોધાભિમા-
નાદિકં તસ્મિન્નેવ કરણીયમ્ ॥૩૫॥

અર્પણ આચાર ભગવાનને અર્પણ કર્યા પછી કામ, ક્રોધ અભિમાન વિગેરે ઉત્પન્ન થાય તો તે પણ ભગવાન ઉપર કરવાં.*

પ્રેમી ભક્તોનાં મહિમા

૬૬ ત્રિરૂપમજ્જૂર્વકં નિત્યદાસનિત્યકાન્તામજ્જ-
નાત્મકં વા પ્રેમેવ કાર્યમ્ ॥૩૬॥

ત્રણ રૂપ એટલે સ્વામી, સેવક અને સેવા એ ભાવને દૂર કરી નિત્ય દાસભાવથી અથવા નિત્ય કાન્તાભાવથી પ્રેમ કરવો જોઈએ, પ્રેમ જ કરવો જોઈએ (દાસભક્તિમાં પણ એક સ્વામીની સત્તા સર્વત્ર માનવાથી બીજી સત્તાનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે)

૬૭ ભક્તાઃ પકાન્તિનો મુખ્યાઃ ॥૩૭॥

અનન્ય ભક્ત જ પ્રેમ છે.

૬૮ કણ્ઠાવરોધરોમાઞ્જાશ્રુમિઃ પરસ્પરં લપમાના
પાલયન્તિ કુલાનિ પૃથિવીં ચ ॥૩૮॥

એવા અનન્યભક્ત કંઠાવરોધ, રોમાંચ અને અશ્રુયુક્ત નેત્રવાળા થઈ પરસ્પર સંભાષણ કરતાં પોતાના કુળને અને પૃથિવીને પણ પવિત્ર કરે છે.

૬૯ તીર્થોર્કુર્વન્તિ તીર્થાનિ, સુકર્મોર્કુર્વન્તિ
કર્માણિ, સચ્છાત્મોર્કુર્વન્તિ શાસ્ત્રાણિ ॥૩૯॥

*ખરી રીતે ભક્તના ચિત્તમાં જગતના સંસ્કાર સૂરતા નથી, પણ કોઈ એવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય તો તે ભગવાન તરફ યાગવાથી દિવ્ય બની જાય છે. જેમ રુકિમણિનો કામ, ગોપીઓનું માન, વિગેરે સંસારની પ્રેમસીધામાં પણ ક્રોધ, રાગ વિગેરે પ્રેમી ઉપર કવચિત્ થાય તે પ્રેમ વધારવામાં ઉપ-
યોગી થાય છે.

એવા ભક્તો તીર્થોને સુતીર્થ કરે છે, કર્મોને સુકર્મ કરે છે, અને શાસ્ત્રોને સત્શાસ્ત્ર કરે છે.

૭૦ તન્મયાઃ ॥૭૦॥

કારણ કે તેઓ તન્મય થઈને રહે છે, ફરે છે.

૭૧ મોદન્તે પિતરો નૃત્યન્તિ દેવતાઃ સ્નાથા ચેયં ભૂર્ભવતિ ॥૭૧॥

એવા ભક્તોને ભોઈ પિતૃઓ દર્પ પામે છે, દેવો નાચે છે. અને પૃથિવી સનાથ થાય છે.

૭૨ નાસ્તિ તેષુ જાતિવિદ્યારૂપકુલધનક્રિયાદિ ભેદઃ ॥૭૨॥

એવા ભક્તોમાં જાતિ, વિદ્યા, રૂપ, કુળ, ધન અને ક્રિયાનો ભેદ રહેતો નથી.

૭૩ યતસ્તદીયાઃ ॥૭૩॥

કારણ કે બધા ભક્ત ભગવાનના જ છે.

વાદવિવાદ રૂપી વિધ્ન

૭૪ વાદો નાવલભ્યઃ ॥૭૪॥

ભક્તો વાદવિવાદ કરતો ભોઈએ નહિ.

૭૫ વાહુલ્યાવકાશાદનિયતત્વાન્ન ॥૭૫॥

કારણ કે વાતથી વાદ વધે છે અને તેથી નિશ્ચય થતો નથી.

ભક્તિમાં મુખ્ય સહાય આપનાર

૭૬ ભક્તિશાસ્ત્રાણિ મનનીયાનિ તદુદ્બોધક કર્માણ્યપિ કરણીયાનિ ॥૭૬॥

પ્રેમભક્તિની પ્રાપ્તિ માટે ભક્તિવાળા શાસ્ત્રનું મનન કરવું અને એવાં કર્મ કરવાં કે જેથી ભક્તિ વધે.

૭૭ સુખદુઃખેચ્છાલાભાદિત્યક્તે બાલે પ્રતીક્ષ્ય- માણે ક્ષણાર્દ્ધમપિ વ્યર્થ ન નેયમ્ ॥૭૭॥

સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, લાભ વગેરેના પૂર્ણ ત્યાગ થઈ જાય એવો અવસર કેમ જટ મળે એવી રાદ ભોઈ અરધી ક્ષણ પણ ભજન વગર નકામી ગાળવી નહિ.

૭૮ અર્હિસાસત્યશૌચદ્રવ્યાસ્તિક્યાદિ ચારિત્ર્યા- નિ પરિપાલનીયાનિ ॥૭૮॥

ભક્તિ કરવાવાળાએ અર્હિસા, સત્ય, શૌચ, દ્રવ્યા, આસ્તિકતા અને સદ્વાચારનું યતન પાત્રન કરવું.

૭૯ સર્વદા સર્વભાવેન નિશ્ચિન્તિતૈર્મગવાનેષ મજ્જનીયઃ

બધે વખતે, બધા ભાવથી નિશ્ચિત થઈને કેવળ ભગવાનનું જ ભજન કરવું.

પ્રેમભક્તિનું ફળ અને ભક્તિની સર્વશ્રેષ્ઠતા

૮૦ સ કીર્ત્યમાનઃ શોભમેવાવિર્ભવતિ અનુભવ- યતિ ચ ભક્તાન્ ॥૮૦॥

એ ભગવાન પ્રેમપૂરક કીર્તન થવાથી શોધ પ્રગટ થાય છે અને ભક્તોને પોતાનો અનુભવ કરાવી દે છે.

૮૧ ત્રિસત્યમ્ય ભક્તિરેવ ગરીયસી ભક્તિરેવ ગરી- યસી ॥૮૧॥

ત્રણ કાળમાં સત્ય એવા ભગવાનની ભક્તિ જ પ્રેમ છે, ભક્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે.

૮૨ ૧ ગુણમાઢાત્મ્યાસક્તિ

૨ રૂપાસક્તિ

૩ પૂજાસક્તિ

૪ સ્મરણાસક્તિ

૫ શાસ્ત્રાસક્તિ

૬ સંખ્યાસક્તિ

૭ કાન્તાસક્તિ

૮ વાત્સલ્યાસક્તિ

૯ આત્મનિવેદનાસક્તિ

૧૦ તન્મયાસક્તિ

૧૧ પરમવિરહાસક્તિ

પદધ્યાન્યેકાદશઘા ભવતિ ॥૮૨॥

આ પ્રેમરૂપ ભક્તિ એક હોવા છતાં ભગવાનના

૧. ગુણમહાત્મ્યની આસક્તિથી

૨. રૂપની આસક્તિથી

૩. પૂજાની આસક્તિથી

૪. સ્મરણની આસક્તિથી

૫. શાસ્ત્રભાવની આસક્તિથી

૬. સંખ્યાભાવની આસક્તિથી

૭. કાન્તાભાવની આસક્તિથી

૮. વાત્સલ્યભાવની આસક્તિથી

૯. આત્મનિવેદનથી

૧૦. તન્મયપણુથી અને

૧૧. પરમ વિરહની આસક્તિથી

અગીઆર પ્રકારની થાય છે.

૮૩ રસ્યેવં વદન્તિ જનજલપનિર્મયા પદમતા.
કુમારવ્યાસશુકશાણ્ડિલયમર્ગવિષ્ણુકૌણ્ડિન્ય-
શેષોદ્ધવાલખિલિહનુમદ્વિભોષણાદ્યો મક્ત્યા-
ભાર્યાઃ ॥૮૩॥

સનતકુમાર, વેદવ્યાસ, શુકદેવ, શાંડિલ્ય, ગર્ગ
વિષ્ણુ, કૌણ્ડિન્ય, શેષ, ઉદ્ધવ, આરણ્યી, ખલિ, હનુ-
માન, વિભીષણ, વિગ્રે ભક્તિતત્ત્વના આચાર્યગણ
સોમોની નિંદા સ્તુતિથી કાષ્ઠપત્ર રીતે બમ પાંચ

વગર એક મતથી એ ૪૮ કહે છે કે ભક્તિ સર્વથી
શ્રેષ્ઠ છે.

૮૪ યદ્દં નારદપ્રોક્તં શિવાનુશાસનં વિશ્વ-
સિતિ શ્રદ્ધતે સ પ્રચંડ લભતે સ પ્રેષં
લભતે इति ॥૮૪॥

આ નારદે કહેલું શિવના અનુશાસનવાળું શાસ્ત્ર
છે તેમાં જે વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા રાખે છે તે પ્રિય-
તમને પામે છે, તે પ્રિયતમને પામે છે. --સંપૂર્ણ

પ્રેમનાં આંસુ

(ગઝલ)

વિભુની છે વિભૂતિ એ, ખરેખર! પ્રેમનાં આંસુ
પ્રભુના પ્રેમી ભક્તોને, પરમપદ અર્પતાં આંસુ. (૧)
વહે જે ભક્તિ ભાવેથી, અઘૌઠિક પ્રેમનાં આંસુ
પ્રભુનાં દિવ્ય દર્શન એ, કરાવી દે અજળ આંસુ. (૨)
પિપાસુ પ્રેમ રસના જે, વહે છે તેહને આંસુ
રૂબાવી રસ સાગરમાં, બનાવે મસ્ત એ આંસુ. (૩)
અનન્ય ભાવથી પ્રભુને, ભજે તેને વહે આંસુ
ખરે! પ્રભુમય જીવન તેનું, બનાવી એ દીધે આંસુ. (૪)
પ્રભુ કેરા અનુરાગી, સુભાગીને વહે આંસુ
અનેરો અંતરે આનંદ, ભરી દે એ અજળ આંસુ (૫)
બન્યા જે મુગ્ધ પ્રભુની મહી, વહે છે તેહને આંસુ
ભીંજાવી ભક્તિ “ગંગામાં”, પરમ પુનિત કરે આંસુ. (૬)
વહે ભાવિક ભક્તોને, અનેરાં પ્રેમનાં આંસુ
પ્રીતિની ગાંઠ પાડી દે, પ્રભુની સાથ એ આંસુ (૭)
પવિત્ર પુણ્યશાળીને, વહે છે પ્રેમનાં આંસુ
પ્રભુ સ્વરૂપમાં તલ્લીન, બનાવી આપતાં આંસુ. (૮)
પ્રસાદીરૂપ પ્રભુનાં એ, અનુપમ પ્રેમનાં આંસુ
કરાવે પાન અમૃતનાં, પરમશાન્તિ કરે આંસુ. (૯)
કૃપાના પાત્ર બનવાથી વહે છે પ્રેમનાં આંસુ
લઈ જાતાં અમરધામે, અભયપદ આપતાં આંસુ. (૧૦)
ઉંચે ઉંચે લઈ જાતાં, અજળ છે પ્રેમનાં આંસુ
ખરે! ભવસિંધુ તરવાનું, અનેરું નાવ એ આંસુ. (૧૧)

શ્રી. મણીલાલ જેઠાલાલ, દોશી.

માતા-પિતા અને ગુરુની ભક્તિ.

મૂલ લેખક : શ્રી જયદયાલજી ગાયનંકા

(આત્મકે માટે ખાસ)

માતા-પિતાની સેવાની શું વાત કરવી ? તેઓ તો સર્વથી વિશેષ સત્કાર કરવા યોગ્ય છે. મનુએ કહ્યું છે:—

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।
सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

(૨-૧૪૫)

‘મોટાઇમાં, દશ ઉપાધ્યાયોથી એક આચાર્ય, સો આચાર્યોથી એક પિતા અને હજાર પિતાઓથી એક માતા વિશેષ મોટી (મહાન) છે.’

એટલા માટે કદ્યાણુ ઇચ્છનારાએ શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક તત્પરતાથી એમની સેવા કરવી ઉચિત છે. જુઓ; મહારાજ યુધિષ્ઠિર મહાન સદાચારી, ગુણોના ભંડાર, ઇશ્વરભક્ત, અજાતશત્રુ; તથા મહાન ધર્માત્મા પુરુષ હતા;

જેમના ગુણ અને આચરણોની વ્યાખ્યા કોણ કરી શકે છે ? આ બધું હોવા છતાં પણ તેઓ પોતાના માતાપિતાના અસાધારણ ભક્ત પણ હતા, એટલું નહિ પણ પોતાના મોટા પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર (કાકો) તથા

ગાંધારીના પણ ઓછા ભક્ત નહોતા. તેઓ એમની અનુચિત આશાનું પાલન કરવામાં પણ પોતાનો ધર્મ સમજતા હતા. રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને ભરમ કરવાના ઉદ્દેશથી લાક્ષાભવન (લાખનો મહેલ) બનાવરાવ્યો હતો અને એમાં બદ્ધાનતથી પાંડવોને તેમની માતા સહિત રહેવાની આજ્ઞા આપી. આ કપટભરી આજ્ઞાને પણ યુધિષ્ઠિરે શિરોધાર્ય કરીને રાજા ધૃતરાષ્ટ્રના ષડયંત્રપૂર્ણ ઇરાદાને સમજવા છતાં પણ વારણાવત નગરમાં જઈને લાક્ષાભવનમાં નિવાસ કર્યો; પરંતુ ધર્મનો આશરો લેવાથી, આ પ્રકારની આજ્ઞા પાળવા છતાં પણ ધર્મે એમની રક્ષા કરી. સાક્ષાત્ ધર્મના અવતાર વિદ્યુરજીએ સુરંગ ખોદાવીને

લાક્ષાગૃહ માંથી માતા સહિત પાંડવોને કાઢીને બચાવ્યા; કેમ કે જે પુરુષ ધર્મનું પાલન કરે છે; તેની રક્ષા અવશ્યમેવ ગ્રાહ્ય થઈ ને તેને કરવી પડે છે. શાઓમાં કહ્યું છે કે ધર્મ

સુઝ બાલક માતા-પિતાની ભક્તિ કરે છે

કોઈને તજતો નથી. લોકો જ તેને તણ દે છે. એટલે મનુષ્ય માટે ઉચિત છે કે ભયંકર આપત્તિ આવી પડે તો પણ કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય, અને મોહને વશીભૂત થઈને ધર્મનો ત્યાગ ન કરે.

રાજા યુધિષ્ઠિર પર અનેક આફતો આવી, પણ એમણે ધર્મનું પાલન કર્યું. એટલે ધર્મ પણ તેમની રક્ષા કરતો રહ્યો.

જુગાર રમવું એ મહાપાપ છે અને તમામ અનર્થોનું મૂળ છે એમ સમજવા છતાં પણ ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા થવાથી રાજા યુધિષ્ઠિર જુગાર રમ્યા. તેનાં પરિણામ સ્વરૂપ દ્રૌપદીનું ભયંકર અપમાન અને વનવાસનાં મહાન કષ્ટો સહન કર્યાં, પરંતુ આજ્ઞાપાલનરૂપ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવાના કારણે ભગવાનની કૃપાથી અંતે તેમનો વિજય થયો.

ત્યારબાદ અતુલ રાજ્યલક્ષ્મી પામીને પણ રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાની સાથે ઘેર અન્યાય કરનારા ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીને નિત્ય પ્રણામ કરતા રહી તેમની સેવા કરી. જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર વનમાં જવા લાગ્યા તે સમયે પોતાના મૃત ખંધુ-ખાંધવો અને પુત્રોનાં (કલ્યાણના) ઉદ્દેશથી અપરિમિત ધન બ્રાહ્મણોને દાન દેતા માટે ઈચ્છા પ્રગટ કરી. તે સમયે રાજા યુધિષ્ઠિરે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વિદ્વરજીને સંદેશો મોકલી કહ્યાં કે ‘મારું જે કાંઈ ધન છે તે સર્વ આપનું જ છે. મારું શરીર પણ આપને આધીન છે. આપ આપની ઈચ્છા અનુસાર જે ચાહો તે કરી શકો છો. (મહાભારત આશ્રમવાસિક પર્વ, અ. ૧૨) વાંચક ગણુ! જરા વિચારજો અને ધ્યાન આપજો! પોતાની સાથે આ પ્રકારનો વિરોધ કરનાર તથા પ્રાણ લેવાના પ્રયત્નો કરનાર સાથે પણ આવો ધર્મયુક્ત, ઉદારતાપૂર્ણ વ્યવહાર કરવો તે સાધારણ વાત નથી. માટે જ આજે સંસારમાં રાજા યુધિષ્ઠિર

‘ધર્મરાજ’ ના નામથી વિખ્યાત છે. અને ધર્મપાલનના પ્રભાવથી જ તેઓ સદેહ સ્વર્ગમાં જઈને તે બાદ અતુલનીય પરમગતિને પ્રાપ્ત થયા. અસ્તુ! આપણે પણ પોતાની સાથે અનુચિત વ્યવહાર કરવા છતાં પણ માતા-પિતા આદિ ગુરુજનોની સેવા તો શ્રદ્ધા-ભક્તિ-પૂર્વક સરળતાથી કરવી જ જોઈએ, જ્યારે આ તો પોતાના કાકાની સેવાની વાત થઈ. તો પછી જન્મ આપનાર માતા-પિતાની તો વાત જ ક્યાં રહી? તેઓ તો સર્વથી વિશેષ સત્કાર કરવા યોગ્ય છે. કેમ કે આપણા પાલન-પોષણમાં તેમણે જે કષ્ટો સહન કર્યાં છે એનાં સ્મરણ માત્રથી જ રોમાંચ ખડાં થઈ જાય છે. મનુષ્યે કહ્યું છે કે:-

यं मातापितरौ क्लेशं सहते सम्भवे नृणाम् ।
न यस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥

(૨-૨૨૭)

‘મનુષ્યની ઉત્પત્તિના સમયમાં જે કષ્ટો માતા-પિતા સહન કરે છે, એનો બદલો સો વર્ષોમાં પણ સેવા વગેરે કરવાથી ચૂકાવી શકતો નથી.’

માટે આપણે બદલો ચૂકવવાનો ઉદ્દેશ ન રાખતાં એમની સેવા-પૂજા અને આજ્ઞાપાલન પોતાનું પરમ કર્તવ્ય સમજીને કરવાં જોઈએ, એમ કરવું તેજ પરમ ધર્મ અને પરમ તપ છે. અર્થાત્ માતા-પિતાની સેવા સમાન ન તો કોઈ ધર્મ છે, ન કોઈ તપ. જુઓ! ધર્મવ્યાધ વાધ હોવા છતાં પણ માતા-પિતાની સેવાના પ્રતાપથી ત્રિકાળજ્ઞાની થયા. એમણે શ્રદ્ધા-ભક્તિ, વિનય અને સરળતાપૂર્વક પોતાનાં માતા-પિતાની સેવા કરી.

તેઓ પોતાના માતા-પિતાને સર્વોત્તમ દેવ મંદિર સમાન સુંદર ઘરમાં રાખતા હતા. એમાં કેટલાયે પક્ષંગ, આસન-આરામ કરવા માટે રાખ્યાં હતા. જેમ મનુષ્ય દેવતાઓની

પૂજા કરે છે તેવી જ રીતે તેઓ પોતાના માતાપિતાને જ યજ્ઞ, હોમ, અગ્નિ, વેદ અને પરમ દેવતા માનીને પુષ્પોથી, ફળથી, ધનથી એમને પ્રસન્ન રાખતા હતા. તેઓ જાતે જ એ ખંનેના પગ ધોતા, સ્નાન કરાવી એમને ભોજન કરાવતા. તથા તેમને મીઠાં તથા પ્રિય વચન કહેતા અને તેમને અનુકૂળ રીતે ચલાવતા હતા. આ પ્રકારે તેઓ આળસરહિત થઈ ને શમ, હમ, આદિ સાધનમાં સ્થિત થઈને પોતાનો પરમ ધર્મ સમજીને મન, વાણી, શરીર દ્વારા તત્પરતાથી પુત્ર-ઝી સહિત એમની સેવા કરતા હતા જેના પ્રતાપથી તેઓ આ લોકમાં અચળ કીર્તિ, દિવ્યદષ્ટિને પ્રાપ્ત કરી ઉત્તમ ગતિને પામ્યા.

(મહા. વ. પ. અ. ૨૧૪-૨૧૫)

કૌશિક મુનિ જે માતા-પિતાની આજ્ઞા લીધા વિના તપ કરવા ગયા હતા તે પણ આ ધર્મવ્યાધ સાથે વાર્તાલાપ કરીને તપથી પણ માતા-પિતાની સેવાને ઉચ્ચતર માનીને પુનઃ માતાપિતાની સેવા કરીને ઉત્તમ ગતિને પામ્યા.

જે માતા-પિતાની સેવા અને આજ્ઞા-પાલન ન કરતાં એથી વિપરીત આચરણ કરે છે તેની આ લોકમાં પણ નિંદા તથા દુર્ગતિ થાય છે-લોકોમાં આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે રાજા કંસે બળપૂર્વક રાજ ઝૂંટવીને પોતાનાં માતા પિતાને કેદમાં નાંખ્યાં હતાં. આ કારણથી તેના પર આજ સુધી કલંકની કાલિમા લાગેલી છે. આજ પણ કોઈ છોકરો માતા-પિતા સાથે ખરાબ બ્યવહાર કરે છે તો માતા-પિતા એના પર આક્ષેપ કરતાં ગાળના રૂપમાં તેને કંસનો અવતાર કહ્યા કરે છે, પરંતુ જે બાળક માતા-પિતાની સેવા, પ્રજ્ઞામ તથા એમની આજ્ઞાનું પાલન કરતાં એમને અનુકૂળ ચાલે છે તેનાં માતા-પિતા એનાં આચારોથી મુગ્ધ થઈ ગદ્ગદ વાણીથી તપસ્વી શ્રવણની ઉપમા

દઈને તેનાં શુભગાન કરે છે. માટે બાળકોને અમારી સવિનય વિનંતિ છે કે તેમણે કદી પણ કંસ ન કહવડાવતાં શ્રવણ કહેવડાવવું ભોંઈએ.

આપને ખબર હશે કે શ્રવણ એક તપસ્યા કરનાર વૈશ્ય ઋષિનો પુત્ર હતો. શ્રવણની કથા વાલ્મીકિ રામાયણ અથોક્યાકાંડના ૬૩ અને ૬૪ માં સર્ગમાં વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવેલી છે.

મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજી પિતાની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને પ્રસન્ન-તાપૂર્વક જ્યારે વનમાં ચાલ્યા ગયા હતા, ત્યારે રાજા દશરથ આજ્ઞાકારી ભગવાન શ્રી રામચંદ્રના ૧૨૬માં વ્યાકુળ થઈ કૌશલ્યાના ભુવનમાં જઈને રામનાં શીલ, સેવા, આચરણોને યાદ કરીને રોવા લાગ્યાં. ભગવાન શ્રી રામ-ચંદ્રજીના વનમાં ચાલ્યા જવાની છટ્ટી રાત્રે મધરાતના સમયે પુત્રવિરહથી પીડિત થઈને રાજાએ કૌશલ્યાને કહ્યું:-હિ દેવી! જ્યારે આપણો વિવાહ પણ નહોતો થયો અને જ્યારે મને યુવરાજપદ પ્રાપ્ત થયું હતું એવા સમયે ખરાબ આદતને લીધે એક દિવસ હું ધનુષ્ય બાણ લઈને રથ પર સવાર થઈ શિકાર ખેલવા જ્યાં મહિષ, હાથી આદિ વનનાં પશુઓ જળ પીવા આવતાં હતાં, ત્યાં સરયૂના તીર પર ગયો. એટલામાં એ ઘોર વર્ષાની અધારી રાત્રિમાં કોઈ જળનો ઘડો ડૂબાડવા લાગ્યો, તો તેના ઘડા ભરાવાનો શબ્દ મને એવો જણાયો કે જાણે કોઈ હાથી આવીને પાણી પી રહ્યો છે. એ પ્રકારે અનુમાન કરીને એ શબ્દને લક્ષ કરીને મેં બાણ છોડ્યું એટલામાંજ કોઈ વનવાસીનો અવાજ સંભળાયો: ‘હાય, હાય ! મને આ બાણ કેણે માર્યું ? હું તપસ્વી છું, આ ઘોર રાત્રિમાં નદીના કિનારે જળ લેવા આવ્યો હતો, વનનાં ફળ-મૂળ ખાઈને વનમાં વાસ કરનાર જટા-વલ્કલ મૃગચર્મધારી(હું)

મારો વધ શસ્ત્ર દ્વારા કોણે કર્યો? મને મારીને કોઈનુંય શું કાર્ય સિદ્ધ થશે? મેં કોઈનું લેશ પણ અહિત કર્યું નથી, તો પછી કોણે મારા પર અકારણ આ શસ્ત્ર ચલાવ્યું? મને મારા પ્રાણનો તો શોક નથી. શોક છે કેવળ મારાં વૃદ્ધ માતા-પિતાનો. એ વૃદ્ધોનું અત્યાર સુધી તો મારા દ્વારા પાલન-પોષણ થતું રહ્યું, પરંતુ મારા મરવા પછી મારાં તે વૃદ્ધ માતા પિતા પોતાનો નિર્વાહ શી રીતે કરશે? આ રીતે તો અમે બધા જ માર્યા ગયા.'

હે કૌશલ્યા! આ કરુણાજનક વાણી સાંભળીને હું ખૂબ જ દુઃખી થયો અને મારા હાથથી ધનુષ-બાણ પડી ગયાં. હું કર્તવ્યઅર્કવ્યના જ્ઞાનથી રહિત શોકથી વ્યાકુળ થઈને ત્યાં ગયો. મેં જઈને જોયું તો સરયુના તટ પર જળનો ઘડો હાથમાં પકડીને; ઋધિરથી ભીંજાઈ અને બાણથી પીડિત એક તપસ્વી યુવક પડ્યો પડ્યો તરફડી રહ્યો હતો, મને જોઈને તે બોલ્યો કે 'હે રાજન્! મેં તમારો શું અપરાધ કર્યો હતો! હું વનવાસી છું. મારાં માતા-પિતાને પીવા માટે જળ લેવા આવ્યો હતો. એ બંને દુર્બળ, અંધ, અને તરસ્યાં છે. તેઓ મારા આવવાની રાહ જોતાં જોતાં ખૂબ જ દુઃખી થતાં હશે. મારી આ દશાને પણ પિતાજી નથી જાણતા, માટે હે રાધવ! જ્યાં સુધી અમારા પિતાજી આપને ભરમ ન કરી નાંખે, તે પહેલાં અતિ શીઘ્રતાથી જઈને આ વૃત્તાંત મારા પિતાજીને કહી દો. હે રાજન્! મારા પિતાજીના આશ્રમપર જવાનો એક નાનો પગદંડીનો માર્ગ છે. આપ ત્યાં શીઘ્રતાથી જઈને પિતાજીને પ્રસન્ન કરો જેથી તેઓ ક્રોધિત થઈને આપને શાપ ન દે. અને મારા મર્મસ્થાનથી આ બાણ કાઢીને મને દુઃખરહિત કરો.

હે કૌશલ્યે! તે ઉપરાંત મારા મનના

ભાવને જાણનાર મારી ચિંતાયુક્ત દશાને જોઈને બોલવાની શક્તિ ન હોવા છતાં પણ મરણાસન્ન થએલા એ ઋષિએ ધૈર્ય ધારણ કરીને સ્થિર ચિત્તથી કહ્યું. 'હે રાજન્! તમે બ્રહ્મહત્યાના ડરથી બાણ કાઢતા નથી....એને દૂર કરો, હું વૈશ્યનો પુત્ર છું.' જ્યારે ઋષિકુમારે એમ કહ્યું ત્યારે મેં તેની છાતીમાંથી બાણ કાઢી લીધું. બાણ કાઢવાથી એને મૃત્યુ પામેલો જોઈ હું ખુબ જ દુઃખી થયો. હે દેવી! પછી હું ચિંતા કરવા લાગ્યો કે હવે કઈ રીતે સાફ (મંગલ) થાય. ત્યારબાદ ખૂબ વિચાર કરીને શ્રવણે લાવેલા ઘડામાં સરયુનું પાણી ભરીને એ તપસ્વીના જતાવેલા માર્ગે એના પિતાના આશ્રમની તરફ ગયો. અને ત્યાં જઈને તેનાં વૃદ્ધ માતા-પિતાને જોયાં. એમની અવસ્થા ખૂબ જ શોચનીય અને શરીર અત્યંત દુર્બળ હતું. તેઓ પુત્રના જળ લાવવાની રાહ જોતા હતા. હું શોકાતુર ચિત્તથી ડરનો માર્યો ચેતનારહિત જેવો તો થઈ જ રહ્યો હતો અને એ આશ્રમમાં જઈને એમની દશા જોઈને મારો શોક તેથી પણ વધી ગયો. મારો પગરવ સાંભળીને ઋષિ પોતાનો પુત્ર સમજી બોલ્યા:— હે વત્સ! તમને આટલો વિલંબ શાથી થયો? સાફ હવે. જલ્દીથી અમોને પાણી લાવ, અમે નેત્રહીન છીએ—એટલે તું અમારી ગતિ, નેત્ર, અને પ્રાણ છે. પણ આજ તમે બોલતા કેમ નથી? ત્યારે મેં ખૂબજ ડરતાં ડરતાં, સાવધાનીથી, ધીમા સ્વરે મારો પરિચય આપતાં અથથી ધૃતિ સુધી શ્રવણના મૃત્યુ વિષયનો તમામ વૃત્તાંત, અક્ષરશઃ કહી સંભળાવ્યો.

મેં કરેલા એ હારણ પાપનો સંપૂર્ણ વૃત્તાંતને સાંભળીને નેત્રોમાં આંસુ ભરી શોકથી વ્યાકુળ થઈ; તે તપસ્વી મને હાથ જોડી ઉભા થઈને બોલ્યા—'હે રાજન્! તમે આ દુષ્કર્મ કર્યું તે જો તમે તમારા મુખથી ન કહેત તો તમારા

મસ્તકના હમણાં જ સેંકડો-હજારો ટુકડા થઈ જાત અને આજે જ આપાચે રઘુકુળ-વંશનો નાશ પણ થઈ જાત. હે રાજન્ ! હવે જે થઈ ગયું તે થયું, હવે અમને ત્યાં પુત્ર પાસે લઈ જાઓ, અમે એકવાર અમારા એ પુત્રનાં દર્શન* કરવા ઇચ્છીએ છીએ, કેમકે પછી એની સાથે આ જન્મમાં અમારો મેળાપ નહિ થાય.'

તે પછી હું પુત્ર શોકથી વ્યાકુળ થએલા એ વૃદ્ધ પતિ-પતિને ત્યાં લઈ ગયો, તે બંને નળક પહોંચીને અને એને સ્થર્થ કરીને પડી ગયાં, અને વિલાપ કરતા બોલ્યાં,—હે વત્સ ! બ્યારે અર્ધરાત્રિ વીતી જતી હતી, ત્યારે તમે ઉઠીને ધર્મશાસ્ત્ર આદિનો પાઠ કરતા હતા, જે સાંભળીને અમે ખૂબજ પ્રસન્ન થતાં હતાં. હવે અમે કોના મુખથી શાસ્ત્રની વાતો સાંભળીને હર્ષિત થઈશું? હે પુત્ર ! હવે પ્રાતઃકાળ સ્નાન, સંધ્યાપાસના, અને હામ કરીને અમને કોણ પ્રમુદિત કરશે? હે બેટા ! અંધ હોવાને લીધે અમારામાં તો એ પણ શક્તિ તથી કે કંઈ, મૂળ, ફળ એકઠાં કરીને પણ પોતાનું પેટ ભરી શકીએ ! તમે જ અમારાં સ્નાન, પાન, લોજન વગેરેનો પ્રગંધ કરતા હતા, હવે તમે અમને છોડીને ચાલ્યા ગયા. હવે કંઈ, મૂળ, ફળ વનમાંથી લાવીને પ્રિયજનની માફક અમને કોણ લોજન કરાવશે ? હવે અનાથ, અસહાય, અને શોકથી વ્યાકુળ થએલાં અમે કોઈપણ રીતે આ વનમાં નહિ રહી શકીએ. શીઘ્ર જ યમલોકમાં ચાલ્યા જઈશું. હે વત્સ ! તમે પાપરહિત છો, પણ પૂર્વજન્મમાં તો કોઈ પાપ કર્યાં જ હશે જેથી તમે માર્યા ગયા. અસ્તુ ! શસ્ત્રથી મૃત્યુ પામેલા વીરગણો જે

*વાસ્તવમાં સ્પર્શ; કારણ બંને અંધ હતાં એટલે જોઈ તો શી રીતે શકે ? પણ મૂળ લેખકે યહો 'દર્શન' શબ્દ અસત્ર હિંદી પુસ્તકમાં વાપર્યો છે તેથી 'દર્શન' શબ્દ જ મેં મૂક્યો છે—અનુવાદક.

લોકમાં ગમન કરે છે, તમે પણ અમારા સત્યબળથી એ જ લોકમાં ચાલ્યા જાઓ. તથા સગર, શૈબ્ય, દિલીપ વગેરે રાજર્ષિઓની જે ઉત્તમ ગતિ થઈ છે તે જ ગતિ તમને મળે. પરલોકને માટે શુભ કર્મ કરનારની દેહત્યાગ કર્યા પછી જે ગતિ થાય છે તે જ તમારી પણ થાઓ.'

આ પ્રકારે તે ઋષિએ કરુણ સ્વરથી વારંવાર વિલાપ કરતાં પોતાની સ્ત્રી સહિત પુત્રને અર્ધ-જલાંજલિ આપી. તદનન્તર તે ધર્મવિત ઋષિકુમાર પોતાના કર્મબળથી દિવ્ય રૂપ ધારણ કરીને વિમાન પર ચડીને સર્વોત્તમ દિવ્યલોકમાં ઘણી શીઘ્રતાથી જવા લાગ્યો. તે સમયે એક મુદ્દર્ત સુધી પોતાનાં માતા-પિતા બંનેને આશ્વાસન આપનાં પિતાને કહ્યું:—'હે પિતાશ્રી ! મેં આપની જે સેવા કરી હતી, તે પુર્યતા બળથી મને સર્વોત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે અને તમે પણ ખૂબ જ શીઘ્રતાથી મારી પાસે આવશો.' એમ કહીને ઇદ્રિય-વિજયી ઋષિકુમાર પોતાના અભીષ્ટ દિવ્યલોકમાં ચાલ્યો ગયો.

ત્યારબાદ તે પરમ તપસ્વી અંધ મુનિએ મને હાથ જોડીને ઉભા થઈને કહ્યું—હે રાજન્ ! તમે ક્ષત્રિય છો અને વિશેષ કરીને અબળજાતાં જ ઋષિને માર્યા છે એટલે તમને પ્રદાહત્યા તો નહિ લાગે પણ અમારી જેમ જ આ જ પ્રકારે તમારી પણ લયંકર દુર્ગતિ થશે, અર્થાત્ પુત્રના વિયોગની વ્યાકુળતામાં જ તમારા પ્રાણ જશે.' આ પ્રકારે તે અંધ તપસ્વી મને શાપ દઈને કરુણાજનક વિલાપ કરતા ચિતા બનાવીને મૃતકની સાથે બંને ભસ્મ થઈને સ્વર્ગમાં ચાલ્યાં ગયાં.

'હે દેવી ! શબ્દવેધી હોવા છતાં મેં અજ્ઞાનતાથી જે પાપ કર્યું હતું તેને લીધે મારી દશા થઈ છે. હવે તે સમય આવી ગયો છે; આ પ્રકારે બધો ઇતિહાસ કહીને રાંઝ દશરથ

રહન કરવા લાગ્યા અને મરણના લયથી લયભીત થઈ ને પુનઃ કૌશલ્યાને કહ્યું: ‘હે કલ્યાણિ! મેં રામચંદ્ર સાથે જે વ્યવહાર કર્યો અને વર્તન કર્યું છે તે કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી-પરંતુ એમણે મારી સાથે જે વર્તન કર્યો છે તે યોગ્ય જ છે. ભલા આ રીતે વનવાસ દેવા છતાં પણ પિતાને કાંઈ પણ ન કહે એવો કોઈ પુત્ર સંસારમાં છો? ખરેખર ન તો મારા જેવો દયરહિત પિતા કોઈ છે અને ન પરમ શુભવાન રામ જેવા કોઈ પુત્ર પણ છે. હે દેવી! આથી અધિક બીજું કંઈ દુઃખ હોય કે મરણ સમયે પણ સત્ય પરાક્રમ શ્રી રામચંદ્રને હું જોઈ શકતો નથી. આજથી પંદર વર્ષ પછી વનવાસથી પાછા ફરીને અયોધ્યામાં આવેલા શરદ્ ઋતુના ચંદ્ર તથા ખીલેલા કમળ પુષ્પ સમાન શ્રી રામચંદ્રજીના મુખારવિન્દ જે લોકો જોશે તે જ પુરુષો ધન્ય અને સુખી હશે. હે કૌશલ્યે! રામચંદ્રને વનમાં મોકલીને હું એકવાર તો અનાથ જ થઈ ગયો. આ પ્રકારે શોકથી વ્યાકુળ થએલા દશરથજી વિલાપ કરવા લાગ્યા. હે રામ! હે મહાબાહો! હે પિતૃવત્સલ! હે શોક નિવારણ કરનાર! તમે જ અમારા નાથ છો અને તમે જ અમારા પુત્ર છો. તમે ક્યાં ગયા? હે કૌશલ્યે! હે સુમિત્રે! હવે હું તમને જોઈ નથી શકતો! આ પ્રકારે દશરથ રામ દુઃખથી ખૂબ જ વ્યાકુળ અને આતુર થઈને વિલાપ કરતા કરતા મધ્ય રાત્રિના સમયે દેહત્યાગ કરી ગયા.

સાચેજ હે બાળકો! તમારે પણ વૈશ્ય ઋષિ શ્રવણકુમાર તથા મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રી રામચંદ્રજીની માફક માતા-પિતાના ચરણોમાં નિત્ય પ્રણામ કરવા જોઈએ, અને શ્રદ્ધા, લક્ષિત, વિનય અને સરળતાપૂર્વક એમની આજ્ઞાનું પાલન કરીને એમની સેવા કરવા માટે તત્પરતાથી પરાયણ થઈ જવું જોઈએ. જે બાલક ઉપરોક્ત પ્રકારે માતા-પિતાની સેવામાં પરાયણ

થાય છે એમનાં આયુષ્ય અને બળની તો વૃદ્ધિ થાય જ છે-ઉત્તમ ગતિ તથા આ લોક અને પરલોકમાં ચિરકાળ સુધી રહેનારી કીર્તિ પણ પામે છે.

આજે સંસારમાં શ્રવણની કીર્તિ વિખ્યાત છે. ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીની તો વાત જ શું કરવી? તેઓ તો સાક્ષાત્ પરમાત્મા હતા. એમણે તો લોકમર્યાદાને માટે જ અવતાર લીધો હતો. એ મર્યાદાપુરુષોત્તમ ભગવાનનું વર્તન તો લોકહિતને માટે આદર્શરૂપ હતું. શ્રી રામચંદ્રજીનો માતા-પિતા તથા ગુરુજનો સાથેનો વ્યવહાર તો શ્રદ્ધા, લક્ષિત, વિનય અને સરળતાપૂર્વકનો હતો જ, પરંતુ સીતા અને પોતાના બંધુઓ સાથે તથા સમસ્ત પ્રજાઓ સાથે પણ અલૌકિક દયા અને પ્રેમપૂર્ણ હતો. ખરેખર! તમારે પણ શ્રી રામચંદ્રજી મહારાજનો આદર્શ સમજીને એમને લક્ષમાં રાખી એમની આજ્ઞા, સ્વભાવ તથા આચરણ અનુસાર પોતાના સ્વભાવ અને આચરણ બનાવવા માટે કટિબદ્ધ થઈને પ્રાણપર્યંત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રકારના નિષ્કામ ભાવથી પાલન કરેલો ધર્મ શીઘ્ર જ ભગવત્ની પ્રાપ્તિરૂપ પરમ કલ્યાણ કરનાર છે. એવા ધર્મપાલનથી મૃત્યુ પણ થાય તો તે મૃત્યુમાં પણ કલ્યાણ છે.

‘સ્વધર્મે નિષ્ઠનં શ્રેયઃ’

(ગીતા ૩-૩૫)

વાત એવી છે કે શાસ્ત્રોમાં માતા, પિતા, અને આચાર્યને ત્રણ લોક, ત્રણ વેદ, અને દેવતા જણાવ્યા છે. શ્રુતિ કહે છે—

માતૃદેવો મહા. પિતૃદેવો મહા. આચાર્યદેવો મહા.

‘માતા; પિતા અને આચાર્યને દેવતા માનો.) મનુષ્યે કહ્યું છે કે:—

ત एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।

त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्रयः ॥

(૨-૨૩૦)

‘તેઓજ ત્રણ લોક, તેઓજ ત્રણ આશ્રમ, તેઓજ ત્રણ વેદ અને તેઓજ ત્રણ અગ્નિ કહેવાય છે.’

ભગવાને તપની વ્યાખ્યા કરતાં પ્રથમ વડિલોની સેવા-પૂજાને શરીરનું તપ કહ્યું છે:-

देवद्विजगुरुप्राक्पूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥

(ગીતા ૧૭-૧૪)

‘દેવતા, બ્રાહ્મણ, ગુરુ અને જ્ઞાનીજનોનું પૂજન, પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા એ શરીરસંબધી તપ કહેવાય છે.’

તેથી બાળકો માટે એ ઉચિત છે કે આળસ અને પ્રમાદ તથા માતા-પિતા આદિ ગુરુજનોની સેવાને પરમધર્મ સમજીને એમની પૂજા-સેવા તથા આજ્ઞાનું પાલન તત્પર થઈને કરે.

મનુષ્ય કેવળ ગુરુની સેવાથી પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ગીતામાં કહ્યું છે:-

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥

(૧૩-૨૫)

‘એમનાથી બીજા અર્થાત્ જે મંદ બુદ્ધિવાળા પુરુષો છે તે (સ્વયં) આ પ્રકારે ન જાણતાં બીજાઓથી અર્થાત્ તત્ત્વને જાણનારા પુરુષો દ્વારા શ્રવણ કરીને જ ઉપાસના કરે છે અને તે શ્રવણપરાયણ થયેલા પુરુષો પણ મૃત્યુરૂપી સંસારસાગરને નિઃસંદેહ તણી બાંધે છે.’

આ પ્રકારનાં વેદ અને શાસ્ત્રોમાં ખૂબજ ઉદાહરણ પણ મળે છે. એક સમય આયોદ્ધોમ્ય મુનિએ પંજાબ નિવાસી આરુણિ નામના શિષ્યને કહ્યું:-“હે આરુણે! તમે ખેતરમાં જઈને બંધ બાંધો! આરુણિ ગુરુની આજ્ઞા લઈને ત્યાં ગયો, પણ પ્રયત્ન કરવા

છતાં પણ કોઈ રીતે તે જળને રોકી શક્યો નહિ. અંતમાં એને એક ઉપાય સૂઝી આવ્યો અને જાતે કચારીમાં જઈને સૂઈ રહેવાથી પાણીનો પ્રવાહ રોકાઈ ગયો, સમયસર આરુણિ પાછો ન આવવાથી, આયોદ્ધોમ્ય મુનિએ અન્ય શિષ્યોને પૂછ્યું કે ‘પંજાબનિવાસી આરુણિ ક્યાં છે?’ શિષ્યોએ ઉત્તર આપ્યો કે ‘આપે જ એને ખેતરમાં બંધ બાંધવા માટે મોકલ્યો છે.’ શિષ્યોની વાત સાંભળીને મુનિએ કહ્યું. ‘આલો, જ્યાં આરુણિ ગયો છે ત્યાંજ

સુડા શિષ્ય સદગુરુને વંદન કરે છે.

આપણે સર્વ જઈએ.’ તદનંતર ગુરુજી ત્યાં બંધ પાસે પહોંચીને તેને બોલાવવા માટે પોકારવા લાગ્યા:-ખેટા આરુણિ! ક્યાં છો! ચાલ્યા આવો.’ આરુણિ ગુરુની વાત સાંભળીને એ બંધથી સહસા ઉઠીને એમની નિકટ ગયો અને બોલ્યો:-“હે ભગવન્! આપના ખેતરમાં જળ નીકળી રહ્યું હતું, હું કોઈ પ્રકારે એને ન રોકી શક્યો ત્યારે અતે હું ત્યાં સૂઈ ગયો. જેથી પાણી નીકળવું બંધ થઈ ગયું. હમણાં આપના બોલાવવાથીજ તરત આપની પાસે આવ્યો છું અને પ્રણામ કરું છું. આપ આજ્ઞા આપો, મારે આ સમયે કયું કાર્ય

કરવાનું છે ?' ગુરુ બોલ્યા:—'બેટા ! બંધનું ઉદ્ધાલન (જળનું રોકવું) કરીને નીકળ્યા છે— માટે તમે ઉદ્ધાલક નામથી પ્રસિદ્ધ થશો.' એમ કહીને ગુરુ એના પર કૃપા વર્ષાવતાં બોલ્યા 'તમે તન, મનથી મારો આજ્ઞાનું પાલન કર્યું છે, માટે સંપૂર્ણ વેદ અને ધર્મ-શાસ્ત્ર તમારા મનમાં ભણ્યા વિનાજ પ્રકાશિત રહેશે અને તમે કલ્યાણને પામશો. તે ઉપરાંત ગુરુના પ્રસાદને પામીને આરુણિ (ઉદ્ધાલક) ગુરુ-આજ્ઞા લઈને ચાલ્યો ગયો. (મહાભારત આદિ પર્વ અધ્યાય ૩)

જખાલા નામની એક સ્ત્રી હતી. એના પુત્રનું નામ સત્યકામ હતું. એક સમય તેણે હારિતદ્રુમ ગૌતમની પાસે જઈને કહ્યું કે 'હું આપને ત્યાં પ્રત્યક્ષ કર્યું પાલન કરીને નિવાસ કરીશ. એ માટેજ હું આપની પાસે આવ્યો છું.' ગુરુએ કહ્યું:—'હે સૌમ્ય ! તું કયા ગોત્રનો છે ?' ત્યારે સત્યકામ બોલ્યો કે 'ભગવન્' હું નથી જાણતો !' ત્યારે ગૌતમે કહ્યું 'આવું સ્પષ્ટ ભાષણ પ્રાપ્ત થીએ કોઈ કરી શકે જ નહિ. અસ્તુ, તું પ્રાપ્ત થયો છે. કેમ કે તે સત્યનો ત્યાગ નથી કર્યો.'

પછી ગૌતમે તેનો ઉપનયન સંસ્કાર કર્યા બાદ ગાયોનાં ગુંડમાંથી ચારસો કૃત્ર અને દુર્ગળ ગાયોને જુદી કાઢીને તેને કહ્યું કે 'હે સૌમ્ય ! તું આ ગાયોની પાછળ પાછળ જા.' ગુરુની આજ્ઞા જાણીને સત્યકામે કહ્યું: 'આની એક હજાર સંખ્યા નહિ થાય ત્યાં સુધી હું પાછો નહિ ફરું' પછી તે એક સુંદર વનમાં ગયો, જ્યાં જળ અને ઘાસ પુષ્કળ હતાં. અને ઘણા સમય પર્યંત એ ગાયોની સેવા કરતો રહ્યો. જ્યારે ગાયોની સંખ્યા એક હજાર થઈ ગઈ ત્યારે એક સાંઢે સત્યકામને કહ્યું કે 'હે સત્યકામ ! અમે એક હજાર થઈ

ગયા છીએ, હવે તમે અમને આચાર્ય કુલમાં લઈ ચાલો અને ગુરુની આજ્ઞાપાલનના પ્રતાપથી જ એને રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં જ સાંઢ, અગ્નિ, હંસ અને મુદ્ગલ દ્વારા વિજ્ઞાનાનન્દ-ધન પ્રદાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ. આ કથા છાન્દોગ્યોપનિષદ અધ્યાય ૪, ખંડ ૪ થી ૬ સુધીમાં છે.

એક સમયે જખાલાના પુત્ર સત્યકામ પાસે કમલના પુત્ર ઉપકોશલે યજ્ઞોપવીત લઈને બાર વર્ષ સુધી એમની સેવા કરી. ત્યારે સત્યકામની પત્નિએ સ્વામીને કહ્યું: 'આ ઉપકોશલ ખૂબ તપસ્યા કરી ચૂક્યો છે, એણે સારી રીતે આપની આજ્ઞાનુસાર અગ્નિઓની સેવા કરી છે. અસ્તુ ! એને પ્રત્યક્ષ કરીને ઉપદેશ કરવો જોઈએ !' પણ સત્યકામ એને કંઈ ઉત્તર આપ્યા વિનાજ બહાર ચાલ્યા ગયા, એમના ચાલી જવાથી ઉપવાસ કરનાર ઉપકોશલને અગ્નિઓએ પ્રદાનનો ઉપદેશ કર્યો. ત્યારબાદ ગુરુ પાછા આવ્યા અને તેને પૂછ્યું—'હે સૌમ્ય ! તારું મુખ પ્રદક્ષિણ સમાન પ્રતીત થાય છે. તને કોણે ઉપદેશ કર્યો છે !' ત્યારે ઉપકોશલે ઇશ્વારાથી અગ્નિઓને બતાવ્યા. ત્યારબાદ આચાર્યે પૂછ્યું 'કું ઉપદેશ આપ્યો છે ?' ત્યારે તેણે તમામ વાતો અક્ષરશઃ કહી દીધી, પછી આચાર્યે બોલ્યા: 'હે સૌમ્ય ! હવે હું તને એ પ્રદાનનો ઉપદેશ આપીશ કે જેને જાણી લેવાથી તું જળથી કમળપત્રની માફક પાપથી સ્પર્શામ્લ નહિ.' ત્યારે ઉપકોશલે કહ્યું—'મને બતાવો ! પછી આચાર્યે તેને પ્રદાનનો ઉપદેશ આપ્યો અને તેનાથી તે પ્રદાનને પ્રાપ્ત થયો આ કથા છાન્દોગ્યોપનિષદ અધ્યાય ૪ ખંડ ૧૦ થી ૧૫ માં છે.

આજકાલના બાળકો મુખ્યત્વે કોની સાથે કેમ વર્તવું જોઈએ ? તે વાતને જુદી જ ગયા છે બીજાઓની વાત તો ઠીક છે પણ ઉપા-

ધ્યાય, ગુરુ, આચાર્ય અને શિક્ષણ આપનાર ગુરુજનોની સાથે પણ સહવ્યવહાર કરવો તો દૂર રહ્યો, કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તો ઘૃણા અને તુચ્છ દૃષ્ટિએ એમને જુવે છે અને કોઇ કોઇ તો તિરસ્કારપૂર્વક એમની ઠકા-મશ્કરી કરે છે આ સર્વ શાસ્ત્રની શિક્ષાના અભાવનું પરિણામ છે. ગુરુઓની પાસે જઇને કંઈ રીતે એમની સેવા, પૂજા-સત્કાર પૂર્વક વ્યવહાર કરવો જોઈએ તે મનુ આદિ મહર્ષિઓની શિક્ષાને જોવાથી જ જાણી શકાય છે. અમારા આ દેશનો આદર્શ કેટલો ઉચ્ચ હતો કે ગુરુજનોની સાથે કેવો વ્યવહાર હતો અને કેવી સભ્યતા હતી, એનું સ્મરણ કરવાથી મનુષ્ય સુગંધ બની જાય છે. મનુજી કહે છે:—

શરીરં વૈવ વાચં ચ બુદ્ધીન્દ્રિયમનાંતિ ચ ।
નિયમ્ય પ્રાજ્ઞલિસ્તિષ્ઠેદ્વાક્ષમાણો ગુરોર્મુખમ્ ॥
(૨-૧૯૨)

શરીર, વાણી, બુદ્ધિ; ઇન્દ્રિયો અને મન આ સર્વને રોકીને હાથ જોડીને, ગુરુના મુખ સામું જોઈને ઉભો રહે. ’

હીનાન્નવસ્ત્રવેપઃ સ્યાત્સર્વદા ગુરુસન્નિધૌ ।
ઉત્તિષ્ઠેત્પ્રથમં ચાસ્ય ચરમં વૈવ સંવિશેત્ ॥
(મનુ ૨-૧૯૪)

‘ગુરુની સાથે હંમેશાં સાધારણ, અન્ન, વસ્ત્ર અને વેષમાં રહે તથા ગુરુની પહેલાં જાણીત થાય અને પછી જ સૂઈ જાય. ’

આસીનસ્ય સ્થિતઃ કુર્યાદ્ભિગચ્છંસ્તુ તિષ્ઠતઃ ।
પ્રત્યુત્થગમ્યત્વાન્નજતઃ પશ્ચાદ્ઘાવંસ્તુ ધાવતઃ ॥
(મનુ ૨-૧૯૬)

‘શિષ્યે જોડેલા ગુરુની સામે ઉભા રહીને ઉભા રહેલા હોય તો તેમની સામે જઈને, પોતાની તરફ આવતા હોય તો થોડાં ડગલાં આગળ જઈને, દોડતા હોય તો તેમની પાછળ દોડીને વાતચીત કરવી જોઈએ. ’

નીચં શય્યાસનં ચાસ્ય સર્વદા ગુરુસન્નિધૌ ।
ગુરોસ્તુ ચક્ષુર્વિષયે ન યથેષ્ટાસના ભવેત્ ॥

(મનુ ૨-૧૯૮)

‘ગુરુની સમીપ શિષ્યની શૈથ્યા અને આસન પર નહિ બેસવું જોઈએ. ગુરુની આંખો સામે શિષ્યે ગમે તે આસન પર નહિ બેસવું જોઈએ. ગુરુની સાથે અસત્ય આચરણ કરવાથી તેની દુર્ગતિ થાય છે. મનુજીએ કહ્યું છે—

પરિવાદાત્કલ્પો ભવતિ શ્વા વૈ ભવતિ નિન્દકઃ ।
પરિમોક્ષા કૃમિર્ભવતિ કીટો ભવતિ મત્સરી ॥
(મનુ ૨-૨૦૧)

‘ગુરુ પર જુદો દોષ મૂકનાર એમની નિન્દા કરનાર, અનુચિત રીતે એમના ધનને ભોગવનાર અને એમની સાથે દગેા કરનાર મનુષ્ય અનુક્રમે ગધેડો, કુતરો, કૃમિ અને કીટ થાય છે. ’

માટે એમની સાથે અસદ્ વ્યવહાર કદિ પણ નહિ કરવો જોઈએ.

હે બાળકો! જ્યારે તમે ગુરુજનોની પાસે વિદ્યા ભણવા જાઓ ત્યારે મન, વાણી અને ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને સાદાધર્મી શ્રદ્ધાભક્તિ પૂર્વક ગુરુજનોની સમીપ, એમનાથી નીચા ઉભા રહીને વિનય અને સરળતાથી એમનું પ્રણામ કરીને વિદ્યાનો અભ્યાસ તથા પ્રશ્નોત્તર કર્યા કરો.

આ પ્રકારે વ્યવહાર કરવાથી ગુરુજન પ્રેમથી ઉપદેશ, શિક્ષા વિદ્યા આદિ પ્રસન્નતા-પૂર્વક પ્રદાન કરે છે. સેવા કરનાર સેવક એમની પાસેથી સહજમાં જ વિદ્યા પામી શકે છે.

જાલ્યાવસ્થામાં માતા, પિતા તથા ગુરુની ભક્તિ કરવાથી જ ભવિષ્યમાં પ્રબુદ્ધનો ભક્તિ કરવાની યોગ્યતા મળે છે. સંપૂર્ણ.

શ્રી શાંડિલ્ય ભક્તિસૂત્ર

૧ અથાતો ભક્તિજિજ્ઞાસા ॥

માટે હવે ભક્તિનું તત્ત્વ જાણવાની જરૂર છે.

૨ સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે ॥

પરાભક્તિ એટલે ઈશ્વરમાં અનુરાગ.

૩ તન્ સંસ્થસ્યામૃતત્વોપદેશાત્ ॥

તેથી ભક્તિમાં જેની નિષ્ઠા થાય છે તે અમર થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે.

૪ જ્ઞાનમિતિ ચેન્ન દ્વિષતોઽપિ જ્ઞાનસ્ય તદ્વસંસ્થિતેઃ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાન એ ભક્તિ છે એમ કહેા તો તેમ નથી. જે ભગવાનનો દ્વેષ કરે છે તેને જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાન નિષ્ઠાવાળું ન હોવાથી ભક્તિ કહેવાતી નથી.

૫ તયોપસ્રય્યાચ્ચ ॥

ભક્તિ આગળ જ્ઞાન ગૌણ થઈ જાય છે. x

૬ દ્વેષપ્રતિપક્ષભાવાદ્રસશબ્દાચ્ચ રાગઃ ॥

ભક્તિ એટલે રાગ, તે દ્વેષનો પ્રતિપક્ષી છે. વળી રાગજનક છે.

૭ ન ક્રિયા કૃત્યનપેક્ષણાજ્ઞાનવત્ ॥

ભક્તિ ક્રિયા-સાધ્ય નથી. (જ્ઞાનની માફક ભક્તિ પણ નિરપેક્ષ છે.) એટલે વસ્તુતઃ છે તે સ્વતઃ સ્ફૂરે છે.

૮ અતઃ एव फलानन्त्यम् ॥

તેથી તેનું ફલ અનંત છે.

૯ તદ્વતઃ પ્રપત્તિશબ્દાચ્ચ ન જ્ઞાનમિતરપ્રપત્તિવત્ ॥

ભક્તિ એ જ્ઞાન નથી, કારણ કે ગીતામાં કહેલ છે કે બહુ જનને અંતે જ્ઞાની મારા શરણે આવે છે. હવેથી ભક્તિમાં જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન પછીની ભક્તિ એ સાચી ભક્તિ છે. જ્ઞાનની ૫ મી ભૂમિકાથી જે નિષ્ઠા

x જ્યાં જ્ઞાનને ગૌણ માનવામાં આવેલ છે ત્યાં નિષ્ઠા વગરનું પરોક્ષ જ્ઞાન સમજવાનું છે. નિષ્ઠા અને પ્રેમ એક હોવાથી નિષ્ઠાવાળું જ્ઞાન ભક્તિ સ્વરૂપ છે.

જીવન મુક્તિ મારે શરૂ થાય છે, તે મુખ્ય ભક્તિનું સ્વરૂપ છે,

૧૦ સા મુખ્યેતરાપેક્ષિતત્વાત્ ॥

ભક્તિ એ મુખ્ય તત્ત્વ છે, જ્ઞાન અને યોગ તેના સહાયક છે.

૧૧ પ્રકરણાચ્ચ ॥

એવું પ્રમાણ પણ મળે છે કે જ્ઞાન એ ભક્તિ કરતાં ગૌણ છે.

૧૨ વર્ણન ફલમિતિ ચેન્ન તેન વ્યવધાનાત્ ॥

જ્ઞાનનું ફળ મુક્તિ છે એમ કહેા તો તેમ નથી. કારણ કે તેમાં સાતા જુદો રહી જાય છે.+

૧૩ દ્રષ્ટૃત્વાચ્ચ ॥

પ્રેમનું કારણ જ્ઞાન છે. જ્ઞાનનું કારણ પ્રેમ નથી. (વ્યવહારમાં પહેલાં જ્ઞાન પછી પ્રેમ થાય છે, જ્ઞાનની ચોથી ભૂમિકા એ વસ્તુ સમગ્રતા પછી તેમાં જે નિષ્ઠા થાય છે તે પ્રેમ છે અને તે જ ભક્તિ છે.)

૧૪ અતઃ एव तद्भावाद्ब्रह्मवीनाम् ॥

ગોપીઓને જ્ઞાન વગર માત્ર નિષ્ઠાથી મુક્તિ મળી હતી. (એટલે તેમનામાં જ્ઞાનથી દૂર કરવા નેવો દોષ ન હોતો; ગોપીઓ યુતિરૂપ હોવાથી ગયા જનમાં તેમણે શ્રવણ વિગેરે કરેલ હતું.)

૧૫ મક્ત્યા જ્ઞાનાતીતિ ચેન્નામિહાપ્યા સાહાય્યાત્ ॥

ગીતા એમ કહેલ છે કે ભક્તિથી મને જાણે છે. (૧૮—૫૫) તો તેમ નથી. ત્યાં એમ પણ કહેલ છે કે જ્ઞાની મારે શરણે આવે છે તેથી ભક્તિ ઉત્તમ ભૂમિકાનું તત્ત્વ છે.

+ખરી રીતે જ્ઞાન, જ્ઞાતા અને જેમને એક કરે છે. સાચું જ્ઞાન દૈતને સહન કરતું નથી. કલ્પિત માયા સાચું દૈત ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી તેથી. ભક્તિ અને નિષ્ઠાવાળું અપરોક્ષ જ્ઞાન એક જ છે.

૧૬ પ્રાગુક્તં ચ ॥

તે પહેલા શ્લોક (એટલે ગીતા. ૧૮—૫૪)માં પણ એ પ્રમાણે કહેલ છે.

૧૭ एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः ॥

તેથી બન્ને સરખા ઉપયોગી છે એ વાતનો જવાબ અપાઈ ગયો છે.

૧૮ देवभक्तिरितरस्मिन् साहचर्यात् ॥

બધાં દેવભક્તિની વાત આવે છે ત્યાં જ ભક્તિથી મુક્તિ મળે છે તે સમજવાની નથી

૧૯ योगस्तूभयार्थमपेक्षणात् प्रयाजयत् ॥

યોગની જરૂર તો ભક્તિ અને જ્ઞાન બન્નેમાં માનેલી છે, પ્રયાજ ક્રિયાની માફક.

૨૦ गौण्या तु समाधिसिद्धिः ॥

ગૌણી ભક્તિથી પણ સમાધિની સિદ્ધિ થાય છે.

૨૧ हेया रागत्वादिति चेन्नोत्तमास्पदत्वात्--

सङ्गवत् ॥

ભક્તિનો અર્થ રાગ થાય છે. તેથી તે ત્યાગ્ય છે એમ કહો તો તેમ નથી. તેનું લક્ષ્ય ઉત્તમ સંગની માફક ઉત્તમ છે.

૨૨ तदेव कर्मज्ञानयोगिभ्यः अधिक्यशब्दात् ॥

ભક્તિજ ઉત્તમ છે. યજ વગેરે કર્મથી, જ્ઞાન-માર્ગથી અને યોગથી તે વધારે શ્રેષ્ઠ છે એવાં પ્રમાણુ વચન મળે છે.

૨૩ प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेः ॥

પ્રશ્ન અને ઉત્તર દ્વારા પણ ભક્તિનું અધિકપણું સિદ્ધ થાય છે. (પ્રમાણુ —ગીતાનો ૧૨મો અધ્યાય.)

૨૪ नैव श्रद्धा तु साधारण्यात् ॥

ભક્તિનો અર્થ શ્રદ્ધા નથી. શ્રદ્ધા સાધન દર્શાનું તત્ત્વ છે.

૨૫ तस्यां तत्त्वे ज्ञानवस्थानात् ॥

ભક્તિ એ શ્રદ્ધા હોય તો શ્રદ્ધાનું કારણુ થું અને તેનું કારણુ થું એમ અનવસ્થા દોષ આવી જાય.

૨૬ ब्रह्मकाण्डं तु भक्तौ तस्यानुष्ठानाय

सामान्यात् ॥

બ્રહ્મકાંડ એટલે વેદાન્ત પણ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે. જ્ઞાનનું અન્વેષણુ તો બન્ને કાંડમાં કરેલું છે.

૨૭ बुद्धिहेतुप्रवृत्तिराविशुद्धेरवघातवत् ॥

જ્ઞાનનાં સાધન, ઝાંગર ખાંડવાની માફક, ચિત્ત-શુદ્ધિ થતાં સુધી ચાલુ રાખવાં.

૨૮ तदज्ञानं च ॥

તેનાં અજ્ઞા એટલે ગુરુસેવા, મનન, અવિરહ તર્ક વિગેરે પણ ચાલુ રાખવાં.

૨૯ तामैश्वर्यपरां काश्यपः परत्वात् ॥

કાશ્યપ મુનિ એમ માને છે કે ભગવાનના સ્વરૂપના જ્ઞાનથી ઘણો લાભ છે, કારણુ કે તે જીવના જ્ઞાનથી પરમ લાભ થાય છે.

૩૦ आत्मैकपरां बाह्यायणः ॥

બાહ્યાયણુ મુનિ એમ માને છે કે આત્માના જ્ઞાનથી પરમ લાભ થાય છે,

૩૧ उदयपरां शण्डिल्यः शब्दोपपत्तिभ्याम् ॥

શાંડિલ્ય એમ માને છે કે પરમાત્માનું તેમજ આત્માનું, બંનેનું જ્ઞાન પરમ લાભકારક છે, ને માટે શબ્દ પ્રમાણુ મળે છે અને તે બુદ્ધિને પણ અનુકૂળ આવે છે.

૩૨ वैषम्यादसिद्धिति चेन्नाभिज्ञानवदवैशिष्ट्यात् ॥

એમાં વૈષમ્ય દોષ છે એમ કહો તો તેમ નથી. બંનેનું સ્વરૂપ એક છે.

૩૩ न च क्लिष्टः परः स्यादनन्तरं विवोधात् ॥

જીવાત્મા અને પરમાત્મા એક માનવાથી પરમાત્માને કપેશ થશે એમ સમજવાનું નથી, કારણુ કે જીવનો ખરો આત્મા પણ કલેશ વિગેરેથી રહિત છે,

૩૪ वैश्वर्यं तथेति चेन्न स्वाभाव्यात् ॥

બંને એક થતાં ઇશ્વરનું ઐશ્વર્ય રહેશે નહિ એમ કહો તો નહિ, તમ બનશે નહિ, ઐશ્વર્ય એ ઇશ્વરનો સ્વભાવ છે.

૩૫ अप्रतिषिद्धं परैश्वर्यं तद्भावाच्च

नैवमितरेणाम् ॥

ઇશ્વરનું ઐશ્વર્ય વિરોધ વગરનું છે. અને જીવો પણ તેના અંશ હોવાથી કુ.ખ એ જીવનો વાસ્તવ સ્વભાવ નથી.

૩૬ सर्वावृत्ते किमिति चेन्नैवમ बुद्ध्यथानन्तत्वात् ॥

પ્રલય વખતે બધાનો નાશ થશે એમ માનતા હો તો તેમ નથી, કારણુ કે અંતઃકરણુ અનંત છે.

૩૭ प्रकृत्यन्तरालादवैकार्यं चित्सत्त्वेनानुवर्तमानात् ॥

પ્રકૃતિ દ્વારા જગત્ થતું હોવાથી મૂળ સ્વરૂપ અવિકારી રહે છે.

૩૮ तत्प्रतिष्ठा गृहपीठवत् ॥

માયાનું આલંબન ઉપચારિક છે. ઘરમાં ખુરશી

ઉપર બેઠેલા માણસ માટે એમ કહેવાય છે કે તે ઘરમાં બેઠા છે. તેની માફક મામા ઉપચારિક છે.

૩૯ મિથોડપેક્ષણાદુમયમ્ ॥

બંને પરસ્પરથી અપેક્ષા રાખતા હોવાથી બંને (અલ્પ અને પ્રવૃત્તિ) કારણ કહેવાય છે.

૪૦ ચેત્યાષિત્તોર્ન તૃતીયમ્ ॥

જાતા અને જેય સિવાય ત્રીજું તત્ત્વ નથી.

૪૧ યુક્તૌ ચ સમ્પરાયાત્ ॥

બંને અનાદિ હોવાથી અભિન્ન છે.

૪૨ શક્તિવાદ્વાનૃતં વેદ્યમ્ ॥

જંથમાં શક્તિ હોવાથી મિથ્યા નથી.

૪૩ તત્પારશુદ્ધિશ્ચ ગમ્યા લોકવલ્લિક્ષેભ્યઃ ॥

ભક્તિની પરિશુદ્ધિ, સામાન્ય માણસની લાગણીની પેઠે, બહારના ચિહ્નથી જાણ્યા આવે છે.

૪૪ સમ્માનબહુમાનપ્રીતિવિરહેતરવિચિકિત્સામ-
હિમાર્યાતિતદર્થપ્રાણસ્થાન તત્ત્વીયતા સર્વત-
દ્ભાવાપ્રતિકૂલ્યાદીનિ ચ સ્મરણેભ્યા
બાહુલ્યાત્ ॥

ભગવત્ સ્મરણ કરતાં ઘણું ચિહ્નો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે, સમ્માન, અદ્ભુતમાન, પ્રીતિ, વિરહ, બીજા ઉપર શંકા, તેના મહિમા ગાવો, તેના માટે જ પ્રાણુ ધારણ કરવા, તદ્વિયતા, તેની સર્વત્ર હાજરી, અને શરણ્યાગતિ વગેરે જોવામાં આવે છે.

૪૫ દ્વેષાદ્યસ્તુ નૈવમ્ ॥

ત્યાં ભક્તિ હોય ત્યાં દ્વેષ વિગેરે રહેતાં નથી.

૪૬ તદ્વાક્યશેષાત્ પ્રાદુર્ભાવ્યપિ સા ॥

અધુ તપાસી જોતાં ભક્તિ તેના ચિહ્નોથી જાણ્યા આવે છે.

૪૭ જન્મકર્મવદ્ધ્યાજન્મશબ્દાત્ ॥

ભગવાનનાં જન્મ અને કર્મ જાણે છે, તેને જન્મ થતો નથી.

૪૮ તત્ત્વં દ્વિયં સ્વશક્તિમાત્રાદમ્ભાત્ ॥

ભગવાનનાં જન્મ અને કર્મ દ્વિય છે, કારણ કે તે સ્વશક્તિથી-સ્વ-પ્રતિભાથી ધારણ કરે છે.

૪૯ મુખ્યં તસ્ય હિ કારુણ્યમ્ ॥

તેના કર્મમાં મુખ્ય કારણ તેની કરુણા છે.

૫૦ પ્રાણિત્વાન્નવિમૂતિષુ ॥

ભગવાનની વિમૂતિની ભક્તિ કરવાથી મુક્તિ મળતી નથી, કારણ કે વિમૂતિએનો સંબંધ

પ્રાણની સાથે છે.

૫૧ દૂતરાજસેવયોઃ પ્રતિષેધાન્ચ ॥

શાસ્ત્રોમાં યુગાર અને રાજની સેવાનો પ્રતિષેધ છે તેથી રાજના જેવી વિમૂતિની સેવા એ ભગવાનની સેવા તરીકે માની શકાય નહિ.

૫૨ વાસુદેવેડપીતિ ચેન્નાકારમાશ્રત્વાત્ ॥

વાસુદેવ (કૃષ્ણ)ની ભક્તિ એ વિમૂતિની ભક્તિ છે એમ માનતા હો તેમ નથી. તેના આકાર શરીરના હોવા છતાં કૃષ્ણ અલ્પરૂપ હતા. શાસ્ત્રમાં પણ કૃષ્ણને અલ્પરૂપે માનેલ છે.

૫૩ પ્રત્યભિજ્ઞાનાન્ચ ॥

શાસ્ત્રોમાં પણ કૃષ્ણને અલ્પરૂપે માનેલ છે.

૫૪ વૃણિષુ શ્રેષ્ઠ્યેન તત્ ॥

વૃણિયોમાં તેની શ્રેષ્ઠતા જાણાવેલ છે.

૫૫ પદ પ્રસિદ્ધેષુ ચ ॥

બીજા અવતારો વિષે પણ એમ જ સમજવાનું છે. એટલે કે તે પણ અલ્પરૂપ હતા.

ભક્તિ માટે બહારનાં સાધન

૫૬ ભક્ત્યા મજનોપસંહારાદ્ ગૌણ્યા

પરાયેતદ્દેતુત્વાત્ ॥

ભક્તિથી ઉપસંહાર કરેલ હોવાથી (ગીતામાં) ગૌણી ભક્તિ એ મુખ્ય ભક્તિનું સાધન સમજવાનું છે.

૫૭ રાગાર્થ પ્રકીર્તિસાહચર્યાન્વેતરેષામ્ ॥

ભગવાનના નામ અને કર્મનાં કીર્તનથી તેનામાં પ્રેમ વધે છે.

૫૮ અન્તરાલે તુ શેષાઃ સ્યુરુપાસ્યાદૌ ચ

કાણ્ડત્વાત્ ॥

ગૌણી ભક્તિનાં સાધન વચ્ચે બીજાં છે, અને ઉપાસ્યના વર્ણનમાં બીજાં છે, તે અલ્પકાંડનો ભાગ છે.

૫૯ તામ્યઃ પાવિત્ર્યમુપક્રમાત્ ॥

ગૌણી ભક્તિથી પણ પવિત્રતા ઉત્પન્ન થાય છે.

૬૦ તાસુ પ્રધાનયોગાત્ ફલાધિકવચ્ચૈકે ॥

ક્રિયાવાળી અને પ્રેમવાળી બંને ભક્તિનું મિશ્રણ કરવાથી વધારે ફળ મળે છે એમ કોઈ કહે છે.

૬૧ નામ્નેતિ જૈમિનિઃ સમ્ભવાત્ ॥

જૈમિની એમ માને છે કે નામ પોતે જ ફળરૂપ છે.

૬૨ અત્રાક્ષયયોગાનાં યયાકાલસમ્ભવો

ગૃહાદિવત્ ॥

સાધન દેશ અને કાળને અનુકૂળ થવું જોઈએ. ધર ખનાવવું હોય તો જે વખતે જે વસ્તુ મેળવવી અનુકૂળ લાગે તે મેળવી લેવાય છે તેમ જે વખતે જે સાધન અનુકૂળ લાગે તે કરી લેવું.

૬૩ ईश्वरतुष्टेरेकोऽपि बली ॥

કોઈ એક સાધન પણ ભાવપૂર્વક કરવાથી ઇશ્વરને સંતોષ થાય છે.

૬૪ अवन्धोऽर्पणस्य मुख्यम् ॥

શરણાગતનું આંધન રહેતું નથી, તેથી શરણાગતિ એ મુખ્ય સાધન છે.

૬૫ ध्याननियमस्तु दृष्टिसोकर्यात् ॥

ધ્યાનનો નિયમ એટલા માટે રાખેલ છે સાકાર વસ્તુનું ધ્યાન સરજતાથી થઈ શકે છે.

૬૬ तद्याजिः पूजायामितरेषां नैवम् ॥

યજ્ઞ એટલે પૂજા કરવી એ (ભક્તિમાર્ગમાં) અર્થમાં એ શબ્દ વપરાય છે. ખીજા યજ્ઞોમાં એ એ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાતો નથી.

૬૭ पादोदकं तु पाद्यमव्याप्तेः ॥

ચરણનું જળ એટલે ચરણ ધોવાનું જળ એમ સમજવાનું છે.

૬૮ स्वयमर्पितं ब्राह्ममविशेषात् ॥

સેવકે જે અર્પણ કયું તે સેવક લઈ શકે છે, તેમાં ભેદ નથી.

૬૯ निमित्तगुणव्यपेक्षणादपराधेषु व्यवस्था ॥

સેવામાં જે અપરાધનું વર્ણન છે તે પ્રસંગ પરત્વે અને પૂજનના પ્રકાર પરત્વે છે.

૭૦ पत्रादर्शनमन्यथा हि वैशिष्ट्यम् ॥

પત્ર, પુષ્પ વિગેરે અર્પણ કરવાનું ગીતામાં કહેલ છે તે એવી બધી વસ્તુ સંબંધમાં સમજવાનું છે. (એટલે કે જે કોઈ ભક્ત ભાવથી અર્પણ કરે તે.)

૭૧ सुकृतजत्वात् परहेतुभावाच्च क्रियास्तु श्रेयस्यः ॥

આવી કર્મવાળી ગૌણી ભક્તિ, ખીજા વ્યાવહારિક કર્મ કરતાં સારી છે, કારણ કે સમ્પત્તિય કર્મથી સમ્પત્તિય ભાવનો ઉદય થાય છે.

૭૨ गौणं त्रैविध्यमितरेण स्तुत्यर्थत्वात् साहचर्यम् ॥

આર્ત, જીજ્ઞાસુ અને અર્થાર્થીની ભક્તિ ગૌણ

છતાં તે ત્રણે (ગૌણી) જ્ઞાનભક્તિની સહાયક હોવાથી તેની પણ સ્તુતિ કરેલ છે.

૭૩ बहिरन्तरस्थमुभयमवेष्टितवत् ॥

બગવાનના નામનો જપ એ મુખ્ય ભક્તિની અંદર અને બહાર મનાય છે. જેમ અવેષ્ટિ અને બહરપતિનો હોમ થાય છે તેમ.

૭૪ स्मृतिकीर्त्यैः कथादेश्चासौ प्रायश्चित्तभावात् ॥

આર્તની ભક્તિમાં, બગવાનનું સ્મરણ અને અને તેનો જપ અને તેની કથાનો સમાવેશ કરેલો છે; તેનું કારણ એ છે કે તેનાથી પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે.

૭૫ भूयसामननुष्ठितिरिति चेदाप्रयाणमुपसंहारात्महत्स्वपि ॥

એમ માનતા હો કે તેથી વધારે મોટું તપ કરવાનું અટકા પડશે તો તેમ નથી. મરણ પર્યંત નામસ્મરણ કરવાની આજ્ઞા શાસ્ત્ર કરેલી છે તે ઓછું તપ નથી.

૭૬ लघ्वपि भक्ताधिकारे महत्क्षेपकमपर सर्वहानात् ॥

થોડી ભક્તિથી પણ મહાન પાપ બળી જાય છે, કારણ કે પાપવૃત્તિ બળી જવાથી ભવિષ્યનાં પાપ અટકે છે,

૭૭ तत्स्थानत्वादनन्यधर्मः खले बालीवत् ॥

નામ સ્મરણથી પાપ દૂર થતું હોવાથી, પાપ નિવારણ માટે બાળ સાધનનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી, યજ્ઞના વસ્તુને બાંધવાનો ખીતો મળ્યો એટલે તે ખીતો શાસ્ત્ર પ્રમાણે છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી, (કોઈ પણ રીતે વસ્તુ જેવી વૃત્તિઓને બાંધવાની જરૂર છે.)

૭૮ आनिन्दयोन्यधिक्रियते पारम्पर्यात् सामान्यवत् ॥

હવેકા માણસોને પણ ઉત્તમ ભક્તિમાં અધિકાર છે, કારણ કે દુઃખમાંથી છૂટવાની સર્વની ઇચ્છા છે. જેમ અનીતિ ન કરવી વિગેરેનું જ્ઞાન બધાને માટે છે, તેમ ભક્તિ બધાને માટે છે.

૭૯ अतोऽविपकभावानामपि तल्लोके ॥

તેથી આ જગતમાં અપૂર્ણ માણસો માટે પણ ભક્તિ કરવાનું વિધાન છે.

૮૦ कर्मकगत्युपपत्तेस्तु ॥

ભક્તિની ભૂમિકા સાધન-દશામાં નથી,

૮૧ ઉત્ક્રાન્તિસ્મૃતિવાક્યશેષાઃ ॥

સાધન-ભક્તિ અને ફળ-ભક્તિનાં સ્વરૂપ સ્મૃતિમાં સ્પષ્ટ બતાવેલાં છે. સાધન ભક્તિવાળાને અંતિમ ભાવનાની જરૂર છે.

૮૨ મહાપાતકિનાં ત્વાર્તા ॥

મહાપાપીને માટે તો આર્ત ભક્તિ સારી છે. કારણકે તેનાં પાપ ઓછાં થાય ત્યારે જ જિંચી ભક્તિમાં તે ચડી શકે છે.

૮૩ સૈકાન્તભાવો ગીતાર્થપ્રત્યભિજ્ઞાનાત્ ॥

ઉત્તમ ભક્તિમાં તો અનન્યભાવ ખાસ જરૂરનો છે એમ ગીતામાં સ્પષ્ટ કહેલું છે.

૮૪ પરં કૃત્વૈવ સર્વેશં તથાહ્યાહ ॥

અધાં સાધન ઉત્તમ ભક્તિ જગાડવા માટે છે એમ કહેલું છે. કારણ કે ઉત્તમ ભક્તિ એ સુક્તિનું સાધન છે.

૮૫ મજનીયેનાદ્વિતીયમિદં કૃત્સ્તસ્ય તત્સ્વરૂપત્વાત્ ॥

જે આ અર્થ એક અદ્વિતીય છે તે ભજન કરવા લાયક છે, કારણ કે તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે.

૮૬ તત્ત્વર્ચાકર્માયા જડસામાન્યાત્

માયા એ તેની શક્તિ છે. ચૈતન્ય સ્વેચ્છાથી પરિમિત થાય તે જડ જેવું દેખાય છે. (મિથ્યા એ મિથ્યા હોવાથી સત્ય એ સત્ય તરીકે બાકી રહે છે.)

૮૭ વ્યાપકત્વાદ્ વ્યાપ્યાનામ્ ॥

વ્યાપ્યનું વ્યાપકપણું છે તેથી સૃષ્ટિ અને છે.

૮૮ ન પ્રાણિબુદ્ધિભ્યોઽસમ્ભવાત્ ॥

જીવ દ્વારા સૃષ્ટિ થઈ શકતી નથી, કારણ કે તે અસંભવ છે.

૮૯ નિર્માયોચ્ચાવચં શ્રુતિશ્ચ નિર્મિમોતે પિતૃવત્ ॥

જિંચી અને નીચી સૃષ્ટિ કર્યા પછી તેણે જગતના લાભ માટે વેદ રચ્યા. જેમ પિતા પુત્રને ઉત્પન્ન કરી, તેને સારાં આચરણ અને ખરાય આચરણનો વિવેક બતાવે છે તેમ.

૯૦ મિશ્રોપદેશાન્નેતિ ચેન્ન સ્વરૂપત્વાત્ ॥

તમે એમ કહો કે ઉપદેશ મિશ્ર પ્રકારનો છે તેથી પિતાની માફક તેનું કામ નથી તો તેમ નથી. કર્મમાંથી છોડાવવા માટે કર્મનો ઉપદેશ છે, તેથી દોષ નથી.

૯૧ ફલમસ્માદ્ બાદરાયણો દૃષ્ટવાત્ ॥

કર્મનાં ફળ તેના તરફથી મળે છે એમ બાદરાયણ માને છે, લોકમાં પણ એવું દેખાય છે.

૯૨ વ્યુત્ક્રમાદ્વ્યયસ્તથાદૃષ્ટમ્ ॥

પ્રયય લય-ચિંતનની રીતે થાય છે એટલે કાર્ય કારણમાં મળી જાય છે, તેવું લોકમાં જણાય છે.

જીવ અને બ્રહ્મનો સંબંધ

૯૩ તદૈક્યં નાનાત્વૈકત્વમુપાધિયોગદ્વાનાદિ-ત્યવત્ ॥

તત્ત્વ એક છે, તેમાં એકત્વ અને અનેકત્વ ઉપાધિભેદથી જણાય છે, જળમાં સૂર્યનાં પ્રતિબિંબ ઉપાધિ ભેદથી અનેક દેખાય છે તેની માફક.

૯૪ પ્રથમિતિ ચેન્ન પરેનાસમ્બન્ધાત્ પ્રકાશનમ્ ॥

જો તમે એમ કહો કે જીવ અનેક છે તો તે વાત સાચી નથી. અધા સ્વતંત્ર પ્રકાશવાળાનો પરબ્રહ્મ સાથે સંબંધ અને નહિ.

૯૫ ન વિકારિણસ્તુ કરણવિકારાત્ ॥

આત્મામાં વિકાર નથી, વિકાર કરણમાં એટલે ઉપાધિમાં છે.

૯૬ અનન્યમકત્યા તદ્બુદ્ધિર્બુદ્ધિજયાદ્યન્તમ્ ॥

અનન્ય ભક્તિથી બુદ્ધિનો લય થતાં જીવ બ્રહ્મની એકતા થાય છે.

૯૭ આયુશ્ચિરમિતરેશં તુ દ્વાનિરનાસ્પદત્વાત્ ॥

જીવ બ્રહ્મરૂપે નિત્ય રહે છે અને બીજી ઉપાધિઓને આધાર ન મળવાથી નાશ થાય છે.

૯૮ સંસ્કૃતિરેષામભક્તિઃ સ્યાન્નાશાનાત્ કારણાસિદ્ધેઃ ॥

ભક્તિ ન હોવાથી સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે. અજ્ઞાન હોવાથી સંસાર મળે છે એમ સમજવું નહિ.

૯૯ ત્રીણ્યેશં નેત્રાણિ શબ્દલિપ્ત્વાક્ષમેવાદ્યુદ્ભવત્ ॥

રુદ્રની માફક તેને ત્રણ આંખ છે, એટલે ત્રણ પ્રમાણ છે.

૧૦૦ આવિસ્તિરોભાવાઃ વિકારાઃ સ્યુઃ

ક્રિયાફલસંયોગાત્ ॥

જે વિકારી રૂપ છે તેના જ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાય છે. તેમાં કર્મ અને ફલનો સંયોગ છે તેથી.

x જ્ઞાની પુરુષો જ્ઞાનને પણ એવા અર્થમાં વાપરે છે,

લે. શ્રી. રમણદાસ જેષ્ઠારામ શાસ્ત્રી શુદ્ધાદિતરત્ન, વ્યાખ્યાન બ્રૂણ, વ્યાખ્યાન-
વિશારદ, સાહિત્યમણિ, કાવ્યવિશારદ, શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય પાઠશાલા, ઉમરેઠ.

વર્તમાન સ્થિતિ:—વિશ્વયુદ્ધના વિષમ વાતાવરણમાં ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલયે સાહસિક પ્રવૃત્તિ આદરી છે, ધાર્મિક જનતાએ આ પ્રવૃત્તિને અપનાવવી ઘટે. કેાઇ પણ સંપ્રદાયના ભેદભાવવગર હાલના સંયોગમાં સ્નેહ અને સહકારથી કાર્ય કરવાની જરૂર છે કલ્યાણ જેવા આદર્શ માસિકે એ દાયકામાં પોતાની સુંદર ધર્મપ્રચાર પ્રવૃત્તિ આદરી છે. દરેકે દરેક દેશમાં તેના માટે ઉચ્ચ સ્થાન છે. આજે પરસ્પરના વિખવાદો કાઢી નાખી પડખે ઉભા રહી સમાજસુખથી પોતાના આદર્શો પાળી, પળાવવાનો સમય આવી ગયો.

ભક્તિની જરૂર—ભક્તિ વર્ણુન કે આત્મજનનો વિષય નથી. પણ અમલમાં ચૂકવાનો વિષય છે. ભક્તિથી આત્માનંદનો અનુભવ થાય છે. પ્રભુના સાક્ષાત્કારનો એ ઉત્તમ અને સરળ ઉપાય છે. કળિયુગમાં બીજા અનેક સાધનોના મુકાબલે ભક્તિ આદર્શ સાધન છે. શ્રીમદ્ભાગવત્કંઠ એકાદશમાં પ્રભુપ્રાપ્તિના ત્રણ માર્ગો દર્શાવ્યા છે.

યોગાસ્ત્રયો મયા પ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયો વિચિત્સયા । જ્ઞાનં કર્મ ચ ભક્તિઃ નોપાયોન્યોસ્તિ કદિચિત્ ॥

પ્રભુએ માનવ કલ્યાણ માટે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણ માર્ગ વર્ણવ્યા છે, સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. આથી પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે ભક્તિની અત્યંત જરૂર છે.

ભક્તિની વ્યાખ્યા:—ભાગવત સ્કંધ ૩ માં મનોગતિ રવિચ્છિન્ના એ શ્લોકમાં ભક્તોનાં હૃદય:—ભક્તિની વ્યાખ્યા છે. જેઓ પ્રભુની અનન્ય ભાવે નિષ્કામ ભક્તિ કરે છે તેવા ભક્તોનાં હૃદય અત્યંત પવિત્ર હોય છે. વિશ્વધર્મની ભાવનાવાળા

આ ભક્તો જનસમાજનું કલ્યાણ કરી રહ્યા હોય છે. પોતાના આત્માના ઝોજમના અજવાળે અજાની ભક્તોનું અજ્ઞાન દૂર કરે છે. પોતાની ભક્તિના પ્રભાવથી આસપાસનું આખું વાતાવરણ પવિત્ર કરે છે. આવા અનન્ય ભક્તોનાં યોગક્ષેમ પ્રભુ વહન કરે છે. ગીતાશ્રમાં ભગવાનની આજ્ઞા છે:—

અનન્યાશ્ચિતયંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે । તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

જેઓ અનન્યભાવથી મારી ઉપાસના કરે છે. તેઓનું યોગક્ષેમ હું વહન કરું છું, આજે આપણને પ્રભુની આ પ્રતિજ્ઞામાં પૂર્ણશ્રદ્ધા નથી જણાતી. માનવસમાજ પોતાનું યોગક્ષેમ પોને જ કરે છે, એમ માની દિનપ્રતિદિન સંસારનાં બંધનોમાં ફસાયા કરે છે.

ભક્ત કેવો હોય?—ગીતાશ્રમાં ૧૨મા અધ્યાયના શ્લોક ૧૩ થી ૨૦ માં અને અધ્યાય ૧૬ માં દૈવી સંપત્તિનાં લક્ષણોમાં ભક્ત કેવા હોય તેનું વર્ણન છે. આવા ભક્તો માટે અનેક કવિઓએ પણ વર્ણન કર્યું છે:—**સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે એ શાંડિલ્યસૂત્રમાં અને વેદ, ગીતા વગેરે અનેક સ્થળે ભક્તિનાં વર્ણન છે. પ્રભુ પ્રત્યે આત્મીય પ્રેમ એજ ભક્તિ.**

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અઞ્ ૯ શ્લોક ૨૬ માં પ્રભુ ભક્તના શુદ્ધભાવથી અપણ કરેલી વસ્તુનો સ્વીકાર કરવાનું વર્ણન છે કે:—

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ । તદ્દહં મક્ત્યુપહૃતમન્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥

ભક્તિ પૂર્વક પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ. જે કંઈ મને અર્પણ કરે છે તે હું પ્રેમપૂર્વક ગ્રહણ કરું છું. શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૯ અધ્યાય ૪ માં શ્લોક ૬૩ થી ૬૮ સુધીમાં પ્રભુએ ભક્તવશતા ખતાવી છે, જેઓએ અનન્ય ભાવથી શરણ સ્વીકાર્યું છે. તેવા સાધુ ભક્તોને ત્યાગ કરી પોતાના આત્મા અને શ્રીલક્ષ્મીજીને પણ તેટલાં પ્રિય ગણ્યાં નથી. પતિવ્રતા સ્ત્રી જેમ પોતાના પાતિવત્ય ધર્મથી પતિને વશ કરે છે. તેવી રીતે પ્રભુભક્તોથી પ્રભુ વશ થાય છે. ભક્તોનું હૃદય પ્રભુ છે. પ્રભુનું હૃદય ભક્તો છે. ભક્તો પ્રભુ સિવાય અન્ય જાણતા નથી. પ્રભુ ભક્તો સિવાય અન્ય જાણતા નથી. એકાદશ સ્કંધના ૧૪ માં અધ્યાયમાં પ્રભુએ પોતે આજ્ઞા કરી છે કે: જેઓ મારા અનન્ય ભક્તો છે, તેઓ મારા સિવાય બ્રહ્મપદ ઈન્દ્રપદ, ચક્રવર્તી રાજ્ય, શોકોનું અધિપતિપણું, યોગોની સિદ્ધિઓ અથવા મોક્ષની પણ ઇચ્છા કરતા નથી.

પ્રભુને ભક્તો જેટલા પ્રિય છે. તેટલા બ્રહ્મા, શંકર, જળદેવજી, લક્ષ્મીજી અને પોતાના આત્મા-પણુ પ્રિય નથી. શ્રીમદ્ભાગવતના સ્કંધ ૩ અધ્યાય ૨૫, સ્કંધ ૪ અ. ૨૦, સ્કંધ ૬ અ. ૧. તથા એકાદશ સ્કંધમાં અનેક સ્થળોએ પ્રભુ ભક્તોનું અસરકારક ભાષામાં માહત્તમ્ય છે. પ્રભુએ પોતે, શ્રી નારદજી, ભરતજી વગેરેને અરણ્યકાન્ડ અને સુંદર કાંડમાં સુંદર ઉપદેશ આપ્યા છે. વિસ્તાર ભયથી એ વિષયને ટુંકાવી પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવીએ.

નવવિધ ભક્તિ.—શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભક્ત શ્રી પ્રહ્લાદજીએ પોતાના પિતાજી અને ગુરુ વગેરે સમક્ષ નવધા ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો છે.

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં ઘન્દનં દાસ્યં સખ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥

સ્કંધ ૭ અધ્યાય ૫

ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણસેવન, પૂજન, વન્દન, દારપ, સખ્ય, અને આત્મનિવેદન આ નવ પ્રકારની ભક્તિ છે. ભક્ત કવિશ્રી દયારામ ભાષ્યે ભક્તિ પોષણ નામનું ૧૦૪ ચંદ્રાવળી કડીનું એક સુંદર કાવ્ય જનાવ્યું છે. કવિ-શ્રીના રચિત અનેક ગ્રંથો પ્રકટ અપ્રકટ છે આ સાહિત્ય ભક્તિરસથી ભરપૂર છે નવવિધ ભક્તિ સંબંધી થોડીક કડીઓ જોઈએ.

શ્રવણ કીર્તન શ્રીકૃષ્ણનું. સ્મરણ સેવન અર્ચન, વંદન દાસત્વ સખ્યતા, વળી આત્મ નિવેદન. આત્મનિવેદન નવધા કહીએ, પ્રેમ લક્ષણ દશમી લક્ષીએ એ ભક્તિ સહુ સાધન તાજ,

જે પામે વશ થાય પ્રજરાજ

સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ

આ કડીમાં નવે પ્રકારની ભક્તિનું વર્ણન કરી દશમી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને સાધન ભક્તિ તરીકે દર્શાવી છે. સામાન્ય રીતે ટુંકમાં નવધા ભક્તિ જોઈએ **નવધાભક્તિ કેવી રીતે ખની શકે ?:-**

૧. શ્રવણ—શ્રીમદ્ભાગવત ભગવદ્ગીતા, વગેરે ગ્રંથોનું અર્થપૂર્વક સાંભળવું.

૨. કીર્તન—ગીતાજી, ભાગવત તથા અન્યસ્તોત્રોનો પાઠ કરવો, ભક્તો, અષ્ટસખાઓ વગેરેનાં રચેલાં પદો ગાવાં.

૩. સ્મરણ—સારા ભક્તો પાસે બેસી સત્સંગ કરવો, પ્રભુનું સ્મરણ કરવું.

૪. પાદસેવન—ભગવાનના મંદિરમાં સેવા કરવી, સ્વચ્છતા રાખવી,

૫. અર્ચન—પ્રભુને પંચામૃત સ્નાન કરાવવું. સમયમુજબ વેદ મંત્રો ભળવા, પૂજા કરવી.

૬. વંદન—અત્યંત નમ્ર બની દંડવત્ પ્રણામ કરવા.

૭. દારપ—પ્રભુને અર્પણ પ્રસાદી અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે મેળવી જીવનનિર્વાહ કરવો. સંવક ભાવના રાખવી.

૮. સખ્ય—પ્રભુના સુખનો વિચાર કરી અન્ન, વસ્ત્ર, સામગ્રી વગેરે અર્પણ કરવાં.

૯. આત્મનિવેદન—શરીર, કુડુંબ અને વસ્તુ માત્ર પ્રભુસેવામાં પરાયણ રાખવાં.

૧૦ પ્રેમલક્ષણા—પ્રભુ પ્રત્યે શ્રીગોપીજનોના જેવો હાર્દિક અનન્યભાવ રાખવો પ્રભુ એજ સર્વસ્વ, એવી પવિત્ર ભાવના કરવી.

દરેક ભક્તિના મુખ્ય ભક્ત કોણ ?—નવે પ્રકારની ભક્તિના મુખ્ય ભક્તોના નામ નીચેના શ્લોક ઉપરથી જાણી શકાય તેમ છે,

વિષ્ણોસ્તુ શ્રવણે પરીક્ષિત્ત્વ ભવદ્, વૈયાસકિઃ કીર્તનૈ પ્રહ્લાદઃ સ્મરણે તદ્દંધિમજને લક્ષ્મી પૃથુઅર્ચનૈ ।
અકુર સ્વમિવન્દને કપિપતિર્દાસ્યેઽથ સખ્યેઽર્જુનઃ
સર્વસ્વાત્મ નિવેદને બલિરભૂત્ કૃષ્ણાસિરેષાં પરમ્ ॥

આ શ્લોકનું અક્ષરશઃ ભાષાન્તર કવિશ્રી દયારામ ભાઈએ ભક્તિપોષણની આરમી કડીમાં કયું છે.

શ્રવણ પરીક્ષિત શુક કરી કીર્તન, સ્મરણ કરી પ્રહ્લાદ શ્રીસેવન પૂજન પૃથુ, વંદન અકૂર આહ્વાદ આહ્વાદ માન્યો કપીશ કિંકરતો,

સખ્યતા ભક્તિ સુભદ્રાભર્તા.

આત્મનિવેદન બક્ષિએ પ્રાધી, ગોપીજને પ્રેમ લક્ષણા લીધી, સેવો શ્રીકૃષ્ણ (૧૨)

શર્ધ પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યાં. ૧. વંદનભક્તિ, અકૂર-જીએ કરી, પ્રભુ તેમને ઘેર પધાર્યા અને કૃપા કરી. ૭. દાસ્યભક્તિ, હનુમાનજીએ કરી કે જેમણે પોતાના માલીક શ્રીરામચંદ્રજીના નામ વિનાની રતનની માળા-પણ ફેાડીને ફેંકી દીધી, સેવ્યસેવકધર્મ જગતને ઉપદેસ્યો. ૮. સખ્યભક્તિ અર્જુનની કે જેને પ્રભુએ અનેક મુશ્કેલીઓમાથી બચાવ્યા. ૯. આત્મનિવેદન ભક્તિ બક્ષિરાગની કે જેઓએ પોતાના દેહપણ પ્રભુને અર્પણ કર્યો. આમ નવે પ્રકારના ભક્તોનું

સખાભક્તિ અર્જુન

૧. શ્રવણભક્તિ, પરીક્ષિત રાગને કરી, સાત દિવસ અન્નજળનો ત્યાગ કરી ભગવદ્ગુણે શ્રવણ કરી સંસાર સાગર તરી ગયા. ૨. કીર્તન ભક્તિ, શ્રીવેદ-બ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજીએ કરી, સાત દિવસ આ વક્ત્રીએ અન્નજળનો ત્યાગ કરી ભાગવતનું પાન કરાવ્યું. ૩. સ્મરણ ભક્તિ, પ્રહ્લાદજીએ કરી, તેમના સ્મરણથી પ્રભુએ નૃસિંહજીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી હિર-ણ્યકશિપુનો નાશ કર્યો, અને ભક્તનો ઉદ્ધાર કર્યો. ૪. પાદ સેવન-ચરણસેવા ભક્તિ લક્ષ્મીજીએ કરી આ ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ પ્રભુએ રમાવૈકુંઠ બનાવ્યું. ૫. અર્ચનભક્તિ, પૃથુરાજીએ કરી, તેથી પ્રભુએ પ્રસન્ન

વર્ણન કરી દશમી પ્રેમસક્ષણા ભક્તિ શ્રીગોપીજનોની દર્શાવે છે. શ્રીહરિ સિવાય બીજું કંઈજ જે જાણતાં ન હતાં તેમના જેવી અનન્ય ભક્તિ બીજા કોઈની નથી.

નવવિધ ભક્તિની વિગત.

ભક્ત કવિ શ્રી દયારામ ભાઈએ દેવપ્રકારની ભક્તિનું વર્ણન વિસ્તારથી ભક્તિ પોષણ કાવ્યમાં કડી ૧૩ થી ૩૫ સુધીમાં કયું છે. ટુંક નોંધ જોઈએ.

શ્રવણ—પ્રભુનું નામ સાંભળતાં ગમે તે જાતીના જીવમાત્ર પવિત્ર બને છે. શરદસ્તુતી સોબતથી પાણી

સ્વચ્છ અને છે. સોનું અગ્નિમાં નાખવાથી શુદ્ધ પાને છે. ભાગવત પૃષ્ઠ સ્કંધમાં અગ્નિમીલનું આખ્યાન જાણીતું છે.

કીર્તન-શ્રીમદ્ભાગવત ૧૨મા સ્કંધમાં અને પદ્મપુરાણમાં વર્ણન છે, કલિયુગમાં શ્રીહરિના કીર્તનથી કળ મળે છે, સત્યયુગમાં ધ્યાનથી, ત્રેતાયુગમાં યજ્ઞથી, દ્વાપરયુગમાં ભગવાનના પૂજનથી, જે કળ મળતું હોય તેજ કળ કલિયુગમાં પ્રભુના કીર્તનથી મળે છે, ભાગવત સ્કંધ. ૬. અધ્યાય ૧, ૨, ૩,માં

મરણ પામે છે તેઓને મુક્તિ-મોક્ષ મળે એટલા માટે તમારા નામના તારકમંત્રનો ઉપદેશ કરૂં છું આથી કાશીમાં મુક્તિ પણ પ્રભુના નામસંકીર્તનથી જ મળે છે,

શ્રીવાલ્મીકિ મુનિ અને વાલ્મીકિરામાયણનો પ્રસંગ પણ જગ જાહેર છે. તેઓ પ્રથમ હુંટારાનો ધંધો કરતા નારદજીને હુંટવા આવતાં તેઓએ તેમને પાપના ભાગીદાર તે એકલા જ છે તેમ ઉપદેશ કર્યો. નારદજીના સત્સંગથી રામમંત્રનો ઉપદેશ મળ્યા.

પોપટને રામનામ ભણાવતાં ગણિકાની મુક્તિ થઈ

અગ્નિમીલનું આખ્યાન વિસ્તારથી છે. કનોજ પ્રદેશમાં તે રહેતો હતો. ગણિકા અને શૂદ્રનો સંબંધ બેતાં તે પવિત્ર બ્રાહ્મણ મોહાંધરની બ્રષ્ટ થયો. એક મહાત્મા ગામમાં પધાર્યો. લોકોએ મરકરીમાં ગણિકાને ત્યાં મોકલ્યા. ગણિકાના આતિથ્યથી પ્રસન્ન થઈ, અગ્નિમીલને પુત્ર થશે અને તેનું નામ નારાયણ રાખજો તેથી કલ્યાણ થશે, તેમ આશીર્વાદ આપ્યો પુત્ર નિમિત્તે પ્રભુનું નામ લેતાં પ્રભુએ તેનો ઉદ્ધાર કર્યો.

અધ્યાત્મ રામાયણમાં શ્રીશીવજીએ જણાવ્યું છે કે:-હે રામ, હું આપનું નામ સ્મરણ લેતો પાર્વતીજી સહિત કાશીમાં નિવાસ કરૂં છું. જેઓ કાશીમાં

આપી જીંદગી મારો-મારોનો ધંધો કરનાર વાલ્મીકિએ મરા મરા અવળા મંત્રનો જપ કર્યો. વર્ષોસુધી તપ થયું, શરીર ઉપર માટી અને મોટા રાફડા થઈ ગયા. વલ્મીકિ એટલે રાફડામાંથી ઉઠ્યા. આથી વાલ્મીકિ કહેવાથી. વાલ્મીકિ રામાયણનો પ્રસંગ અને લવ-કુશનો શ્રીરામચંદ્રજી સાથેનો સંવાદ રામરાજ્ય શીલ્મે પણ સારો લીધો છે.

એક નગરમાં જીવન્તી નામની એક ગણિકા રહેતી હતી. તેને પ્રજા ન હતી. વેશ્યાવૃત્તિથી તે ગુજરાન નભાવતી હતી. એક સુંદર પોપટ પાળી તેણે રામ નામ ભણાવ્યો. તે રામનામ સતત બોલતો. એક

વખત રા એકજ અક્ષર બોલતાં ગણિકાને સાપ કરડ્યો અને તેના પ્રાણ ગયા. પોપટ પણ મૃત્યુ પામ્યો પરિણામે બંને મુક્તિ પામ્યાં. પ્રભુનું કીર્તન થતું હોય ત્યાં સર્વ તીર્થોનો વાસ છે.

સ્મરણ:—શ્રીમદ્ભાગવત સ્કં, ૬. અ. ૩ શ્લો. ૩૦માં યમરાજા આજ્ઞા કરે છે કે—જેની જીહ્વા ભગવન્નામ લેતી નથી. જેનું ચિત્ત શ્રીહરિના ચરણ-રવિદત્તનું સ્મરણ કરતું નથી. જેઓનું મસ્તક પ્રભુને નમન કરતું નથી. એવા જ લૌકિક સંસારમાં આલકત છે, તેમના હું માલીક છું. પરંતુ હું ભગવત્સેવા પરાયણ વૈષ્ણવનો માલીક નથી. પદ્મરાણ ઉત્તરકાંડ અને વાસિષ્ઠ સ્મૃતિમાં પણ આવુંજ વર્ણન છે. શ્રીમદ્ભાગવત વાલ્મીકીના વહીવટી નટવરવપુ: એ શ્લોકમાં વાલ્મીકી મુજબ પ્રભુના સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવું. પ્રભુના સાળા ચિન્હનું ધ્યાન કરવું. ધ્યાનના પ્રકાર:— મદારી નટ ગમે નટના ખેત્ર કરે પણ તેનું ધ્યાન દોરીમાં હોય છે. વ્યભિચારી પતિદારી સ્ત્રી ગમે તેટલી વાતચીત કરે પણ તેના નગર ખેડામાં રહે છે. વ્યભિચારી સ્ત્રી—પુરુષનું મન પરસ્પર એક બીજામાં રહ્યા કરે છે તેમ ભક્તે સંસારમાં સાક્ષીની માફક રહેવું, અને પોતાનું ચિત્ત મન પ્રભુમાંજ નિરંતર રાખવું તેમજ એ.

પાદસેવન:—આ ભક્ત દુર્લભ છે શ્રીવક્ષમીજીને પ્રભુએ પોતાનું વક્ષસ્થળ નિવાસ માટે આપ્યું. છતાંય તેઓએ ચરણારવિદંભાંજ વાસ પસંદ કર્યો. ભાગવત સ્કંધ ૧૦ અ. ૨૬ શ્લોક ૩૩માં ભગવ-ચરણારવિદંભાંજ તુલસીજી ભક્તિરૂપે રહ્યાનું વર્ણન છે. તે ચરણરંગનો અધિકાર તુલસીજીનો છે. તે રંગની જેને પ્રાપ્તિ થાય તે પ્રભુના દાસ બને છે. વૃન્દાભક્તિ વૃન્દા એટલે શ્રીતુલસીદાસજી ભક્તિ સ્વરૂપા છે. ભક્તિનો નિવાસ ચરણમાંજ હોવાથી ભક્તો તુલસીજી પ્રભુના ચરણમાં સમર્પે છે.

અર્ચન:—શ્રીહરિ એ જગત્ અને જગત્ એ શ્રી હરિ છે.

હરિરેવ જગજગદેવ હરિ: ।

સર્વં જલુ શ્દં બ્રહ્મ સદૈતાવાનાસ ।

આ દશમાન સર્વ જગત્ બ્રહ્મરૂપે છે. ને શ્રીહરિ આ જગત્ રૂપે થયા.

વ્યથા સર્વં ભૂતેષુ સંતુષ્ટયા યેન કેનચિત્ ।

સર્વેન્દ્રિયોપશાન્ત્યા ચ તુષ્યતાયુઃ સુનાર્દન: ॥

આ શ્લોકમાં સર્વ પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા રાખવી, પ્રભુ ઇચ્છાથી વર્ણાશ્રમ ધર્મ પાલન કરતાં જે કંઈ મળી આવે તેમાં સંતોષ માનવો, એમ બતાવ્યું છે.

દ્વિવિધતા ધોડાઓને મનરૂપી લગામથી કાણુમાં રાખી શ્રી હરિની સેવામાં પરાયણથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય તેમ વર્ણન છે. જનસેવા એ પણ પ્રભુસેવા છે.

વંદન—ભીષ્મપિતામહ યુધિષ્ઠિર રાજાને વંદન-ભક્તિનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં આજ્ઞા કરે છે કે.

एकंऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो.

दशाश्वमेधावभूभैर्न तुल्य ।

दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म,

कृष्ण प्रणामी न पुनर्भवाय ॥

એક વાર પણ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રણામ કર્યા હોય તો દસ અશ્વમેધ ગા કરી તે યજ્ઞના અંતે અવભૂથ સ્થાન કરવાથી જે દુષ્ણ મળે તે દુષ્ણ પણ પરાયણી—સમાનતા કરી શકતું નથી કારણ કે યજ્ઞનું દુષ્ણ સ્વર્ગ છે. અને ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિશન્તિ યજ્ઞનું પુણ્ય પૂરે થતાં મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેવો પડે છે. ગીતાજી અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૩૯, ૪૦માં અનન્તશક્તિ ભગવાનના અનંક સ્વરૂપોને વારંવાર વંદન કર્યા છે.

દાસ્ય:—જીવમાત્ર પ્રભુનો અંશ હોઈ સેવક—દાસ છે. ગીતા. અ. ૧૫. શ્લો. ૬માં મમવાંશો જીવલોકે જીવભૂત. સનાતન: એ વચન સાખ પુરે છે.

કિમાસનં તે ગરુડાસનાય,

કિં ભૂષણમ્ કૌસ્તુભ ભૂષણાય ।

લક્ષ્મી કલત્રાય કિમસ્તિ દેયં,

વાગીશ કિન્તે વચનીયમસ્તિ ॥

માનવ માત્ર પ્રભુને સાધનોથી રાજ કરી શકે તેમ નથી, જેને ગરુડજી જેવાં આસન છે. કૌસ્તુભ-મણી જેવાં આભૂષણ છે. લક્ષ્મીજી જેવાં કુટુંબી છે. વાણીના જે અધિપતિ છે. તેવા સર્વ શક્તિમાન પ્રભુને જીવસેવક દાસ્ય ધર્મ વિના કર્યા રીતે રીઝવો શકે ?

સખ્ય:—ગિત્તભક્તિ—અશુભ, વળભક્તો, ગોપલોકો વગેરે ભાગવતસ્કંધ ૧૦ અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૩૨માં સખ્ય ભક્તિની પ્રશંસા છે.

अहोभाग्यमहोभाग्यं, नन्दगोपव्रजौकसाम् ।

यन्मित्रं परमानन्दं, पूर्णब्रह्म सनातनम् ॥

નન્દગોપના પ્રજામાં રહેનાર શ્રીગોપીજનોનું

અહોભાગ્ય છે કે પરમાનન્દસ્વરૂપ પૂર્ણાવસ્થા શ્રી કૃષ્ણ-ચન્દ્ર જેમના મિત્ર બન્યા. શ્રીરામચરિતમાનસ, કિષ્કિંધા કાન્ડમાં શ્રી રામચન્દ્રજી પોતે શ્રીમુખ્યથી સખ્યધર્મ વર્ણવે છે કે—

જે ન મિત્ર દુઃખ હોઈ દુઃસ્વારી,

તિન્હદિ બિલોકત પાતક મારી ।

નિજ દુઃખ ગિરિસમ રજ કરી જાનો,

મિત્ર કે દુઃખ-રજ મેઠ સમાના ॥

પોતાના પર્વત જેટલા દુઃખને રજસમાન ગણવું, મિત્રના થોડાક દુઃખને પર્વત પરાયર ગણવું. ભાગવત દશમસ્કંધ અં ૩૦માં હા નાથ રમણ પ્રેષ્ટ કાલિ ક્વાસિ મહામુજ આ શ્લોકમાં શ્રી ગોપી-જનોની પ્રભુપ્રત્યેની સખ્યભક્તિનું વર્ણન છે. પ્રભુ શોધમાં તેઓ વનેવન ખૂરતાં છે.

આત્મનિવેદન-પ્રભુને સર્વસ્વ અર્પણ કરવું તે પોતે ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કે—

યત્કરોપિ યદ્દાસિ યજ્ઞહોપિ દ્વાસિ યત્ ॥

યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય તત્કુરુષ્વ મર્ષણમ્ ॥

ગીતા અ. ૯. શ્લો. ૨૭.

હે અર્જુન ! જે તું કરે છે, જે ભોજન કરે છે, જે હોમ કરે છે, જે દાન કરે છે, જે તપ કરે છે, તે મને અર્પણ કર. ગીતા અધ્યાય ૪ શ્લો. ૨૪માં આવતા અહ્યાર્પણની પણ આ જ ભાવના છે. જેણે પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુને અર્પણ કર્યું છે, તેવા ભક્તો પ્રભુને પ્રિય છે. એમ શ્રીમુખનું વચન ગીતાજી અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૪માં છે પ્રુષ્ટિમાર્ગમાં આપાતા અહ્યસંબંધ મંત્રમાં પણ આ જ ભાવના છે.

પ્રેમલક્ષણા—દશમી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે. આ ભક્તો પ્રભુના વિરહમાં ખૂરે છે. ભાગવત દશમસ્કંધ ગોપીગીત શ્લોકમાં વર્ણન કરતાં:—

મટતિ યદ્ભવાનહિ કાનનં કુટિર્યુગાયતે
ત્વામપદ્યતામ્ ।

એ શ્લોકમાં પ્રભુની શોધ કરતાં દર્શન ન થતાં એક ક્ષણવાર તેમને યુગ સમાન બળ છે. તેમ વર્ણન કરે છે:—

તા મનમનસ્કા મત્પ્રાણા મદયે ત્યક્તૈહિકાઃ ।
ચેત્યકલોકધર્માશ્ચ મદયે તાન્ બિભર્મ્યહમ્ ॥

ભાગવત ૨૬મું ૧૦ અધ્યાય ૪૬ શ્લો. ૪

તે ગોપીકાઓ મારામાં મનવાળી મારમાં પ્રાણુવાળી મારે માટે દૈહિક ધર્મોને છોડનારી છે, જેણે મારા માટે લોકના ધર્મો છોડી દીધા છે તેને હું મારા સ્વરૂપમાં ધારણ કરું છું.

ભક્ત—પ્રભુ બ્યારે ભક્ત ઉપર કૃપા કરે છે, સારે તેનાં જ્ઞાન ઉંમર, સાધનો વગેરે સામું જોતા નથી. દુનિયામાં પણ માલિક સેવક ઉપર મહેરબાની કરે તો તેની ઉણપો નભાવી લે છે, જો તેમ ન હોય તો શખરી વગેરેમાં ઉત્તમ જાતિ નહોતી, પારાધી વગેરેમાં શુભ આચરણ નહોતું. ક્રુપામાં ઉંમર નહોતી (નાના હતા) ઉગ્રસેન રાજામાં પુરુષાર્થ બળ નહોતું. શ્રી ગોપીજનોમાં ઉત્તમ જાતિ કે જ્ઞાન ન હતાં છતાંય પ્રભુએ તે સૌ ઉપર કૃપા કરી ભક્તિનાં દાન દીધાં છે. ગંગેન્દ્ર જેવા વિદ્વાહીન, સુદામા જેવા નિર્ધન ભક્તો અને કુબળ જેવાં સ્વરૂપ વિદ્વાહીન પણ કૃપા કરી ઉગાર્યાં છે.

ભક્તિનાં સહાયક તત્વો:—સત્સંગ, એકાન્તવાન, શાન્તિપ્રિય પવિત્ર વાતાવરણ સાત્વિક ખોરાક, ઉત્તમ આચાર વિચાર, ધાર્મિક વાચન વગેરે ભક્તિનાં સહાયક તત્વો છે.

ભક્તિના અંતરાયો:—દુઃસંગ, કલુષિત વાતાવરણ, પ્રપંચી માણસોમાં વસવાટ, રાજસી અને તામરી ખોરાક, દુષ્ટ રહેણી કરણી, અનીતિના માર્ગે દોરે તેવા સાહિત્યનું વાચન વગેરે ભક્તિના અંતરાયો છે,

સકામભક્તિ:—કાષ્ટપણુ જાતના અહંતાની આશા રાખવી એ સકામ ભક્તિ છે.

નિષ્કામ ભક્તિ—પ્રભુ પાસેથી કાષ્ટપણુ જાતની આશા રાખ્યા સિવાય પોતાની ફરજ સમજી અનન્ય ભાવે ભક્તિ-સેવા કરવી તે નિષ્કામ ભક્તિ આ ભક્તિ ઉત્તમ છે. પ્રભુ સર્વ કંઈ જાણે છે. તેઓ જીવની જરૂરીયાત સમજે છે. કતું અકતું અન્યથા કતું સર્વ સમર્થ પ્રભુ પોતે જ છે.

પ્રેમી ભક્તો અને તેમના જીવનની વિશેષતાઓ:—પ્રેમી ભક્તોમાં માનવતામાં આદર્શતત્વો ભારોભાર ભર્યાં હોય છે. સ્વામી રામતીર્થ એકવખત અમેરિકા ગયા હતા. ત્યાંના એક મૃદસ્થે તેમના સામાન વિષે પૂછપરછ કરી. સ્વામીજીએ કહ્યું

“મારા શરીર ઉપર જે કંઈ છે તે સિવાય ખીજો કંઈ સામાન મારી પાસે નથી. ગૃહસ્થે દ્રવ્ય ક્યાં રાખે છે? એમ પૂછતાં સ્વામીજીએ પોતે દ્રવ્ય સંગ્રહતા જ નથી એમ જવાબ આપ્યો, પેલા ગૃહસ્થે નિર્વાહ કેમ ચાલે છે એમ પૂછતાં આપે કંઈ કહે:—જ્યારે મને તરસ લાગે છે. ત્યારે કોઈ પાણીનો પ્યાલો ભરીને પાવા માટે તૈયાર ઉભું હોય છે. ભૂખ લાગે છે ત્યારે ભોજન લઈને કોઈ તૈયાર હાજર હોય છે. તે ગૃહસ્થે અમેરિકામાં કોઈ મિત્ર છે? એ પ્રશ્ન પૂછતાં તેમને જ મિત્ર તરીકે જણાવી ખખડ ઉપર લાથ મૂક્યો. ખરેખર તે ભાઈએ સાચા મિત્ર તરીકેનો રોમાંચ

અનુભવ્યો. પાછળથી આ ગૃહસ્થ તેમના પદ્મશિષ્ય થયા. લાગી પુરણોનો પ્રેમ દુન્યવી પ્રેમથી પર હોય છે આજે એ ભારતમાં ધણા પવિત્ર મહાત્માઓ વિલમ્બાન છે. અધિકાર મુજબ તેમના સત્સંગ અને અનુભવોનો લાભ મળે છે. પ્રભુની ભક્તિ એ ગદન વિષય છે. ગાગરમાં સાગર ભરવાના પ્રયાસ માફક આ કંઈનો પ્રયાસ છે. વિદ્વાનો નીર ક્ષીર ન્યાયે સત્ય પ્રદર્શ કરે અને ભક્તિમાર્ગના સંચારકો પોતાની આ શુભપ્રવૃત્તિમાં વધુ યશસ્વી નીવડ એવી શુભેચ્છા સદા વિરમું છું.

સંપૂર્ણ.

ભક્તિ વશ ભગવાન

રાગ—માલકોષ—તાલ લાવણી માત્રા ૮

પ્રભુને ભક્તિ બહુ પ્યારી;
જન્મમરણના બંધનને,
છે ભક્તિ એક હરનારી;
ભક્ત જનો ભક્તિ વડે પ્રભુને
હૃદયે રાખે ધારી—પ્રભુને
નિજ કામ—ધામ—આરામ તણ પ્રભુ,
ભક્તિને વશ થાતા ભારી;
ભક્તિ કાળે અવતાર ધરીને
નિરાકારી અને સાકારી—પ્રભુને
ભક્તિ કાજ—લાજ તણ પ્રભુ
કરે ભક્તિની યારી;
સંસાર અપાર આ તરવા કાળે
ભક્તિ વિના નહિ ખારી—પ્રભુને
મુખકર થાએ છે સંસારે,
ત્રય તાપની જ્વાલા કારી;
“નરસિંહ” દુઃખહર ભક્તિ કર તું,
કામ કોપાદિક સંહારી
કવિશ્રી નૃસિંહપ્રસાદ નારાયણ ભટ્ટ

આ
ગ
મ
ના

આ
રા

(ભજન)

અગમના આરાને શેષે આંખવા ?
આંખવા શે માલીકના મીનારા રે...અગમ
અંધારાં અકળાવે માયા-મહેલનાં,
ચેખવા શે જ્યોતિના ઝગારા રે?...અગમ
જડની જળો જ્યાં લોચન આવરે,
ભાળે ક્યાંથી ચેતનના ચમકારા રે?...અગમ
ધરાનાં પાણીડાં કાંઠે ટળવળે,
માણે ક્યાંથી સાગરના સેલારા રે?...અગમ
લેહની ભીંચુને ક્યાંથી લેહવી ?
મનખાને મન એ ઉછાળા રે?...અગમ
મતિની મરજદે માનવ પાંગળો !
પામે ક્યાંથી અગોચર કિનારા રે?...અગમ
લે. શ્રી. 'અંધાર' તલખે આતમ, ક્યાંથી પૂગવાં ?
સપને ઝાંખેલા જે આવારા રે?...અગમ

[આ એક અચ્છુ-કાવ્ય છે. આપણી પ્રાચીન ભજન-ધારીમાં માનવ-આત્માનો એક સનાતન પ્રશ્ન અહીં આંખાયો છે. કોઈ ભક્ત-હૃદયની આરજૂની દર્દભરી સૂરાવલિ અહીં સાંભળવા મળે છે.

કોઈ કોઈ વાર ત્યારે અનુખ્ય કોઈ અગત્ય તત્ત્વને આરે, કોઈ પરમ પ્રકાશને કિનારે જવા તલસે, પણ ન જઈ શકે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે આવો જ નિરાશાજનિત પ્રશ્ન પૂછે છે કે એ અગમ્ય આરાને શી રીતે આંખવા ? એ પરબ્રહ્મને શી રીતે સમજવા ? એ માલીકનો મીનારો-પરમેશ્વરનું જ્ઞાન-કંઈ રીતે મેળવવું ?

જ્યાં માયાના મોહક મહેલનાં અંધારાં, સમગ્ર સર્જનમાં વ્યાપ્ત એવાં ઐન્દ્રગલિક પ્રલોભનો અંતરને અકળાવી મૂકે ત્યાં લોકોત્તર જ્યોતિના ઝગારા શી રીતે જોવા ?

જ્યાં જડ વસ્તુની જ્વાલમણીમાં નશ્વર ચીજના આકર્ષણમાં આંખ ઘેરાઈ જતી હોય, મન લક્ષ્યાર્થે જતું હોય ત્યાં એ પરમ-ચેતન્યના ચમકારા ક્યાંથી અનુભવવા ?

પૃથ્વી પરનાં પ્રાણી ખીચારાં કિનારે ટળવળતાં હોય પણ જલચરોની માફક એને સાગરના સેલારાની મોજ ક્યાંથી મળે ? કઈ રીતે માણી શકે ?

માનવહૈયામાં સ્વાભાવિક ઉછાળા જાગે છે કે આ જગત અને જીવનનાં જટિલ રહસ્યો, ગૂઢ કોયડાઓ કેમ ઉઠેલવા ? ન સમજાય તેવા કૂટ બેઠોની એ મજબૂત ભીંતોની આરપાર શી રીતે જવું ?

માનવીને મળેલ શુદ્ધિની મર્યાદાએ તેને પંચુ બનાવી મૂક્યો છે અને એથીજ તો એવાં કેટલાંયે તત્ત્વો તેને માટે અગમ્ય છે જેનો તાગ એ નથી લઇ શકતો, જેના કાંઠાપર એ નથી પહોંચી શકતો !

કેવળ સ્વપ્નમાંજ ઝાંખેલા એ અગોચર ઘાટપર જવા યુગયુગથી માનવ-પ્રાણુ તલસે છે પણ ત્યાં શી રીતે પહોંચવું ? એ અલક્ષ્ય અને અદ્ભૂત શક્તિને કઈ રીતે આળખવી ?

પ્રખર મેધાવીને યે, માનવ-શુદ્ધિનું મર્યાદિતપણું ત્યારે મૂંઝવે છે ત્યારે એ જ સનાતન અને પુરાણો પ્રશ્ન સરી પડે છે-માનવીને કાજે એ ઐશ્વર્યના આવારા સદાય અગોચર જ રહેવાના ?

ધર્મ, ભક્તિ કે તત્ત્વજ્ઞાન જેવા સુદૃઢ અને ગહન ભાવોનું વહન કરવામાં, ભજનનાં બોળાયાં કેટલાં અનુકૂળ છે તેનો પણ એક સારો નમૂનો અહીં જોવા મળે છે. મ. પ્ર. ભદ્ર]

ધશ્વર, માનવ અને ભક્તિ

લે. શ્રી. 'અશાન્ત'

ધશ્વર, માનવ અને ભક્તિ એ ત્રણ શબ્દોની વ્યાખ્યા સર્જનદારે સૃષ્ટિ રચના પહેલાં જ નક્કી કરેલી છે. એ મહાજ્ઞાનને સમજનારા સમર્થ આત્માઓ ધણી સંકેતાર્થથી સમજી શક્યા છે જ્યારે સાધારણ મનુષ્યા વર્ણોથી સમજવા માટે પ્રયત્નો કરે છે. વિચારે છે કે સૃષ્ટિમાં આ ત્રણ શબ્દોને પરસ્પર કેવો સંબંધ હશે? શું ધશ્વર સાથે માનવને સંબંધ છે? આ પ્રશ્નને વિચારકોએ પોતાની સમજ અનુસાર અનેક પ્રકારે વર્ણવ્યા છે. પણ જન્મદાત્રી માતા અને પાલનદાર પિતા કરતાં માનવનો ધશ્વર સાથેનો સંબંધ અતિ નિકટનો છે. સૃષ્ટિના નિયમિત ક્રમે નિર્દાળતાં પ્રત્યેક દર્શને ધશ્વર સાથેના સંબંધની સચોટ જાંખી થાય છે. રથૂળ દેહધારી વૃક્ષ અને પડાડ નિયમિત વિકાસ અને લય પામે છે. ચક્ષિત દેહધારી પશુ પક્ષી અને માનવો નિયમિત જન્મ અને મરણ અનુભવે છે. પૂર્વે ઉદય થઈ સૂર્ય જગતને પ્રભાતદર્શન કરાવે છે. મધ્યાહને વિકાસ પામે છે. અને સાંજે શ્રમજીવીઓને શાન્ત કરવા અસ્તાચળે વિરમે છે. એજ સૂર્ય અને એજ પૃથ્વી તથા એક પછી એક ઉદયઅસ્ત થતા દિવસો માનવી નિહાળે છે. એ ધશ્વરની પ્રત્યક્ષ જાંખી નથી તો શું છે? માટીના રસકસ ચૂસી નવપલ્લવિત થનારાં વૃક્ષો સમય આવ્યે એવી જ સ્થિતિમાં સૂકાઈ જતાં નજરે પડે છે. તે વખતે પણ એનાં મૂળ ધરતી સાથે મળેલાં હોય છે. પ્રત્યેક દર્શનીય વાણીઓઈ લઈને સૂક્ષ્મ પરમાણુઓનો સંબંધ ધશ્વર સાથે છે. તો માનવનો સંબંધ ધશ્વર સાથે શા માટે ન હોય? છે જ. માનવીને નિકટમાં નિકટનો સંબંધ ધશ્વર સાથે છે, "ધશ્વર સત્ય છે" અને સત્ય સાથે માનવનો સંબંધ છે તે પ્રત્યેક આત્મા સમજે છે.

વિવિધ પ્રકૃતિ અને વિવિધ સ્વરૂપે અવનીમાં અવતરેલાં મનુષ્ય વિવિધ રંગ, રસ અને સ્વાદથી ખરેખરે વૃક્ષ વિવિધ પ્રકારે વિદાર કરતાં પશુ અને પક્ષીઓ અને પૃથ્વીના પરિવર્તનના નિમિત્તરૂપ જળ, વાયુ, સૂર્ય ચંદ્ર અને આકાશમાં દૂર દૂર ઝળુકતા તારલાં એ કેવળ ધશ્વરનું સત્ય પ્રમાણ છે. એ સત્ય સાથે માનવને સંબંધ છે. તેની ના કહી શકાય જ નહિ.

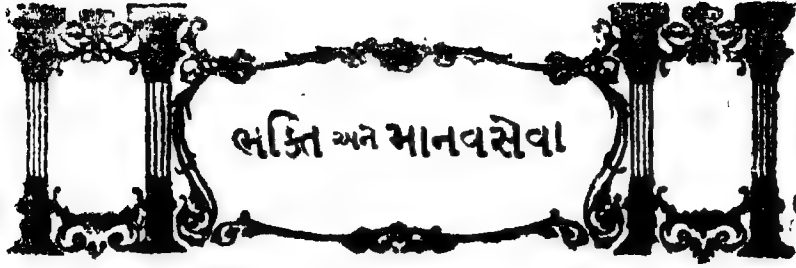
"ધશ્વર સત્ય છે" અને એ સત્ય મહાન વિશ્વની અટપટી અગાધ ગુંચવણમાં મહાન સ્વરૂપે પ્રકાશિત છે. અને પ્રત્યક્ષ દર્શનીય છે. માત્ર અજ્ઞાન અને વાણુસમજને એ દેખાતું નથી.

એક વખત એ સત્યની સાધારણ જાંખી થયા પછી જગતની મહાન વિશ્વતીઓએ ગુંચવણના કિલ્લાને તોડી એની નજીક પહોંચવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. અને તેઓ સફલ થયા છે. એમ હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર નહિ બલકે જગતના ઈતિહાસ કહે છે.

એક સ્વયં પ્રકાશિત બીન્દુ-કિરણોદ્ધારા પ્રકાશનો વર્તુલ બનાવે છે. વર્તુલમાંથી કોઈપણ કિરણની મદદથી બિન્દુને પહોંચી શકાય છે એમ ધશ્વર એક મહાન સ્વયં પ્રકાશિતબિન્દુ છે. જ્યારે સૃષ્ટિ એ કિરણો દ્વારા બનેલ વર્તુલ છે. એ વર્તુલમાં રહી પ્રયત્નો કરતાં માનવી ધશ્વર નજીક પહોંચી શકે છે.

સૃષ્ટિના વર્તુલમાંથી ધશ્વર પાસે જવાને અનેક કિરણો એટલે કે માર્ગો છે. જ્ઞાન, યત્ન, સેવા, સ્મરણ વગેરે. એમાં સહેલામાં સહેલો માર્ગ સેવા અને સ્મરણ (ભક્તિ) છે. બીજો માર્ગ જરા વિકટ છે. કારણ કે એમાં તન, મન અને ધન એ ત્રણેની જરૂર પડે છે જ્યારે સ્મરણ એ માત્ર હૃદયનું જ અલિદાન છે.

સંપૂર્ણ.

લે-શ્રી. વિમલશંકર શાસ્ત્રી.

ભક્તિ શબ્દનો સરળ અને શુદ્ધ અર્થ છે પ્રેમ અથવા આદરભાવ, આજે આપણે આ ભક્તિ શબ્દને પરમાત્માના સદ્ગુણરૂપ ઉપરના પ્રેમ વિશે રૂઢ થયેલો ભાગીય છીએ. વાસ્તવિક રીતે પરમાત્માના સ્થૂત વિરાટસ્વરૂપ ઉપરના શુદ્ધ પ્રેમને પણ ભક્તિ ગણવી જોઈએ. અને ભગવાનનું વિરાટ સ્વરૂપ એ સમાજ સંસાર કે લોકમાત્ર એટલે ખરેખર ભક્ત એજ માણસ ગણાવે. જોઈએ કે જેને ઇશ્વરના અણુસ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા હોય અને સાથે સંસારના પ્રાણિમાત્ર પર તેણે પ્રેમ અને સમાન આદરભાવ કેળવ્યા હોય. એટલુંજ નહિ પણ એ એનું સત્ય માનતો હોવો જોઈએ કે સંસાર અને પરમાત્મા પરસ્પર એવી રીતે સંકળાયેલા છે કે તેમનો વિભાગ કરવો શક્ય નથી.

સામાન્ય જનસમૂહની આંતરે તો એ માન્યતા બદ્ધમૂલ થઈ ગઈ છે કે મનુષ્ય સંસારમાં ભલે ગમે તેમ વર્તે પણ જો તે ઇશ્વરનું ધ્યાન મનન કરતો હોય તો તેને ભક્ત ગણવો. અને પરમાત્મા વિષેના તાત્ત્વિક જ્ઞાનને દરાવીને રૂઢિ આપણી સામે એવું સાબીત કરતી આવી છે કે ઇશ્વર સાથે જગતને કોઈ સંબંધ નથી અને એટલેજ ભક્ત સંસારથી વિરક્ત હોવો જોઈએ અને ભક્તિમાર્ગના પન્થને સંસારની જવાબદારીનાં બંધનો હોઈ શકેજ નહિ.

આ માન્યતાએ ભારતવર્ષનું ભક્તિધોરણ હલકું બનાવ્યું છે અને ભક્તની પ્રતિષ્ઠાને પાંગળી બનાવી છે; આજે પરંપરાગત રૂઢિના થર નીચે દબાયેલા આ સત્યને શોધવાનો ત્રાસ ઉઠાવવાની આપણી તૈયારી નથી. કારણ કે આપણને એની જરૂર લાગી નથી. પરમાત્મા સ્વયં સમગ્ર સમષ્ટિસ્વરૂપજગત છે. અને જગત એજ ઇશ્વરનું વિરાટ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. જગતના કરોડો હાથ, પગ અને આંખો વિગેરે

અવયવો એ વિરાટ સ્વરૂપના જ છે. ઝીણી બુદ્ધિથી વિચાર કરતાં એ સમગ્રજ છે કે સંસાર, જગત, સમાજનાં વિરાટબ્રહ્મ કે પરમાત્મા એ બધાજ શબ્દો એકજ વસ્તુના સરખી રીતે વાચક છે. ઇશ્વર અને ઇશ્વરની કૃતિ એમાં કોઈ જ ભેદ નથી.

“પરમાત્માને આગળીને ચાલવું” એવાં લૌકિક વાક્યો પણ આપણને એજ પવિત્ર સત્ય તરફ દોરીને સમજાવે છે કે દરેક માણસે સ્વામીરૂપ ઇશ્વરને જવાબ આપવાનો છે એમ ધારીને તેની કૃતિરૂપ સમાજમાં આપણાથી અવ્યવસ્થા કે અનાચાર ન ફેલાય એની સાચ્યંતી રાખીને જીવનધોરણ ધરવું.

એટલે જગતના પ્રત્યેક માનવીની એ દરજ્જ થઈ પડી કે તેણે જગન્નિયંતા તરફ શ્રદ્ધા રાખતાં તેણે બનાવેલી સૃષ્ટિના હલકા હિંચા દરેક જીવપર પ્રેમ અને આદરભાવ કેળવી પોતે ભક્ત બનવું જોઈએ. આદરનો અર્થ નિષ્પક્ષપાત વર્તાવ. આમ આખો સમાજ જો ભક્ત બને તો પરમાત્માની કૃતિ-સૃષ્ટિ નિર્મળ બની ગણાય. અને એ કૃતિને નિર્મળ બનાવવામાં જો એનો પરમપુરુષાર્થ એજ સાચી ભક્તિ. કે જે વધુમાં વધુ અધરી છે. કષ્ટસાધ્ય છે અને એમાં ફના થવાનું જોખમ છે.

સાચા ભક્તિમાર્ગમાં “સર્વેષામુચ્ચિનઃ સન્નુઃ” ની ભાવના પ્રધાન હોય છે. અને આમ ભક્તિમાર્ગના મુસાફરને સંસાર આખો નતમસ્તક થઈ અધીન બની રહે છે.

હવે આપણે ભક્તિનો વિશાળ અર્થ શોધીએ તો તે “માનવતા” મળે. માનવતા વગરનો ભક્ત ન હોઈ શકે. ભક્તમાં દયા, પ્રેમ આદર અને સમાનતા રમેરગમ વ્યાપેલાં હોવાં જોઈએ. આ બધું ત્યારેજ થાય કે જ્યારે એની ભાવનામાં પક્ષપાતનાં છાંટણાં ન હોય. શેષપણ પક્ષપાતનો ઝાધ જો હોય તો દરેકોઈ

પણ જાણે કે અગણે આપણાથી ખીજનો અનાદર થવાનો સંભવ રહે છે. ખીજપર અણુગમાની નજર રહે છે.

એટલે કે ભક્ત ઈશ્વરપૂજન કરીને આત્મસંતુષ્ટ નથી થતો. પણ પોતે ચોરી, વ્યભિચાર, વિશ્વાસઘાત વિગર દોષોથી મુક્ત રહી એ દોષોને સમાજ આખામાંથી હાંકી કાઢવા માટે સર્વમુખી તૈયારી કરી, જીવને હથેળીમાં રાખી રખડતો હોય છે. અને એની નજર જ્યારે આરેય કોર પ્રેમમય અને આદરમય બની ગઈ પડી તો એને અપરાધ કરવાની વૃત્તિજ કોની સાથે જાગે, અને એ પક્ષપાત પણ કોની તરફેણમાં કરે?

સમગ્ર સંસારને સુખને શિખરે સંસ્થાપનાર જે કોઈ માર્ગ હોય તો તે આ ભકિતમાર્ગજ. માણસમાત્ર માનવતારૂપ ભક્તિને કેળવી લેવું અને સાચા ભક્ત બને તો આજનો આ વિષમય સંસાર આનંદમય કે ઈશ્વરમય થાય. પ્રતિક્ષણ માણસે ડરવું નેંઠએ કે માફ જીવન પરમાત્માની આ નિર્મળ સૃષ્ટિકળામાં ડાખરૂપ ન બને. હું ઈશ્વરના ત્ર્યુઅંશમાંથી ભક્તિમાર્ગને સફારે મહદંશમાં પહોંચી જાઉં. એનો દરેક વ્યક્તિએ શોખ કેળવવો જોઈએ.

વેદાન્ત કોઈ આ મતથી અલગ ઉપદેશતું નથી.

દેખાકું જડ જગત એ ભ્રમ છે. વસ્તુતઃ એ પરમાત્મમય છે. આ દર્શનકારોની માન્યતા છે. અને તે અક્ષરે અક્ષર સાચી છે.

એક વસ્તુ અગત્યની એ છે કે આપણા છૂપામાં છૂપા કાર્યનો પડઘો ઈશ્વરની રૂઢિમાં પડે છે. આપણા એકાંતમાં કરેલા પાપોની દુર્વાસ લાંબે ગાળે પણ સમાજમાં ફેલાય છે અને જેથી પરમાત્માના સર્જનને દૂષિત બનાવ્યાનું ભયંડર પાપ આપણા પર લદાય છે. એટલે દરેક માણસે કે જે પોતાને ભક્તિમાર્ગનો ઉપાસક માને છે અથવા પોતાને ભક્ત માને છે પોતાના જીવનપર-મનપર એટલો ધક અંકુશ રાખવો જોઈએ કે જેથી એ સમાજમાં અનિષ્ટ તરવો ન ભરી શકે.

પોતાને મનુષ્ય કહેવડાવનાર દરેક જણ માનવતા કે ભક્તિ કેળાવે. અને એ ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેનું સમજે, અને એ જ પ્રમાણે જે પોતાનું જીવન ઘડે તો આપણા સમાજ જરૂર વેદકાળ જેવો ઉજ્જવળ અને યશસ્વી બને.

આ ભક્તિને લીધે જ ભારતવર્ષ ખીજ સુધરેલા અને વિદ્વાન વૈભવપૂર્ણ દેશોમાં સત્કારાયો છે તથા આજે પણ મદાન ગણાય છે-પૂજ્ય છે. -સંપૂર્ણ

—: ભકિતનાં અમૂલ્ય સૂત્રો :—

તમારા દોષો કહેનારને મિત્ર સમાન ગણો, તમોને દર્પણના ઉપર કદિપણ ક્રોધ આવે છે? જેવી તમારી આકૃતિ હશે તેવીજ દર્પણમાં તમોને દેખાશે, દોષો જોઈને તમારો દોષ કાઢનારને તમારે દર્પણ સ્વરૂપ માનવા જોઈએ, બાકી ખુશામત અને હાજી હા કરનારા તો તમારા હિંતશત્રુઓ છે.

જ્યારે પરમાત્માથી તમારી અનન્યદૃષ્ટિ થઈ જશે ત્યારે તમારામાં પરમાત્માનો દિવ્ય પ્રકાશ દેખાશે. પરન્તુ જ્યારે તમે પ્રત્યેક બાબતમાં તમારા સ્વાર્થને અને સાંસારિક વ્યવહારોને આંટ લાવશો ત્યારે તમારે અને પરમાત્માને હજારો માઇલનું અંતર પડી જશે.

તમારામાં મોટાઈ હોય તો તમે નમ્રતા રાખો, તમારામાં સફળતા હોય તો દરેક પ્રત્યે પ્રેમ રાખનાં શીખો, તમે ધનવાન હો તો ઉદાર બનો, જે તમે દુઃખી હો તો સહનશક્તિ રાખો અને સુખી હો તો નિરભિમાનીપણ રાખો તોજ તમારામાં ભક્તિ-ભાવ છે, અન્યથા ખોટો દંભ છે, એમ મનાશે. “મંગલ”

★ — ભકિતપ્રકરણ — ★

(ઉત્તરકાશીનિવાસી બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠ સ્વામિ આત્માનંદની કૃપાથી મોકલનાર
શ્રી ગુરુચરણ-બ્રમર)

"વંશો વિભૂષિતકરાન્નવનીરદામાત્
પોતામ્બરાદરુણ વિમ્બફલાધરોઘ્રાત્ ।
પૂર્ણેન્દુ સુન્દર મુખાદરવિન્દ નેત્રાત્
કૃષ્ણાત્પરં કિમપિ તત્ત્વમદ્દં ન જાને ॥"

અર્થ:—જેના હાથમાં બંસરી શોભી રહી છે, જે નવીન મેઘના સમાન શોભાયમાન છે. જેણે પીળાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં છે, જેનો નીચેનો ઓઠ બિંબ-ફળ (પાઠા ધીતોડાં)ના રંગ જેવો લાલ છે, જેનું મુખ પૂર્ણિમાના ચન્દ્ર સમાન સુંદર છે અને જેની આંખો કમળ સમાન છે તે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સિવાય બીજા કોઈ તરવને હું જાણતો નથી ન્થાંત તે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન જ મારા ઉપાસ્યદેવ છે.

હે ચિત્ત ! તને વિચાર કરવાની શક્તિ છે. ધન, પુત્ર આદિ વિષયોથી વૈરાગ્ય કરવાની તારામાં શક્તિ છે. તું સ્વભાવથી ભગવાનના ચરણોના આશ્રયમાં આવી જા. વાનરના જેવો જે તારો ચંચળ સ્વભાવ છે તેનો ત્યાગ કરી સ્થિર બની જા. તું ભગવાનના ચરણનું જ કેવળ ભજન કર.

પરમ પુરુષાર્થનું એક માત્ર સાધન "ભગવાનની ભક્તિ જ છે" એમ તું જાણ. ભગવાનની ભક્તિ સંપૂર્ણ મંગળ તથા સર્વ સિદ્ધિઓનું નિદાન છે એમ તું જાણ. કહ્યું છે કે:—

"લામસ્તેષાં જયસ્તેષાં કુતસ્તેષામમફલમ્ ।
યેષાં હૃદિસ્થો ભગવાન્ મફલાયતનં હરિઃ ॥"

ભાવાર્થ:—જેના હૃદયમાં ભગવાન છે તેને સર્વ પ્રકારનો લાભ મળેલો છે, તેને વિજય પ્રાપ્ત છે અને તેનું કોઈ પ્રકારે અમંગળ હોતું જ નથી કારણ કે ભગવાન મંગળ (કલ્યાણ) ના ભંડાર છે.

ભગવાન ભક્તને આધીન છે, એ વસ્તુ ભગવાને અબુનના સારથિ બનીને પ્રમાણિત કરી આપી. આ વાર્તા ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે.

ભગવાનની ભક્તિ પરિશ્રમ વિના કરી શકાય

છે એટલા માટે ભક્તિ-માર્ગ અત્યંત સરળ તથા સર્વથા માન્ય છે. યોગમાર્ગ તથા બીજા માર્ગો અત્યંત કઠણ છે. તે માર્ગોમાં કોઈ વિરલા-પુરુષો પ્રવર્તી રહે છે. એટલા માટે ભક્તિ-માર્ગનું રહસ્ય જાણનારા શ્રી નારદજીએ કહ્યું છે કે —

"અન્યસ્માત્સૌભમ્યં મર્ત્યો ।"

"અન્ય ઉપાયોની અપેક્ષાએ ભક્તિ-માર્ગમાં સુલભતા છે" કર્મ-માર્ગ, ધ્યાન-માર્ગ તથા જ્ઞાન-માર્ગના અધિકારી સુયોગ્ય પુરુષો જ બની શકે છે. માટે તે માર્ગો સર્વ કોઈ માટે સુલભ નથી.

ભક્તિનાં જે સાધનો છે તે સામાન્ય મનુષ્યો પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે કારણથી આ માર્ગ પ્રશંસનીય છે.

ભગવાનની ભક્તિ અનુક વર્ણુવાળો અથવા અનુક આશ્રમવાળો અથવા અનુક અવસ્થાવાળો જ કરી શકે એવા નિયમ મથી. સર્વ વર્ણુના, સર્વ આશ્રમના તથા સર્વ અવસ્થાવાળા સદૈવ ભગવાનની ભક્તિ કરી શકે છે—એ ભક્તિમાર્ગની વિશેષતા છે. એમાં વર્ણુ, આશ્રમ અથવા અવસ્થા માટે કોઈ કઠોર નિયમો નથી; બાળક યુવાન વગેરે વયનો પણ નિયમ નથી; કોઈપણ પરિસ્થિતિનો નિયમ નથી.

ઓ, શ્રદ્ધ, ચાંડાળ, મેદસ્વી, યવન અથવા કોઈ પણ જાતિના બાળક, વૃદ્ધ અગર મૂઠ્ઠા-રાક્ષસ ગમે તે હોય તો પણ તે સર્વે ભગવદ્ભક્તિના અધિકારી બની શકે છે. ભગવાનના નામનો જપ, ગુણ-શ્રવણ કીર્તન, ધ્યાન આદિ જે ભજન-કર્મ છે તેમાં પણ તે બધાં પ્રવેશ કરી શકે છે. આ ભક્તિ-માર્ગની મોટામાં મોટી સુલભતા છે.

પુરાણોમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે ગુહ, શવરી આદિ તથા આધુનિક ભક્ત કબીરદાસ, રૈદાસ વગેરે નીચ જાતિના મનુષ્યો, તદુપરાન્ત જઠાચુ, ગજેન્દ્ર વગેરે પશુ-પક્ષી પર્યંત ભગવદ્ ભક્તિ-

પરાયણ થવાથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી ગયા છે આ બાબત પુરાણ તથા ઇતિહાસ બંનેનારાઓને સારી રીતે વિદિત છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે—

“દૈતેયા યશ્વરક્ષાસિ સ્ત્રિયઃ શુદ્ધાઃ વ્રજૌકસઃ ।
શ્વગા મૃગાઃ પાપજીવાઃ સન્તિ હ્યચ્યુતતાં ગતાઃ ॥

“વ્રજ (ગોકુળ)માં નિવાસ કરનારા દૈત્ય, યક્ષ, રાક્ષસ, સ્ત્રી, શુદ્ધ, વ્રજી, મૃગ આદિ પાપી જીવો પણ ભક્તિદ્વારા ભગવાનના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ ગયા.”

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે કે—

“સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શુદ્ધાસ્તેઽપિયાનિ વ્રજંગનિમ્ ॥”

“સ્ત્રી, વૈશ્યો તથા શુદ્ધો પણ ભગવાનના ભગ્નથી ઉત્તમ ગતિને પામે છે.”

આ પ્રમાણે કોઈ પણ ન્યાત જાતના ભેદ સિવાય જો તે ભગવાનના ભક્ત હોય તો—સર્વને માટે પાપ કલ્યાણ કહેલું છે.

કર્મ આદિની માફક ભગવાનની ભક્તિમાં દેશ, કાળ, તથા પાત્રની પણ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી નથી. “પહારનાં કોઈપણ ઉપકરણ—સાધનની જરૂરિયાત નથી તથા યજ્ઞ આદિની માફક તેમાં હિસા આદિ દોષની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી. ખીજા માર્ગો કરતાં ભક્તિમાર્ગની આ એક વિશેષતા છે.

ભગવાન ભાષ્યકારે શ્રી વિષ્ણુસદસનામ ભાષ્યમાં કહ્યું છે—

“હિંસાદ્રવ્યાન્તરપુરુષાન્તરવેશકાલાદિ નિયમાનપેક્ષત્વમાધિક્ષ્યે કારણમ્” ।

“અન્મ માર્ગોની અપેક્ષાએ ભક્તિમાર્ગની આ વિશેષતા છે:—

આ ભક્તિમાર્ગમાં હિંસા, દ્રવ્યાન્તરનો પરિગ્રહ દેશ, કાળ આદિના નિયમની અપેક્ષા નથી.”

ભગવાનના નામ ઉચ્ચારણ, તેના ગુણોના મહાત્મ્યનું શ્રવણ વગેરે કયા પુરુષથી નથી થઈ શકતું? યમ, નિયમ તથા શમ, દમ આદિ સાધન—રહિત સાધારણ જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય પણ ભગવાનનું સર્વ પ્રકારનું ભજન કરી શકે છે એ ભક્તિ—માર્ગની ખીજા વિશેષતા છે.

મહર્ષિ વાલ્મીકિ જે પ્રથમ વ્યાધ હતા, ઋષિયોના વિશેષ હતા, કુરત્યારની ભૂતિ હતા તથા “રામ”

ના નામનો ઉચ્ચાર કરવા માટે પણ તેમને અધિકાર નહોતો, પરંતુ ભક્તિ—માર્ગમાં તેમના મનોરથ પણ સફળ થયા. મહર્ષિયોએ તેમાં નિકૃષ્ટ અધિકારી માનીને તેમને માટે શ્રી ભગવદ્ ભજનનો માર્ગ સુલભ કરી દીધો, તે વ્યાધ—વાલ્મીકિએ “મરા—મરા” એ પ્રમાણે “રામ રામ” ના ઉવટા જપ દ્વારા શ્રી ભગવાનના ભજનનો આરંભ કર્યો, આ ભક્તિયોગની સુલભતા જુઓ અથવા ભક્તિ—માર્ગમાં પ્રવર્તવા કોણ સમર્થ નથી? એટલા માટે હે ચિત્ત! તું પણ સુલભ તથા યુગ્મ એવા આ ભક્તિમાર્ગનું અવલોકન કરીને ભગવાનનું ભજન કર. ભગવાનના પ્રેમ—રસાનાદથી નાંદે જીવન સંભળ કર. ભક્તિનું સાધન ભક્તિ જ છે એમ જાણ.

નિશ્ચયાત્મક સ્વરૂપથી ભક્તિભાવનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી જ પુરુષાર્થની પરિસમાપ્તિ થાય છે અર્થાત્ સમસ્ત પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણો. જે મનુષ્ય ભક્તિની અંતિમ સીમા સુધી પહોંચેલો છે, જેનું ચિત્ત ભગવાનનાં ચરણોમાં તલ્લીન છે તેને સંસારનો ભય નથી, યમનો ભય નથી તથા યમ—હતનો ભય નથી. ભગવાનની ભક્તિ કરતી એનું નામ જ અભયપદ પર આરૂઢ થવું એવો તું નિશ્ચય કર. કહ્યું છે કે:—

“પતાવાનેવ લોકેઽસ્મિન્પુસાં નિશ્ચયસોદયઃ ।

તોવ્રેણ ભક્તિયોગેન મનો મય્યર્પિતં સ્થિરમ્ ॥”

ભગવાનની ઉત્કટ ભક્તિદ્વારા પોતાના મનને ભગવાનમાં નિશ્ચય ભાવથી જોડી દેવું એ જ મૃત્યુ—લોકમાં મનુષ્યો માટે કલ્યાણનો માર્ગ છે.”

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે—

સકૃન્મનઃ કૃષ્ણપદ્મરચિન્દ્યો—

નિવેશિતં તદ્ગુણરાગિ ચૈરિહ ।

ન તે યમં પાશશ્રુતાંશ્ચ તદ્મદાન્

સ્વપ્નેઽપિ પદ્યન્તિ હિ ચીર્ણ નિષ્ક્રતાઃ ॥

“જેનું મન, ભગવાનનું ગુણ—પ્રેમી બની ભગવાનનાં ચરણ કમળોમાં એક જ વાર લાગી ગયું હોય છે તે નિષ્પાપ બની જાય છે અને સ્વપ્નમાં પણ યમરાજ તથા હાથમાં પાશ રાખનારા તેના હૃદયને દેખાતો નથી.”

ભક્તિદ્વારા ભગવાન જલદી તથા સરસ રીતે પ્રસન્ન થાય છે. જે સાધુજન્ય પદ પ્રાપ્ત કરવાથી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી તે પદ પોતાની ભક્તિ કરનારને ભગવાન આપે છે. ભક્તિથી ભગવાન જેટલા પ્રસન્ન થાય છે તેટલા ધન આદિ દ્રવ્યનું દાન કરવાથી, તપસ્યા કરવાથી, કોઈ પ્રકારના ત્યાગથી અથવા બીજાં કોઈ પ્રકારનાં કર્મ કરવાથી પ્રસન્ન થતા નથી, ભગવાનને પ્રસન્ન કરવામાં જાતિ, વય તથા વિદ્યા આદિ કાર્ષ્ણ કરણરૂપ બનતાં નથી. સદાચારનું પાલન કરવાથી પણ ભગવાનની કૃપા પ્રાપ્ત થતી નથી. નિશ્ચયાત્મક ભાવથી કરવામાં આવતી ભક્તિ જ ભગવાનના સન્તોષનો હેતુ છે એવું વ્યાસ આદિ મહર્ષિયોનું પ્રતિજ્ઞાવચન છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે—

“ન દાનં ન તપો નેજ્યા ન શોચં ન વ્રતાનિ ચ ।

પ્રીયતેડમલયા ભક્ત્યા હરિરન્યદ્વિડમ્બનમ્ ॥

“દાન, તપ, યજ્ઞ, શૌચ તથા વ્રત એ બધાં ભગવાનને પ્રસન્ન કરી શકતાં નથી (પરંતુ) કેવળ નિષ્કપટ ભાવથી કરેલી ભક્તિ જ ભગવાનને પ્રસન્ન કરી શકે છે, બીજાં સાધનો કેવળ વિડમ્બના છે.”

व्याघ्रस्याचरणं, ध्रुवस्य च वयो,

विद्या गजेन्द्रस्य का ।

कुब्जायाः किमु नामरूपमधिकं,

कितत्सुदाम्नो धनम् ।

वंशः को विदुरस्य यादवपतेरुग्रस्य

किं पौरुषम् ॥

भक्त्या तुल्यति केवलं न च गुणै-

र्भक्तिप्रियो माधवः ॥

અર્થ:-વ્યાધનો કયા સદાચાર હોતો? ધ્રુવની કયો ઉંમર હતી! ગજેન્દ્રને કયું જ્ઞાન હતું? કુબ્જામાં કયાં સુંદર નામ તથા રૂપ હતાં? સુદામા પાસે કયું ધન હતું? વિદુરનો કેવો વંશ હતો? યાદવવંશના મહારાજ ઉગ્રસેનનો કયા પુરુષાર્થ હતો? (કાષ્ઠમાં એકે ગુણ નહોતો પરંતુ) ભગવાન તો ભક્તિથીજ પ્રસન્ન થાય છે, ગુણોથી પ્રસન્ન થતા નથી; કારણ કે ભગવાન ભક્તિ-પ્રેમી છે.”

વિશેષ કરીને આ કરાળ કળિ-કાળમાં આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક એ ત્રણ તાપથી તપી

રહેલાં પ્રાણીયોને માટે પરમાત્માની ભક્તિ સિવાય બીજી કોઈ ગતિ નથી. કેવળ ભક્તિ જ ગતિ છે, વર્ણાશ્રમની મર્યાદા શિથિલ બની રહી છે; શારીરિક તથા માનસિક બળ દુર્બળ થઈ ગયું છે; યમ-નિયમ આદિ સર્વ સાધનો પણ દૂર ચાલ્યાં ગયાં છે અને વેદ તથા શાસ્ત્ર ઉપરની શ્રદ્ધા પણ બિલકૂલ ક્ષીણ થઈ છે આવા વિષ-પૂર્ણ તથા દોષ-દૂષિત કળિયુગમાં અહો? અગ્નિહોત્ર આદિ વૈદિક કર્મોની શું સ્થિતિ છે? તથા પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર વગેરે યોગાભ્યાસની શી ગતિ છે? (સરવાળે કેવળ શૂન્યતા.) માટે ભગવાનને શરણે જઈ આ કળિકાળમાં ભગવાનનું ભજન કરવું એ જ મુખ્ય સાધન છે.

હે ચિત્ત! તું બીજાં સર્વ સાધનો છોડી દઈ ભગવાનનાં નામકેરારણ્ય, કીર્તન, સ્મરણ આદિ ભજનક્રિયામાં તદ્દલીન બની જા.

કળિયુગથી સર્પના ગર્વને દૂર કરવા માટે ભગવાનની ભક્તિરૂપી મહામંત્રજ સમર્થ છે; તે સિવાય બીજો કોઈ સામર્થ્યવાન નથી એમ જાણો. પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

“सत्यादि त्रियुगे बोधो विरागो मुक्तिसाधकौ ।
कलौ तु केवला भक्तिर्ब्रह्मसायुज्यकारिणी ॥”

“સત્યયુગ, ત્રેતા તથા દ્વાપર એ ત્રણ યુગોમાં જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય મોક્ષનાં સાધન મનાતાં હતાં, પરંતુ કળિયુગમાં કેવળ ભક્તિ જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવનારી છે અર્થાત્ મોક્ષનું સાધન છે.”

पृथुन्नारदीय पुराणुभां कहुं छे के,

“हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् ।

कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥”

“હરિનું નામ, હરિનું નામ, ફક્ત હરિનું નામજ કલ્યાણનું સાધન છે. બીજી ગતિ કળિયુગમાં નથી, નથી અને નથીજ.

“ध्यानं तपः सत्ययुगे त्रेतायां यत्तकर्म च ।

द्वापरे पूजनं दानं हरेर्नाम कलौ युगे ॥”

“સત્યયુગમાં સમાધિ તથા તપશ્ચર્યો મોક્ષનું સાધન છે; ત્રેતામાં યજ્ઞ આદિ કર્મકાંડ, દ્વાપરમાં પૂજન તથા દાન અને કળિયુગમાં ભગવાનનું નામ જ મોક્ષનું સાધન છે.”

હવે ભક્તિ કોને કહેવી? તે સાંભળો:—

ભગવાનમાં પરમ પ્રેમ કરવો અર્થાત્ મન, વચન તથા કર્મથી ભગવાનમાં તત્વીન બની રહેવું એનું નામ જ ભક્તિ છે.

શાણ્દિલ્યસૂત્રમાં કહ્યું છે કે “સા પરાનુર-ક્તિરોશ્વરે ।”

“ભગવાનમાં સર્વોત્કૃષ્ટ અનુભવ એજ ભક્તિ છે.”

બાવાર્થ:—વિષયી પુરુષોત્તો સ્ત્રી, ધન, પુત્ર આદિ વિષયોમાં જેવા નિરન્તર અને અતિગાઢ પ્રેમ રહે છે તેવો જ પ્રેમ નિત્ય અને આનંદવન ભગવાનમાં કરવો એનું નામ ભક્તિ છે.

મક્તિરસાયનમાં ભક્તિનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે:

“દ્રુતસ્ય ભગવદ્દર્માદ્વારાવાદિકતાં ગતા ।

સર્વેશે મનસો વૃત્તિર્મક્તિરિત્યભિધીયતે ॥”

“પોતાનાં ધાર્મિક કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરી દેવાથી ચિત્ત દ્રવીભૂત થાય છે એવા દ્રવીભૂત ચિત્તમાં ભગવાન વિષે નિરન્તર ભાવના બની રહે છે એ ભાવનાને ભક્તિ કહે છે.”

“ભગવાનના ગુણો શ્રવણ કરવાથી ચિત્ત દ્રવીભૂત થઈ જતાં પળે પળે તે ચિત્તની ભગવાનમાં જે સ્થિતિ થાય છે તે ભક્તિ કહેવાય છે.”

શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:—

“મદ્ગુણકૃતિમાત્રેણ મયિ સર્વગુહાશયે ।

મનોગતિરવિચ્છિન્ના યથા ગજામ્મસોઽમ્બુધૌ ॥”

“જેવી રીતે ગંગાજળની સ્વાભાવિક ગતિ સમુદ્ર તરફ હોય છે તેવી રીતે મારા ગુણોના શ્રવણ માત્રથી સર્વ વ્યાપક એવા મારા સ્વરૂપમાં ચિત્તની જે નિરવિચ્છિન્ન-એકાકાર ગતિ થાય તે ભક્તિ કહેવાય છે.”

આપણાથી જે ઉતરતી પંક્તિના હોય તેમના તરફ જે પ્રેમ છે તેને દયા કહે છે; આપણી સમાન વ્યક્તિમાં જે પ્રેમ છે તે સ્નેહ કહેવાય છે અને આપણાથી જે ક્રોધ હોય તેમનામાં જે પ્રેમ તે ભક્તિ છે; એ વાત શાસ્ત્ર તથા શોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

સાધુપુરુષોના સંગથી પાપનો નાશ થતાં વિષયો ઉપર વૈરાગ્ય થાય છે, તે વૈરાગ્યથી, સંગસાગથી તથા ભગવાનના ગુણોનું માહાત્મ્ય શ્રવણ કરવાથી ઈશ્વરમાં પ્રેમ (ભક્તિ) ઉત્પન્ન થાય છે.

નારદીય સૂત્ર કહે છે “તત્ત્વવિષયત્યાગાત્સ-ક્ત્યાગાત્સ”

“વિષયોના પરિત્યાગથી તથા સંગના પરિ-ત્યાગથી તે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે.”

સમસ્ત કલ્યાણનું મૂળ કારણ છે સાધુ પુરુષની સંગતિ. સત્સંગ દ્વારા પાપી પુરુષ પણ પાપથી મુક્ત થાય છે, અપવિત્ર પુરુષ પવિત્ર બને છે. જે વિરક્ત નથી તે પણ વિરક્ત અર્થાત્ સંસારથી ઉદારીન બની જાય છે અને જે ભગવદ્ભક્ત નથી તે પણ ભગવદ્ભક્ત બની રહે છે. સત્સંગ તો મનુષ્યાનાં પાપ-તાપ તુરંત જ મટાડી દે છે, નીચ પુરુષને મહાન્ બનાવે છે. ઈશ્વરના ગુણોનું શ્રવણ કરવું તથા ઈશ્વરમાં પ્રેમ કરવો એ બન્ને મહામાર્ગોની કૃપાથી જ થાય છે. એટલા માટે કલ્યાણની ઈચ્છાવાળા પુરુષોએ સત્સંગ કરવો જોઈએ, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:—

“નામ્નિર્ન સૂર્યો ન ચ ચન્દ્રતારકા:

ન ભૂર્જલં સં શ્વસતોઽથ વાઙ્મન: ।

ઉપાસિતા મેદકૃતો દરન્ત્યર્થ,

વિષશ્ચિતો જ્વન્તિ મુહૂર્તસેવથા ॥

“અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્રમા, તારા, પૃથ્વી, જળ, આકાશ, વાયુ તથા વાણી અને મન એ બધાની આરાધના કરવાથી પાપ નાશ પામતાં નથી કારણ કે એ બધાં બંદ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે; પણ મહા-ત્માઓની એક ક્ષણવાર સાચા પ્રેમથી સેવા કરવાથી સમસ્ત પાપ વિનાશ પામે છે.

ન જ્ઞામયાનિ તીર્થાનિ ન દેવા મૃચ્છિકામયા: ।
તે પુનન્ત્યુરુકાલેન દર્શનાદેવ સાધવ: ॥૨૥॥

ગંગા આદિ જળમય તીર્થો અને મૃત્તિકા તથા પત્થરમય દેવો પણ મહાત્માઓની માદક પવિત્ર કરનારાં નથી, કારણ કે તીર્થો અને દેવો તો મનુષ્યને લાંબે કાળે પવિત્ર કરે છે જ્યારે મહાત્માઓ તો દર્શન માત્રથી પવિત્ર કરે છે. ૨

ગજા પાપં શશી તાપં વૈન્યં કલ્પતરુર્હરેત્ ।

પાપં તાપં તથા વૈન્યં સર્વ સાધુ સમાગમ: ॥૩૥॥

ગંગાજી પાપનો નાશ કરે છે, ચન્દ્રમા (દિવસની) ગરમીનો નાશ કરે છે અને કલ્પતરુ દરિદ્રતાનો નાશ કરે છે. (પરન્તુ) મહાત્માઓનો સમાગમ તો પાપ, તાપ તથા દીનતા એ બધાનો નાશ કરે છે. બૃહદારણ્યક વાર્તિકમાં કહ્યું છે કે:—

“મહાનુભાવસંપર્કઃ કસ્ય નોન્મેતિ કારણમ્,
અશુચ્યપિ પયઃ પ્રાપ્ય ગર્જ્જ્ઞં યતિ પવિત્રતામ્ ॥”

“મહાત્માઓનો સંગ કોની ઉન્નતિનો હેતુ બન્યો નથી ?” અર્થાત્ મહાત્મા પુરુષોનો સંગ કરવાથી સર્વની ઉન્નતિ થાય છે. (દૃષ્ટાન્ત) અપવિત્ર જળ પણ ગંગાજીમાં મળે તો તે પવિત્ર બની જાય છે.”

મહાત્મા પુરુષો સ્વાભાવિકપણે દયાના સમુદ્ર હોય છે. ઘટાદાર વૃક્ષ જેમ તેનો આશ્રય લેનારની રક્ષા કરે છે તેમ મહાત્માઓ પણ પોતાના શરણાગતની રક્ષા કરે છે. જેમ માછલી કેવળ દૃષ્ટિથી, કાચખી ધ્યાનથી તથા પક્ષી સેવવાથી (સ્પર્શ કરવાથી) પોતાના બચ્ચાનું પાલન કરે છે [અર્થાત્ માછલી પોતાનાં બચ્ચાને દૂરથી જુવે છે. તેની દૃષ્ટિથી તેનું બચ્ચું સુરક્ષિત રહે છે; કાચખી તેનાં ઇડાંનું ધ્યાન ધરે છે તે ધ્યાનથી તેનું બચ્ચું સેવાય છે અને પક્ષી પોતાની પાંખોમાં રાખી તેને સેવે છે તેથી તેનું બચ્ચું સુરક્ષિત રહે છે.] તેમ સંતપુરુષો પણ પાપ અને તાપથી વ્યાકુળ થએલો એવો પોતાનો શરણાગત હોય તેને પ્રેમપૂર્વક પોતાનું દર્શન દઈને, અશ્વજના સ્પર્શથી તથા પોતાના ઉપદેશ દ્વારા તેની રક્ષા કરે છે. આવા નૈઃસ્પર્ગિક દયાના ભંડાર મહાપુરુષોના સમાગમથી ક્રમે ક્રમે ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તમે જાણો.

સાધુ પુરુષોનો સમાગમ મહાન અનુભવ કરનારો છે. નારદજીનું ચરિત્ર એ એક ઉદાહરણ રૂપે છે.

નારદમુનિ પૂર્વજન્મમાં એક દાસીના પુત્ર હતા. તે વર્ષાઋતુમાં ચાતુર્માસ્યનું વ્રત કરનારા મહાત્માઓની સેવા સુત્રધામાં પ્રવૃત્ત થયેલા હતા, સાહસિક તથા શાન્ત એવા તે ધીર બાળક ઉપર પેલા સમદર્શી મહાત્માઓની કૃપાદૃષ્ટિ થઈ ગઈ. તેમની સેવા તથા સંગ દ્વારા ધીરે ધીરે તે બાલકનું ચિત્ત વિશુદ્ધ થઈ ગયું. ઈશ્વર તથા ધર્મ ઉપર તેની રુચિ થવા લાગી. તે મહાત્માઓ ભગવાન સંબંધિ જે કથા-પ્રવચન કરતા તેને તે બહુ શ્રદ્ધાથી સાંભળતો હતો અને તે શ્રવણના પરિણામે ધીરે ધીરે પુણ્ય શ્લોક ભગવાનમાં તેની પ્રીતિ વધવા લાગી. આ હેતુથી નારદજીએ બીજા જન્મમાં મહર્ષિજનને પણ

દુર્લભ એવી જે ભગવાનની ભક્તિ છે તે પ્રાપ્ત કરી. આ વાર્તા પુરાણ ગ્રંથનારાઓ સારા પ્રકારે જાણે છે. મહાત્માઓના સંગનો આ આશ્ચર્યકારક મહિમા છે. સાધુપુરુષોના સંગથી કયું કલ્યાણ થતું નથી ? મહાત્માઓનો સંગ કેવળ ભક્તિનું જ કારણ નથી પરંતુ સમસ્ત કલ્યાણનું મૂળ કારણ છે એ વાત નિશ્ચિત છે.

“પ્રથમં મહતાં સેવા તદ્વાપાવ્રતા તતઃ ।

અદ્વાડથ તેષાં ધર્મેષુ તતો હરિગુણશ્રુતિઃ ॥”

પ્રથમ મહાત્માઓની સેવા કરવી જોઈએ, ત્યાર બાદ તેમના કૃપા-પાત્ર બનવું જોઈએ. તેનાથી તેમના ધર્મોમાં શ્રદ્ધા થવી જોઈએ અને પછી ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરવું જોઈએ.”

“તતો રત્યંકુરોત્પત્તિઃ ॥”

“ત્યારબાદ ભગવાનમાં પ્રેમના અંકુરોની ઉત્પત્તિ થાય છે.”

ભક્તિના ઉદયમાં મહાત્માઓની સેવા જ આદિ કારણ છે એમ શ્રી મધુસૂદન સ્વામીએ પણ કહ્યું છે.

“મહત્સેવા દ્વારમાહુર્વિમુક્તે-

સ્તમોદ્ધારં યોષિતાં સક્તિ સક્તમ્ ॥”

(શ્રીમદ્ભાગવત)

“મહાત્માઓની સેવા મુક્તિનું દાર છે અને સ્ત્રીમાં આસક્તિવાળા પુરુષોનો સંગ કરવો એ નર-કનું દાર છે.”

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં મહાત્માઓની સેવા ભક્તિનો હેતુ વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

અધ્યાત્મભરામાયણમાં (અરણ્યકાંડ સર્ગ ૧૦ માં) મહાત્માઓની સંગતિ આદિ વિધિવિધ પ્રકારનાં ભક્તિનાં સાધન તથા તેની અનુષ્ઠાન કરવાની વિધિ સરસ પ્રકારે વર્ણવવામાં આવી છે.

“પુંસ્ત્વે સ્ત્રીત્વે વિશેષો વા જાતિનામાશ્રમાવયઃ ।

ન કારણં મન્નજને ભક્તિરેવ હિ કારણમ્ ॥૧૧॥

[શ્રી રામચન્દ્ર શવરી પ્રત્યે કહે છે:-] “મારા ભજનને વિષે પુરુષ કે સ્ત્રીનો જાતિ કે આશ્રમ વગેરેનો ભેદ કારણરૂપ નથી. માત્ર મારી ભક્તિ જ કારણ છે. ૧

ચક્રવાનતપોમિર્વા એદાશ્ચયનકર્મમિઃ ।

નૈવ દ્રષ્ટુમર્હ ઇત્યર્થો મન્નજિ વિમુક્તેઃ સ્વસ્ત ॥૨૨॥

મારી ભક્તિથી વિમુખ પુરુષો યજ્ઞ, દાન, તપ અથવા વેદના અધ્યયન આદિ કૌટુંબી કર્મથી અને કૌટુંબી જોષ શકતા નથી. ૨

તસ્માદ્ભામિનિ સંક્ષેપાદ્યક્યેઽહં ભક્તિ સાધનમ્ ।

માટે હે કલ્યાણિ ! તમને હું સંક્ષેપમાં ભક્તિનાં સાધન કહું છું,

ભક્તિનાં નવ સાધન.

સતાં સંગતિરેવાત્ર સાધનં પ્રથમં સ્મૃતમ્ ॥૩॥

તેમાં પહેલું સાધન તો સત્સંગ જ છે. ૩

દ્વિતીયં મત્કથાલાપ સ્ત્રીતીયં મદગુણેરણમ્ ।

વ્યાખ્યાતૃત્વં મદ્વચસાં ચતુર્થ સાધનં ભવેત્ ॥૪॥

મારા જન્મ અને કર્મોની કથાઓનું કીર્તન કરવું એ બીજું સાધન છે. મારા ગુણોની ચર્ચા કરવી એ ત્રીજું સાધન છે. અને (ગીતા ઉપનિષદાદિ) મારાં વાક્યો ઉપર વ્યાખ્યાન કરવાં એ ચોથું સાધન છે. ૪

આચાર્યોપાસનં મદ્રે મદ્વુદયાઽમાયયા સદા ।

પંચમં પુણ્યશીલત્વં ચમાવિ નિયમાદિ ચ ॥૫॥

નિષ્ઠા મત્પૂજને નિત્યં ચ્છટં સાધનમીરિતમ્ ।

મમ મન્ત્રોપાસકત્વં સાઙ્ગ સત્તમમુચ્યતે ॥૬॥

હે કલ્યાણિ ! પોતાના ગુરુદેવની, નિષ્કપટ ભાવથી મારા શ્વ ગણને સેવા કરવી એ પાંચમું સાધન

છે. નિરંતર પુણ્યકર્મ વિશે પ્રેમસહિત પ્રવૃત્તિ રાખવી તથા “યમ, નિયમ” આદિનું (પાલન) કરવું તેમજ મારી પૂજામાં સદા પ્રેમ હોવો એ છું સાધન છે. મારા મંત્રોની સાંગોપાંગ ઉપાસના કરવી તે સાતમું સાધન છે. ૫-૬.

મદ્ભક્તેષ્વધિકા પૂજા સર્વભૂતેષુ શ્રમ્મતિઃ ।

બાહ્યર્થેષુ વિરમિત્વં શમાદિસહિતં તથા ॥

અષ્ટમં, નવમં તત્ત્વવિચારો મમ ભામિનિ ।

પદ્મં નવવિધા ભક્તિઃ સાધનં યસ્ય કસ્ય વા ॥૮॥

સ્ત્રિયો વા પુરુષસ્યાપિ તિર્યગ્યોનિગતસ્ય વા ।

ભાક્તઃ સંજ્ઞાયતે પ્રેમલક્ષણા શુભલક્ષણે ॥૯॥

હે કલ્યાણિ ! (મારા કરતાં) મારા ભક્તોની અધિક પૂજા કરવી, સર્વ જૂતોમાં મારી ભાવના કરવી, બાહ્ય પદાર્થો ઉપર વૈરાગ્ય રાખવો તથા શમ દમ સંપન્ન થવું-એ આઠમું સાધન છે. મારા તત્ત્વનો વિચાર કરવો તે નવમું સાધન છે. આ પ્રમાણે નવ પ્રકારની ભક્તિ છે. હે શુભ લક્ષણવાળી શવરી ! સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય, પશુ હોય કે પક્ષી હોય (ગમે તે હોય, પણ) જેનામાં આ સાધન હોય તેનામાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે. ૭-૯.

અપૂર્ણ.

અશક્તિથી ભક્તિ,

(મનહર)

આવે ધન ખીસા માહી ત્યારે ચિત્ત અંચળથી;
વિધવિધ દોગ ને વિકાસે ગોથાં ખાય છે.
પામે પ્રિય નારી તો અકારી ભતિ આપે થાય;
પામે પુત્ર પુત્રી ત્યાં તો તો ઝટ રીઝાવાય છે.
તાબેદારી તેમની ઉઠાવવા સદા તૈયાર;
પામે માન તેમ અભિમાનમાં તણાય છે.
જનન ભરેલ જન કદીયે ન કરી શકે;
'મંગલ' બધું જ્યારે ધીરે ધીરે બાય છે.
જન બાય, ધન બાય કાંતો ખૂરો રોગ થાય;
ન હોય ઉપાય ત્યારે પ્રભુને ભજાય છે.

“મંગલ”

કુખીર યહ તન જાત હૈ—
સકે તો લેહુ ખહોર;
ખાલી હાથે સો ગયે,
જિન કે લાખ કરોર.

કુખીર સાહેબ કહે છે:—

“ કે ભાઈઓ ! આ અમુલ્ય માનવ શરીર વિષયાદિકામાં મદતમાં વળું જાય છે. માટે તેને આડે માર્ગે જતાં બચાવી પ્રભુ ભજનમાં લગાવો. જેઓએ લાખોને કરોડોની મૂડી જમા કરી, તેઓ પણ એક દિવસ ખાલી હાથે ચાલ્યા ગયા છે. ”

મનુષ્ય જીવન, પલક પ્રકાશી અદસ્ય થતાં દંદ્રધનું જેવું ક્ષણિક છે. મનુષ્ય જન્મે છે, જન્મીને જગતનો લડાવો લેવા ચક્ષુ ઉઘાડે છે. તેની કામળ બુદ્ધિ સૃષ્ટિના સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરવા તત્પર થાય છે. ત્યાં તે કરાત્ર કાળનો કાળીઓ બને છે ! કાળના કલુષિત વાદળમાં જીવનનાં દંદ્રધનનું સૌંદર્ય અદસ્ય થાય છે !

ફરી પાછા તેજ આત્માઓ નવે અવતારે અવતરે છે. માયાવી જગતનાં મિથ્યા સુખોથી તૃપ્ત થવા તૃષ્ણા કરે છે. સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય નિહાળવાનો, પુરુષ અને પ્રકૃતિના બેદોનો ઉકેલ કરવાનો અને પરમાત્માને પિછાણવાનો પ્રારંભ કરે છે. ત્યાં તેઓ ફરીથી મૃત્યુના મુખમાં હોમાય છે : તેઓની આકાંક્ષાઓ અશુપ્તરીજ રહે છે.

આમ યુગે યુગે પદ્ધતિમાં અને અવતારે અવતારે બદલાતાં જીવનનો આદર્શ શો હોઈ શકે ? તેનું કતવ્ય—તેની ફરજ શી હોઈ શકે. ?

એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ગુજરાતના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ આ અમુલ્ય ઉપદેશ આપ્યો છે.

સમરને શ્રીહરિ મેલ મમતા પરી,
જોને વિચારીને મૂળ તાઈ.
તું અલ્યા ! કોણને કોને વળગી રહ્યો ?
વગર સમજે કહે માઈ માઈ—૧
દહ તહારી નથી જો તું જીમતે કરી,
રાખતાં નવ રહે નિશ્ચે જાયે.
દહ સંબંધ તજે નવ નવાં બહુ થશે.—૨
પુત્ર કલત્ર પરિવાર બહાયે.

આ ઉપદેશ પ્રમાણે જીવનનું ચિન્તન અને પ્રભુનું ભજન એજ જીવનનો આદર્શ. જીવનનું ચિન્તન મનુષ્યને પ્રભુ સમીપ ખેંચી જાય છે; અને પ્રભુનું ભજન મનુષ્યને જીવનનાં ચિન્તન માર્ગ તરફ વાળે છે. આમ ચિન્તન અને ભજન પરસ્પર સંકળાયેલાં હોય છે.

ભક્તિ વિનાનાં જીવનચિન્તન કરતાં ચિન્તન વિનાની શ્રદ્ધાપૂર્વકની ભક્તિ વધુ શ્રેષ્ઠ છે. કદાપિ પ્રત્યેક મનુષ્ય ચિન્તક-તત્વજ્ઞાની ન થઈ શકે પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્ય જો ઇચ્છે તો ભજનમાર્ગ વડે ભક્ત

તો થઈ જ શકે. જીવન શું છે ? શા માટે છે ? એનો અંત ક્યાં અને ક્યારે છે ? આ સર્વની ફિલસુફીમાં ઉંડા ઉતર્યા વિના મનુષ્ય જો ધારે તો શ્રદ્ધાપૂર્વકની ભક્તિવડે સાચો ભક્ત અર્થાત ઇશ્વર સાથે આત્માને એકત્ર કરનાર શ્રેષ્ઠ યોગી થઈ શકે અને શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ કહે છે તેમ :—

ગુજરાતના અનન્ય ભક્ત
શ્રી નરસિંહ મહેતા

મર્યાદાથી મનો વેળાં સ્થિતિપૂર્ણ ઉપાસતો
અદ્વૈતા પર્યોપેક્ષા એ એ યુક્તતમા મતા:
ભલે મને નિત યુક્ત કે, અનરાખી સુજમાંથી
પરમ શ્રદ્ધાથી યુક્ત તે, એગી એષ મનાય

જીવનનો આ આદર્શ ક્ષણભૂત કરવા માટે
દરેક પારસીઓમાં પણ એવી પ્રાર્થના કરાય છે કે—

“પરિ ગચ્છે કમલવતો વદો,
મઝદા ગરેખીશ્ સ્તૂતામ!”

અર્થાત તારા પ્રત્યેની ભક્તિથી તથા ઈશ્વરી
યશોગાનથી હે અહુર મઝદ! (હે ઈશ્વર!) હું તારી
સમીપ પહોંચું!

જીવનના આદર્શની જે જાંખી નથી કરતો,
તેના જીવનમાં સાચું જીવન નથી. તેનું જીવન અનુભવ-
જીવન નથી, પશુજીવન છે. તેનું જીવન કપીર
સાહેબે કત્યું છે તેમ —

“રાત ગુમાચો સોય કર, દિવસ ગુમાચો ખાય
હીરા જન્મ અમોલ છે, કીડી બદલે ભાથ.”

અને તેથી દરેક મનુષ્યે ભક્ત કવિ નરસિંહ
મહેતાના આ શબ્દો હૃદયમાં ઠાવરી રાખવા નોંધવો:—
સરસમુણ હરિતણા. જે જનો અનુસર્યા,
તે તણા સુજશ તો જગત બોલો;
નરસિંહ રંકને પ્રીત મણુ શું ઘણી,
અવર વેખાર નહિં લજન તોલો.

શ્રીરામ ચરિત-શિક્ષાસાર

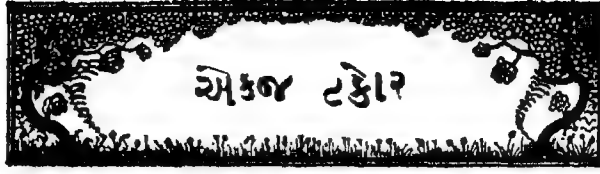
(હોહરા)

પુરુષોત્તમ શ્રીરામને, લઈને માનવરૂપ,
હાંડીને નહિ પણ કાર્યથી, શિક્ષા દર્ષ બહુરૂપ—૧
આપણે રાખવું જોઈએ, સદા તેમનું ધ્યાન;
તેના સેવક-સ્થાવનું; છે અમને અભિમાન—૨
પિતૃવચનથી રાજ સુખ, તજી કર્યું વન-પ્રયાણ,
દેખાડ્યો પિતૃ-ભક્તિનો, શુભ આદર્શ મહાન—૩
શમ્ભરીના આતિથ્યને, કરી સ્વીકાર સહર્ષ
શું નહિ પતિત-ઉદ્ધારનો, દેખાડ્યો આદર્શ?—૪
વનચર સેના સાથે લઈ, હરવા શત્રુ માન;
સંગઠનશક્તિ વડે, હુ:ખના હરિયા પ્રાણ—૫
શત્રુ લાયક સુહૃદ્ય નીરખી, આપ્યું તેને સન્માન;
રાજ્ય-નીતિ સૌજન્યનો, આ આદર્શ મહાન.—૬
પ્રાણજી કુળ જાણ્યા છતાં રાવણનો કરી શ્વેત;
‘જનમીડક સહુવધ્ય છે, દેખાડી એ વાત—૭
દેખાડ્યું સંસારને, કરી સીતાનો ત્યાગ;
‘રાજાનું સર્વસ્વ છે, એક પ્રજા અનુરાગ’—૮
શુભ આશાથી પણ નહિ, કરીને પુનઃ વિવાહ;
એક પત્નિવ્રતની ખરે, દેખાડી છે રાહ—૯
હાથ! બૂલી બહુ બાથ છે, આ આદર્શ સમાજ,
હાથે પ્રગલ્ભ પામતા, હાલ પરાભવ આજ—૧૦

અને નારાયણ: પુ. સુખદીપ્ય-મહેસાણા

[૧]

કહે છે કે:-એકજ
ટકોર માયાવીને મા-
યામાંથી મુક્ત કરે
છે, ગો. શ્રી તુલસી-
દાસજીનાં પત્ની એક

લેખક:-શ્રી મણિશંકર વાસુદેવ પુરોહિત,

વાર તેને પીયર ગયાં હતાં, તે જ રાત્રે ગોરવામીજી
દૂપાદને તેની પત્નીને મળવા આવ્યા, આથી તેમની
પત્ની (રતનાવલી) ને બહુજ સંકોચ થયો, અને તેણે
પોતાના પતિને ઉદ્દેશીને કહ્યું:-

**દાહ માંસકો રેહ यह ता पर जितनी प्रीति ।
तिसु आधी जो रामप्रति, अवसि मिटहीं भवभीति॥**

અર્થાત્ હે નાથ! આ હાડ-માંસના નાશવંત
અને ગંદા શરીર પર આપને જેટલી પ્રીતિ છે એથી
અર્ધા પ્રીતિ પણ જે શ્રી રામચંદ્રજીના ઉપર રાખો
તો આપણા સંસારનો ભયમાત્ર નાશ પામી જાય.

કહે છે કે:- ગો. શ્રી તુલસીદાસજી મહાન રામ-
ભક્ત થયા તે આ એકજ ટકોરને આભારી હતું.

[૨]

મહાન શ્રી કૃષ્ણ ભક્ત શ્રી સૂરદાસજી પણ
જ્યારે ચિન્તામણિના મોઢમાં ફસાઈ પડ્યા હતા,
ત્યારે ચિન્તામણિએ પણ તેઓને આવી જ ટકોર કરી
હતી કે 'જેમ તમે અદર્શિય માઈ જ ધ્યાન કર્યા
કરો છે અને મને મેળવવામાં શરીરની પણ પરવા
કરતા નથી તેવીજ રીતે જે પરમાત્માનું એક જ
ચિત્તથી ધ્યાન કર્યો કરો અને તેમાં પ્રાણની પણ
પરવા ન કરો તો તમારી સુકિત સહજમાં થઈ
જાય.' શ્રી સૂરદાસજીનાં મોહનિદ્રામાં બંધ થયેલાં
નેત્રો આ ટકોરથી ખુલી ગયાં અને તેઓ ભગવાન
શ્રી કૃષ્ણનીજ ભક્તિમાં તલ્લીન બન્યા.

[૩]

બાલક-ભક્ત દુવજીને પણ અપરમાતાની એ જ
ટકોરે જન્મત કર્યા હતા, અપરમાતાએ કહ્યું હતું
કે:- " હે પુત્ર! આ ને આ જન્મમાં તો તું તારા
પિતાના ખોળામાં બેસી નહિ શકે; કારણ કે:-તું
અમાગીનીનો પુત્ર છે, માટે જે ભક્તિ કરીને મારા
ઉદરથી જન્મ લે તો જ તું તારા પિતાના ખોળામાં
બેસવાનો અધિકારી બની શકે."

અને દુવજીએ માતાની એ ટકોરને મસ્તક પર

ચડાવીને માત્ર પાં-
ચજ વર્ષની અવ-
સ્થામાં અને માત્ર
છ માસની તપશ્વ-
ર્યાથી ભગવાન વિ-
ષ્ણુને પ્રસન્ન કર્યા

[૪]

ગુજરાતના મહાન આદર્શ ભક્ત નરસિંહ મહેતાને
પણ બાબીએ એવીજ ટકોર કરી હતી, એ આખ્યાન
તો પ્રસિદ્ધ જ છે, પરંતુ એ ટકોર અભ્યાસદ નરસિંહ
મહેતાએ અનન્યભાવથી ભક્તિ કરી અને પ્રભુને
પ્રત્યક્ષ કર્યા.

ભક્તરાજ શ્રી નરસિંહ મહેતા પોતાના પદમાં
પણ એ વાતની સાક્ષી આપે છે:-

**"ગામ તળાજમાં જન્મ મારો થયો,
લાલીએ મુરખ કહી મેણ કીધું.
વચન વાગ્યું, એક અપૂજ શિવલિંગનું
વન માંહે જઈ પૂજન કીધું."**

[૫]

બની ગયેલી એક ઘટના ટાંકીને હું આ વિષયને
પૂરો કરીશ.

બંગાલના એક કરોડપતિ શંક સાયંકાળે દૂધ
લેવા માટે પોતાના ઓટલા પર ઉભા હતા, દૂધવાળીની
પાસેથી દૂધ લેતા લેતાં તેઓ કઈકે વાતોએ ચડ્યા,
આ દૂધ બરાબર નથી એમ પણ જણાવ્યું, આથી
દૂધ વાળીએ ટકોર કરી:-

"શંક! તમે તો નવરા લાગો છો, જરા દિવસ
સામે જૂઓ, સૂરજ આથમવાની તૈયારીમાં છે અને
મારે હજી દૂર પહોંચવું છે"

આ ટકોરે શંકના દિલમાં બરાબર ચોટ
લગાવી! અને તેઓએ વિચાર કર્યો:-

"શું દૂધવાળીના શબ્દો મારી જન્મતિ માટે
હશે? મારે પણ બહુજ દૂર-પરલોકમાં જવાનું તો
છે જ, અને આ સૂર્યોસ્ત થવામાં-માઈ મૃત્યુ થવામાં
કયાં વાર છે?"

બસ થઈ ચૂક્યું! એજ વિચારોમાં શંકજીનો
અંતરાત્મા ખુલી ગયો, અને દૂધનો ખાલી ભોટો
હાથમાં લઈને એમને એમ તેઓ ટુંદાવનની વાટે ચડ્યા!

પરમ વૈરાગ્યવાન એ શેઠજીને એ પુત્રો, અખૂટ સમ્પત્તિ અને મહાન્ વૈભવ વિલાસવાળો બંગલો એ કંઈ જ ગળે વળગ્યું નહિ, અને જુદાવનવિદારી શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુની ભક્તિદારા જીવન્મુક્ત બની ગયા !

આમ એક સાધારણ ટકોર પણ માનવ જીવનને સફલ બનાવવામાં—ગુરુજ્ઞાનના કરતાં પણ અધિક

મહત્વનું કામ કરી નય છે, છતાં એ વાત પણ ભૂલી જવા જેવી નથી કે—

ટકુંને ટકોર નથી કામની,
તેજીને માત્ર ટકોર જો,
ભાવે ભજે ભગવાનને રે—

—સંપૂર્ણ.

ભક્તિથી વ્યવહાર અને મોક્ષ

લે:—સ્વામી શ્રી ડૉ. સંન્યાસી આચાર્ય, પી. એચ. ડી.

અખિલ ત્રિશ્વમાં પ્રત્યેક પ્રાણી વ્યવહારમાં સુખ અને તે પણ નિત્ય સુખ ઇચ્છે છે. યથાર્થમાં વ્યાપકારિક સુખ પારમાર્થિક સુખનું પણ જનક બને છે. આ પ્રકારનું સુખ જ્ઞાનીના પડેલાં ભક્ત અનુભવે છે. આ સુખ કેવું અને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે વિષયમાં વેદમાં કંઈ છે,

“ત્રિપાદૂર્ધ્વ ઉદૈત્પુરુષઃ પાદો રુદ્રેહાભવત્પુનઃ (યજુઃ)

પરમાત્મા એક (કલ્પિત) અંશથી જગત્સર્પે (અવિદ્યાર્થે લીધે) થાય છે અને ત્રણ અંશથી શુદ્ધરૂપે રહે છે. એટલે આ સમસ્ત જગત્ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. જેમ ખાંડનાં રમકડાંનાં ભિન્ન ભિન્ન નામ બીજાંની ઉપાધિથી કલ્પિત કરી વ્યવહાર કરીએ છીએ. તેમ સાચો ભક્ત પરબ્રહ્મને માયાની ઉપાધિથી અનેક જડ ચેતન (સમસ્ત જૂત) રૂપે યથેત્દો કહે છે. જેમ લોટ, ખાંડ-ધીના મિશ્રણથી અનેક પ્રકારનાં રૂપ અને નામ કહેવાય છે. અને બુદ્ધિમાન સર્વેને ખાંડ, ઘી, સોડરૂપે જ જાણે છે તેમ સાચો ભક્ત પાંચ જૂતોનાં બનેલાં સમસ્ત વિશ્વનાં શરીરોને પૃથક્ પૃથક્ નામરૂપ હોવા છતાં પાંચ જૂત રૂપે જ જાણે છે, અર્થાત્, ઇશ્વરનો ઉત્તમ ભક્ત આત્મામાં ભેદ નથી જોતો, તેમજ શરીરમાં એકરૂપતા જુવે છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ ઉત્તમ ભક્ત એને જ કહી છે કે જે,

“સર્વભૂતેષુ યઃ પદયેન્નગવન્નાભમાત્મનઃ ।

ભૂતાનિ ભગવત્યાત્મન્યેષ ભાગવતોત્તમઃ ॥”

સંપૂર્ણ જૂતોમાં પરમાત્માને અને પરમાત્મામાં સંપૂર્ણ જૂતોને જુડે છે તે ઉત્તમ ભક્ત કહેવાય છે.

“यस्मिन्सत्त्वाणि भूतान्यात्मन्येवा भूद्विजानतः ।
तत्र को मोह कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥”

એટલે જ્યારે ભક્ત આ જીવનમાં પોતાના આત્મામાં વિશ્વ અને વિશ્વમાં પોતાના આત્માને રહેલો જાણીને વ્યવહાર કરે છે તેને કોઈની ઉપર મોહ થતો નથી અને તેથી તેને શોકનું કારણ જ નથી રહેતું જેથી સદા આનંદમાં જ રહે છે. જડ ચેતન સમસ્ત વિશ્વને પરમાત્મા સ્વરૂપ જાણી વ્યવહાર કરનાર સર્વનું હિત તથા કલ્યાણ જૂ કરે છે. અને એજ વ્યવહારમાં ઇશ્વરની સેવા છે. ભક્તિ કે જે ભજ્ સેવાયામ્ ધાતુ પરથી બને છે તે આ પ્રમાણે જો ભક્તનો વ્યવહાર હોય તો જ તે શબ્દ, તેના શુભ તથા ફલ ચરિતાર્થ થાય છે. ગીતામાં પણ,

“भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथास्मि तत्त्वतः
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥”

ભગવાન કહે છે કે ભક્તિથી મને જે સર્વ જૂતોમાં રહેલો અને મારામાં સર્વજૂતોને રહેલાં છે એમ યથાર્થમાં જાણે છે તેજ ભક્ત એકાત્મ ભાવથી સ્વસ્વરૂપ અર્થાત્ પરમાત્મારૂપે થઈ સદા સુખ અર્થાત્ બ્રહ્માનંદ અનુભવે છે. इत्यमू

લકતની સાથે જ ઇશ્વર છે.

લેખક:-પી. એમ. ભટ્ટ

વાંચક મહાશય ! તમારે દુરાચરણી થતાં બચવું છે ? આડે માર્ગે જતાં અટકવું છે ? દુઃખમાં દિવાસો મેળવવો છે ? તમારા યુવવાડા બરેલા અશુદ્ધ અંતઃ-કરણમાં નિર્મળતાનો અનુભવ કરવો છે ?

તો આટલા શબ્દો ઉપર લક્ષ રાખો, તેને તમારા જ ગણી મહ રાખો અને તમારા હૈયામાં કોતરી રાખો કે “ઈશ્વર મારી સાથે જ છે.”

રસિક વાંચક ! તું એક બચ્ચાં તરફ જો, તે પોતાના બહાલા પિતા સાથે ફરવા નીકળ્યો છે, તે વગર ધાસ્તીએ આગળ દોડે છે. આગળ જતાં તેઓ એક બચ્ચાં જંગલમાં આવી ચડે છે. તે જંગલ બચ્ચાં ગાઠ અને વિકરાળ છે. ત્યાં પશુ તે છોકરો વગર ધાસ્તીએ ફરતો અને નાચતો આગળ ચાલ્યો જાય છે. તે કોઈની બીઠ અગર દરકાર રાખતો નથી. કારણ તે જાણે છે કે “હું મને તેમ નાચું કે ફરું તો પશુ અને કોઈ પકડે તેમ નથી, મારી સાથે મારું રક્ષણ કરનાર માસ પિતા છે.” અને એ હિંમતથી જ તે છોકરો સ્વચ્છંદે ચાલ્યો જાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રિય વાંચનાર ! જે પુરુષ પોતાના ખરા વિશ્વાસથી એમ માને છે કે “ઈશ્વર ! તું મારી સાથે જ છે” તે પુરુષ આ દુનિયામાં સંકટ અને વિપ-ન્નિષ્ઠી જંગલમાંથી વગર ધાસ્તીએ અને વગર ભરકોતે જઈ શકે છે. તેને ભ્રષ્ટ ગમે તેવી આશંકા અને મને તેમ દુઃખ આવી પડે છે તો પશુ તેની ધાસ્તી તેને

મુક્ત લાગતી નથી, કારણ કે તે વિચારે છે કે “મારું રક્ષણ કરનાર ઇશ્વર મારી સાથે જ છે.”

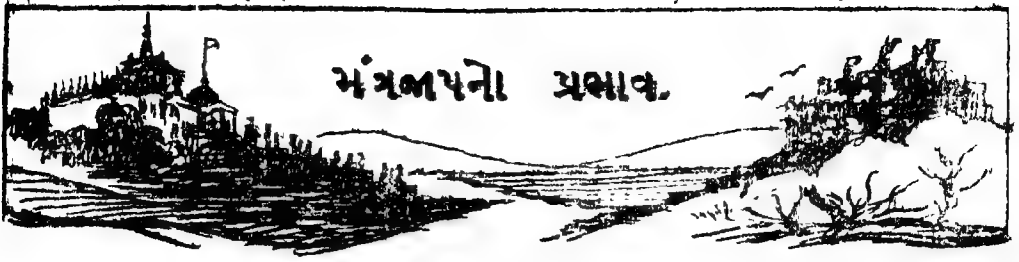
ખારા વાંચક ! તું હવે બીજી તરફ નજર કર. એક માણસ બચ્ચાં અને કમકમાટી ઉપજો એવાં કામ કરે છે. પોતાના શત્રુના ઘર ઉપર મધ્યરાત્રે તલવાર બાંધીને ચડી જાય છે પોતાના શત્રુને ભર ઉધમ્મ પડેલા જુવે છે. તે આમતેમ નજર કરી તેમને એકલો સમજી કાઢે છે. પોતાની તલવારને બહાર કાઢે છે. તલવાર ભોંકાય છે શત્રુના કાળજીમાં, અને લોહીસોહાણુ કરીને તેનો પ્રાણ લે છે.

પશુ તેની જગ્યાએ કોઈ બીજો જ માણસ કલ્પે તે જાણે છે કે “ઈશ્વર સાથે જ છે.” તે માણસ કદાચ અજાનપણે કોઈમાં આવીને પોતાના શત્રુનું ખુન કરવા આવે છે; આસપાસ કોઈ નથી તો પશુ તેવામાં તેને તરત ચાલ આવે છે કે “ઈશ્વર તું સાથે જ છે. આસપાસ બીજો કોઈ નથી પશુ તું છે” અને આ વિચારથી તેને એકદમ પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે “અરે ? હું શું કાળું કરવા તૈયાર થયો છું. ! !” એટલું બોલી થરથર ફરતો તે રસ્તો પકડે છે અને ઇશ્વર સામે બે હાથ જોડીને ક્ષમા માગે છે. આ પ્રમાણે તે દુર્ગુણ છોડી સદ્ગુણ પકડે છે ને ઇશ્વર સાથે જ છે, એ નિત્ય મહ રાખે છે. વાંચક મહાશય, તમે રખે જૂલતા ! :

-લકતની સાથે જ ઇશ્વર છે.
(સંપૂર્ણ)

મંત્રબળનો પ્રભાવ.

લેખક:—પ્રાણશંકર શાન્તિલાલ ત્રિવેદી, ‘ચિન્તક’

મૃત્યુંજય મહાદેવ ગ્રાહિ માં શરણાગતમ્ ।

જન્મમૃત્યુજરાધ્યાધિ પીઢિતં કર્મબન્ધનૈઃ ॥

હે મૃત્યુને જીતનાર મહાદેવ શંકર ! (પૂર્વનાં) કર્મબન્ધનો વડે જન્મે, મૃત્યુ, ઘડપણ અને વ્યાધિ-ઓથી પીડાયલા અને તેથી જ આપને શરણે આવેલા એવા માંડે આપ રક્ષણ કરો અને આપ મારા મૃત્યુને જીતો. ”

મહાસુનિ મૃકુંડ ભૃગુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા. તેમની સાધ્વી પત્નીનું નામ મનસ્વિની હતું. એક દિવસ બંન્ને ઇશ્વરની લીલાનો વાર્તાલાપ કરતાં હતાં ત્યારે મૃકુંડને મનસ્વિનીના મનમાં કાંઈક સંતાપ થતો હોય તેમ લાગ્યું. આથી મૃકુંડ ઋષિએ તેમને સંતાપનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે સાધ્વીએ જવાબ આપ્યો કે “પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં પ્રજનસુખની અભિલાષા વધુ હોય છે. આપના જેવા તપસ્વીને તો સંસારના સુખોમાં રૂપા હા ન હોય. પણ હું આપને પ્રાર્થું છું કે આપ ભગવાન સદાશિવના ઉપાસક હોઈ આપણે બંન્ને શિવજીની આરાધના કરીએ કે જેથી સદાશિવ મારા મનોરથ પૂર્ણ કરે.

મૃકુંડ આ સાંભળીને કહેવા લાગ્યા કે “સતિ ! આ સંસાર મહાન દુઃખમય છે મનુષ્ય જેટલો સુખોની ઇચ્છા કરે છે તેટલો જ દુઃખી થાય છે. પણ મનસ્વીનીએ પુત્ર માટે જ તપ કરવાની પ્રાર્થના કરી. આથી મૃકુંડે તેનો સ્વીકાર કર્યો અને એક ઉત્તમ પુત્રની ઇચ્છા કરી, કાવેરીને નદીના તીર્થ ઉપર જઈ તપ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પોતાના આશ્રમથી સર્વ સંપત્તિ ઋષિઓને મહેત્તો દઈ સર્વસ્વ ત્યાગ કરી બંન્ને વચ્ચે પહેરી નીલગી પડ્યાં. આથી સર્વ ઋષિઓએ બંન્નેને આશિર્વાદ દીધા કે તમારો ઇચ્છા ફળાશુભ થાય.

તેઓએ કાવેરી નદીના તટ ઉપર આવી ઉત્તમ

કરવાનો આરંભ કર્યો, શંકરનાં ગુણગાન, પૂજન એકાગ્ર ચિત્તે ઉભય કરવા લાગ્યાં. હસાહાર, કંઈમૂળ, તથા સૂકાં પાંદડાંના આહાર કરી પોતાના દેહને અત્યંત તપના પ્રભાવથી સૂકવી દઈ તપ કરવા લાગ્યાં.

આમ કરતાં કરતાં ત્રણ વર્ષ પીતી ગયાં. આથી મનસ્વીની અધીરાં થઈ ગયાં, પણ ઋષીએ તેમને શાન્ત કર્યાં અને કહ્યું કે ઇશ્વરની પ્રાર્થના વિશુદ્ધ હૃદયથી કરવાનું નિષ્કળ જતું નથી.

ભગવાન શંકર એક દિવસ પાર્વતી સાથે કૈલાસમાં બેઠા હતા તે વખતે સહસ્રા ઉભય અને ક્યાંક જવું હોય તેમ તૈયારી કરવા લાગ્યા, આથી પાર્વતીજી બોલ્યાં કે, “પ્રભો ! આમ એકાએક તૈયારી કર્યાં કરવા માંડી ? ત્યારે દીનદયાળ સદાશિવે કહ્યું “મારો ભક્ત મૃકુંડ અને મનસ્વિની ત્રણ ત્રણ વર્ષથી પુત્ર-પ્રાપ્તિ માટે મને બજી રહ્યાં છે. માટે તેમને મુક્ત કરવા બહાનું છું.

“આપ આપનો ભક્ત જે ત્રણ ત્રણ વર્ષ તપ કરે તે છતાં પુત્રસુખ ન આપી શકે એ મને આશ્ચર્ય થાય છે.” ત્યારે શંકરે કહ્યું જે મનુષ્યને પુત્રનું સુખ ન હોય અને હોય તો તે પણ ન જોઈ હોય તો તે સુખ આપીને પાછું તેમના અંતરમાં દુઃખ પ્રદીપ્ત કરવું તે કરતાં ન આપવું એ ઉચિત છે.”

પછી શંકર અને પાર્વતી બંન્ને જ્યાં મૃકુંડ તપ કરતા હતા ત્યાં ગયાં. એ વખતે બંન્ને ઋષિ દંપતીના હૃદયમાં શંકર પાર્વતીનાં દિવ્ય દર્શન થયાં અને એકદમ ઝગમગી ઉઠ્યાં અને પોતાનાં નેત્રો ઉધારી જીએ છે ત્યાં સાક્ષાત્ ભગવાન શંકર અને ભગવતી પાર્વતીનાં તેમને દર્શન થયાં. સહસ્રા ઉભયે સાંપટાંમ પ્રણામ કર્યાં અને હર્ષનતઃ અશ્રુભીનાં નખને મદમદ કંઠે સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં.

કૃપાનિધિ ભગવાન શંકર ઉભય ભક્તદંપતિ પ્રત્યે પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું “હું આજે તમારી તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થયો છું માટે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વરદાન માગો.” ઋષિ બોલ્યા, “પ્રભો! આપ અંતર્યામી અને સર્વગ્ન છો એટલે અમારે આપને કાંઈ કહેવાનું હોય જ નહિ. આપના દર્શનથી અમો કૃતાર્થ થયાં છીએ હવે અમારી બીજી ઇચ્છા શું હોય?”

શંકરે કહ્યું:—“તમે ઉભયે પુત્રમાટે તપ આદ્યું છે પરંતુ તમારા ભાગ્યમાં પુત્રસુખ નથી, માટે બીજું વરદાન માગો.”

ઋષિ પત્નીએ પ્રાર્થના કરી ભગવાનને કહ્યું:—“આપની પાસે વિદ્યાતાની શક્તિ કંઈ પણ કરવા સમર્થ નથી માટે અમારી અભિલાષા પૂર્ણ કરો કે જેથી સંસારસાગરના ઉદ્ધારરૂપ અને અમને પિતૃકાલુમાંથી મુક્ત કરાવનાર ઉત્તમ પુત્ર મળે.”

આ સાંભળી શંકરે કહ્યું “હું તમને પુત્ર આપીશ, પણ તમારે અલ્પાયુષી એવા સર્વગ્ન પુત્રની ઇચ્છા છે કે દીર્ઘાયુષી એવા મૂર્ખ પુત્રની ઇચ્છા છે?”

ત્યારે બન્નેએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “મૂર્ખ અને દીર્ઘાયુષી પુત્ર કરતાં સર્વગ્ન અલ્પાયુષી પુત્ર હોય તે સારું, પણ આપન યોગ્ય લાગે તેમ કરો.”

આ સાંભળી શંકરે કહ્યું “તથાસ્તુ, મહર્ષિ મૃકંડ અને સાધ્વી મનસ્વિની! તમને પાંચવર્ષ અને છ માસનો અલ્પાયુષી પણ ઉત્તમ પુત્ર પ્રાપ્ત થશે અને જેને લીધે તમારી કીર્તિ અવિચળ રહેશે. ઋષિ પણ ઋષિપત્નીએ ભગવાનને પ્રણામ કર્યા અને તેમનો ઉપકાર માનવા લાગ્યાં. ભગવાન શંકર તથા માતા પાર્વતી કૈલાસ પ્રત્યે ગયાં. પછી મૃકંડ અને મનસ્વિની પોતાના આશ્રમ પ્રત્યે પાછાં ફર્યા. આશ્રમમાં પોતાની ઇષ્ટવસ્તુ પ્રાપ્ત કરી આવેલ હોવાથી સર્વે ઋષિમુનિઓ તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. મૃકંડ અને મનસ્વીની ભગવાનની આરાધના કરતાં દિવસ વ્યતીત કરવા લાગ્યાં.

કેટલોક સમય જતાં મનસ્વિનીને એક પુત્ર-રત્નનો જન્મ થયો જેનું નામ માર્કંડેય રાખવામાં આવ્યું. એક વખત એક મહાત્મા મૃકંડના આશ્રમમાં આવ્યા, તેમની આગતા સ્વાગતા સારી રીતે કર્યા પછી ઋષિએ પોતાના પુત્રનું આયુષ્ય મહાત્માને

પૂછ્યું, મહાત્માએ પુત્રને જોઈ કહ્યું કે આપના બાળકનું આયુષ્ય પાંચ વર્ષ છ માસનું છે પણ જે તે મહાપુરુષોને પ્રણામ કરતો રહેશે તો જરૂર તેને બવિષ્યમાં ક્ષાયદો થશે. ખરેખર જૂના વખતમાં વડિલોને પ્રણામ કરવાનો નિયમ હતો હાલના જમાનામાં એ નિયમ નથી જળવાતો એ અતિ શોચનીય છે.

વખત જતાં બાળક દિવસે દિવસે શુકલપક્ષના ચંદ્રની માફક વધતો ગયો ને અત્યંત તેજસ્વી થયો. બાળક માર્કંડેય જોતજોતામાં પાંચ વર્ષનો થયો, આથી ઋષિએ તેને ઉપનયન સંસ્કાર કર્યા અને ગુરુને ત્યાં અધ્યયન કરવા મોકલ્યો. માર્કંડેય પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિથી વેદવેદાંગમાં પારંગત થયો. મહાત્માના વચન પ્રમાણે તે વડિલ ગુરુ અને ઋષિમુનિઓને પ્રણામ કરવાનું ભૂલતો નહિ.

એક વખત સપ્તર્ષિઓને માર્કંડેયે જોયા અને પ્રણામ કર્યા, આથી સપ્તર્ષિએ બાળકને વિશુદ્ધ ભાવથી “ચિરંજીવી ભવ” એવા આશિર્વાદ આપ્યા. પરંતુ તરત જ ઋષિને લાગ્યું કે આ બાળક તો અલ્પાયુષી છે. આથી તેઓ બ્રહ્માની પાસે બાળકને લઈ ગયા. ત્યાં માર્કંડેયે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. બ્રહ્માએ પણ બાળકને “ચિરંજીવી ભવ” એ પ્રમાણે આશિર્વાદ આપ્યા. આથી ઋષિઓએ કહ્યું ‘આ બાળક અલ્પાયુષી છે માટે હવે આપે આપના વચન પ્રમાણે-આપનું વચન મિથ્યા ન થાય તે પ્રમાણે કરવું જોઈએ.’ બ્રહ્માએ કહ્યું,—મારું વચન મિથ્યા થશે નહિ, આથી સપ્તર્ષિ હર્ષ પામી મૃકંડના આશ્રમે ગયા અને બ્રહ્માને ત્યાં બનેલી વાત નિવેદિત કરી, આથી ઋષિ અને તેમનાં પત્ની હર્ષ પામ્યાં પણ તેમના હૃદયમાંથી ચિંતા દૂર ન થઈ.

માર્કંડેય ગુરુને ત્યાં ટુંક સમયમાં અભ્યાસ પૂર્ણ કરી ગુરુ ઉપમન્યુ સાથે પોતાના આશ્રમે આવ્યા. મૃકંડ મુનિએ ઉપમન્યુનો પાઠ અર્થ પૂર્ણ વિગેરેથી સત્કાર કર્યો.

ગુરુએ પોતાના શિષ્ય માર્કંડેયને તેના પિતાને સોંપી કહ્યું કે તમારો પુત્ર વેદવેદાંગમાં તેની વિશ્વક્ષણ બુદ્ધિથી પારંગત થયો છે, તે તમોને સોંપું છું પણ મને તેના અલ્પાયુષની ચિંતા છે એટલે હું તેને તેમાંથી ઉતારવા માટે શંકરના મહામંત્રનો ઉપદેશ

આપું છું, તેના બળપના પ્રભાવથી તે દીર્ઘાયુષી થશે આ પ્રમાણે કહી ઉપમન્યુ માર્કંડેયને પોતાની સાથે લઈ ગયા અને તેને “મૃત્યુજય મહાદેવ ગ્રાહિ માં શરણાગતમ્ । જન્મમૃત્યુજરાદયાધિ પીઢિતં કર્મબંધનૈઃ એ મંત્રનો ઉપદેશ આપ્યો.

માર્કંડેય પ્રતિદિન ઉપર પ્રમાણેનો જાપ ભગવાન શંકરની સાતિધ્યમાં એકાગ્ર ચિત્તે કરવા લાગ્યો. મંત્રજાપમાં એવો તો ઝીન થઈ જતો કે તેને જૂખ તરસનું પણ ભાન રહેતું નહિ અને હરતાં કરતાં પણ તે મૃત્યુંજયના મંત્રનો જાપ કરતો.

આમ કરતાં કરતાં પાંચ વર્ષ અને છ માસમાં પાંચ દિવસ જ એકાગ્ર રહ્યા એટલે યમરાજે ચિત્ર-ગુપ્તને કહ્યું કે, “મૃકુંડ ઋષિના પુત્ર માર્કંડેયના આયુષ્યનો અવધિ આવી પહોંચ્યા છે માટે આપણા સૈનિકોને તકાલ મોકલો અને તેનો સમય પૂરો થતાં તેના જીવાત્માને સત્વર અહીં લઈ લાવો?”

ઉપરનાં વાક્યો કહી યમરાજે અધિવ્યાધિએરૂપ સૈનિકોને માર્કંડેયની પાસે જવા કહ્યું, રજા મળતાંજ તેઓ ન્યાં આગળ માર્કંડેય મહામૃત્યુંજયનો જાપ કરતો હતો. ત્યાં આવી પહોંચ્યા, પરંતુ મંદિરની નજીક આવતાં જ તેઓએ શંકરના ગણોને જોયા આથી ભયભીત થયા અને નાસી ગયા.

બાળક માર્કંડેય નિર્ભય રીતે ભગવાન શંકરનો જાપ કર્યો જતો હતો ત્યાં યમરાજ કે જેમણે મહિષ ઉપર સ્વારી કરી છે તે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. માર્કંડેયને શંકરનું ધ્યાન ધરી નિર્ભય રહેલા જોઈ નવાઈ લાગી. પછી યમરાજે મૃત્યુને આજ્ઞા કરી કે આ બાળકના પ્રાણને પાશથી બાંધી લો, કારણ કે તેનો સમય પૂરો થઈ ગયો છે. મૃત્યુએ પ્રાણ હરવા ત્રણ પ્રયત્નો કર્યા પણ તેના ઉપર કાંઈ અસર થઈ શકી નહિ.

આથી યમરાજને નવાઈ લાગી કે આ બાળકનું એવું તે કાણ રક્ષણ કરે છે કે તેને મૃત્યુ પણ કાંઈ સ્પર્શ કરતું નથી, માટે હું મારી જાતે જ તેના પ્રાણ હરું. આ સાંભળી માર્કંડેય નયન ખોલી જોયું તો બચકર સ્વરૂપવાળા યમરાજને જોયા, આથી તે ભયભીત બન્યો હોય તેમ મૃત્યુંજયનો જાપ કરતો મહામૃત્યુરૂપ યમના પાશમાંથી બચવાની આશાએ શંકરના બાણને ભેટ્યો અને શંકરમાં જ તન્મય થઈ

બાણપર મૂર્છિત થઈ પડ્યો.

એટલામાંજ સાક્ષાત્ ત્રિશૂળધારી ભગવાન શંકર તેજ બાણમાંથી બાળક માર્કંડેયનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયા હોય તેમ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ ધારણ કરી પ્રગટ થયા આથી યમરાજ ગભરાઈ ગયા અને ભગવાનને પ્રણામ કરવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે આપ જગતના વિધાતા ત્રાતા અને સંદર્તા છે માટે આપે કોપ કરવો યોગ્ય નથી. મને મારા અધિકારનો ઉપભોગ કરવા દો અને આ બાળકને લઈ જવાની આજ્ઞા આપો.

ત્યારે ભગવાને કહ્યું ‘જે ભક્ત નિરંતર માંડે સ્મરણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરે છે તેમને મૃત્યુથી સુક્ત રાખવા.

ત્યારે યમે કહ્યું કે એમ કરવાથી તો મારા વહિવટની વ્યવસ્થા તૂટી જાય અને વ્યવહાર ચલાવવામાં પક્ષપાતી શુદ્ધિ થતાં અમારે પણ અધોગતિ ભોગવવી પડે. આપ અમોને ક્ષમા આપી બાળકના પ્રાણ હરી લેવા દો.

ભગવાન કૈલાસપતિએ કહ્યું કે દરેક કાર્યમાં અપવાદ હોય છે જે ભક્ત અનન્યભાવથી મારા મંત્રોનો જાપ કરે છે તેનો પ્રાણ તમે લઈ શકો નહિ.

આ વાત બંધી સર્વદેવો ત્યાં આવ્યા અને શંકરને પ્રણામ કર્યા. ભગવાને બાળકનો હાથ જાલી કહ્યું “વત્સ ઉઠ” બાળક ઉંઘમાંથી ઉઠે તેમ આજ્ઞા મરડતો ઉઠ્યો.

શિવાલયમાં થતો આ કોલાહલ સાંભળી બાળુના આશ્રમમાં રહેલા મૃકુંડ મુનિ તથા મનસ્વિની અને મહામુનિ ઉપમન્યુ સાં આવ્યા, અને ભગવાન શંકર યમ તથા ઈન્દ્ર વિગેરે દેવોને જોઈ આશ્ચર્ય પામી પ્રણામ કર્યા, માર્કંડેયે ઉઠી યમ, શંકર, પોતાના માતાપિતા, ગુરુ ઉપમન્યુ વિગેરેને પ્રણામ કર્યા. આથી તે સર્વેએ તેને “ચિરંજીવી થા” એ પ્રમાણે આશિર્વાદ આપ્યા.

શંકરે મૃકુંડમુનિને કહ્યું કે—તમારા બાળકે ગુરુની કૃપાથી મને જીત્યો છે આથી તે સપ્તર્ષિઓના, બ્રહ્મદેવના તથા મારા આશિર્વાદથી કલ્પોપર્યંતના દીર્ઘ આયુષ્યવાળો થશે અને સંસારમાં ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરશે અને માર્કંડેયપુરાણ રચી માતાપિતાની તથા

શરુની કીર્તિને ઉજવળ કરશે. " એમ કહી ભગવાને સર્વદેવ દેવોને જવાની આજ્ઞા આપી સ્વસ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયા.

મૃકંડ તથા મનરિવની ઉપમન્યુનો ઉપકાર માની માર્કંડેયને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયાં, અને ત્યાં શિવની ત્રિરંતર આરાધના કરતાં દિવસ વ્યતીત

કરવા લાગ્યાં.

આ પ્રમાણે મંત્રના પ્રભાવથી જેઓએ કલ્પો સુધીનું આયુષ્ય ભોગવ્યું છે તે મહર્ષિમાર્કંડેયના નામે પ્રસિદ્ધ થયા. અને માર્કંડેય પુરાણ રચ્યું. મંત્રગ્રપનો આ અતુલ પ્રભાવ જે બાણે છે તેઓ પ્રભુ નામના સાધન સિવાય અન્ય સાધનને મુખ્ય માનતા નથી. સંપૂર્ણ.

પ્રભુનું ત્યારે શરણુ પમાય

રાગ-માઠ-(આશાવરીમાં પણ ગવાશે.)

હૃદયની સાચી શુદ્ધિ થાય, પ્રભુનું ત્યારે શરણુ પમાય. ટેક.

પરમ પ્રેમ અમૃતરસધારા અંતરમાં ઉભરાય;
દેષ, કલેશ, છળ, કપટલજ્ઞા અભ્યંતર મળ ધોવાય. પ્રભુનું ૧

કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, લોભનાં પડળ દૂર થઈ જાય;
દિવ્ય દૃષ્ટિ ખૂલે, સચરાચર, હરિહરમય દેખાય. પ્રભુનું ૨

સત્ય વચન ને સદ્વર્તનથી જગવ્યવહાર સધાય;
પરધન પરહારા પર કદિયે કુદૃષ્ટિ ન કરાય. પ્રભુનું ૩

ધનનો, બળનો, કે વિદ્યાનો મર્ગ કહી નવ થાય;
નીતિ ધર્મથી ઉલટા પથે પ્રાણાન્તે ન જવાય. પ્રભુનું ૪

પરખીઠા દેખી દિલ ઠાઝે, પદસુખથી મુખ માય;
સુખ દુઃખમાં સમતા, અંતરમાં શાન્તિ રહે સદાય. પ્રભુનું ૫

તન અને મનથી બળ અનુસારે સૌને સ્તુત્ય થવાય;
માન વધારે સર્વેનું પશ્ય મોતે જન ન પડાય. પ્રભુનું ૬

મી. બુદ્ધાધીરામ મંડ્યા, ડાકેર

ભકિતમાર્ગના સામાન્ય નિયમો

મુખ્ય ઉદ્દેશ—

ભકિત, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ધર્મ, સદાચાર આદિ ધર્મનાં અંગેયુક્ત ધાર્મિક લેખો, કાવ્યો, વાર્તાઓ વિગેરે સાહિત્યદ્વારા જનતાને ભકિતમાર્ગ તરફ પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આ માસિકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

વ્યવસ્થાના નિયમો—

૧. આ માસિક દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રકાશિત થશે.

૨. આનું વાર્ષિક વિશેષાંક અને પોસ્ટખર્ચ સહિત લવાજમ હિંદુસ્તાનમાં રૂ. ૪-૦-૦ અને હિંદુસ્તાનથી બહારના દેશો માટે રૂ. ૬-૮-૦ નક્કી કર્યું છે. એક ચાલુ અંકની કિંમત ૦-૬-૦ છે, પ્રથમથી વાર્ષિક લવાજમ ન મોકલનારા કે વી-પી-સ્ટીકારવાનો સ્વીકૃતિપત્ર ન મોકલનારાઓની સેવામાં પણ માસિક મોકલી શકાતું નથી. નમૂનો મંગાવનારા સંસ્થાઓએ ૦-૬-૦ ની પોસ્ટ સ્ટેમ્પ બીડવી જોડાવે. નમૂનાનો અંક વિનામૂલ્યે મોકલાતો નથી.

૩. એક વર્ષથી ઓછી મુદતના ગ્રાહકો બનાવવામાં આવતા નથી, પ્રથમ અંકથી બારમા અંક સુધીના જ ગ્રાહકો બનાવવામાં આવે છે, વચમાંના અંકથી આગળના વર્ષના વચલા અંક સુધી ગ્રાહકો બનાવવાનો નિયમ રાખવામાં આવ્યો નથી. ભકિતમાર્ગનું વર્ષ અંગ્રેજી એપ્રિલથી અને હિન્દુ ચૈત્ર માસથી શરૂ થાય છે. અને માર્ચ-દાસ્તુન માસમાં વર્ષ પૂરું થાય છે.

૪ આ માસિકમાં બહારની બહોરખબર કેઈ પણ સંચોગોમાં કે કેઈ પણ દરથી લેવામાં આવતી નથી.

૫. કાર્યોલયમાં બે-ત્રણ વાર તપાસ કરીને જ 'ભકિતમાર્ગ' દરેક ગ્રાહકોના નામ પર મોકલવામાં આવે છે, છતાં કેઈ માસનું 'ભકિતમાર્ગ' ગ્રાહકને ન પહોંચે, તો તેઓએ પોતાને લાંબી પોસ્ટઓફીસની સાથે પત્રવ્યવહાર કરીને એ પત્રવ્યવહાર સહિતનો પત્ર ભકિતમાર્ગ કાર્યોલય પર મોકલી આપવો જોઈએ. પોસ્ટ ઓફીસના પ્રત્યુત્તર વિનાના આવેલા પત્રોથી 'ભકિતમાર્ગ' દરિવાર મેળવવામાં બહુ જ અડચણ પડશે.

૬. કેઈ ગ્રાહકે પોતાનું સ્થાયી સિરનામું બદલવું હોય, કે કાર્યોલયની વ્યવસ્થા સંબંધે કોઈ લખવું હોય, તો પોતાનો ગ્રાહકનંબર અવશ્ય લખવો જોઈએ.

લેખો સંબંધી નિયમો

૧. ભગવદ્ભકિત, ભકતોનાં જીવન, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, સદાચાર કે ધર્મોનાં કોષ્ટકો અંગેની ચર્ચા સંબંધી લેખો. કાવ્યો, વાર્તાઓ વિગેરેને 'ભકિત-માર્ગ'માં સ્થાન આપવામાં આવશે.

૨. ઉપરના ધાર્મિક વિષયો સિવાયના અધાર્મિક લેખો, આક્ષેપાત્મક લેખો, કે વાદવિવાદવાળા લેખો મોકલવાનો કોઈ સંજ્ઞાન શ્રમ ન ઉઠાવે, એવા લેખોને ભકિતમાર્ગમાં સ્થાન આપવામાં આવતું નથી. કોઈ પણ ધર્મની ખંચતાણુ, ધાર્મિક કે વ્યક્તિગત નિંદા-ટીકાવાળા લેખો પણ પ્રકાશિત નહિ કરવાનો કાર્યોલયનો નિશ્ચય છે.

૩. લેખોને વધારવા, ઘટાડવા, છાપવા, ન છાપવા વિગેરેનો અધિકાર સંપાદકને છે, ન છપાયેલા લેખો વિના માગ્યે કે પોસ્ટેજ ખર્ચ મોકલ્યા સિવાય પાછા મોકલાતા નથી.

૪ લેખકોના લેખોમાં પ્રકાશિત મત માટે સંપાદક જવાબદાર નથી, તેમજ એ લેખોની સાથે ભકિતમાર્ગના સંપાદક સંમત છે એમ પણ માની લેવાની કોઈ એ કૃપા કરવી નહિ.

૫. કાગળની એક જ બાજુ, હાંસીઓ રાખીને સારા અક્ષરોએ જ લખાયેલા લેખ-કાવ્યોદિને સ્થાન આપવામાં આવશે.

જરૂરી સૂચનાઓ—

૧. ગ્રાહકોએ પોતાનું નામ-સિરનામું સ્પષ્ટ લખવું જોઈએ, અને પોતાનો ગ્રાહકનંબર લખવાનું બૂલવું ન જોઈએ.

૨. પત્રનો જવાબ મેળવવા માટે રીપ્લાઈ પોસ્ટ કાર્ડ કે ટીકીટ મોકલવી જરૂરી છે.

૩. ગ્રાહકોએ મનીઓર્ડરથી જ લવાજમ મોકલવું જોઈએ, વી. પી. મંગાવવાથી કેટલીકવાર મહીને દોઢ મહિને મળે છે, વી. પી. અને મની-ઓર્ડર બન્નેનો ખર્ચ એક જ છે; માત્ર વી. પી. મોકલવાની વ્યવસ્થામાં શ્રમ વિશેષ પડે છે.

૪. વ્યવસ્થા સંબંધી પત્રો, ગ્રાહક બનવાની સૂચના, મનીઓર્ડર વિગેરે તંત્રી- 'ભકિતમાર્ગ' ના નામથી, અને લેખ-સૂચન આદિ સંબંધી પત્ર વ્યવહાર-સંસ્પાદક ભકિતમાર્ગના નામથી-સલામત કોસરેડ પી. ઓ. નં. ૬ અમદાવાદ એ સિરનામથી કરવો જોઈએ.

ભક્તિમાર્ગના વિશેષ નિયમો

પ્રાદુર્ભાવનાં કારણો, અને મુખ્ય ઉદ્દેશો

૧ વર્તમાન સમયમાં મનુષ્યોના હૃદયમાં અને મુખ્યત્વે નવયુવકોના હૃદયમાં ધાર્મિક ભાવના પ્રત્યે અત્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતી જાય છે; અને સાથે સાથે અર્થહીન વાંચનનો પ્રભાવ અત્યંત અનર્થકારક નિવડ્યો છે.

૨ ધર્મના જૂદા જૂદા મતાંતરોમાં પરસ્પરનો વિરોધ ભયંકર અગ્નિ સમાન બની રહ્યો છે, તેઓ પરસ્પરના વ્યર્થ આક્ષેપોદ્ધારા વૈર વધારી રહ્યા છે, પરિણામે તેઓ સત્યતત્ત્વથી વંચિત રહી જાય છે, અને પરસ્પરનો ધાર્મિક વિગ્રહ સંગઠન શક્તિનો નાશ કરાવે છે.

૩ પ્રગતિને બંધાને પીછેહઠ કરાવનારાં દૂષિત સાહિત્યનું વિષ અત્યંત અનર્થકારક નિવડ્યું છે, સામાન્ય નીતિ, ચારિત્ર્યવાન સત્પુરુષોનાં જીવનો, સત્યધર્મ, પરસ્પરની સહાનુભૂતિ, અને સાચું સેવાભાવી માનવજીવન ધડનાર શિષ્ટ ધાર્મિક માસિક પત્રોનો યુગરાતી ભાષામાં લગભગ અભાવ નજરે પડે છે.

૪ જગત્તા સર્વે ધર્મો આત્માના કલ્યાણ કરવા માટે જ ઉત્પન્ન થયેલા છે, પરંતુ તેના પ્રત્યેની બેદરકારી અને ધર્મનાં મૂલ તત્ત્વો સમજવાની અશક્તિ તેમાં વાદ-વિવાદ કરાવે છે, એ વાદ-વિવાદને બાળમાં રાખીને આભોજનતિકારક તત્ત્વો સમજવાની ઉદારતા આપણે હાં ભાગ્યે જ રખાય છે. આ પ્રકારે વિશ્વનો વિશાલ માનવધર્મ સંકુચિત બનતો જાય છે.

૫ ભક્તિ, જ્ઞાન, મોક્ષધર્મ અને એવાં અનેક આત્મકર્તવ્યો માટે અહર્નિશ સત્સંગની જરૂર છે. આજના પ્રવૃત્તિયુગમાં એટલા સમયનો ભોગ આપી દરેક મનુષ્યો એવા સત્સંગનો લાભ લઈ શકતા નથી, માટે એવા નિષ્પક્ષ ધાર્મિક સાહિત્યને પ્રકાશિત કરવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે.

૬ આપણે ત્યાંનો સમાજ ત્રણ ભાગે વહેંચાયેલો છે, જ્ઞાની, અજ્ઞાની અને મધ્યમવર્ગનો જીજ્ઞાસુ તેમાં પહેલો વર્ગ પોતે જ સમજીને બેસી જાય છે

અથવા તો તેને સમજાવવા પૂરતો અવકાશ મળતો નથી, બીજકુલ અજ્ઞાનીવર્ગ કંઈપણ સમજવાની દરકાર કરતો નથી, અથવા તો સ્વયં જ્ઞાની થવાનો ડોળ ધાલી બેસી જાય છે, એટલે એ બન્નેથી મધ્યસ્થ-જીજ્ઞાસુવર્ગને કર્તવ્યોપદેશક જ્ઞાનની તીવ્ર ધમ્મી હોવા છતાં તેઓ વંચિત રહી જાય છે.

૭ ધાર્મિક ચર્ચાઓ, પ્રાચીન સમાજરચના, ધાર્મિક બોધક નવલકથાઓ, નિર્દોષ-નૈતિક સાહિત્ય અને અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધો પ્રકાશિત કરનાર આપણે ત્યાં કાંઈ પણ સાધન નથી.

ઉપરની સર્વે બાબતોને લક્ષ્યમાં રાખીને-ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય એવા એક માસિકને પ્રકાશિત કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે કે જેથી ઉપર દર્શાવેલા અભાવો દૂર થઈ શકે:

આ માસિક શરૂઆતથી જ ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા કરવા માટે શરૂ થાય છે, કેઈની જાહેરખબરો, વિવાદમસ્ત લેખો કે નિંદા-ટીકાને આમાં લેશ પણ સ્થાન ન આપવાનો “ભક્તિમાર્ગ”ના સંચાલકોએ નિર્ણય કર્યો છે.

આવા મોંઘવારીના સમયમાં પણ આ માસિક દરમહિને કાઢિત ૮ પેજ સાઇઝનાં ૪૦ પૃષ્ઠોનું વિશાલ-સચિત્ર વાંચન પૂર્ણ પાડશે, સુંદર ટાઇટલ પેઈજ અને એની વિવિધ વિશેષતાઓ સહિતનો પ્રથમ અંક ભક્તિ અંક નામે સચિત્ર વિશેષાંક પ્રકાશિત થઈ ગયો છે. ગ્રાહકો નોંધાઈ રહ્યા છે, જેટલા ગ્રાહકોનું લીસ્ટ મળશે તેટલા પૂરતી જ પ્રતો છાપવાનો હાલમાં વિચાર છે. તો ગ્રાહક પોતાનું નામ સત્વર નોંધાવી દેવું જોઈએ.

યુગરાતના પ્રસિદ્ધ મહાત્માઓ, વિદ્વાનો અને ધાર્મિક લેખકો પોતાની લેખિનીદ્વારા ભક્તિમાર્ગ માસિકને વિશુદ્ધિત બનાવશે. આવા અલભ્ય લાભ આજ દિવસ સુધી કોઈ પણ ધાર્મિક માસિકને મળ્યો નહિ હોય. આશા છે કે-આવો આધ્યાત્મિક લાભ મેળવવાની સુંદર તકનો જનતા લાભ લેશે.

શ્રી રામનામ બેંક

વ્યવસ્થા અને પ્રણાલીનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ

નામ એ જીવનનું મહાન અમૃત છે, નામના પ્રતાપથી મહાવ્યાધ વાત્સીકિ જેવા પાપીઓનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો છે, રામનામમાં જે અસૌકીક ગુણો છે તેનું વર્ણન કરતાં ગો. શ્રી તુલસીદાસજી કહે છે કે:-

નામ एक तापसतिय तारी,

नाम कोटि खल कुमति सुधारी ।

અર્થાત્ શ્રીરામ પોતે અને શ્રીરામનું પવિત્ર નામ એ બન્નેમાં શ્રીરામનું નામ વિશેષ હિતકારક છે, કારણ કે:-શ્રીરામે તો પોતાના ચરણસ્પર્શથી એક માત્ર અહમ્યાનો જ ઉદ્ધાર કર્યો છે, પરંતુ શ્રીરામના નામે તો કરોડો દુષ્ટોની દુર્બુદ્ધિ સુધારી દીધી છે.

આ રામનામનો લાભ ધર્માપ્રેમી જનતા ઉઠાવે, તથા તેના લાભસ્વરૂપે લખનારનું અને જગતમાત્રનું કલ્યાણ થાય એ હેતુથી “શ્રી રામનામ બેંક” ની સં. ૨૦૦૦ના ચૈત્ર શુક્લ ૧ ને શનિવારે સ્થાપના કરવામાં આવી છે, પ્રણામપ્રેમી બાલક, સ્ત્રી, કે પુરુષ કોઈ પણ સંજ્ઞાના આનો લાભ લઈ શકે છે.

આ નિઃસ્વાર્થ યોજનામાં ભાગ લેનાર દરેકને ઉત્તેજન તરીકે નીચે પ્રમાણેની ભેટ આપવાનો શ્રી રામનામ બેંક નિશ્ચય કર્યો છે.

યોજના ૧ લી : ભેટમાં ચાર આનાનું પુસ્તક

૫૧૦૦૦ એકાદન હજાર રામનામ લાલ શાહીથી લખી આપનાર દરેક વ્યક્તિની પાસેથી પ્રથમ ૦-૪-૦ ડીપોઝીટ લઈને ‘રામ’ ‘રામ’ લખી શકાય તેવાં ખાનાં વાળી બૂક આપવામાં આવશે, અને એ રામનામ લખીને પાછી મળ્યેથી એના ડીપોઝીટના ૦-૪-૦ પાછા આપવામાં આવશે. અને તે ઉપરાંત અમોએ પસંદ કરેલાં ૪૦ પુસ્તકો પૈકીનું કોઈ એક પુસ્તક ભેટ તરીકે આપવામાં આવશે. આ યોજનાની મુદત એક માસની છે આમ એક જ માસમાં આ રામનામ પૂરાં કરી લાવવાં જોઈએ.

યોજના ૨ છ : ભેટમાં એક વર્ષ સુધી

ભક્તિમાર્ગ માસિક

૫૦૦૦૦૦ પાંચ લાખ રામ નામ લાલ શાહીથી લખી આપનાર દરેક વ્યક્તિની પાસેથી ૪-૦-૦ ડીપોઝીટ લઈને ‘રામ’ ‘રામ’ લખી શકાય તેવાં ખાનાં વાળી એક એક લાખની એક એવી પાંચ

બૂકો આપવામાં આવશે, તે જ વખતથી તેનું નામ ‘ભક્તિમાર્ગ’ માસિકના વાર્ષિક-ગ્રાહક તરીકે નોંધવામાં આવશે, અને પૂરાં પાંચ લાખ રામનામ લખીને એ બૂકો પાછી આપતી વખતે તેની પાસેથી ડીપોઝીટ લોધવા રૂ. ૪-૦-૦ પાછા આપવામાં આવશે, આ પ્રકારે એક વર્ષ સુધી ભક્તિમાર્ગ માસિકનો મફત લાભ મળશે.

આ યોજનાની મુદત રામનવમી ૨૦૦૦ થી લઈને ચૈત્ર સુદી ૮ સં. ૨૦૦૧ સુધીની છે, એક વર્ષની અંદરના કોઈ પણ સમયમાં પાંચલાખ રામનામ અવસ્ય લખી બૂકો સોંપી જવી જરૂરની છે, એક વર્ષની અંદર જો આ બૂકો સોંપી જવામાં દીલ થશે તો તેના ડીપોઝીટ પૂરેલા રૂ. ૪-૦-૦ ભક્તિમાર્ગ માસિકના લવાજમ તરીકે ગણી લેવામાં આવશે.

ઉપરોક્ત બન્ને યોજનાઓ માત્ર ધર્મચરિત્રાથીજ અને જનસમૂહના લાભાર્થે ઘડવામાં આવી છે, બન્ને યોજનામાં રામનામ લખવા માટે ગમે તેટલા માણસો દ્વારા લખાવવાની પણ છૂટ છે, એક પંથ દો કાજ છે. માટે ભાવિક ભક્તો આ યોજનાઓનો અવસ્ય લાભ લેશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

બહાર ગામથી યોજના મુજબની બૂકો મંગાવનારે પ્રથમની યોજના મુજબના ૦-૪-૦ ઉપરાંત પોસ્ટ ખર્ચના ૦-૨-૦ વધારે મોકલવા, અને બીજી યોજનામાં રૂ. ૪-૦-૦ ઉપરાંત પોસ્ટ ખર્ચ ૦-૪-૦ નો મનીઓર્ડર કરવો જોઈએ. કોઈ પણ જાતના પ્રત્યુત્તર માટે જવાબી કાર્ડ અથવા પોસ્ટ રેસીપ બીડવી જરૂરી છે. તે સિવાય જવાબ મળશે નહિ.

આ યોજના શરૂ કરવાની જાહેરાત થયા બાદ ત્રણ ચાર જ દિવસ જેટલી ટુંકી મુદતમાં જ અસંખ્ય નામપ્રેમી સંજ્ઞાનોએ એનો લાભ લીધો છે, એ સહમાગ્યનો વિષય છે. આ સંબંધમાં વિશેષ વિવરણ અને યોગ્ય સૂચનાઓ વારંવાર ભક્તિમાર્ગ માસિકમાં પ્રકાશિત થશે.

બધો પત્રવ્યવહાર નીચેને શિરનામે કરવા કૃપા કરવી:-

વ્યવસ્થાપક : “શ્રીરામનામ બેંક”

C/O ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય, ૧૧

સભાપતિ કેસરદાસ, પો. બો. નં. ૬ અમદાવાદ

ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલયે પ્રકાશિત કરેલો ગૌરવપૂર્ણ ગ્રન્થ

ગો. શ્રી. તુલસીદાસજીકૃત રામચરિત માનસ અને શ્રી જ્યદ્યાલજી ગોવિંદજી કૃત ભક્તિમાર્ગ બન્ને સાથે પ્રકાશિત થયેલો આ ગ્રન્થ પ્રત્યેક માનસપ્રેમી સંજ્ઞાનોના ઘરના અલંકાર સમાન છે, આ આખોયે ગ્રન્થ બેરંગમાં છપાયેલો છે, તેમજ ૫૬ દ્વિરંગી અને ૧૨૦ સાદાં ચિત્રો ચૂકીને આ ગ્રન્થને વિભૂષિત કરવામાં આવ્યો છે, મૂલ્ય રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટખર્ચ જુડુ.

શ્રી હરિ:

ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય તરફથી પ્રગટ થયેલ (સચિત્ર)

== પુસ્તકોનું સુચીપત્ર ==

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

તથા ભક્તિમાર્ગ

(નિત્ય પૂજનમાં મૂકી પાઠ કરવા લાયક)

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને ભક્તિમાર્ગ એમ બે ભાગ છે. આ ગીતામાં તેના શ્લોક સાથે પ્રત્યેક શ્લોકની સંક્ષિપ્ત પાડીને આપવામાં આવ્યા છે અને તેજ રીતે પ્રત્યેક શ્લોકના જુદા જુદા અર્થ આપવામાં આવ્યા છે.

૭૫૦ પાનાનું આ પુસ્તક પાકું પુઠું, સુંદર કવર જેકેટ સાથે ૬૪ જેટલાં રંગીન ચિત્રો અને ૩ સાદા ચિત્રો. મૂલ્ય રૂ. ૧)

ભક્તિમાર્ગ

ભક્તિ મેળવવી તે ઉપર મહાત્મ્ય તત્ત્વોપદેશો વેદાંત સ્તોત્રો વિચારમાળા અને જ્ઞાન-કટારી એમ ચાર ખંડોમાં અનેક વિષયો સંદિત છે, ૫૯ સંખ્યા ૨૨૦ મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨)

શ્રી રામચરિતમાનસ

તથા ભક્તિમાર્ગ

(૧૮૦ ચિત્રોથી બરપુર ગ્રંથ)

ગોસ્વામી શ્રી તુલસીદાસજી દ્વારા રામચરિતમાનસ અને જ્યેષ્ઠાલ ગોવિન્દકા દ્વારા, અને ભક્તિમાર્ગ અને સાથે રામચરિતમાનસ માટે તો કહેવાનું શું હોય !

બે રંગી છપાઈ ૭૬૦ પાનાના વાચન સાથે ૫૬ દ્વિરંગી અને ૧૨૦ સાદાં ચિત્રો મૂલ્ય રૂ. ૫)

ભક્તિમાર્ગ

(ભક્તિ સંમતી સંપૂર્ણ જ્ઞાન બતાવનાર)

મૂલ્ય ૧-૮-૦ ૨૦૦ પાનાના વાચન સંદિત.

શ્રી જ્ઞાનસત્ર ગીતા

આ ગીતામાં હરેક શ્લોકો તે તેની સંધિ છૂટી પાડીને તથા હરેક શ્લોકના અર્થ સાથે આપવામાં આવ્યા છે જેથી સરલ ન જાણનાર પણ સરળતાથી સંસ્કૃત ભાષા સમજી શકે છે, અને શ્લોકો સમજનામાં સરળતા થાય છે, ૫૪ સંખ્યા ૪૬૦. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦ ગ્લેઝ કાચના પાકું પુઠું બેરંગી કવર જેકેટ સાથે મૂલ્ય રૂ. ૨-૪-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

શ્રી રામચરિતમાનસ

ગોસ્વામી તુલસીદાસજી દ્વારા આ પુસ્તક જુદું પણ બળી શકશે. વિગત ઉપર મુજબ પાનાં ૫૬૦, તથા ૧૨૮ સાદા ચિત્રો પાકું પુઠું, સુંદર કવર જેકેટ મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨) પા, ખર્ચ જુદું.

તત્ત્વચિંતામણિ ભાગ ૧ લો.

(સંપત્તિ : શ્રી જ્યેષ્ઠાલ ગોવિન્દકા)

પ્રશ્નર પ્રાપ્તિ સંગ્રહ જુદા જુદા ૨૬ વિષયો આપવામાં આવ્યા છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના રંગીન કાટા સાથે પાના ૩૦૦ મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૮-૦

સુખી થવાનો માર્ગ

અથવા સ્ત્રી ધર્મ શિક્ષા

(જાહેરો માટે ખાસ વાંચવા લાયક)

ધર્મપ્રિય અને મનોહરદાસના સ્ત્રી ઉપયોગી થાતો ઉપરાંત સ્ત્રીઓને યોગ્ય આવહારીક અને નૈતિક અનેક સદ્ગુણો આપવામાં આવ્યા છે. જે મુજબ સ્ત્રી પોતાના સંસારને સ્વર્ગ બનાવી શકે છે, ૧૭૬ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય માત્ર ૦-૧૨-૦

ભગવતિ ભક્તચરિત્ર (ભાગ ૧ લો)

સત્યવત, સુદર્શન, જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય તથા મહાકવિ કાલિદાસનાં જીવન વૃત્તાંત છે તેમજે અષ્ટ ભૂગ દેવીની કરેલી પૂજા તથા દેવીના દુષા દર્શાવતા આ પુસ્તકમાં દેવીના સુંદર ત્રિરંગી ચિત્ર સાથે ૫૭૬ મૂલ્ય ૦-૧૨-૦

શ્રી વિષ્ણુ સહસ્રનામ

તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

શ્રી વિષ્ણુ સહસ્રનામ સાથે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની સુંદર યોજના કરવામાં આવી છે. પૃષ્ઠ ૧૫૨, પાકું પુકું ચિત્રો સાથે મૂલ્ય માત્ર ૦-૧૨-૦

સારુકતાવલી તથા સૂકતાવલી

(મહાત્મા હરદયાળ કૃત)

મહાત્મા હરદયાળે ધર્મ-ગુરુ જ્ઞાન વિદ્યા વગેરે અનેક વિષયો પર સુંદર ઉપદેશ આપ્યો છે. પુસ્તકમાં મૂળ સંસ્કૃત સાથે હિન્દી પદ્યાનુવાદ તથા ગુજરાતી સરલાઈ આપવામાં આવ્યો છે. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

ઉપનિષદોનાં ચૈદ રત્નો

(લેખક હનુમાનપ્રસાદ પાદાર)

ઉપનિષદો એટલે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોનો અમૂલ્ય જ્ઞાન ભંડાર, એ ભંડારમાંથી ચુટેલાં ચૈદ પુષ્પો વાર્તા રૂપે આપવામાં આવ્યા છે. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

ભક્ત પંચરત્ન

ભક્ત રઘુનાથ, ભક્ત હમોદર, ભક્ત ગોપાલ, ભક્ત શાંતાબા અને ભક્ત નિલાંબરદાસ, આ પાંચ ભક્તોનાં જીવન ચરિત્ર આપવામાં આવ્યાં છે. ભક્તોને માર્ગ દર્શન કરાવે તેવું પુસ્તક છે, ૫ સુંદર ચિત્રો સાથે મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૦-૧૦-૦

આદર્શ ભક્તો

રામ શિષિ, ભક્ત અંબરીષ, ભિષ્મ પિતામહ, રામ રતિદેવ-અર્જુન-ચક્રિક બીલ, વિષ્ણુ સુદામાજી વિગેરેનાં ચરિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. ભક્તોને ઉપયોગી હોઈ ધરમાં વસાવવું જોઈએ કુલ ૭ રંગીન ચિત્રો છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૦-૧૨-૦

ભક્ત નારી

શંખરી, મીરાંબાઈ, કરમૈતિબાઈ, જનાબાઈ, રમીયા વિગેરે ભક્ત નારી રત્નોનાં ચરિત્ર આપવામાં આવ્યાં છે. મૂલ્ય માત્ર ૦-૧૦-૦

ભક્તરાજ હનુમાન

(લેખક : શાંતનુવિહારી દ્વિવેદી) (૧૦ ચિત્રો)

ભગવાન શંકરે હનુમાનનો અવતાર લઈ શ્રી રામની કરેલી સેવાઓનું વર્ણન છે. હનુમાનજી કેવા મહાન ભક્ત છે. એ જાણવા માટે વાંચો. ૦-૮-૦

બાલશિક્ષા

(લેખક શ્રી હનુમાનપ્રસાદ પાદાર)

બાળકોને અતિ ઉપયોગી, સદાચાર, બ્રહ્મચર્ય સંપત્તિ, વિદ્યા, માતા-પિતા-ગુરુની સેવા-અક્રિત વિગેરે વિષયો સુંદર રીતે સમજાવ્યા છે. બાળકોને સંસ્કારી બનાવવા માટે આ પુસ્તક ખુબજ ઉપયોગી છે. તે સાથે ભક્ત ધ્રુવ, ભિષ્મપિતામહ, ગુરુગોવિન્દસિંહના એ પુત્રો, સત્યકામ અને ગૌતમનાં ચરિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. મૂ. માત્ર રૂ. ૦-૮-૦.

સંસ્કાર તરવાનો સહેલો ઉપાય તથા

શ્રીરામ સહસ્રનામ.

શ્રી રામના પૂજન, સ્મરણથી મુક્તિ થાય છે તેની સમજણ તથા શ્રી રામનાં એક સહસ્ર નામ આપવામાં આવ્યાં છે. પૃ. ૪૮. મૂ. માત્ર ૦-૫-૦

વર્તમાન શિક્ષણ

વર્તમાન શિક્ષણથી થતા નુકશાન પ્રત્યે ધ્યાન દોરી લેખકે વર્તમાન શિક્ષણના પ્રભાવથી અંજાએ-લાઓને ચોગ્ય માર્ગ દર્શન કરાવ્યું છે. મૂ. ૦-૬-૦

શક્તિ ભક્તોએ નિત્ય ચંડીપાઠ

કરવોજ જોઈએ

ચંડીપાઠ

ગુજરાતીમાં શ્લોક તથા અર્થ સહિત અનેક ચિત્રોથી ભરપૂર છે, ચિત્ર સંખ્યા ૨૪ પૃ. સંખ્યા ૪૦૦ કીમત રૂ. ૧-૪-૦ પોસ્ટેજ જુદું જોજો કાચળ પાકું પુકું રૂ. ૧-૧૨-૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (૧ લો અધ્યાય)

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૧ લા અધ્યાયનો ભાષ્ય સાથે અનુવાદ કરીને લેખકે સુંદર રીતે તેની સમજણ આપી છે. મૂલ્ય ૦-૫-૦

શ્રીવિષ્ણુસહસ્ર નામ

આ હમુ પુસ્તકમાં શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. પૃ. સંખ્યા ૩૨ મૂ. ૦-૩-૦

મંગલાહારી

સંસ્કૃતમાંથી વિદાન અનુવાદે ગુજરાતીમાં સમ-શ્લોકી ભાષાંતર ભાવરાહો ભાષામાં કર્યું છે. શ્લોકોનાં સાથે ગુજરાતીમાં કાવ્યાનુવાદ છે. મૂ. ૦-૩-૦

બ્રહ્મચર્ય

વિદાન લેખકે બ્રહ્મચર્યનો મહિમા વર્ણવી પ્રાચીન ગુરુકુળોની શિક્ષણ પદ્ધતિની પ્રસંશા કરી બાળકોને સંસ્કારી બનાવવા માટે ઉપયોગી બનાવ્યું છે. મૂ. ૦-૩-૦

વિભુ સાથે વાર્તાલાપ

આત્મધ્યાનમાં ખેસી ઇશ્વર સાથે વાર્તાલાપ કરે ત્યારે જે સવાલ જવાબ થાય તે મુજબ સંવાદ આપવામાં આવ્યો છે. એમાં ઇશ્વર પ્રાપ્તિ ક્યારે થાય તેનું વર્ણન છે. મૂલ્ય રૂ. ૦-૩-૦

ગોવિન્દ હામોદર રતોત્ર (ભક્ત બિહવમંગળ વિરચિત)

ભક્ત સુરદાસે લખેલું છે તેનું બાષાંતર ગુજરાતીમાં કરવામાં આવ્યું છે એટલે એ વિષે શું કહેવું ? મૂલ્ય રૂ. ૦-૨-૦

એક સંતનો અનુભવ

એક સંતના અનુભવનું વર્ણન છે તેમાં જીવનનાં કેટલાંક સુંદર તત્વોની સમજણ આપી છે. મૂ. રૂ. ૦-૨-૦

શ્રી નીતિ ધર્મ

શ્રી ઉપયોગી કેટલાંક ભજનોનો સંગ્રહ છે. મૂ. ૦-૨-૦

દૈવમ ગહનમ ગતિ

દેવ (ઇશ્વર)ની ગતિ કેવી ગહન છે તે વિષે સુંદર સમજણ આપી છે. મૂ. રૂ. ૦-૨-૦

તત્ત્વ વિચાર

પ્રકૃતિ, પુરૂષ, સંસાર એ શું છે તેનાં તત્ત્વોની સુંદર સમજણ આપી છે. મૂ. ૦-૩-૦

જીવ સંબંધી પ્રશ્નોત્તર

જીવ શું છે તે સંબંધી એક પ્રશ્નના જવાબરૂપે સુંદર સમજણ આપી છે. મૂ. ૦-૩-૦

ભગવાન શું છે ?

તત્ત્વચિંતામાંથી બા. ૧લામાંથી ભગવાન વિષે સુંદર સમજણ આપી છે. મૂલ્ય રૂ. ૦-૩-૦

ભગવત્ પ્રાપ્તિના વિધિવિધ ઉપાયો

ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટેના જૂદા જૂદા ઉપાયો આમાં બતાવ્યા છે. ભક્તોને ઉપયોગી છે. મૂ. ૦-૩-૦

કર્મનું રહસ્ય

કર્મ અને તેના રહસ્ય તથા ફળ વિષે સુંદર વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે. મૂ. રૂ. ૦-૨-૦

ધર્મ શું છે તથા ધર્મ અને તેના પ્રચાર

ધર્મની સમજણ તથા તેના પ્રચારની સમજણ છે. મૂ. રૂ. ૦-૨-૦

સાચું સુખ અને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાય

જીવનમાં સાચું સુખ શામાં છે તેની સમજણ અને પ્રાપ્તિના ઉપાયો બતાવ્યા છે. મૂ. ૦-૨-૦

વેપાર સુધારવાની જરૂર અને વેપારથી મુક્તિ વર્તમાન વ્યાપારની પદ્ધતિને સુધારવાની જરૂર ક્યાં છે તે જણાવી વેપાર દ્વારા મુક્તિ કેમ સાધી શકાય તે બતાવ્યું છે. મૂ. રૂ. ૦-૨-૦

વૈરાગ્ય

વૈરાગ્ય અને પાળવા માટે સાધકને યોગ્ય સૂચનાઓ છે ત્રિશી ફાટા સાથે મૂ. ૦-૨-૦

શ્રી પ્રેમભક્તિ પ્રકાશ

ભગવાનના પ્રેમમાં મુગ્ધ બનીને ભક્ત કેવી પ્રાર્થના કરે છે તેનું વર્ણન. મૂ. રૂ. ૦-૨-૦

ઇશ્વર સાક્ષાત્કાર માટે નામજપ સર્વોપરિ સાધન છે

ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે નામ-જપ કેટલો ઉપયોગી છે તે બતાવ્યું છે. મૂ. રૂ. ૦-૨-૦

તેવીશ પ્રશ્નો તથા તેર આવરણક વાતો

જીવ, જન્મના કર્તા ઇશ્વર સંબંધી તેવીશ પ્રશ્નો તરે જરૂરી સૂચનાઓ છે. મૂલ્ય રૂ. ૦-૨-૦

આપણું કર્તવ્ય

મનુષ્ય તરીકે આપણું શું કર્તવ્ય છે. મૂ. રૂ. ૦-૧-૬

ત્યાગથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ

સાગથી જ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧-૬

કલ્યાણ જદી કેવી રીતે થાય ?

કલ્યાણના ઉપાયો આપવામાં આવ્યા છે. મૂ. રૂ. ૦-૧-૬

કલ્યાણનું તત્ત્વ તથા કલ્યાણ પ્રાપ્તિના ઉપાય.

કલ્યાણના તત્ત્વની સમજણ તથા તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયો આપવામાં આવ્યા છે. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧-૬

ભગવાનનાં દર્શન પ્રત્યક્ષ થઇ શકે છે

પ્રત્યક્ષ ભગવાનનાં દર્શનના ઉપાયો તથા પ્રત્યક્ષ દર્શન થઇ શકે તેનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧-૦

મનુષ્યનું કર્તવ્ય

મનુષ્યના કર્તવ્ય વિષે વિવેચન વર્ણવ્યું છે. ૦-૧-૦

મનુષ્ય જીવનનો અમુલ્ય સમય

મનુષ્ય પોતાના અમુલ્ય જીવનનો સમય વેડફી નાંખે છે તે પ્રત્યે નિર્દોશ કરી સમયનો સફળપ્રયોગ કરવા બતાવેલ છે. મૂ. ૦-૧-૦

બ્રહ્માનંદ પ્રસાદ

બ્રહ્માનંદનાં ભજનો ઉપરાંત બીજાં ભજનોનો સંગ્રહ છે. મૂ. ૦-૩-૦

વેળેબલ લોચી થતું નુકસાન તથા આપણું ધ્યેય ને કર્તવ્ય

વેળેબલ લોચી થતા નુકસાન પ્રત્યે ચેતવણી આપવામાં આવી છે. મૂ. ૦-૧-૦

પશુધન

પશુધનની ઉપયોગિતા સમજાવનાર. મૂ. રૂ. ૧-૦-૦

અધિર નથી વાર છે

એક સત્ય દર્શાવેલ છે. મૂ. ૦-૦-૬

ગૃહસંસ્કાર અને ચારિત્ર્યનું ઘડતર કરતા બાળકો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માટેનાં

સર્વોત્તમ (સચિત્ર) પુસ્તકો

તે કોણ? અથવા બકિતપ્રભા

લેખક: સ્વામી માધવવીરજી

મૂલ્ય રૂ. ૩-૪-૦. પુસ્તકો ચિત્રો પાન ૩૬૪
સ્વામી માધવવીરજીના આ મધ્યમાં પોતાની જાતને
ઓળખાવતી કથા અને બકિતમાર્ગનો તથા મોક્ષનો
સરળ માર્ગ અનેક દાખલા ફલીયો સાથે આપવામાં
આવેલ છે.

શ્રી લક્ષ્મી સાધના

ધેર ધેર લક્ષ્મી દેવને
પ્રસન્ન કરી લક્ષ્મીની રેલમ-
જેવું કરવા માટે આ પુસ્તક
જરૂરી છે જેઓ પૈસા મેળવવા
ઈચ્છે છે. -મો. ખરીદી ૧-૪-૦

શ્રી શક્તિ મહિમા

મા અમાના ધેર ધેર
ગણ્ય નેવા ને તુરમજ કંઈય
થઈ ન ગણ્ય તેવા લાગના
ગીતોના સંગ્રહ મૂ. ૧-૮-૦

જીવનના પ્યારાં

નીતિશીલ અને પ્રેમ ભૂખ્યા
પાત્ર ભક્ષોની અપૂર્વ ભકિત
અને દેવિયર પ્રાપ્તિની રસમય
કદાચીએ સદિત આ પુસ્ત-
કમાં પાંચ ચિત્રો છે. મૂલ્ય
૧-૪-૦

તારામતી

સત્યવાદી રાજ્ય હરિશ્ચંદ્રની ગણી તારામતીની
જીવનકથા, બાળકો સ્ત્રીઓને મેટાએ દુરેક વાંચી
શકે છે, ૧૦ સુંદર ચિત્રો છે. મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

જીવન મુશ્કિલાં માર્ગો

આ ને આ જીવનમાં જીવનમુશ્કિલ જાની જવાબ
તેમાં અને પ્રવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ દર્શન થઈ શકે તેવાં અનુ-
ભવસિદ્ધ સાધનોનો સુંદર નિર્દેશ છે. મૂ. રૂ. ૧-૪-૦

પ્રયાગરાજનો કુંભમેળો

પ્રયાગરાજના કુંભમેળામાં પધારેલા મસ્ત-જાની
મહાત્માઓનો સમાગમ વધવારને જ્ઞાન સાથે અમ્મત
આપે છે. મૂ. રૂ. ૧-૪-૦

ભક્ત નરસિંહ મહેતા

ગુજરાતના આદર્શ ભક્ત નરસિંહ મહેતાનું
સુંદર-સચિત્ર જીવન ચરિત્ર. અત્યાર સુધી ગુજરાતી
ભાષામાં આ ભક્તરાજનું આનું સરસ વાર્તારૂપે
જીવન ચરિત્ર પ્રકાશિત થયું જ નથી. મૂ. રૂ. ૧-૪-૦

મીરાંબાઈ

મેવાડની મહારાણી સાધ્વી ભક્ત મીરાંબાઈનું

આદર્શ જીવન વૃત્તાંત સુંદર
રસમય વાર્તાના રૂપમાં (તર-
તમાં જ પ્રસિદ્ધ થશે.) મૂલ્ય
રૂ. ૧-૪-૦

હિંદુત્વ

પ્રત્યેક હિન્દુધર્મને માન-
નારા હિંદુઓએ સંગ્રહવા
વાળા ૪-૫ જ્વલંત ઉપા-
ખ્યાનો-હિંદુત્વના રક્ષણ માટે
અપાયેલાં બલિદાનોનું સરસ
રીત વર્ણન કરવામાં આવેલ
છે. મૂ. ૦-૪-૦

પ્રહલાદનો સત્યાગ્રહ

બાલક ભક્ત પ્રહલાદે
પોતાના પિતા સામે સત્યાગ્રહ
માંડી અંતે એમાં વિજય

મેળાઓ નેની આકર્ષક સખાયેલ જીવનકથા-મૂ. ૧-૦-૦

તારાનાં તેજ

સામાજિક નવલકથા. મૂલ્ય ૦-૮-૦

સ્ત્રીતાજના જીવનમાંથી મળતી

આદર્શ શિક્ષા

મૂલ્ય ૦-૩-૦

કલ્યાણ પ્રાપ્તિની કેટલીક કુક્તિઓ

મૂલ્ય ૦-૧-૦

શ્રીરામ, લક્ષ્મણ અને પરશુરામ

સરસ રીતે માર્ગ શકાય તેવા હંદમાં શ્રીરામ-
લક્ષ્મણ અને પરશુરામનો સંવાદ મૂલ્ય ૦-૨-૦

(વિશેષ વિગત માટે મોટું સચીપત્ર મફત મંગાવો)

બકિતમાર્ગ કાર્યાલય સલાપસ કોસરોડ, પો. ઓ. નં. ૬ અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ : એન. એમ. ઠક્કરની કું. ૧૪૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ.

ઉપાધિઓનો ઉકેલ.

જાગત એટલે ઉપાધિઓની પરંપરા

અને

એ ઉપાધિઓથી કંઈકેટલા મનુષ્ય કંઈકેટલું વિશ્રાન્તિના ઉપાય શોધે છે

એનો સરલ ઉપાય-સુંદર વિશ્રામ

ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય

દ્વારા પ્રાપ્ત થાય શોધે છે

વોર સેવા મંદિર
પુસ્તકાલય

પુસ્તકો મુજબ

લગભગ ૧૦૦

કાલ નં.

લેખક

શીર્ષક

ક્રમ

મન્દિર માર્ગ ૨૫૪૭

ક્રમ સંખ્યા

પત્રો ૧૦૦

પ્રકાશન

પ્રકાશન

પ્રકાશન

પ્રકાશન

વિશેષ

વિશેષ

વિશેષ

વિશેષ

વિશેષ

વિશેષ

વિશેષ

વિશેષ

વિશેષ

વિશેષ

વિશેષ

૧ આ

૨ આ

૩ આ

૪ આ

૫ આ

૬ આ

૭ આ

૮ આ

૯ આ

૧૦ આ

૧૧ આ

૧૨ આ

૧૩ આ

૧૪ આ

૧૫ આ

૧૬ આ

૧૭ આ

૧૮ આ

૧૯ આ

૨૦ આ

૨૧ આ

૨૨ આ

૨૩ આ

૨૪ આ

ભક્તિની ભૂમિકાઓ

મથયે મદતાં સેવા નદયાવાવતા તતઃ ।

શ્રદ્ધાથ સેવાં ધર્મેષુ તતો પ્રસૂગુણશ્રુતિઃ ॥૧॥

અર્થ:-(૧) મહાપુરુષોની સેવા કરવી એ ભક્તિની પ્રથમ ભૂમિકા છે, એનાથી (૨) મહાપુરુષોની હયા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારપછી (૩) મહાત્માઓ વડે આચરણ કરાના (૪) ધર્મમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના પછી (૫) પરમેશ્વરના ગુણોના શ્રવણનો લાભ મળે છે.

તતો મત્તયંકુરોત્પત્તિઃ સ્વરૂપાધિગતિસ્તતઃ ।

પ્રેમવૃદ્ધિઃ પરાનન્દે તસ્માદ્ધ્ય સ્ફુરણા તતઃ ॥૨॥

અર્થ:-શ્રવણ કરવાથી (૬) પરમાત્માપ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એથી (૭) પરમ આનંદસ્વરૂપનો અનુભવ મળે છે, અને ત્યાર પછી (૮) પરમ આનંદસ્વરૂપમાં પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય છે, અને તે પછી (૯) બ્રહ્માનંદની સ્ફુરણા ઉત્પન્ન થાય છે.

મગવદ્ધર્મનિષ્ઠાતઃ સ્વર્ચ્ચિમ્સ્તદ્ગુણશાલિતા ।

પ્રેક્ષ્ણોઽથપરમાકાષ્ટ્યુદિતા મક્તિભૂમિકાઃ ॥૩॥

અર્થ:-ત્યારબાદ (૧૦) પરમાત્મ ધર્મમાં નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થાય છે, અને એનાથી ભક્તમાં (૧૧) પરમાત્માના જેવા ગુણોનો આવિર્ભાવ પ્રકટ છે. અને એથી છેવટ ભક્ત (૧૨) પરમપ્રેમની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે અર્થાત્ સર્વ પ્રાણી-પદાર્થમાં પરમાત્મદર્શન કરવા લાગે છે.

ભક્તિની આ અગ્રીઆ ભૂમિકાઓ છે, પરાભક્તિને પ્રાપ્ત થયા પછી ભક્તિ ઉપર દર્શાવેલી ભૂમિકામાં ક્રમે ક્રમે પહોંચે છે.

